T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ ve MOĞULTAY B. KILIÇ'IN (762/1361) *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM* ADLI ESERİ

Doktora Tezi

GÜLLÜ YILDIZ

İstanbul, 2017

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ ve MOĞULTAY B. KILIÇ'IN (762/1361) *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM* ADLI ESERİ

Doktora Tezi

GÜLLÜ YILDIZ

Danışman: DOÇ. DR. GÜLGÛN UYAR

İstanbul, 2017

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜ

TEZ ONAY BELGESİ

İSLAM TARİHİ VE SANATLARI Anabilim Dalı İSLAM TARİHİ Bilim Dalı DOKTORA öğrencisi GÜLLÜ YILDIZ'nın SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ VE MOĞULTAY B. KILIÇ'IN (762/1361) ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM ADLI ESERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 13.03.2017 tarih ve 2017-6/17 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oy birliği / ~~oy çokluğu~~ ile Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Tez Savunma Tarihi ..21../..04.../..2017..

Öğretim Üyesi Adı Soyadı			**İmzası**
1.	Tez Danışmanı	Doç. Dr. GÜLGÜN UYAR	
2.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. NUH ARSLANTAŞ	
3.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. ADNAN DEMİRCAN	
4.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. CASİM AVCI	
5.	Jüri Üyesi	Prof. Dr. LEVENT ÖZTÜRK	

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı: Güllü YILDIZ

Anabilim Dalı: İslam Tarihi ve Sanatları

Tez Danışmanı: Doç. Dr. Gülgün UYAR

Tez Türü ve Tarihi: Doktora- Nisan 2017

Anahtar Kelimeler: Siyer, Şerh, Hâşiye, Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*

ÖZET

SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ ve MOĞULTAY B. KILIÇ'IN (762/1361) *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM* ADLI ESERİ

İslâm ilim geleneğinin en önemli unsurlarından biri olan şerh ve hâşiye telifi, bilginin anlaşılması, muhafazası ve aktarılması hususunda muteber bir ilmî faaliyet ve eser telif usûlü olarak yüzyıllar boyunca sürdürülmüştür. Son yıllarda İslâmî ilimlerin farklı dalları açısından şerh-hâşiye literatürünü değerlendiren çalışmalar yapılmakla birlikte siyer alanında bu konuya dair henüz kapsamlı bir yaklaşım ortaya koyulmamıştır. Söz konusu eksikliği gidermek için atılan bir adım niteliğindeki bu tez, siyer yazıcılığında şerh ve hâşiyelerin tarihî gelişimini ve bu gelenek içerisinde telif edilen eserleri tespit ederek Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361), Abdurrahman es-Süheylî'nin (581/1185) *er-Ravzü'l-Ünüf* adlı şerhi üzerine kaleme aldığı *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı hâşiyesinin siyer yazıcılığındaki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır. Moğultay b. Kılıç'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de takip ettiği hâşiye usûlünün ayrıntılı olarak ele alınması neticesinde söz konusu hâşiyenin, müellifin dönemine kadar oluşmuş siyer alanındaki ilmî birikimin değerlendirilerek eleştirel bir üslûpla kaleme alındığı tespit edilmiştir.

GENERAL INFORMATION

Name and Surname: Güllü YILDIZ

Field: Islamic History and Arts

Supervisor: Assc. Professor Gülgün UYAR

Degree Awarded and Date: Doctorate-April 2017

Keywords: Sīra, Commentary, Gloss, Mughultā'ī b. Qilīj, *al-Zahr al-Bāsim*

ABSTRACT

COMMENTARIES AND GLOSSES IN HISTORIOGRAPHY OF SĪRA AND MUGHULTĀ'Ī B. QILĪJ'S (762/1361) BOOK OF *AL-ZAHR AL-BĀSIM*

Writing commentaries and glosses is one of the most important components of Islamic scientific tradition and was maintained for centuries as a valid method of scientific activity. Within the framework of commentaries and glosses, a great number of books were compiled for the purpose of obtaining the knowledge, its conservation and transmission. Recently some studies have been conducted to deal with commentaries and glosses belonging to the various fields of Islamic sciences. As yet, however, no comprehensive study has been introduced in the field of sīra. As a step to fill the gap, this thesis aims to determine the place of Mughultā'ī b. Qilīj's (d. 762/1361) gloss *al-Zahr al-Bāsim* which is written on the commentary of Abd al-Rahmān al-Suhaylī (d. 581/1185) *al-Rawd al-Unuf*, in the historiography of sīra, by describing historical development of commentaries and glosses and identifying the books written in the historiography of sīra. As a result of analyzing the method of Mughultā'ī b. Qilīj in *al-Zahr al-Bāsim*, it appears that he compiled his gloss by applying a critical approach to the scholarly heritage in the field of sīra.

ÖNSÖZ

İslâm ilim geleneğinin en önemli unsurlarından biri olan şerh ve hâşiye telifi, bilginin anlaşılması, muhafazası ve aktarılması hususunda muteber bir ilmî faaliyet ve eser telif usûlü olarak yüzyıllar boyunca sürdürülmüştür. Son yıllarda İslâmî ilimlerin farklı dalları açısından şerh-hâşiye literatürünü değerlendiren çalışmalar yapılmakla birlikte siyer alanında bu konuya dair henüz kapsamlı bir yaklaşım ortaya koyulmamıştır. Söz konusu eksikliği gidermek için atılan bir adım niteliğindeki bu tez, siyer yazıcılığında şerh ve hâşiyelerin tarihî gelişimini ve bu gelenek içerisinde telif edilen eserleri tespit ederek Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361), Abdurrahman es-Süheylî'nin (581/1185) *er-Ravzü'l-Ünüf* adlı şerhi üzerine kaleme aldığı *ez-Zehrü'l-Bâsim* isimli hâşiyesinin siyer yazıcılığındaki yerini belirlemeyi amaçlamaktadır.

Giriş ve üç bölümden müteşekkil tezin birinci bölümünde, siyer alanında telif edildiği tespit edilen şerh ve hâşiyeler, kronolojik olarak ele alınarak tarihsel gelişimleri gösterilmiş, usûl ve muhtevaları karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir. Siyer şerh ve hâşiyelerine dair oluşturulan bu genel tabloda, Moğultay b. Kılıç'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı hâşiyesinin nerede durduğu sorusuna cevap verebilmek için öncelikle Moğultay b. Kılıç'ın şahsiyeti ve ilmî müktesebâtının açığa çıkartılması gerekmektedir. Bu amaçla Moğultay b. Kılıç'ın hayatı, eserleri ve tarihçiliğine hasredilen ikinci bölümde, kaynakların el verdiği ölçüde bir tür şahsiyet/kimlik inşâsı yapılmaya çalışılmıştır. *ez-Zehrü'l-Bâsim*'i ele alan üçüncü bölümde ise öncelikle Moğultay b. Kılıç'ın siyer alanındaki diğer eserleri incelenerek bunların *ez-Zehrü'l-Bâsim*'le ilişkisi ortaya koyulmuş ve ardından *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in kaynakları, muhtevası ve hâşiye usulü ayrıntılarıyla ele alınmıştır.

Altı yıllık uzun bir sürecin neticesinde tamamlanan bu çalışma, pek çok kişinin kıymetli katkıları olmadan hitama eremezdi kuşkusuz. Bu vesileyle öncelikle çalışmaları, dikkatleri, soruları ve rehberlikleri sayesinde siyer alanında çalışmaya yöneldiğim kıymetli hocalarım Prof. Dr. Mustafa Fayda ve Prof. Dr. İsmail Kara'ya şükran borçlu olduğumu bir kez daha ifade etmeliyim. Konunun belirlenmesinden iki kapak arasına girmesine kadar çalışmanın bütün aşamalarında, kıymetli yönlendirme, tashih ve değerlendirmeleri ile yol gösteren tez danışmanım Doç. Dr. Gülgün Uyar Hanımefendi'ye, tez izleme jürisinde yer alarak çalışma süresince katkılarını

esirgemeyen Prof. Dr. Nuh Arslantaş ve Prof. Dr. Adnan Demircan'a, yorum ve tashihleriyle çalışmanın mütekâmil hale gelmesinde hayati katkılar sunan Prof. Dr. Casim Avcı ve Prof. Dr. Levent Öztürk'e müteşekkirim. Ayrıca çalışmanın olmazsa olmaz bazı kaynaklarına erişmemdeki yardımları için Yrd. Doç. Dr. Mahmut Kelpetin, Doç. Dr. Halit Özkan ve Ayşe Kara'ya, Almanca metinlerin anlaşılmasındaki yardımları için Prof. Dr. Nurettin Gemici ve Sümeyra Şengönül'e, Fas'ta birlikte araştırma yapma şansı bulduğum Arş. Gör. Sümeyra Ocak'a, bazı yazma eserlere erişim hususunda yardımlarını esirgemeyen Arş. Gör. Hilal Livaoğlu, Havva Altuntaş ve Esra Evsen'e, gerek kaynak temininde gerekse metnin tashih edilmesindeki katkıları için Arş. Gör. Tuba Nur Saraçoğlu'na ve doktora bursiyeri olarak maddi desteklerini gördüğüm TÜBİTAK'a teşekkür ederim. Ve elbette doktora sürecinin bütün güçlüğünü benimle paylaşan, muhabbet ve desteklerini esirgemeyen aileme ve dostlarıma şükranlarımı sunarım..

Güllü Yıldız

Üsküdar, Nisan 2017

İÇİNDEKİLER

ÖZET ..... **I**
ABSTRACT ..... **II**
ÖNSÖZ ..... **III**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
KISALTMALAR ..... **VIII**
GİRİŞ **1**
I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI **1**
II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI **3**
BİRİNCİ BÖLÜM
SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ
I. ŞERH, HÂŞİYE VE TA'LÎK KAVRAMLARI **13**
II. İSLÂM İLİM GELENEĞİNDE ŞERH VE HÂŞİYELER **18**
A. Şerh ve Hâşiye Telifinin Tarihsel Gelişimi **20**
B. Bir Mesele Olarak Şerh-Hâşiye Geleneği **26**
III. SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH VE HÂŞİYE TELİFİ **32**
A. Şerh ve Hâşiyeye Konu Olan Metinler **37**
B. Şerh ve Hâşiye Geleneğini İnşâ Eden Şârih ve Muhaşşîler **57**
IV. SİYER YAZICILIĞINDA ŞERHLER **61**
A. *es-Sîretü'n-Nebeviyye* ve Şerhleri (VI./XII. Asır) **61**
B. *Uyûnu'l-Eser* ve Şerhleri (IX./XV. Asır) **78**
C. *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye* ve Şerhleri (XI./XVII. Asır) **88**
İKİNCİ BÖLÜM
MOĞULTAY b. KILIÇ'IN HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ
I. VIII./XIV. ASIR MEMLÜKLER KAHİRE'Sİ **94**
II. MOĞULTAY b. KILIÇ **100**
A. İlim Tahsili ve Hocaları **105**
B. Hatîb el-Kazvînî'nin Himayesi ve Müderrislik Görevleri **115**
C. Mihne: Moğultay b. Kılıç'ın Eseriyle İmtihanı **128**
D. Vefatı ve Şahsiyeti **129**
E. Sultan ve Emirlerle İlişkisi **130**

F. Kütüphanesi **133**
III. MOĞULTAY b. KILIÇ'IN TARİHÇİLİĞİ: ENSÂB VE RİCÂL BİLGİSİ **144**
A. *el-Vâdıhu'l-Mübîn fî Zikri men Üstüşhide mine'l-Muhibbîn* **151**
B. *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fihim mine's-Sahâbe* **163**
C. *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ li'bni'l-Cevzî* **169**
D. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* **175**
E. *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh* **184**
F. *el-Îsâl* **186**

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM FÎ SİYERİ EBİ'L-KÂSIM

I. MOĞULTAY b. KILIÇ'IN SİYER TELİFLERİ VE *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM* **191**
II. *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM*'İN KAYNAKLARI **200**
A. Dilbilgisi, Lugat ve Edebiyat Kaynakları **201**
B. Kur'an İlimleri, Tefsir ve Kıraat Kaynakları **207**
C. Hadis Kaynakları **210**
D. Tarih, Siyer, Ensâb ve Tabakât Kaynakları **215**
E. Coğrafya Kaynakları **224**
III. HÂŞİYE USÛLÜ: TAHKİK, TEKMİL, TENKİD VE TASHİH **225**
A. İbn İshâk'a Hâşiye **227**
B. İbn Hişâm'a Hâşiye **234**
C. Süheylî'ye Hâşiye **238**
1. Tahkik ve Tenkid **238**
2. Tenkid ve Tekmil **246**
3. Tenkid ve Tashih **249**
IV. RİVAYETLERİN TEZYİDİ **257**
A. Mübtede **263**
B. Meb'as **265**
C. Megâzî **266**
D. Delâil ve Beşâret Haberleri **268**
SONUÇ **280**
BİBLİYOGRAFYA **284**

EKLER 303

KISALTMALAR

a.mlf. : adı geçen müellif

b. : bin, ibn

bkz. : bakınız

çev. : çeviren

DÜİFD : *Dokuz Eylül Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*

DİA : *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*

EI^2 : *Encyclopaedia of Islam (second edition)*

GAL : *Geschichte der Arabischen Litteratur*

GAL Suppl. : *Geschichte der Arabischen Litteratur Supplementband*

GAS : *Geschichte des Arabischen Schrifttums*

haz. : yayına hazırlayan

Hz. : Hazreti

M.Ö. : Milattan Önce

nr. : numara

nşr. : naşir/neşreden

s. : sayfa

S. : Sayı

(sav) : Sallallahu aleyhi ve sellem

SBE : Sosyal Bilimler Enstitüsü

SOAS : The School of Oriental and African Studies

ty. : tarih yok

yy. :yayın yeri yok

thk. : tahkik/tahkik eden

trc. : Tercüme eden

Uni. : University

v.dğr. : ve diğerleri

vol. : volume

GİRİŞ

I. ARAŞTIRMANIN KONUSU VE AMACI

Şerh ve hâşiye literatürü, İslâm ilim geleneğinin en önemli unsurlarından biridir. Şerh ve hâşiyeler, yüzyıllar boyunca, bir metni doğru anlamak, muhafaza etmek ve sonraki nesillere aktarmak amaçlarıyla sürdürülen muteber bir ilmî faaliyet şekli ve eser telif usûlü olarak kabul edilmiştir. Ancak Aydınlanma düşüncesiyle birlikte bu eserler, Avrupa'da ve onun etkisiyle de XIX. asırdan itibaren Müslüman coğrafyada hâkim olan bir anlayışla; "orijinallik"ten uzak, "yeni" ve dolayısıyla "kıymetli" bilgi ortaya koymaktan âciz bir tekrarlar manzumesi olarak değerlendirilegelmiştir. Yine öncelikle geçtiğimiz yüzyılın ikinci yarısından itibaren Amerika'da başlayan, bu hesabı verilmemiş kabulün sorgulanması, Türkiye'de İslâm ilimleri söz konusu olduğunda yaklaşık çeyrek asırlık bir geçmişe sahiptir. Şerh ve hâşiye literatürü ve bu literatürün ihtiva ettiği ilmî birikim, henüz gerek keyfiyet gerekse kemiyet açısından hak ettiği düzeyde değerlendirilmediğinden dolayı bu alan, ilimler tarihi çalışmalarının en zayıf noktalarından biri olmaya devam etmektedir.

İslâm ilimlerinde şerh ve hâşiyelerin gelişimini, siyer ilmi açısından değerlendirmeyi amaçlayan bu çalışma, alanında ilk olmanın imkân ve zaaflarını bir arada taşımaktadır. Bu nedenle öncelikle bir yol haritasına ihtiyaç duyularak siyer alanında şerh-hâşiye faaliyetlerinin gelişimine bakılması gerektiği ve ancak ondan sonra tek tek eserlere gidilebileceği fark edilmiştir. Dolayısıyla şerh ve hâşiyelerin siyer alanına mahsus bir dökümü yapılarak kronolojik bir akış sağlanmaya çalışılmış; ardından da bu kronolojik döküm arasından bir eser dizisi ve bu dizi içerisindeki bir metin derinlemesine ele alınarak netice ortaya koymaya yönelik değerlendirme yapılmasına zemin hazırlanmıştır.

Siyer yazıcılığında şerh ve hâşiyelerin telifini ele alan bu çalışmanın merkezindeki ana metin, VIII./XIV. asır Kahire'sinde yaşamış önemli hadis hâfızı ve şârihlerinden, derin ensâb bilgisi ile tanınmış Moğultay b. Kılıç'ın (762/1361) *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım* isimli eseridir. Çeşitli eserlere "ta'akkubât" yani bir tür kritik yazmakla mütemayiz ve yüze yakın olduğu rivayet edilen eserlerinin çoğunu, şerh-hâşiye geleneği içinde telif ettiği bilinen müellif, bu eserini de Süheylî'nin

(581/1185) İbn Hişâm'ın (218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si üzerine kaleme aldığı *er-Ravzu'l-Ünüf* isimli şerhini tenkit ve tashih etmek amacıyla telif etmiştir. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin de İbn İshâk'ın (151/768) siyerinin tehzîbi olduğu göz önünde bulundurulduğunda söz konusu eserin, İbn İshâk, İbn Hişâm ve Süheylî'nin yazdığı eserler dizisi üzerine kaleme alınmış bir haşiye olduğu tespit edilmelidir.

Siyer alanında telif edilmiş şerh ve hâşiyelerin kronolojik ve bibliyografik bir dökümünü yapmak ve muhtevalarına dair ana hatlarıyla da olsa bir çerçeve çizebilmek, diğer İslâm ilimlerinde şerh ve hâşiye yazımının gelişimiyle kronolojik ve muhteva açısından karşılaştırmak suretiyle varsa benzerlik ve farklılıkları ortaya koymak, Moğultay b. Kılıç'ın hâşiye usûlünü belirlemek ve İbn İshâk-İbn Hişâm-Süheylî'nin eserleri üzerine kaleme aldığı bu haşiyenin siyer yazımı açısından hususiyetlerini değerlendirmek amaçlarıyla yürütülen bu çalışmada, şerh ve hâşiyenin kavramsal sınırları, şerh ve hâşiye yazma ihtiyacını ortaya çıkaran sebepler, siyer şerh ve hâşiyelerinin muhteva özellikleri, bu muhtevada dönemlere göre bir değişim olup olmadığı, kendine özgü bir yöntem ve muhteva oluşup oluşmadığı gibi soruların peşine düşülmüştür.

Üç bölüm olarak planlanan çalışmanın birinci bölümünde, siyer yazıcılığında şerh-hâşiye geleneği genel hatlarıyla ortaya koyulmaktadır. Bunu yapmak için öncelikle şerh-hâşiye ve bu ikisiyle irtibatlı olarak ta'lîk kavramları ele alınarak bu telif türlerinin ortaya çıkışına dair tarihsel bilgi ve değerlendirmelere yer verilmektedir. Ardından İslâm ilim geleneğinin tefsir, hadis, fıkıh, Arap dili ve felsefe gibi alanlarında, şerh ve hâşiye yazımının tarihsel gelişimi ile bu eserlerin muhteva özellikleri ele alınmaktadır. Ayrıca şerh ve hâşiyelerin İslâm ilim geleneğini zayıflatan en önemli unsur olduğuna dair literatürde yer etmiş yaklaşıma ve bu yaklaşıma cevaben yapılan yorumlara değinilmektedir. Daha sonra siyer alanındaki şerh ve hâşiyelere geçilerek hangi eserler üzerine kimler tarafından hangi tarihlerde şerh ve hâşiye kaleme alındığı tespit edilmektedir. Genel bir döküm yapıldıktan sonra üzerine şerh ve hâşiye telif edilmiş eserlerden öne çıkanlar ele alınarak bunların şerh ve hâşiyeleri karşılaştırılmaktadır. Tezin ana metni olan *ez-Zehrü'l-Bâsim*, İbn İshâk-İbn Hişâm-Süheylî'nin telif ettikleri

eser dizisi üzerine kaleme alındığı için özellikle bu çizgideki diğer şerh ve hâşiyelerin tespitine ve ulaşılabilenlerinin karşılaştırılmasına öncelik verilmiştir.

İkinci bölümde Moğultay b. Kılıç'ın hayatı, eserleri ve tarihçiliği ele alınmaktadır. Moğultay b. Kılıç'ın hayatı, gerek eserlerini neşredenlerin giriş mahiyetinde verdiği biyografiler gerekse çeşitli eserleri üzerine yapılan doktora tezlerindeki biyografisiyle ilgili bölümler dolayısıyla defalarca yazılmıştır. Bununla birlikte hem biyografisindeki tartışmalı hususların yeniden değerlendirilmesi hem de tarihçiliğinin ele alınması açısından bu konuya bir bölüm halinde yer vermenin uygun olacağı kanaati hâsıl olmuştur. Eserlerinden matbu ve yazma halinde olanlardan ulaşılabilenlerin hepsi incelenmiş ve özellikle biyografisiyle ilgili bazı yeni bilgilere erişilmiştir. Bununla birlikte incelenen bütün eserlerin ayrıntılı olarak değerlendirilmesi yerine tarihçiliğinin hususiyetlerini tayin etmeye yarayacak, siyer, ensâb ve ricâle dair eserleri üzerinde yoğunlaşılmıştır.

Bir siyer hâşiyesi olarak *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in incelenmesine hasredilen üçüncü bölümde ise öncelikle Moğultay b. Kılıç'ın genel olarak siyer teliflerine değinilerek bunlar içerisinde *ez-Zehrü'l-Bâsim* ayrıntılı olarak tanıtılmaktadır. Ardından müellifin bu eseri telif ederken başvurduğu tespit edilen kaynaklardan belli başlıları, hangi konular açısından ve hangi usûllerle kaynaklık ettiği de belirtilerek ele alınmaktadır. Eserin iki cilt hâlindeki tek baskısında indeks olmadığı için, kaynaklarının tam bir listesi, araştırmacıların eserden istifadesi açısından faydalı olacağı düşüncesiyle teze ek olarak verilmiştir. Daha sonra Moğultay b. Kılıç'ın, tahkik, tekmil, tenkid, tashih ve tezyid şeklinde ifade edilen hâşiye usûlü incelenmektedir. Sonuçta *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in siyer yazıcılığı ve şerh-haşiye geleneği içerisindeki yeri ve önemine dair bazı tespitler yapılmaktadır.

II. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ VE KAYNAKLARI

Araştırmada kullanılan temel yöntem, tasvirî yöntemdir. Tarihsel çalışmalarda başvurulan bu yöntem gereği, aşağıda belli başlıları sıralanacak olan kaynaklar ve araştırmalar incelenerek konunun çeşitli yönlerine dair bilgiler derlenmiş ve tasnif edilmiştir. Dolayısıyla bölümlerin sınırlarının çizilmesinde ve başlıkların tayininde,

kaynaklardan ve araştırmalardan elde edilen malzemenin belirleyici olduğu belirtilmelidir.

Çalışma esnasında başvurulan kaynaklara gelince; öncelikle erişilemeyenlerden bahis açmak yerinde olacaktır. Bu süreçte karşılaşılan en önemli sorun, yazma eserlere ulaşmak hususunda yaşanmıştır. Özellikle birinci bölüm için mümkün olduğunca çok sayıda siyer şerh ve hâşiyesi görülmeye çalışılmış ancak *es-Siretü'n-Nebeviyye* üzerine yazılmış Süheylî'nin eseri dışındaki şerhlere, Şam, Bağdat, Kudüs ve Kahire yazma kütüphanelerinde bulunması, bunlara erişimi imkânsız kılmıştır. Günümüzde bölgede mevcut siyasî şartlardan dolayı Şam ve Bağdat'ta araştırma yapma imkânı bulunamasa da Kahire'deki yazmaya ulaşılmaya çalışılmış ancak kütüphane kayıtlarında ilgili esere rastlanamamıştır. Aynı şekilde ve Kudüs'deki Hâlidiye Kütüphanesi'nde bulunan yazmaya erişim de kütüphaneye yapılan müteaddid başvurulara rağmen çeşitli bahaneler ileri sürülerek engellenmiştir.

İslâm ilim geleneğinde şerh-hâşiyelerle ilgili çalışmalar, bu literatürle ilgili önyargı ve araştırma yapılmadan edinilmiş yanlış kabullerin aşılmaya başladığı günümüzde, giderek artmakla birlikte hâlâ oldukça sınırlıdır. Ansiklopedi maddeleri ve birkaç müstakil yazının ötesine geçip konuyu bütüncül bir şekilde ve bu ilmî birikimin bir "mesele" hâline getirilmesi çerçevesinde ele alan İsmail Kara'nın *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not* başlıklı kitabı[1], alanında kaleme alınmış ilk inceleme olarak araştırmacılara yol göstermek bakımından önem arz etmektedir. 2012 yılı Ekim ayında California Üniversitesi'nde yapılan *The Hāshiya and Islamic Intellectual History* başlıklı seminer ve burada sunulan bildirilerin yayınlanması[2] ise hem bildirilerde İslâmî ilimlerin farklı alanlarına hasredilmiş belli şerh ve hâşiye metinleri üzerinden derinlikli araştırmalara yer verilmesi hem de İslâm ilim geleneği ile ilgili algının değişmesinin somut örneklerinin ortaya konulması açısından oldukça mühimdir.

İslâmî ilimlerin diğer alanlarındaki şerh ve hâşiye türünden eserler ve bu eserlerin telif mantığı üzerine az da olsa oluşmaya başlayan literatürün henüz siyer

[1] İsmail Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul 2011.
[2] Asad Q. Ahmed-Margaret Larkin (ed.), *Oriens*, Vol: 41 (2013).

alanında neşv ü nemâ bulmadığı görülmektedir.[3] Siyer şerh ve hâşiyeleri hakkında müstakil bir çalışma yapılmadığı gibi çeşitli müelliflerin bu türden eserleri neşredilirken yazılan mukaddimelerinde de şerh ve hâşiye düşüncesi açısından değerlendirmelere girişilmemiştir. En önemli siyer şerhlerinden Süheylî'nin *er-Ravzü'l-Ünüf* ve Sıbt İbnü'l-Acemî'nin *Nûru'n-Nibrâs*'ı üzerine tez çalışmaları yapılmıştır.[4] Ancak bunlarda da diğer şerh ve hâşiyelerle karşılaştırma yapılmamış ve tikel değerlendirmelerle yetinilmiştir. Dolayısıyla bu tezlere ilave olarak, oldukça sınırlı kalan bazı makaleler dışında bir çalışma ile karşılaşılmadığını söylemek yanlış olmaz.[5]

Siyer alanında yazılmış şerh ve hâşiyelerin kronolojik olarak tespiti açısından *Keşfü'z-Zunûn*'un yanı sıra *Câmi'u'ş-Şurûh ve'l-Havâşî* başta olmak üzere *GAL* ve *GAS* gibi bibliyografik eserler ile çeşitli yazma kütüphanelerinin fihristlerinden istifade edilmiştir.[6] Osmanlıca ve Farsça gibi diğer dillerdeki eserleri de kapsayacak şekilde ve kataloglara dayanarak değil de özellikle Şam, Kahire, Bağdat ve İstanbul yazma

---

[3] İslâmî ilimlerin diğer alanlarındaki şerh-hâşiyelere dair çalışmalardan belli başlıları şunlardır: Abdullah b. Uveykıl es-Selmî, "el-Mütûn ve'ş-şurûh ve'l-havâşî ve't-takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", *el-Ahmediyye*, IV, Dübey 1999, s. 245-273; Abdulilâh Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî: Mahtûtâtu Şerhi't-Teftazânî ale'n-Nesefî nemûzecen", *et-Türâsu'l-Arabî*, S. 106 (Nisan 2007), Dımaşk, s. 106-116.; Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, Ankara 2011; Matthew B. Ingalls, *Subtle Innovation Within Networks of Convention: The Life, Thought and Intellectual Legacy of Zakariyyā al-Ansārī (d. 926/1520)*, Yale Uni. (Yayınlanmamış doktora tezi), 2011; Sadık Yazar, *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi SBE Eski Türk Edebiyatı (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2011; Kelly Tuttle, *Expansion and Digression: A Study in Mamlūk Literary Commentary*, Uni. of Pennsylvania, Near Eastern Languages and Civilizations (Yayınlanmamış doktora tezi), 2013; Hatice Aynur v.dğr. (ed), *Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, İstanbul 2014; Şükrü Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, İstanbul 2015.

[4] Güllü Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî (581/1185) ve Siyer Şerhi*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2010; Emel Mikâvî Ahmed, *el-İmâm es-Süheylî ve Menhecühü fî Kitâbihi er-Ravzu'l-Ünüf*, Câmiatu Umm Dermân el-İslâmiyye (Yayınlanmamış yükseklisans tezi), 2005; Vidâd Yahya Abdülcebbar, *Kitabü Nûrı'n-Nibrâs fî Şerhi Sîreti İbn Seyyidinnâs*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayınlanmamış doktora tezi), 1429/2008.

[5] Ahmed Fekîr, "eş-Şurûh ve'l-müellefât alâ Kitâb eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ li'l-Kâdî İyâz el-Yahsûbî (544)", *el-İhyâ* (el-Mağrib), XXI, Eylül 2003, s. 159-198; Abdülfettah Fethi Abdülfettah, "Min menâhici'l-müerrihîne'l-müslimîn bi'l-Endelüs: Menhecü's-Süheylî fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye fi'l-'asrı'l-medenî", *Mecelletü Külliyeti Dâri'l-'Ulûm*, XXXI, Kahire 2004, s. 423-484; Muhammed Abdülhafîz Kennûn el-Hasenî, "Manzûru'l-İmâm es-Süheylî li's-Sîreti'n-Nebeviyye min hilâli kitâbihi: er-Ravzü'l-Ünüf", *Mecelletü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, V, Rabat 2006, s. 259-275; Mustafa el-Ya'kubî, "Min cuhûdi ulemâi'l-ümme fî şerhi Sîreti'n-Nebeviyye", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye* (el-Mü'temeru'l-Âlemiyyu'l-Evvel li'l-Bâhisîn fi's-Sîreti'n-Nebeviyye), 22-24 Kasım 2012, Fas, s. 157-182; Tarık b. Muhammed Tâtumî, "eş-Şurûh ve'l-müellefâtü'l-mevdû'a alâ Kitâbi'ş-Şifâ li'l-Kâdî İyâz el-Yahsubî: Bahs Bibliyografî", *Mir'âtü't-Turâs*, II, Şubat 2012, Rabat, s. 134-157.

[6] Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, haz. M. Şerefettin Yaltkaya, I-II, Ankara 1941; Carl Brockelmann (1956), *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949; Carl Brockelmann, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband*, I-III, Leiden 1937-1943; Fuad Sezgin, *Geschichte des Arabichen Schrifttums*, I-XIII, Leiden 1967-2007; *el-Fihrisü'ş-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: es-Sîre ve'l-Medâihi'n-Nebeviyye*, I-II, Amman 1996; Abdullah Muhammed el-Habeşî, *Câmi'u'ş-Şurûh ve'l-Havâşî: Mu'cemu Şâmili'l-Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûha fi't-Türâsi'l-İslâmî ve Beyânu Şürûhihâ*, I-III, Ebû Dabi 2004.

kütüphanelerinde derinlemesine araştırma yaparak çalışmayı genişletmek elzem olsa da bir kişinin bir doktora tezi süresince, hâlihazırdaki fizikî ve siyasî şartlar altında bunu gerçekleştirmesinin mümkün olmadığı takdir edilecektir.

Moğultay b. Kılıç'ın hayatı, ilmî faaliyetleri ve eserleri hakkında çeşitli doktora tezleri hazırlanmıştır. Bu çalışmaların çoğunlukla Moğultay b. Kılıç'ın hadis ilmi sahasındaki eserlerine yoğunlaştıkları görülmektedir.[7] *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı eseri üzerinde konu alan ise biri Arapça biri İngilizce olmak üzere iki doktora tezi hazırlanmıştır. Bunlardan ilki, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in bir bölümünün neşrini de içeren Hamîs b. Sâlih el-Gâmidî tarafından yapılan çalışmadır. Söz konusu tezde, müellifin hayatı ve ilmî kişiliği hakkında diğer çalışmalarda da yer verilen bilgilerin aktarılmasının ötesine geçilerek eserlerinden biyografisiyle ilgili bazı bilgiler derlenmiştir. Ancak *ez-Zehrü'l-Bâsim* eseriyle ilgili genel bir değerlendirme yapılmakla yetinilmiş, hâşiye usûlüne dair ayrıntılı bir tasvir veya herhangi bir karşılaştırma yapılmamıştır.[8] Diğer çalışma ise Gurdofarid Miskinzoda'nın *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī (689-762/1290-1361) and His Place in the Development of Sīra Literature* başlıklı doktora tezidir.[9] Öncelikle 2007 yılında tamamlanan bu çalışmanın varlığından, çok yakın bir zamanda (Şubat 2017) haberdar olduğumuzu belirtmemiz gerekir. Adı geçen tezin başlığı, ilk bakışta bizim çalışmamızın ismiyle kısmen benzerlik gösteriyor olsa da söz konusu tezin incelenmesi neticesinde Miskinzoda'nın, oldukça farklı hususlar üzerinde durduğu ve farklı iddialara sahip olduğu tespit edilmiştir.

Miskinzoda, gerek girişte gerekse sonuçta tezinin amacının, siyer türünü (*the genre of sīra*) tanımlamak, gelişimini incelemek ve Moğultay'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı eserinin, siyer türü içerisindeki yerini tespit etmek olduğunu dile getirmiştir.[10] Beş bölümden oluşan tezin ilk bölümünde, Moğultay b. Kılıç'ın hayatı ele alınmaktadır. "New Trends in the Understanding of Sīra" başlıklı ikinci bölümde, Wansbrough öncesi ve sonrası müsteşriklerin siyere yaklaşımları incelenmektedir. Siyer türünü tanımlama ve

[7] İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 2011; Muhammed Ali Kâsım Ahmed el-Ömerî, *el-Hâfız Moğultay ve Menhecühü fî Kitâbihi İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl*, Medine Câmiatü'l-İslâmiyye (Yayınlanmamış doktora tezi), I-II, Medine 1983.

[8] Hamîs b. Sâlih b. Muhammed el-Gâmidî, *Kitâbü ez-Zehrü'l-Bâsim fi Siyeri Ebi'l-Kâsım*, Câmiatu Ümmü'l-Kurâ (Yayınlanmamış Doktora Tezi), I-II, 1421/2000.

[9] Gurdofarid Miskinzoda, *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī (689-762/1290-1361) and His Place in the Development of Sīra Literature*, Uni. of London SOAS (Yayınlanmamış doktora tezi), London 2007.

[10] Miskinzoda, *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī*, s. 11, 232.

özelliklerini belirleme gayesiyle yazılan üçüncü bölümde İfk hadisesi örnek olay olarak seçilmiştir. Dördüncü bölümde, *ez-Zehrü'l-Bâsim* tanıtılmaktadır. Beşinci bölümde ise İbn İshâk'tan el-Halebî'ye, siyer alanının en önemli on beş eserinden seçilmiş Abdulmuttalib'in nezri ve Kırtas hadisesiyle ilgili bölümler değerlendirilmektedir.[11] Çalışmanın neticesinde Miskinzoda, Moğultay b. Kılıç'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı eserinin, bir siyer olmadığı, *er-Ravzü'l-Ünüf* gibi bir şerh olduğu ve önemi dolayısıyla ayrıntılı olarak çalışılması gerektiği sonucuna varmıştır.[12] Miskinzoda'nın tezi, siyerin bir tür olarak mezheplerin ayrışması döneminde şekillendirildiği görüşüne sahip "revizyonist" teorisyenlerden Wansbrough'un yaklaşımını benimsemesi ve seçtiği örnek olaylar dolayısıyla ayrı bir değerlendirmeye konu edilmelidir. Ancak rahatlıkla belirtilmelidir ki Miskinzoda'nın tezi, bizim çalışmamızın amacı ve muhtevasıyla kıyaslandığında çok farklı bir noktada durmaktadır. Miskinzoda'nın tezinin sonunda ulaştığı, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in *er-Ravzü'l-Ünüf* üzerine yazılmış bir hâşiye olduğu ve bu nedenle siyer yazıcılığında şerh-hâşiye geleneği bağlamında incelenip değerlendirilmesi gerektiği neticesi, elinizdeki çalışmanın başlangıç noktasıdır.

Moğultay b. Kılıç'ın gerek biyografisi gerekse tarihçiliği ve siyer alanındaki eserleri hakkında temel kaynaklar, kendi eserleridir. Yüzü aşkın olduğu belirtilen eserlerinden günümüze ulaştığı bilinen, yayınlanmış veya yazma hâlinde olanlardan erişilebilenlerin hepsi incelenmiştir.[13] Bunlardan özellikle literatürde elimize ulaştığına dair herhangi bir bilgi bulunmayan ancak 2016 yılında neşredilen *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*, halen yazma halde bulunan *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-*

[11] Miskinzoda, *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī*, s. 13-14.
[12] Miskinzoda, *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī*, s. 13, 15-16, 148.
[13] Yayınlananlar: Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî el-Mısrî (762/1361), *Men Vâfekat Künyetuhû İsme Ebîh*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Kuveyt 1988; a.mlf., *ed-Dürrü'l-Manzûm min Kelâmi'l-Mustafâ el-Ma'sûm*, nşr. Muhammed Avvâme-Hasan Abacî, Medine 1414/1993; a.mlf., *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Nizamüddîn Füteyyih, Dımaşk 1996; a.mlf., *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fîhim mine's-Sahâbe*, thk. İzzet el-Mürsî-İbrahim İsmail el-Kâdi-Muhammed Abdulhâlık eş-Şâfiî, I-II, Riyad 2000; a.mlf., *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed-Usâme b. İbrahim, I-XII, Kahire 2000; a.mlf., *el-Vâdıhu'l-Mübîn men Üstüşhide Mine'l-Muhibbîn*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Beyrut 2005; Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-Sünnetihi Aleyhissalatu vesselâm Şerhu Süneni İbn Mâce el-İmam*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebü'l-Ayneyn, I-V, Dimyat 2007; a.mlf., *el-Muhâkemâtü'l-Melâh beyne Muğlatay ve'bni's-Salâh: Kitâbu Islâhı İbni's-Salâh*, haz. Ebû İshak Ahmed b. Abdulkerim es-Selâmî, I-II, Amman 2008; a.mlf., *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ*, thk. Mâzin b. es-Sersâvî, I-III, Kahire 2009; a.mlf., *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım*, thk. Ahsen Ahmed Abdüşşekur, I-II, Kahire 2012; a.mlf., *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*, thk. Muhammed b. Muhammed Alvân, Riyad 2016. Yazmalar: *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ*, el-Mektebetü'l-Vataniyye bi-Rabat, nr. K361; *Hasâisü'n-Nebî*, Hızânetü'l-Haseniyye (Rabat), nr.11969, 12732, 13503; Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi nr. 428M; a.mlf., *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1878; Ayasofya nr. 3164, Hacı Mahmud Efendi nr. 4397, Karaçelebizâde nr. 279.

Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ ile literatürde kendisine atfedilen *Fütûhu İfrîkıye* (el-Mektebetü'l-Vataniyye bi-Rabat, nr. 620) eserlerinin değerlendirilmesi bu çalışmanın önemli hususiyetlerindendir.

Moğultay b. Kılıç'ın eserlerinde, bazı hocalarının isimleri ve onlardan dinlediği dersler, bazı öğrencilerinin isimleri, bazı eserleri, Şam yolculuğu, ailesi ve ikamet yerleri gibi başka kaynaklardan elde edemeyeceğimiz bazı bilgiler ve hayatına dair bazı ayrıntılar dağınık bir şekilde yer almakla birlikte biyografisi için temel kaynaklar tabakât türü eserlerdir. Bu eserlere bakıldığında Moğultay b. Kılıç'la ilgili bilgi verenlerden kronolojik olarak ilki, muasırı olan tarihçi ve edib Salâh es-Safedî'dir (764/1363). Safedî, *A'yânu'l-Asr ve A'vânu'n-Nasr* adlı eserinde Moğultay için bahis açmış ve aralarında vuku bulan bir mektuplaşmaya da yer vermiştir.[14] Moğultay hakkındaki bilgilerin diğer bir kaynağı yine muasırı olan tarihçi ve muhaddis İbn Râfi'dir (774/1372).[15] Safedî'nin yanısıra İbn Râfi'in *el-Vefeyât* isimli eserinde verdiği bilgiler[16] sonraki müelliflerin de büyük oranda kaynağı olmuş ve tekrarlanmıştır. Moğultay'a yer veren tabakât kitaplarının, muasırı olan tarihçiler dışındaki kaynağı Moğultay'ın öğrencilerinden Zeynüddin el-Irâkî'dir (806/1404). el-Irâkî'den nakledilen bilgiler, oğlu Ebû Zür'a İbnü'l-Irâkî'nin (826/1423) eseri ez-*Zeyl ale'l-İber*'de kaydedilmiştir.[17] Moğultay hakkındaki bir diğer bilgi kaynağı, talebesi Şihâb İbn Receb'in (774/1373) hocalarıyla ilgili eseri *el-Müntekâ*'dır. Bu eser Şihâb İbn Receb tarafından yazılmış olmakla birlikte son hâli oğlu Zeynüddin İbn Receb'in (795-1393) elinden çıkmıştır.[18] Sıralanan bu kaynaklarda verilen bilgiler, İbn Hacer el-Askalânî (852/1449)[19] ve İbn Tağriberdî (874/1469)[20] başta olmak üzere diğer tabakât müellifleri

[14] es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (764/1363), *A'yânü'l-Asr ve A'vânü'n-Nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd, Nebil Ebû Amse v.dğr., Lübnan 1998, V, 433-438. Safedî, muasırı âlim ve ediplerle mektuplaşmalarını bir araya getirmek suretiyle telif ettiği bir tür tabakat olan *Elhânü's-Sevâci' beyne'l-Bâdî' ve'l-Mürâci'* eserinde de bu mektuplarla birlikte Moğultay b. Kılıç hakkında kısaca bilgi vermiştir. es-Safedî, *Elhânü's-Sevâci' beyne'l-Bâdî' ve'l-Mürâci'*, nşr. İbrâhim Sâlih, Dımaşk 2004, II, 321-324.

[15] Moğultay'la aynı hocalardan ders okumuş, Safedî'nin de yakın arkadaşı olan İbn Râfi' için bkz. Yaşar Kandemir, 'İbn Râfi'', *DİA*, XX, 239.

[16] İbn Râfi', Takıyyüddîn Ebu'l-Me'âlî Muhammed es-Selâmî (774/1372), *el-Vefeyât*, thk. Salih Mehdi Abbas, Beşşar Avvâd Ma'rûf, Beyrut 1982, II, 243-244.

[17] Ebû Zür'a İbnü'l-Irâkî, Veliyyüddîn Ahmed b. Abdurrahim (826/1423), *ez-Zeyl ale'l-İber fî Haberi Men Aber*, thk. Salih Mehdi Abbas, Beyrut 1989, I, 70-73.

[18] İbn Receb, Zeynüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî (795/1393), *el-Müntekâ min Mu'cemi Şüyûhi Şihâbüddîn Ebu'l-Abbas Ahmed b. Receb el-Hanbelî*, thk. Ebû Yahya Abdullah el-Kenderî, Kuveyt 2006, s. 141-143.

[19] İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (852/1449), *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, Beyrut ty., IV, 352-354; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşli, Beyrut 1995-1996, VII, 15-19.

tarafından da tekrarlanmıştır.[21] Söz konusu tabakât kitaplarına, Moğultay b. Kılıç'ın biyografisinin yanı sıra hocaları, talebeleri ve diğer eser sahipleri hakkındaki biyografik bilgiler için de müracaat edilmiştir.

Moğultay b. Kılıç'ın kendi eserlerinin ve tabakât kitaplarının yanı sıra genel tarih kitaplarının özellikle vefeyât kısımlarındaki bilgilerden de istifade edilmiştir. Moğultay b. Kılıç'ın muasırı olup hakkında bilgi veren tarihçilerin başında İbn Kesîr (774/1373) gelmektedir. İbn Kesîr *el-Bidâye ve'n-Nihâye*'de 762 (1361) yılında vefat edenleri kaydederken Moğultay b. Kılıç'tan muhtasar bir şekilde bahsetmiştir.[22] İstifade edilen diğer kronikler ve genel tarih kitapları; Yûsufî'nin (759/1358) el-Melikü'n-Nâsır Kalâvûn dönemiyle ilgili en önemli çağdaş tarihlerden kabul edilen *Nüzhetü'n-Nâzır*'ı,[23] İbnü'l-Cezerî'nin (738/1338?) *Havâdîsü'z-Zamân*'ı,[24] İbn Kâdî Şühbe (851/1448) *Târîh*'i,[25] Süyûtî'nin (911/1505) *Hüsnü'l-Muhâdara*'sı,[26] İbn Şâhin'in (920/1514) *Neylü'l-Emel*'idir.[27] Ayrıca Moğultay b. Kılıç'ın ders aldığı ve ders verdiği medrese,

---

[20] İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebu'l-Mehâsin Yûsuf el-Atabekî (874/1469), *en-Nücûmü'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, Kahire ty., XI, 9; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî Ba'de'l-Vâfî*, thk. Muhammed Muhammed Emin, Kahire 2005, XI, 255-256.

[21] es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn İbnü's-Sübki Abdülvehhab b. Ali (771/1370), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi- Abdülfettah Muhammed el-Hulv, Kahire 1964, X, 408; İbn Nâsırüddîn ed-Dımaşkî, Ebû Bekr Şemsüddîn Muhammed (842/1438), *et-Tibyân li-Bedî'ati'l-Beyân*, thk. Abdusselam eş-Şeyhali, Abdulhâlık el-Mezveri v.dğr., Kuveyt 2008, III, 1496-1498; İbn Fehd, Takıyyüddîn Muhammed b. Fehd el-Mekkî (871/1466), *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, Beyrut 1956, s. 133-142; İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebu'l-Adl Kâsım b. Kutluboğa el-Hanefî (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fî men Sannefe mine'l-Hanefiyye*, thk. İbrahim Salih, Dımaşk 1992, s. 268-270; es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Tabakâtu'l-Huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1973, s. 365-366; İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebu'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, Beyrut ty., VI, 197; eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsini men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, Beyrut ty., II, 312-313; Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin Mahmut Kemal İnal- Avni Aktuç, Ankara 1951, II, 467-468; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü Musannifî'l-Kütübi'l-'Arabiyye*, Beyrut 1957, XI, 313; ez-Ziriklî, Hayreddin, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'tiribîn ve'l-Müsteşrıkîn*, Beyrut 1992, VII, 275.

[22] İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebu'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, Cize 1997-1999, XVIII, 633.

[23] Yûsufî, Mûsa b. Muhammed b. Yahyâ (759/1358), *Nüzhetü'n-Nâzır fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, thk. Ahmed Hutayt, Beyrut 1986.

[24] İbnü'l-Cezerî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekr (738/1338?), *Târîhu Havâdîsi'z-Zaman ve Enbâihi ve Vefeyâtu'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî, I-III, Beyrut 1998.

[25] İbn Kâdı Şühbe, Takıyüddin Ebû Bekr Ahmed ed-Dımaşkî (851/1448), *Târîhu İbn Kâdı Şühbe*, thk. Adnan Derviş, I-IV, Dımaşk 1977-1997.

[26] es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire 2007I.

[27] İbn Şâhin, Zeynüddîn Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin Abdülbâsıt Malatî (920/1514), *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-IX, Beyrut 2002.

cami, hankah gibi kurumlarla ilgili Makrizî'nin (845/1442) *Hıtât*'ı[28] ile bu kurumlardan bazılarının vakfiyelerine başvurulmuştur.[29]

Moğultay b. Kılıç'ın yaşadığı tarihî ve sosyal şartlar hakkında bir zemin oluşturabilmek için Memlük devleti ve Kahire'nin VIII. (XIV.) asırdaki siyasî ve sosyal durumuyla ilgili çeşitli araştırmalardan da istifade edilmiştir. Bilindiği gibi Memlükler dönemi çalışmaları, son yarım asırdır özellikle batılı araştırmacıların ilgilendiği bir alandır. Bu çalışma için istifade edilen araştırmaların başında Jonathan P. Berkey'in *The Cambridge History of Egypt*'de yer alan "Culture and Society During the Late Middle Ages" başlıklı bölümü ile *The Transmission of Knowledge in Medieval Cairo: A Social History of Islamic Education* ve *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East* isimli eseri,[30] Micheal Chamberlain'ın Memlükler Dımaşk'ını merkeze alan *Ortaçağda Bilgi ve Sosyal Pratik* adlı eseri[31] ile XV. asır hadis çalışmalarına odaklanmakla birlikte hem önceki asra dair bilgiler sunması hem de devamlılığı göstermesi açısından önemsediğimiz Halit Özkan'ın *Memlüklerin Son Asrında Hadis* isimli eseri gelmektedir.[32] Ayrıca Memlük toplum yapısıyla ilgili David Ayalon ve Ulrich Haarmann'ın çeşitli makalelerinden istifade edildiğini belirtmek gerekir.[33]

---

[28] el-Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddin Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (845/1442), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fî) Zikri'l-Hıtât ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut ty.

[29] Bu vakfiyelerin bir kısmı Nüveyrî'nin ansiklopedik eseri *Nihâyetü'l-Ereb*'de yer almaktadır. Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. İbrahim Şemsüddin, I-XXXIII, Beyrut 2004. Bir kısmı ise çeşitli makalelerde müstakil olarak yayınlanmıştır: Abdullatif İbrahim Ali, "Nassâni cedîdâni min vesîkati'l-Emir Sargatmış", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, Kahire, sy. 27 (1965), s. 121-158; sy. 28 (1966), s. 143-210; Leonor Fernandes, "The Foundation of Baybars al-Jashankir: Its Waqf, History and Architecture", *Muqarnas*, IV, Leiden 1987, s. 21-42.

[30] Jonathan P. Berkey, "Culture and Society During the Late Middle Ages", *The Camridge History of Egypt Volume I: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. Carl F. Petry), Cambridge 1998, s. 375-411; Jonathan P. Berkey, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, İstanbul 2015; Jonathan P. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, Seattle 2001.

[31] Michael Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, çev. Büşra Kaya, İstanbul 2014.

[32] Halit Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*, İstanbul 2012.

[33] David Ayalon, "Names, Titles and nisbas of the Mamlūks", *The Mamlūk Military Society*, London 1979, s. 189-232; David Ayalon, *Memlük Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, Ankara 2015. Ulrich Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in lineage Mamluks and their sons in the intellectual life of fourteenth-century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, XXXIII/1 Spring 1988, s. 81-114; Ulrich Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 20, 1988, s. 175-196; Ulrich Haarmann, "Rather the Injustice of the Turks than the Righteousness of the Arabs: Changing 'Ulama' Attitudes towards Mamluk Rule in the Late Fifteenth Century", *Studia Islamica*, vol. 88, 1988, s. 61-78.

Eserler, müellifleri ve çeşitli kavramlar hakkındaki temel bilgiler için *Encyclopaedia of Islam (Second edition)* ve *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*'nin ilgili maddelerine de başvurulmuştur.

BİRİNCİ BÖLÜM

SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH-HÂŞİYE GELENEĞİ

I. ŞERH, HÂŞİYE VE TA'LÎK KAVRAMLARI

Tanrı kelamına muhatap olan insanın, kutsal kitapları anlamak için ortaya koyduğu çaba neticesinde oluştuğu düşünülen "bir metne açıklama yazma" geleneği, Anthony Grafton'un ifadesiyle, neredeyse yazı kadar eskidir.[34] Şerh ve hâşiye geleneğinin İslam ilim ve kültür havzasına has veya bu havzadan ortaya çıkmış bir olgu olmadığı bilinmektedir. Kutsal metinler başta olmak üzere dinî, felsefî ve hikemî eserler, kanunlar ve şiirler neredeyse bütün ilmî ve kültürel havzalarda, ilmî ve kültürel birikimin tevarüs edilmesi, anlaşılması ve yeniden yorumlanarak aktarılması amacıyla şerh ve hâşiye türünden çalışmalara konu olmuştur.[35]

M.Ö. V. asırda telif edilen ve IV. asırda istinsah edilmiş nüshasına sahip olduğumuz Derveni Papirüsü olarak bilinen eser, Grekçe bir metin üzerine yazılmış ve elimize ulaşmış en eski şerh olma özelliği taşımaktadır. Bu şerhte, ana metin parçalarına ayrılmak suretiyle, kısa alıntılar biçiminde bölünmüş ve bölümler teker teker açıklanmıştır. Burada kullanılan açıklama usûlleri, daha sonra Helenistik dönemde, Homeros ve diğer "kanon"a girmiş yazarları şerh etmede bir ölçü haline gelmiştir.[36]

Antik dönemden itibaren etkin bir şekilde sürdürülen şerh faaliyetleri, belli bir alanda otorite iddiası taşıyan metinler üzerine yoğunlaşıp çok çeşitli konularda ve farklı usûllerle yapılan; şârihin de metnin otoritesinden fayda devşirdiği bir alandır. Şerh etme ayrıca ilk ve ileri düzeyde eğitimde başvurulan temel yöntem hâline gelmiştir.[37] İmparatorluk dönemi Grek ve Roma kültürlerinde ana metni hem gözden geçirmek hem de izah etmek için sürekli başvurulan şerh, yazarın olduğu kadar şârihin de derinliğini, özgünlüğünü, bilgeliğini göstermeyi amaçlayan edebî bir tür olarak kabul edilmiştir. Sonraki iki bin yıl boyunca, şerhler mevcut bilgi formlarını izah etmekten daha fazlasını

[34] Anthony Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition,* Anthony Grafton-Glen W. Most- Salvatore Settis, Cambridge 2010, s. 225. (Yazının tercümesi için bkz. Anthony Grafton, "Şerh", çev. Abdullah Kotay, *Metnin Hâlleri*, ed. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul 2014, s. 392-417.)
[35] Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 15.
[36] Bu ölçü Çin, Hindistan ve İran'a dek modern dönem öncesi geleneklerin birçoğunda da görülmektedir. Bkz. Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition*, s. 225. Şerhler gibi sayfa kenarlarına açıklama notları düşmek suretiyle yazılan hâşiye de İslâmî ilimlerle ortaya çıkmış bir usûl değildir. Bkz. Roshental, "Hashiya", *EI*^{2}, III, 268.
[37] Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition,* s. 226.

yaparak yeni bilgi üretiminin önemli türlerinden biri hâline gelip literatürdeki yerini sağlamlaştırmıştır.[38]

Batı medeniyetinde dinî, felsefî, bilimsel ve edebî her türden metin üzerine yazılan şerhin tarihsel serüveninin, ayrıntıları bir tarafa, XVII. asra kadar artan şekilde sürdürüldüğü söylenebilir. XVII. yüzyılın ortalarına gelindiğinde ise çağdaş fikirlerin ortaya konulmasındaki rolünü yavaş yavaş kaybetmeye başlamış ve ikinci dereceden bir disiplin hâline gelmiştir.[39]

İslâm ilim geleneğine bakıldığında ise İbn Haldûn'un ifadeleriyle âlimler bir eser telif ederken şu yedi maksadın dikkate alınması gerektiğini dile getirmişler ve bunların dışındakilere itibar edilmemesini salık vermişlerdir:

1. Daha önce hakkında hiç telif yapılmamış bir konuyu bir araya getirip ortaya koymak
2. İbare ve meseleleri kapalı ve anlaşılması zor olan eserleri beyan ve şerh etmek
3. Sehiv ve hata görülen eserlerdeki hataları tebyin ve tashih etmek
4. Eksiklik bulunan meseleleri ikmal etmek
5. Tertip ve tanziminde sıkıntı olanları tertip etmek
6. Dağınık halde bulunan meseleleri cem etmek
7. Uzun ve usandıracak kadar geniş olan bir telifi mânâsında bir noksanlığa yol açmadan ihtisar etmek[40]

Bir metin telifi için zikredilen bu sebeplerden ilki ve sonuncusu dışındakilerin şerh ve hâşiye telifi için de farklı düzeylerde, birinin, birkaçının veya hepsinin birden

[38] Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition*, s. 226.

[39] Grafton'ın kaleme aldığı "şerh" maddesi bu süreci ayrıntılarıyla ele almaktadır. Bkz. Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition*, s. 225-233.

[40] İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Mağribî et-Tûnisî (808/1406), *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber ve men Âserahüm min Zevi's-Sultâni'l-Ekber*, Beyrut 1992, I, 615-617. İbn Haldûn'un Aristo'ya dayandırdığı bu yedili tasnif başkaları tarafından da tekrarlanmıştır. Örnek olarak bkz. el-Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh ed-Dımaşkî (1111/1699), *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, Beyrut ty., VI, 41. Osmanlı'nın son döneminde kaleme alınan *Mahzenü'l-Ulûm* adlı eserde de şu şekilde yer almıştır: "*Emr-i te'lifât yedi kısma inkısâm eder: Kısm-ı evvel: Sâbıkan te'lîf olunmamış olan mesâilin birinci defa olarak cem' ve te'lîf olunmasıdır. Kısm-ı sânî: Nâkıs olan bir kitabın itmâm ve ikmâl edilmesidir. Kısm-ı sâlis: İbarât ve mesâili muğlak ve mübhem olan bir kitab için şerh yazılmasıdır. Kısm-ı râbi': Bir büyük kitabın me'ânîsi ihlâl edilmeksizin ihtisar haline konulmasıdır. Kısm-ı hâmis: Mesâil-i müteferrikanın cem' ve zaptıdır. Kısm-ı sâbi': Sehv ü hatası görülen bir kitabın ıslahıdır. İşte emr-i te'lifât zikr ü beyân olunan aksâm dâiresinde deverân eder.*" Bkz. Serkiz Orpilyan-Seyyid Abdülzâde Mehmet Tahir, *Mahzenü'l-Ulûm*, Kısm-ı Evvel, İstanbul 1308, s. 58-59.

geçerli olduğu rahatlıkla söylenebilir. Dolayısıyla genelde İslâmî ilimler geleneğinin özelde ise siyer ilminin içinde şerh ve hâşiye telifinin tarihsel gelişimini ele almadan önce şerh ve hâşiye ve bu ikisiyle irtibatlı olarak ta'lik kavramlarını tanımlamak ve mümkünse sınırlarını netleştirmek gerekmektedir.

"Eti kesmek; açmak, bir şeyi genişletip yaymak; sözün kapalı kısımlarını açıklayıp anlaşılır hale getirmek, keşf" anlamlarına gelen şerh,[41] terim olarak "müşkil, mübhem, mahfi makulesini keşf ve izhar eylemek" manasındadır.[42] Bu kavram, iki farklı düzeyde anlamlandırılmıştır. Bunlardan ilki kapalı bir fikrin veya zor bir ifadenin izah edilmesi, açıklığa kavuşturulmasıdır. İkincisi ise daha önce telif edilmiş bir eser üzerine notlar düşmek suretiyle kapalılık bulunan eserlerin şerh ve açıklanmasıdır.[43] Böylece bir eserin daha geniş bir şekilde açıklanması amacıyla yapılmış çalışmaları ifade eden bir telif türü anlamındaki ikinci katman bizim konumuzu teşkil etmektedir. Ancak şu da göz önünde bulundurulmalıdır ki tarihsel olarak bu katmanlar birbirini takip ettiği gibi aynı zamanda içiçe geçmiş ve birlikte var olmaya devam etmiştir.

Şerhler, bir ilim dalında çeşitli sebeplerle meşhur olmuş, otorite haline gelmiş, çoğunlukla muhtasar metinleri esas alarak o metin üzerine inşâ edilmişlerdir. Ancak ana metinlerin muhtasar olması zorunlu değildir. Bazı geniş hacimli eserler de önemleri dolayısıyla şerhe konu olmuşlardır.[44] Şerhlerde umumiyetle eserin tamamı konu edinilmekle birlikte kitabın mukaddimesi gibi bir bölümü veya içerdiği şiirlerin anlamları ve şevahidin açıklanması için yazılan şerhler de söz konusudur.[45] Şerhle amaçlanan bu metinlerdeki kapalı ifadelerin açıklanması, eksik bırakılan hususların tamamlanması, hatalara işaret edilmesi ve örneklerin genişletilmesidir. Şerh edilen

---

[41] el-Cevherî, Ebu'n-Nasr İsmail b. Hammâd (400/1009), *es-Sıhâh Tâcü'l-Luga ve Sıhâhi'l-Arabiyye*, thk. Şehâbüddîn Ebû Amr, Beyrut 1998, I, 337-338; İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab*, Beyrut ty., II, 497-498; ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtaza (1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut ty., II, 171-172; Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2. Baskı Beyrut 1987, s. 289.

[42] Mütercim Âsım Efendi (1820), *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, İstanbul 2013, II, 1157-1158.

[43] Muhammed Altunci, *el-Mu'cemü'l-Mufassal fi'l-Edeb*, Beyrut 1993, II, 548. Şerh ile aynı anlama gelecek şekilde bazı eser isimlerinde "tefsir" kavramının da kullanıldığı görülmektedir. Bkz. C. Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 317. Türk Edebiyatı'nda şerh anlamında tefsirin de kullanılması hakkında bkz. Yazar, *Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh*, s. 18-19.

[44] Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı, Müberred'in *el-Muktedab*'ı ve İbnü's-Serrâc'ın *el-Usûl*'ü gibi geniş hacimli eserler hakkında da önemleri ve kapalı veya anlaşılmayan kısımlarının bulunması dolayısıyla şerhler yazılmıştır. Bkz. Sedat Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555.

[45] Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 317; Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555.

metinlerin, büyük bir kısmının medreselerde ders kitabı olarak okutulan muhtasar metinler olması, şerh telifi ile eğitim faaliyetleri arasındaki yakın ilişkiye işaret etmektesi bakımından önemlidir. Bunun yanında şerhler, üzerinden çeşitli meselelerin yatay ve dikey düzlemde tartışılması suretiyle canlı bir ilmî hayatın zeminini teşkil ettiklerini göstermektedir. Şerhler genellikle ana metnin müellifi dışındakiler tarafından kaleme alınmış olmakla birlikte kendi eserlerini şerh eden müellifler de vardır.[46] Müellif ile şârihin fıkhî veya kelâmî açıdan farklı mezheplere mensup olabildiği de göz ardı edilmemelidir.[47]

Şerhler üzerine kaleme alınan şerhler de vardır; ancak bunlar çoğunlukla hâşiye ve talikat şeklinde isimlendirilmişlerdir. "Küçük genç deve, elbisenin bir parçası, bir nesnenin kenarı, kenar, gereğinden fazla söylenen söz, dolmak, kesik kesik konuşmak" gibi sözlük anlamlarına sahip hâşiye,[48] "sayfa boşluklarına ilâve edilen açıklayıcı ve tamamlayıcı bilgileri içeren not" şeklinde tanımlanan bir terimdir.[49] Şerhte olduğu gibi hâşiyede de yazarın metne eklemek istediği ilave yorumlar ile mânâlarının açıklanmasına ihtiyaç olan bazı meşhur eserler üzerine yazılan kitaplar şeklinde iki anlamda kullanıldığı görülmektedir.[50]

Çoğunlukla alanında önemli bir metnin şerhi üzerine yapılmış olan hâşiyelerde, hem şerhte hem de metindeki bazı kelime ve terkiplere, söz konusu edilen özel isim, âyet, hadis, şiir gibi unsurlara dair kısa açıklamalar yapılır. Ancak bu açıklamaların metinden daha uzun olduğu hâşiyeler de vardır.[51]

Şerh ve hâşiye benzer özellikler taşımaktadır. Her ikisi de temelde bir metin üzerine yapılan açıklamaları içerir. Her ikisi de gramer tahlilleri, garib lafızların izahları, eksiklerin tamamlanması, tashih ve tenkitte bulunma, genişletme, istinsah hatalarına ve nüsha farklarına işaret etme gibi ortak muhteva ve üsluba sahiptirler. Dolayısıyla hâşiyeler de bir tür şerhtirler. Hâşiyenin şerhten farkı ise, ana metnin

[46] Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 555-556.
[47] Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 319.
[48] el-Cevherî, *Sıhâh*, II, 1684-1685; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, XIV, 178-183; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1644-1645; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, X, 89-91; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, VI, 5701-5702.
[49] Tevfik Rüştü Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 419.
[50] Altuncî, *el-Mu'cemü'l-Mufassal*, I, 342; Roshental, "Hāshiya", *EI*^{2}, III, 268.
[51] Bu sebeple bazı matbu eserlerde metne sayfa kenarlarında, hâşiyeye ise daha geniş olduğu için orta kısımda yer verildiği görülmektedir. Bkz. Topuzoğlu, "Hâşiye", *DİA*, XVI, 419-420.

şerhinin üzerine yazılmasıdır. Ayrıca şerhler daha kapsamlı ve ana metnin bütününü kuşatacak bir üslupla telif edilirken hâşiyeler daha kısa notlar şeklinde ve eserin belli noktaları üzerinde durulmak suretiyle kaleme alınmıştır. Ancak bunun her zaman geçerli bir kural olduğunu söylemek oldukça zordur. Bazen doğrudan ana metin üzerine yazılan şerhler de hâşiye olarak isimlendirilmişlerdir. Aynı şekilde bir şerh üzerine yazılan metnin yeniden şerh olarak nitelendirildiği de görülmektedir. Şerh ile Hâşiye arasındaki farkın özellikle VIII./XIV. asırdan itibaren belirsizleştiği söylenebilir.[52]

"Asılı olmak, yapışmak, ilişmek" mânasındaki alak kökünden türeyen ve "iliştirmek; iliştirilen şey" anlamlarına gelen[53] ta'lîk/ta'lîka ve çoğul hali ta'lîkat ise bir eserdeki ifade ve görüşler üzerine, sayfalarının kenarlarına veya alt kısımlarına eklenen, açıklama, tenkit, tashih, ilâve veya çıkarma mahiyetindeki notlara ve bu şekilde notlar halinde yazılmış eserlere verilen isimdir.[54]

---

[52] Fıkıh şerhleri özelinde bu hususu değerlendiren Eyyüp Said Kaya, "*Bir fıkıh metninden hareketle başka bir fıkıh eseri inşâ etme noktasında şerh ile hâşiye kavramlarını ayıran kesin bir çizgiden söz etmenin mümkün olmadığını; müellifleri tarafından hâşiye diye adlandırılan veya bu sıfatla tanınmış birçok eserin şerh literatürüne dâhil edilmesini mümkün kılacak muhteva, dil ve kompozisyon özelliklerine sahip olduğu*"nu ifade ederek bu kavramların, şu üç noktada farklılaştığını belirtmiştir: "*Şerhler fıkıh metni üzerine kaleme alınırken hâşiyelerin büyük çoğunluğu şerhler üzerine yazılmıştır. Ayrıca şerhler, umumiyetle esas aldıkları metnin muhteva ve ifade akışını kesintisiz biçimde takip ederken hâşiyeler şerhlerin veya metinlerin belirli noktaları hakkında kaleme alınmıştır. Öte yandan şerhlerin ortaya çıkış tarihinin III./IX. yüzyılın sonu ve IV./X. yüzyılın başı olarak belirlenebilmesine karşılık hâşiyeler, VII./XIII. yüzyılda izlerine rastlansa bile ancak VIII./XIV. yüzyılda yaygın bir telif türü haline gelmiştir.*" Bkz. Eyyüp Said Kaya, "Şerh - Fıkıh", *DİA*, XXXVIII, 560. Bu kavramlar arasında kesin bir ayrım yapılamaması dolayısıyla Batı dillerinde de şerh, hâşiye, takrir, tahrir gibi türler için genel olarak "commentary" karşılığı kullanılmaktadır. Şerh ve hâşiyenin birlikte zikredildiği durumlarda da "commentary-gloss" şeklinde iki kavramla ifade edilmektedir. Super commentary-supergloss karşılıkları da kullanılmaktadır. Bkz. Asad Q. Ahmed- Margaret Larkin, "The Hāshiya and Islamic Intellectual History", *Oriens*, vol. 41 (2013), s. 213.

[53] el-Cevherî, *Sıhâh*, II, 1159-1162; İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, X, 261-270; ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, VII, 19-23; Fîrûzâbâdî, *el-Kâmûsu'l-Muhît*, s. 1175-1177; Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, V, 4107-4113.

[54] Sedat Şensoy, "Ta'lîkāt", *DİA*, XXXIX, 508. Ta'lik yazma faaliyetini fıkıh eğitiminin önemli bir aşaması olarak ele alan George Makdisi'ye göre "*Ta'lîk faaliyeti esas itibariyle suhbe (ihtisas öğrenciliği) döneminde gerçekleşiyordu. Hocasının anlattığı dersin notlarını tutan öğrenciden söz edilirken, alâ veya an edatıyla birlikte alleka fiili kullanılır, bu ders notlarının kayıtlarına da ta'lîka denirdi. Bu terim aynı zamanda hocanın kendi ders notlarını, anlattığı ders için tuttuğu özel notları da ifade ediyordu. Alleka fiili kullanıldığı yere göre kaydetmek, not tutmak, not almak, tutanak/zabıt tutmak, rapor etmek gibi anlamlar taşımaktadır. Biyografi kayıtlarında sık sık "lehu anhü ta'lîka" ifadesiyle karşılaşırız. Bu ifade, öğrenciliğinde doğrudan rivayet yoluyla hocasının derslerine veya kitaplarına dayanan bir ta'lîka yazmış olan fakihe atıfta bulunmaktadır. Ta'lîk faaliyeti, fakih/müftî eğitiminin önemli bir kısmını oluşturur. Ta'lîka aynı zamanda sahibinin imzasını taşıyan müstakil bir eser niteliği de taşıyabiliyor ve böyle bir eser benzerlerine göre şekil ve muhteva açısından oldukça farklı olabiliyordu. Ta'lîka, ya üstada veya ileri düzeydeki hukuk/fıkıh öğrencisine ait bir çalışmadır. Birinci durumda, üstadın ders verirken kullanmak üzere tuttuğu kendisine ait notlar şeklinde olabileceği gibi diğer fıkıh hocaları tarafından da kullanılabilecek tamamlanmış bir kitap niteliğinde de olabiliyordu. İleri düzeydeki öğrenciye ait olması halinde ise, hocasının derslerinden veya hem derslerinden hem de kitaplarından alınmış, daha sonra üzerinde çalışılmış, ezberlenmiş ve iftâ sınıfına geçebilmek için bir sınav olarak hocaya arz edilmiş notlar/tutanaklar derlemesi şeklinde olabiliyordu. Öğrenci tarafından hazırlanan ta'lîka, onun üzerine biraz daha çalışılıp düzenlenmek suretiyle tamamlanmış bir eser haline getireceği ilk akademik yayını niteliğinde de olabiliyordu*." Bkz. George Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, haz. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul 2012, s. 182-183.

Bir telif türü olarak III./IX. asrın başından itibaren görülmeye başlanan[55] ve pek çok ilim dalında kaleme alınan ta‘lîkler, çoğunlukla başka müelliflerin kitaplarına yazılan ve ana metin, şerhi veya hâşiyesi üzerine düşülen notlar şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla bir telif usûlü ve türü olarak şerh, hâşiye ve ta‘lîklerin birbirinden kesin çizgilerle ayrıldığını söylemek mümkün değildir. Bazı ince farklarla birbirinden ayrılmakla birlikte rahatlıkla birbirlerinin yerine kullanıldıkları ve şerh ve hâşiye türünden eserlere de tevazudan dolayı ta‘lîk dendiği görülmektedir.[56]

Birbirine yakın zamanlarda ortaya çıkan bu telif usûllerinden ilk sırayı III./IX. asrın başlarında telif edilmeye başlanan şerhler ve ta‘lîkler çekmektedir. Onları takip eden hâşiyelerin ise IV./X. asrın sonlarına doğru telif edilmeye başlandığı söylenebilir.[57] Özellikle şerh ve hâşiye yazma geleneğinin en yaygın şekliyle Memlükler döneminde belirginleştiği, Selçuklular ve Osmanlılar zamanında ise çok daha fazla tercih edildiği görülmektedir.[58]

II. İSLÂM İLİM GELENEĞİNDE ŞERH VE HÂŞİYELER

İslâm ilim geleneğinde şerh ve hâşiyelerin özelliklerine bakıldığında öncelikle neden bu tür teliflere ihtiyaç duyulduğu sorusunun cevaplanması gerekmektedir. İslâm telif geleneği üzerine yazan âlimlerin başında gelen Kâtib Çelebi, “Bir metne neden şerh veya hâşiye yazılır?” sorusuna cevaben üç sebep zikreder. Bunlardan ilki müellif ile muhatapları arasındaki seviye farkı olarak özetlenebilir. Eserin müellifi zekâ, kabiliyet ve bilgi birikimi nispetinde ele aldığı konuyu kendince en uygun ölçülerde ortaya koymuş olsa da her okuyucu aynı seviyede olmadığından eserin anlaşılmasında zorluk çekecekler için şerhine ihtiyaç duyulur. İkinci olarak bilindiği kabul edilerek veya başka bir ilim dalını ilgilendirdiği düşüncesiyle eserde bazı ön bilgilere yer verilmemesi, bazılarının düzenlenmesinin ihmal edilmesi veya bazı hükümlerin illetlerinin belirtilmemesi nedeniyle bu hususların zikredilmesi ve hatırlatılması için şerhe gerek

[55] en-Nedîm’in *el-Fihrist*’inde *et-Ta‘lîkat* ismiyle sadece iki eser zikredilirken, bilindiği kadarıyla *Kitâbü Sîbeveyhi* üzerine notlardan meydana gelen ve Ahfeş el-Evsat’a (215/830 [?]) nisbet edilen *Ta‘lik* “bir esere düşülen notlar” anlamındaki ilk kullanımdır. Bkz. Şensoy, “Ta‘lîkāt”, *DİA*, XXXIX, 508. Fıkıh alanında ta‘lîkaların ortaya çıkışı III./IX. yüzyılın ikinci yarısında gerçekleşmiştir. İlgili eserler ve muhtevaları için bkz. Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 187-193. Fıkıh dışında nahiv, kelâm, tıp konularındaki ta‘lîkaların değerlendirmeleri için bkz. Makdisi, *Ortaçağ’da Yüksek Öğretim*, s. 193-200.

[56] Şensoy, “Ta‘lîkāt”, *DİA*, XXXIX, 509.

[57] Roshental, “Hāshiya”, *EI*^{2}, III, 268.

[58] es-Selmî, “el-Mütûn ve’ş-şürûh ve’l-havâşî”, *el-Ahmediyye*, s. 246.

duyulur. Son olarak eserde yorumlanmayı gerektirecek şekilde tevile muhtaç veya mecaz anlamlara sahip ifadelerin kullanılması ve bazılarında da insan olmaklığın doğal neticesi olarak hatalar, eksiklikler ve tekrarlar bulunması sebebiyle şerhler yazılmıştır.[59] Bu sebeplerden dolayı, şerh veya hâşiye yazan müellif yani şârih veya muhaşşî, bazen kendi kararıyla yazmaya başlarken çoğunlukla da dostlarının veya öğrencilerinin talebi üzerine bu işe girişmiştir.[60]

Kâtib Çelebi, şerhleri tertip şekillerine göre de ele almış ve üçe ayırmıştır. Genel kabul gören bu tasnife göre şerhlerin bir kısmı "kāle ve ekūlu (قال و اقول)" şeklinde telif edilmiştir. Bu usûlle yazılanlarda metin ve şerh bir arada ve içiçedir ve metinler arası geçişler bu ifadelerle sağlanmaktadır. İkinci türde ise şerhe konu metne yer verilmeyip sadece şerh edilecek konular "kavluhu (قوله)" kelimesiyle zikredilmektedir. Bununla birlikte bazı müstensihler ana metne de şerhin kenarlarında yer vermişlerdir. Çoğunlukla tercih edilen ve "memzuc şerh" denilen usûlde ise yine metin ve şerh içiçedir ancak ikisini ayıran herhangi bir ifade yoktur. Bunun yerine mim (م) ve şın (ش) harflerinin kullanılması veya metnin üstüne bir çizgi çekilmek suretiyle şerhe işaret edilmesi söz konusudur.[61] Daha geç dönemlerde, özellikle matbaanın kullanımıyla birlikte metni parantez içinde vermek, metni ile şerhi farklı punto veya karakterlerde dizmek veya sayfa altına dipnot şeklinde şerhi vermek gibi yeni usûller

[59] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 35-37. *Mahzenü'l-Ulûm*'da kaynak belirtilmemiş olmakla birlikte Kâtib Çelebi'den alındığı aşikâr olan bu üç maddenin Osmanlı Türkçesi'yle ifadesi şu şekildedir: "*Esbâb-ı selâseye mebnî müellefâta şerhler yazılmaya lüzûm ve ihtiyaç görülmüştür: Evvelen müellif-i kitâbın ilmen hâiz olduğu hızk u mahâret sâikası ile te'lîf buyurduğu kitâbın ibarât-ı latîfe ve muhtasarası me'ânî-i matlûbeye tamamıyla delâlet eder ise de ilimde hızk u mahâret ile cevdet-i zihne mâlikiyet hususunda müellifin hâiz olduğu mertebe-i âliyede bulunamayan zevâta kitâbın ta'allüm ü telemmüzü müte'assir olmasıyla şu te'assürün def' ü izâlesi maksadıyla gerek bizzât müellifler tarafından ve gerek sâir ulemâ-yı kirâm hazarâtı cânibinden şerhler yazılmaya bezl-i lutf u inâyet buyrulmuştur. Sâniyen kitaplarda vuzûh-ı delâletine i'timâd ile kıyasların bazı mukaddimâtı hazf olunmak veyahut âhar ilmden kıyaslar îrâd edilmek veya bazı aksiyenin tertîbi terk ü ihmâl kılınmak ve bazı kazâyânın ta'lîlinde gaflet vukû' bulmak sebepleri ile mukaddimât-ı mühimmenin zikr ü beyânı ve kitâbın bâhis olduğu ilmde ta'rîf olunması lazım gelen mebâhisin îrâdı ve mukaddimât ve kıyasâtın tertîbi ve musannifin göstermediği ilel ü esbâbın irâesi ve'l-hâsıl kitâbın te'lîfinden maksûd olan menfa'atin hüsn-i husûlüne ta'alluk eden levâzımın îrâd u tezkârı husûslarında görülen lüzûm üzerine ulemâ-yı kirâm hazarâtı cânibinden kitâblara şerhler yazılmakla mesâil-i ulûmun ez-her cihet teshîline i'tinâ buyurulmuştur. Sâlisen kütüb-i müellefede bazı elfâzın me'ânî-i te'vîliyeye ihtimâli veyahut elfâz-ı mecâziye ve delâlet-i iltizâmiye bulunması ve bazı tesânifte hasbe'l-beşeriyye sehv ü galat vukû' bulması ve bazı kazâyâ-yı mühimmenin hazf olunması veyahut bir şeyin min gayri zarûretin tekrar edilmesi gibi vâki' olan nevâkısın ikmâl ü itmâmı için şerhler yazılmaya lüzum görülmüştür.*" Bkz. Orpilyan-Mehmet Tâhir, *Mahzenü'l-Ulûm*, s. 60.

[60] Türkçe tasavvufî metinler üzerine şerh yazan şârihlerin de benzer bir gerekçe ileri sürdüğünü belirten Ömür Ceylan, "*şârihlerin kaleme aldıkları şerhleri latîf sebeplere dayandırmak arzusuyla, yârân, ihvân, ahbâb veya hullân dedikleri yakın çevrelerinin iltimâslarını sebep olarak dile getirdikleri*"ni belirtmiştir. Bkz. Ömür Ceylan, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul, 2000, s. 310.

[61] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 37. Ayrıca bkz. Orpilyan- Mehmet Tâhir, *Mahzenü'l-Ulûm*, s. 61.

geliştirilmiştir. Bu usûller sayfalar birkaç çizgi ile bölünmek suretiyle bazen bir sayfada metin, şerhi, hâşiyesi ve talikini birlikte sunma noktasına kadar götürülmüştür.[62]

A. Şerh ve Hâşiye Telifinin Tarihsel Gelişimi

Siyer yazıcılığında şerh ve hâşiye geleneğini ortaya koymayı amaçlayan bu başlıkta, hem kronolojik gelişim hem de muhteva itibariyle bir zemin oluşturması ve karşılaştırma imkânı sunması açısından hadis, fıkıh, tefsir, felsefe, kelâm, tasavvuf, Arap dili ve edebiyatı gibi İslâmî ilimlerin diğer alanlarındaki gelişimin ana hatlarıyla da olsa ele alınması amaçlanmıştır. Zira bu ilim dallarındaki şerh ve hâşiye faaliyetlerinin siyer şerh ve hâşiyelerinin gelişimine etkileri ve muhtevasına katkıları yadsınamayacak düzeydedir.

Şerh ve hâşiye telifinin tarihsel gelişimine bakıldığında ilim dallarına göre bazı farklılaşmalar olsa da, genel olarak başlangıcı III./IX. asrın başına tarihlendirilmektedir. Daha sonra İslâm dünyasında medreselerin kurumsallaşması ile paralel olarak bir yaygınlık ve zenginlik göze çarpmaktadır. Zira hocalardan belli konuları belli sıra ile okuma üzerine sistemleşen medreselerdeki bu tedrici eğitim, hem şerh ve hâşiyelerin telifine zemin hazırlamış hem de bunların yaygınlaşması ve giderek daha sistematikleşmesini sağlamıştır. Derslerde okutulan eserlere şerh ve hâşiye yazılması hem bir ihtiyaç hem de derslerin doğal bir sonucudur. Zira çoğu şerh ve hâşiye, hocanın ders takriri için hazırladığı veya talebenin ders esnasında tuttuğu notlardan telif edilmiştir. Dolayısıyla, şerh ve hâşiye telifini, bilgiyi edinme, muhafaza etme ve aktarma süreçlerinden bağımsız düşünmek mümkün değildir.

Bir meseleyi çeşitli yönleriyle açıklama anlamındaki ilk şerh faaliyetinin, âyetleri ve hadisleri doğru anlama çabasıyla sahabenin sorularını cevaplandıran Hz. Peygamber (sav) tarafından yapıldığı söylenebilir. Ancak bu faaliyetin bir metin üzerine ve yazılı bir şekilde sürdürülmesi, ilimlerin tedvin süreçlerine paralel olarak birkaç asır sonra gerçekleşebilmiştir.

[62] Metin-şerh-hâşiye-ta'lîklerin gerek yazmalarda gerekse matbu eserlerde sayfa düzenlemelerine dair görsel malzeme için bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 10, 12, 30-31, 36-37, 51, 62-63, 81, 116.

Gerek tedvin faaliyetleri gerekse şerh-hâşiye telif edilmesi açısından tarihsel olarak ilk sırada gelen hadis ilminde bu süreci takip ettiğimizde bir hadisin veya hadis kitabında yer alan rivayetlerin kelime ve kavramlarını açıklamak, anlaşılması zor yerlerini izah etmek, gramatik yapısı açısından tahlil etmek ve hüküm çıkarmak anlamında hadis şerh etme, tabiîn ve tebe-i tabiîn döneminde gerçekleşen hadislerin tedvini sırasında henüz sistematik bir mahiyet kazanmasa da iyice belirginleşen bir olgudur.[63]

Hadisleri anlama ve yorumlama faaliyetlerinin belli bir usûlle telif edilmiş şerhlere dönüşmesi, bazı hadis musannefâtının çeşitli sebeplerle şöhret kazanması ve benzerlerinden ayrılarak otorite haline gelmesiyle gerçekleşmiştir. III./IX. asrın başından itibaren gelişen hadis şerhlerinin telifinde ilk sırada *el-Muvatta'* olmak üzere *Kütüb-i Sitte* üzerine yazılan şerhler gelmektedir.[64] Genel olarak dil ağırlıklı olup bir tür hadis sözlüğü mahiyetindeki "garîbü'l-hadîs" adı verilen ve hadis metinlerinde geçen nadir kelimeleri izah etmek amacıyla kaleme alınmış ilk eserler şerhlerin ilk örnekleri kabul edilmektedir. Bu ilk dönemde hadislerin muhtevalarını açıklamaya yönelik şerhler de henüz çok kapsamlı değildir. Daha kapsamlı ve sistemli şerhlerin yazımına geçiş bir asırlık bir zamanda ancak gerçekleşmiştir (IV./X. asır).[65] Bu sistematikliği "belli bir kitap üstüne yapılan şerh dönemi" şeklinde isimlendiren Zîşan Türcan, münferit rivayetlerin şerhi veya belli hadis eserlerinin ihtiva ettikleri rivayetlerin şerhinden öte bunların yanı sıra şerh edilen kitabın yapı ve sistematiğinin (tasnif düzeni, bab ve hadislerin tertibi, tercemelerdeki görüşler vs.) şerhi şekillendiren bir unsur olarak öne çıktığını vurgulamaktadır.[66]

V./XI. yüzyıldan itibaren usûlleri birbirinden belli açılardan farklılaşacak şekilde yoğun bir şerh, hâşiye ve ta'lîk yazma faaliyeti başlamıştır. Özellikle Buhârî'nin *el-Câmi'u's-Sahîh*'i üzerine gittikçe sistematik bir mahiyet kazanan ve birbirine kaynaklık eden şerhler, IX./XV. asırda İbn Hacer el-Askalânî (852/1449) ve el-Aynî'nin

[63] Mehmet Efendioğlu, "Şerh-Hadis", *DİA*, XXXVIII, 559. Zişan Türcan da tedvin sürecinden önceki şifahî nakillerde ravilerin hadislerin muhtevalarıyla ilgili açıklamalarını, "*hitap ile muhatap arasına giren zamansal ve mekânsal mesafenin hadisin varit olduğu anda sahip olduğu anlama muhatabı yabancılaştırması*"nın bir neticesi olarak değerlendirerek, hadislerin izahının sahabe döneminden itibaren sürdürülen bir faaliyet olduğunu belirtmiştir. Bkz. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 39-40.
[64] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 48-49.
[65] Efendioğlu, "Şerh-Hadis", *DİA*, XXXVIII, 559.
[66] Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 55-58.

(855/1451) şerhleri ile zirve noktasına ulaşmıştır.[67] Sadece *Kütüb-i Sitte* gibi hadis derlemelerine değil hadis usûlü ve ricâl türü de dâhil olmak üzere hadis ilimlerinin hemen her türündeki ana metinlere şerh ve hâşiyeler yazıldığı görülmektedir.[68]

Hadis şerhlerinin mahiyetine bakıldığında farklı seviyelerde olmakla birlikte şerh edilen hadisi açıklamaya yardım edecek âyetleri zikretmek, ilgili diğer hadisleri toplayarak yorumlamak, hadisin sebeb-i vüruduna yer vermek, garîb kelimelerin anlamlarını iştikaklarına değinerek, şiirle istişhad ederek izah etmek, hadisten çıkartılacak hükmü dile getirmek, hadisler arasında görünürdeki zıtlıkları çeşitli metotlarla açıklamak, varsa mecaz anlatımlara değinmek, gerekli yerlerde tevile başvurmak, rivayet ve nüsha farklarını belirtmek, gerektiğinde siyer ve tarih konularına dair bilgi vermek, hadisin senedindeki râvileri ve metninde ismi geçen kişileri tanıtmak ve özellikle râvileri cerh-tadil yönünden değerlendirmek, gerek şerh edilen gerek delil olarak istifade edilen hadislerin sıhhatini değerlendirmek gibi hususlardan oluştuğu görülmektedir. Bunlar yapılırken şârih, kendinden önceki şarihlerin görüşlerinden de istifade etmekte, gerektiğinde onları da tartışmaktadır. Ayrıca şarihin mensubu olduğu mezhebin görüşlerini öne çıkarabildiği gibi içinde yaşadığı döneme ait bazı olaylara ve güncel meselelere de değindiği görülmektedir.[69] Zikredilen bu hususlar, hadis şerhlerine münhasır olmayıp, daha sonra örneklerini göreceğimiz gibi başta siyer olmak üzere hadisleri içeren hemen bütün ilimlere ait metinlerin şerhlerinde belli düzeylerde geçerlidir.

Fıkıh alanında şerhlerin ortaya çıkışı da hadisi takip eder şekilde III./IX. yüzyılın sonu ve IV./X. yüzyılın başı olarak tespit edilmiştir. Fıkhî mezheplerin teşekkül sürecindeki en önemli gelişmelerden biri olarak değerlendirilen şerhlerin telifi, bir mezhebe intisabın mahiyet ve sınırlarını belirleme noktasında bir gösterge işlevi de görmüştür. Fıkıh şerhleri V./XI. ve VI./XII. yüzyıllarda istikrarlı bir şekilde çoğalmış, VII./XIII. yüzyılda kaleme alınan şerh sayısı neredeyse bir önceki asrın iki katına

[67] İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethü'l-Bârî*'si ve el-Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî*'si ile zirvesine ulaşan Buhârî şerhlerinin sayısı iki yüzü bulmaktadır. Türcan, hadis şerh sistematiğinin iyice oturduğu bu dönemi "klasik dönem" olarak ele alır ve bu dönemde telif edilen şerhleri de "zengin içerikli hadis şerhleri" olarak nitelendirir. Bkz. Türcan, *Hadis Şerh Geleneği*, s. 198-266. İbn Hacer'in şerhini telif süreci ve el-Aynî ile arasındaki rekabete dair ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Joel Blecher, "Hadīth Commentary in the Presence of Students, Patrons, and Rivals: Ibn Hajar and Sahīh al-Bukhārī in Mamluk Cairo", *Oriens*, Vol: 41 (2013), s. 261-287.

[68] Efendioğlu, "Şerh-Hadis", *DİA*, XXXVIII, 599.

[69] Efendioğlu, "Şerh-Hadis", *DİA*, XXXVIII, 560.

ulaşmış, ancak en yüksek artış VIII./XIV. yüzyılda gerçekleşmiştir. Şerh yazımının nicelik bakımından zirve noktasına IX./XV. yüzyılda ulaştığı anlaşılmaktadır. Sonraki asırlarda ise giderek artan şekilde bir düşüş göze çarpmaktadır.[70]

Çoğunlukla muhtasar nitelikteki fürû-ı fıkh alanındaki eserler ile fıkıh usûlü ve ferâiz alanındaki eserler üzerine kaleme alınan şerhlerin, fıkıh metnindeki "hükümleri delillendirme", metindeki meselelerle ve varılan hükümlerle ilgili "önceki katkıları/fıkhî birikimi değerlendirme", metnin dilini, sonrasındaki ıstılahî gelişmeler ışığında yeniden "ifade etme", "metni tenkit" ve "terim ve ifadeleri açıklama" şeklinde ifade edilen bir muhteva ve işleve sahip olduğu ve dolayısıyla fıkhî tefekkürün üzerinde cereyan ettiği ve delil, kavram ve hüküm gibi unsurların tartışıldığı ana literatürün şerhler olduğu tespit edilmiştir.[71]

Tefsir alanında ise şerhlerden ziyade hâşiye kaleme alındığı görülmektedir. Genellikle hacimli olan tefsirler üzerine şerh yazmak hacmi daha da artıracağından daha çok bu eserlerin tamamını değil de belli bölümlerini veya meselelerini merkeze alan hâşiye ve ta'lîk çalışmalarına yoğunlaşılmıştır.[72] Mâtüridî'nin (333/944) tefsirine yazılan ilk hâşiye ile başlatılan tefsir alanındaki hâşiye telif çalışmaları, Zemahşerî'nin (538/1144) *el-Keşşâf*'ına yazılan hâşiyelerle yaygınlaşmış ve Beyzâvî'nin (685/1286) aynı türden tefsiri *Envâru't-Tenzîl* hâşiyeleri ile zirvesine ulaşmıştır.[73] İlk örneği VI./XII. asrın ilk yarısında telif edilen ve VII./XIII. yüzyıldan itibaren yaygınlaşan bu eserlerde, hâşiye tabirinin pek kullanılmadığı görülmektedir. Yaygınlaşarak devam eden bu faaliyet, X./XVI. ve XI./XVII. asırlarda hem nicelik hem de nitelik itibariyle zirveye ulaşmıştır. Beyzâvî'nin *Envâru't-Tenzîl*'i üzerine çok geniş bir hâşiye literatürünün

[70] Kaya, "Şerh-Fıkıh", *DİA*, XXXVIII, 561. XV.-XX. asırlar arasında telif edilmiş Şâfi'î fıkhına dair hâşiyelerin yüzyıllara göre bir dökümünü ve değerlendirmesini yapan bir çalışma için bkz. Ahmed El Shamsy, "The Hāshiya in Islamic Law: A Sketch of the Shāfi'ī Literature", *Oriens*, vol. 41 (2013), s. 289-315.

[71] Kaya, "Şerh-Fıkıh", *DİA*, XXXVIII, 560.

[72] Şükrü Maden, tefsir alanında hâşiye yazımını genel hatlarıyla tasvir eden ve örnek bir hâşiye metni üzerinden bu türün telif amacı ve usûlünü ortaya koyan çalışmasında, genel olarak şerh-hâşiye yazılma sebeplerinin yanı sıra tefsire has bazı durumların etkili olduğunu dile getirmiştir. Bkz. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, İstanbul 2015, s. 61-67.

[73] Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 45-47. Bu çalışmaya ek olarak yer verilen (s. 323-381) kapsamlı bir tefsir hâşiyeleri bibliyografyası, müstakil makale olarak da yayınlanmıştır. Bkz. Şükrü Maden, "Tefsirde Şerh Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, III/1, Mart 2014, s. 183-220. *el-Keşşâf* haşiyeleri üzerinden, bu tefsir eserinin gelenek içerisinde farklı dönemlerde nasıl algılandığına odaklanan bir çalışma için bkz. Walid A. Saleh, "The Gloss as Intellectual History: The Hāshiyahs on *al-Kashshāf*", *Oriens*, Vol: 41 (2013), s. 217-259.

oluştuğu bu dönemin ardından azalmakla birlikte devam eden bir faaliyete dönüşmüştür.[74]

İslâm felsefesi, kelâm ve tasavvuf alanlarında şerh-hâşiye telifinin, hadis, fıkıh ve tefsir alanlarını takip eden bir tarihî seyir izlediği ve VI/XII. asırdan itibaren yoğun bir faaliyet alanına dönüştüğü görülmektedir. VIII./XIV. asırda zirvesine ulaşan bu faaliyetler, özellikle bazı eserler üzerinde yoğunlaşarak devam etmiştir. İslâm felsefesinde İbn Sînâ'nın (428/1037) *el-İşârât ve't-Tenbîhât*'ı, Sühreverdî'nin (587/1191) *Hikmetü'l-İşrâk*'ı, Esîrüddîn el-Ebherî'nin (663/1265?) *Hidâyetü'l-Hikme*'si, Nasîruddîn et-Tûsî'nin (672/1274) *Tecrîdü'l-İ'tikâd*'ı şerh, hâşiye ve ta'lîk türünden eserlere konu olmak bakımından başı çekmektedir.[75] Kelâm alanında Ebû Hanîfe'nin (150/767) *el-Fıkhu'l-Ekber*'i, Ebû Hafs Ömer en-Nesefî'nin (537/1142) *el-Akâid*'i, Sa'düddîn et-Teftâzânî'nin (792/1390) *Şerhü'l-Akâid*'i üzerine yazılan şerh, hâşiye ve ta'lîkler öne çıkarken[76] tasavvuf alanında örneğin Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin (638/1240) *Füsûsu'l-Hikem'*i üzerine yüzden fazla şerh kaleme alındığı bilinmektedir.[77]

Arap dili ve edebiyatı alanında da benzer bir tarihsel sürecin yaşandığı ve zengin bir literatür oluştuğu görülmektedir. Sîbeveyhi'nin (180/796) gramere dair *el-Kitâb*'ı ve ayrıca eserdeki şiir örnekleri üzerine kaleme alınan çok sayıdaki şerhle başlatılan bu gelenek, bilhassa Câhiliye dönemi şairlerine veya kabilelerine ait şiirlerin toplandığı divanlar ve muhtelif şairlerden yapılan seçmeler sonucu oluşan antolojiler üzerine şerhlerle devam etmiştir.[78] İlk şârihlerin aynı zamanda bu şiirleri derleyen râviler olduğu da ifade edilmelidir. Daha çok anlaşılması zor kelimeleri ve adları geçen şahıs, yer ve olayları açıklamaya yönelik bu ilk dönem şerhlerin ardından Mütenebbî

[74] Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 59. X./XVI. asırda entelektüel faaliyetlerin merkezinde hâşiye yazmak olduğuna ve bunun hiçbir şekilde orijinal olmamakla malul görülmediğine değinen Saleh, hem *el-Keşşâf*'a hem de *Envâru't-Tenzîl*'e hâşiye yazan Kınalızâde'yi örnek vererek o dönem için tefsir yazmanın geçerli, makbul formunun hâşiye yazmak olduğuna işaret etmektedir. Bkz. Saleh, "The Hāshiyahs on *al-Kashshāf*", *Oriens*, s. 248.

[75] İslâm felsefesinde şerh ve haşiyelere dair genel bir değerlendirme için bkz. Robert Wisnovsky, "The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900 ad) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations", *Bulletin of Institute of Classical Studies (Special Issiue: Philosophy, Science and Exegises)*, vol. 47, February 2004, s. 149–191. İbn Sînâ'nın *el-İşârât ve't-Tenbîhât* adlı eseri üzerine kaleme alınan şerh ve hâşiyeler hakkında bir değerlendirme için bkz. Robert Wisnosvky, "Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the Ishārāt", *Oriens* 41 (2013), s. 349-378. Ebherî'nin *Hidâyetü'l-Hikme* adlı eseri üzerine yazılan şerhler hakkında bkz. Abdullah Yormaz, *Mevlânâzâde'nin Hidâyetü'l-Hikme Şerhi: Tahkik ve Tahlil*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2010, s. 9-21.

[76] Mustafa Sinanoğlu, "Şerh-Kelâm", *DİA*, XXXVIII, 564-565.

[77] Mahmut Erol Kılıç, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, 232-234.

[78] Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı için Sezgin'de 19, Kâtib Çelebi'de 32 şerh adı yer almaktadır. Bunlardan tarihsel olarak ilk sırada Ebû Ömer el-Carmî'nin (225/839) şerhi gelir. Bkz. Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 317.

(354/965) ve Ebü'l-Alâ el-Ma'arrî (449/1057) gibi İslâmî dönemin önde gelen şairlerinin divanlarına çok sayıda şerh yazılmıştır. Divan ve antolojilerin yanı sıra Kâ'b b. Züheyr'in (24/645?) ve Bûsîrî'nin (695/1296?) *Kasîdetü'l-Bürde*'leri gibi yaygınlık kazanmış kasideler üzerine de şerhler yazılmıştır. Bûsîrî'nin kasidesine yüzden fazla şerh yazıldığı kaydedilmektedir. Diğer taraftan Arap nesrinin dikkat çekici örneklerinden olan Harîrî'nin (516/1122) *el-Makâmât*'ı için de birçok şerh kaleme alınmıştır. Bu alanda hâşiyelerin ise Memlük ve Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı görülmektedir.[79]

Telif edilen şerh ve hâşiye türünde eserlere verilen isimler de bu geleneğin özelliklerini ve iddialarını yansıtması açısından hayli dikkat çekicidir. Fıkıh şerhleri üzerinden bu hususu değerlendiren Kaya, İslâmî ilimlerin diğer alanlarına da teşmil edilebilecek bazı tespitlerde bulunmuştur. Buna göre büyük çoğunluğu sadece hangi eser üzerine kaleme alındığını gösterecek şekilde şerh veya hâşiye kelimesiyle başlatılan isimlere sahiptir. Şerh ve hâşiye nitelendirmesinin ötesinde özel olarak isimlendirilenlerde ise İslam telif geleneğindeki kitap isimlendirme usûlüne uygun şekilde şerhe veya hâşiyeye esas alınan metnin başlığı ile secili bir isim koyulduğu görülmektedir. Zikredilmesi gereken bir diğer nokta, bu isimlerde şerh ve hâşiyelerin telif gayelerine uygun şekilde "*anlatma veya açığa çıkarma (vuzuh, beyan, keşf, feth, irşad, tenbih, zuhur, fehm), aydınlık veya ışığın yansıması (lüm'a, behce, gurre, dav', mir'ât ve özellikle nur), kapsamlı veya yeterli oluş (kifâyet, gınâ, şümûl, ihâta), hedef ve amaca ulaşma (bulûğ, gaye, talep, nehc, hidayet), düzeltme veya gözden geçirme (tehzîb, ıslah, tenkih), hediye verme (tuhfe, minha, hibe, hediye) anlamlarına gelen kelimeler ile değerli madenler (cevher, lü'lü', yâkut, ibrîz, zeheb ve özellikle dür) gök cisimleri ve olayları (bedr, kamer, necm, kevkeb, berk) ifade eden isimlerin*" kullanılmasıdır.[80]

[79] Şensoy, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, 556. *Kasîdetü'l-Bürde* (Bânet Su'âdu) şerhlerini konu alan müstakil bir çalışma için bkz. Tuttle, *Expansion and Digression: A Study in Mamlūk Literary Commentary*, Uni. of Pennsylvania (Yayınlanmamış doktora tezi), Pennsylvania 2013.
[80] Kaya, "Şerh-Fıkıh", *DİA*, XXXVIII, 563.

B. Bir Mesele Olarak Şerh-Hâşiye Geleneği

İslâmî ilimlerin tarihsel gelişimi içerisinde, III./IX. asırdan itibaren oluşmaya başlayan, VI./XII. asırdan sonra daha da yoğunlaşarak Memlükler ve Osmanlılar dönemlerinde zirveye ulaşan şerh ve hâşiye telif geleneği, özellikle son iki asırdır çeşitli yönlerden eleştirilerin konusu haline gelmiştir. Hem muhteva hem de usûl açısından İslâmî ilimlerin duraklama ve gerilemesinin ana sebeplerinden biri olarak değerlendirilen şerh ve hâşiyeler, bir mesele olarak belirlenmiştir. Bu söylem neticesinde özellikle Memlükler ve Osmanlılar dönemlerindeki ilmî faaliyetler ve ortaya konulan eserler yok sayılmış veya en azından değersizleştirilmiştir.[81]

Şerh ve hâşiyelere yönelik olumsuz yargıların kaynağı büyük oranda, kendi şerhlerini de benzer bir şekilde mahkûm eden Avrupa'nın Yeni Felsefeci ve Aydınlanmacı bilim adamı ve filozoflarıdır. XVII. asrın ortalarından itibaren dile getirilen bu düşüncelerde, kendilerinden önceki ilmî birikimden kesin bir kopuşu temsil eden bir tavırla, modern bir bakış açısıyla ve tutarlı bir şekilde yazılan eserlerin, bir konuyu eski metinler üzerine yapılan şerhlerden daha etkili bir biçimde ortaya koyacağı savunulmuştur. Tabiat bilgisi, hiyerarşinin en üst noktasına yerleştirilerek metinler üzerine çalışmaların tabiat alanında yeni veya etkin bir bilgi sağlayamayacağı vurgulanmıştır. Aydınlanmacı düşünceye göre eski metinler eski bir dünyaya aittir ve bunlar sadece estetik ve etik amaçlarla çalışılabilir; fakat bir daha asla canlandırılamaz.[82]

---

[81] Bu eleştirileri tespit etme ve değerlendirme hususunda oldukça sınırlı olmakla birlikte giderek zenginleşen bir literatür olduğu göze çarpmaktadır. Tesbit edilebildiği kadarıyla tefsir bağlamında Dücane Cündioğlu'nun ve akaid alanında Nebhân'ın makaleleri, birer röportaj çerçevesinde İslam düşüncesi bağlamında konuya değinen Harun Anay ve İhsan Fazlıoğlu ile nihayet konuyu müstakil bir kitapta enine boyuna tartışan İsmail Kara'nın çalışmaları öne çıkmaktadır. Bu bölüm için tercih ettiğimiz "Bir Mesele Olarak Şerh-Hâşiye Geleneği" altbaşlığının da Kara'nın kitabından mülhem olduğunu ifade etmek gerekir. Bkz. Harun Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, VII/76, Haziran 1996, s. 12-14, 22; İhsan Fazlıoğlu, "İlim İlim Bilmektir; Bilim Neyi Bilmektir", *Dergâh*, IX/97, Mart 1998, s. 12-14, 22; Dücane Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", *İslâmiyât*, II/4, 1999, s. 51-73; Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye", *et-Türâsu'l-Arabî*, s. 106-116; Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*. *Oriens* dergisinin *Hâşiye* özel sayısının sunuş yazısı da bunu genel bir tespit olarak dile getirmektedir. Bkz. Asad Q. Ahmed- Margaret Larkin, "The Hāshiya and Islamic Intellectual History", *Oriens*, vol. 41 (2013), s. 213-216.

[82] Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition*, s. 231-232. Batı'da, söz konusu dönemin ruhunu yansıtacak şekilde şerh geleneği üzerine çeşitli hicivler de kaleme alınmıştır. Bunlardan en meşhuru, Alexander Pope'un *Dunciad*'ı kendi kendine notlar eklemek suretiyle telif ettiği *Dunciad Variorum*'dur (1735). Parodik biçimde yazılmış, yoğun ve anlaşılmayan notlarla dolu, genelde bilginleri, özelde şârihleri kınayan bu eser, şerhlerin "zararlı" yanlarını göstermeye çalışmıştır. Bkz. Grafton, "Commentary", *The Classical Tradition*, s. 232.

Batı'daki şerh geleneğini teorik zeminde ele alan Hughes, eleştirilere de cevap teşkil edebilecek şekilde, bir topluluğun, geçmişteki bir metni veya olayı şerh etmek suretiyle içinde bulunduğu zaman dilimini bir zemine oturttuğu[83] dolayısıyla şerhin, şimdiden geçmişe gidişi değil, geçmişi şimdiye taşımayı ifade ettiği kanaatindedir.[84] Şerh, bir topluluğun kendini anlama/anlamlardırmadaki ana noktası olan "kanon (şerh etmek üzere seçilen metin)" ile arasındaki kültürel bağlantıyı sağlar ve kanon olmadan bir toplumun kökeni, tarihi veya anlamı olmayacağı için bu bağlantı, yani şerh de elzemdir.[85] Şerh, şimdiyle uyumlu olacak şekilde geçmişi değiştirebilir. Zira şerh geçmişi "ölü bir mektup" olarak değil, toplumun devamlılığını sağlayan yaratıcı güç olarak görür.[86] Şerh, şimdinin belirsizliği, yabancılığı ve tecrübe edilmemişliğinin düzene sokulması ve sınıflandırılması için gerekli temel mekanizmayı sağlar.[87]

Şerh ve hâşiye tenkitlerinin, son iki asırdır medreselere, Osmanlı ilmiye sınıfına, telif edilen eserlere, ders kitaplarına, tedris tarzına ve bunlarla bir şekilde irtibatlı olarak tasavvufa ve tarikatlara yöneltilen tenkitlerle eş zamanlı ve aynı mantıkla sürdürüldüğünü ifade eden İsmail Kara, tenkitlerde XII. asır sonrasının vurgulanmasından Gazzâlî (505/1111) meselesine, orijinalite arayışına, taklit konusuna, din-devlet ilişkilerine kadar birbiriyle irtibatlı birçok husus olduğuna işaret etmektedir.[88] Dolayısıyla söz konusu tenkitleri, genel itibariyle İslâm dünyasında belli bir tarihten sonra şerh ve hâşiye telifinin de beslediği ilmî ve fikrî bir durağanlık, kısırlık yaşandığı, yeni ve orijinal fikir üretilemediği gibi eleştirel bir yaklaşım da geliştirilemediği şeklinde özetlemek mümkündür.

Harun Anay'ın ifadesiyle Batı'da ve İslâm dünyasında yapılan çalışmaların çok küçük bir kısmı, şerh ve hâşiyelerin yoğunluğu nedeniyle ilmî ve fikrî gelişme açısından duraklama ve yok olma ile nitelendirilen VI./XII. asır sonrasına dairdir. Çok az çalışma yapılan ve dolayısıyla hakkında böyle büyük hükümlere varmaya yetecek bilgi bulunmayan sekiz asır gibi oldukça uzun bir dönemi toptan mahkûm etme tavrı, ilmî

[83] Aaron Hughes, "Presenting the Past: The Genre of Commentary in Theoretical Perspective", *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 15, No. 2 (2003), s. 149.
[84] Hughes, "Presenting the Past", *Method & Theory*, s. 163.
[85] Hughes, "Presenting the Past", *Method & Theory*, s. 151.
[86] Hughes, "Presenting the Past", *Method & Theory*, s. 164.
[87] Hughes, "Presenting the Past", *Method & Theory*, s. 164.
[88] Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 84.

olmaktan uzak ve sübjektiftir. Bunun gerisinde İslâm düşüncesinin özgünlüğüne dair tartışmalar olduğuna işaret eden Anay, İslâm düşüncesinin ürünlerinin Batıya tesirine göre değerlendirildiği, XII. asır vurgusunun buradan kaynaklandığı görüşündedir. Zira Batıya etki eden metinler, XII. asırdan önce telif edilmişlerdir. Sonraki dönemler ise pek tanınmamış ve üzerine çalışma yapılmamıştır; dolayısıyla bir etkilenme de söz konusu değildir.[89]

İslâm dünyasının ilmî ve fikrî durağanlıkla nitelendirildiği, Gazzâlî sonrasına tekabül eden Abbâsî Devleti'nin yıkılışı (656/1258) ile I. Dünya savaşı arasındaki söz konusu dönemin "*çağdaş tarih tasavvuratının ihmal ve hatta inkâr ettiği koca bir halka*" olduğunu söyleyen Cündioğlu da, bu sebeple bütün şubeleriyle İslâm düşünce mirasının ve özellikle Osmanlı dönemi eserlerinin görmezden gelindiği kanaatindedir.[90]

Sanıldığının aksine şerh ve hâşiye yazmak, son dönem âlimlerinin (*müteahhirîn*) tercih ettiği bir usûl olmayıp ilk dönem âlimlerinden (*mutekaddimîn*) itibaren uygulanmıştır. II./VIII. asrın ikinci yarısında kaleme alınan Sîbeveyh'in *el-Kitâb*'ı, hemen bir sonraki asırda Ziyâdî'nin (249/863) *Şerhu Kitâbi Sîbeveyhi* ve Ebü'l-Abbâs el-Müberred'in (286/900) *el-Medhal ilâ Kitâbi Sîbeveyhi* ve *Şerhü Şâhidi Sîbeveyhi*, *Ma'nâ Kitâbi Sîbeveyhi*, ez-*Ziyâdetü'l-Mütenezzi'a min Kitâbi Sîbeveyhi* isimli şerhlerine konu olurken sonraki asırlarda da bu şerhler sayıları artarak devam etmiştir.[91]

Şerh ve hâşiye geleneği eleştirilirken en önemli dayanaklardan biri olan "yeni ve özgün düşünce ortaya koyma" da modern batı düşüncesi çerçevesinde üretilmiş bir mittir ve yine batı düşüncesinin sınırlarını çizdiği belirli bir forma sahiptir. Bu modern söylemin, hiçbir şekilde geçerli olmadığı bir döneme uygulanması, şerh ve hâşiyelerin

---

[89] Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", s. 12.

[90] Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, s. 52. Bu tarih tasavvuru farklı bir körlük daha doğurmaktadır. Cündioğlu'nun ifadeleriyle; "*Müslümanların dünyaya hükmettikleri dönemin ataletle, tembellikle, miskinlikle nitelenmesine mukabil, Batı sömürgeciliğinin İslâm dünyasını tahakküm altına almaya başladığı yılların uyanış ve diriliş devri için "milad" tayin edilmesi karşısında, sadece "tarihî" değil aynı zamanda "nazarî" bir hatanın işlendiğini düşünmemiz gerekmez mi?*" Bkz. Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, s. 54. Fazlıoğlu da Gazzâlî öncesi ve Gazzâlî sonrası şeklindeki tasnifin siyasî bir tasnif olduğunu belirterek bu siyasî-ideolojik muhtevaya karşı dikkatli olunması gereğine dikkat çekmiştir. Fazlıoğlu'na göre bu ideolojik yaklaşım, Gazzâlî ve Moğol istilasından sonra İslâm dünyasında siyasî hâkimiyetin Türklerin eline geçmiş olmasıyla irtibatlıdır. Bkz. İhsan Fazlıoğlu, "İlim ilim bilmektir", *Dergâh*, s. 12-13.

[91] en-Nedim, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978, s. 63-69; Ayrıca bkz. Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye", *et-Türâsu'l-Arabî*, s. 106-107; M. Reşit Özbalıkçı, "Sîbeveyhi", *DİA*, XXXVII, 130-134.

bu çerçevede mahkûm edilmesi de sorgulanmayı hak etmektedir.[92] Şerh ve hâşiyelerin özgün düşünce ortaya koyulmasının önünde bir engel olarak görülmesi de yanlış olup birer telif formu olarak pekâlâ yeni düşünceler de bu formlar içerisinde dile getirilebilmektedir.[93] Yaygın olduğu kadar yanlış bir şekilde "orijinaliteden uzak ve tekrarlarla mâlûl" olmakla nitelendirilen bu metin üretme biçiminin, İslam medeniyetinin "bilgi edinme", "bilgi aktarma" ve "bilgiyi sürekli kılma" yöntemlerinden biri olduğunu vurgulayan Cündioğlu, "ideolojik taassub"dan dolayı değersizleştirilen şerh-hâşiye geleneğinin "İslâm ilim mirasının işlenip geliştirilmesinde, bu mirasın tartışılıp zenginleştirilmesinde ve gelecek nesillere muhkem bir tarzda aktarılmasında çok büyük rol oynamış verimli bir yazım tekniğinin kullanılmasıyla oluştuğunu" belirtmektedir.[94]

Orijinalite/özgünlük/yenilik arayışının, modern düşüncenin hem felsefî olarak hem de fiilî olarak gelenekten kopuk "mûcizevî çıkışlar"dan ibaret görüldüğüne dikkat çeken Kara'ya göre;

> "*Böyle olduğu için de bir ilim anlayışı ve düşünce biçimi istikametinde mevcut meseleleri farklı bir şekilde ele almak, yeni tasnifler ve tarifler getirmek, bilgi ve görüşleri yeniden değerlendirmek, dönemin arayışları ve problemleriyle veya başka ilimlerle ilişkilendirmek, meselenin yeni boyutlarına işaret etmek, iç tezatları gidermek, anlama ve açıklamada yeni modeller kullanmak, dil ve üslupları geliştirmek gibi medrese dünyasının ve şerh ve hâşiye literatürünün üst düzeyde gerçekleştirdiği ilmî-fikrî yenilikler, hatta sıçramalar özgünlük sınırlarının dışında görülmüş, neticede istisnaî bir çaba ve başarı, buna kaynaklık eden ilim siyaseti ve üslup, nihayet kütüphaneler*

[92] "*Bir medeniyetin istikrara kavuşma döneminin pek tabii addedilebilecek hususiyetleri, başka bir dönemin ihtiyaçları zaviyesinden kolaylıkla olumsuzlanabilmektedir... Modern dünyanın zihnî kabullerini –sıhhati tartışmalı olduğu halde- merkeze alıp bugünün kavramlarını geçmişe irca etmeye kalkışmanın sadece yöntemsel bir hatanın değil, aynı zamanda ideolojik bir taassubun da neticesi olduğunu kabul etmek zorundayız.*" Bkz. Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, s. 57. Kara, orijinalite/özgünlük probleminin oryantalistlerin, İslâm'ın ana kaynakları olan Kur'an ve hadisin özgünlüğü meselesi etrafında teşekkül etmiş bütüncül bir yaklaşımı olduğuna dikkat çekmektedir. Bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 93. Ortaçağ İslâmî birikiminin, "romantik tarih yazımı" perspektifiyle değerlendirilip mahkûm edildiği tespiti için bkz. Saleh, "The Hāshiyahs on *al-Kashshāf*", *Oriens*, s. 218.

[93] Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, s. 13.

[94] Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, s. 58-59. Ayrıca bkz. Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, s. 13; Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 97. Orijinallik mevzusunu merkeze alan ve Zekeriya el-Ensarî'nin şerhleri üzerinde orijinalliğe vurgu yapan yeni bir çalışma için bkz. Matthew B. Ingalls, *Subtle Innovation Within Networks of Convention: The Life, Thought and Intellectual Legacy of Zakariyyā al-Ansārī (d. 926/1520)*, Yale Uni. (Yayınlanmamış doktora tezi), New Haven 2011.

dolusu eser iddiasından, fonksiyonundan ve değerinden çok aşağıda bir seviyede görülmüş ve öyle değerlendirilmiştir."[95]

Yine Kara'ya göre, modern düşüncenin, gelenekten kopuşu meşruiyet ve makbuliyetin ön şartı olarak dayatması "otorite düşmanlığı" ile irtibatlıdır.[96] Ayrıca:

"*Bir geleneğin içinde yer almak tek başına nakisa olmadığı gibi yeni, büyük ve orijinal eserler vermenin, yeni usûller, üsluplar ve fikirler geliştirmenin, içinde bulunulan şartlar ve ihtiyaçlarla uyumlu ilmî ve fikrî çabalarda bulunmanın, atılım ve sıçramalar yapmanın önünde mutlak bir engel de değildir.*"[97]

Şerh ve hâşiye geleneği, yenilik, orijinallik/özgünlük ve eleştirellikten yoksun olmanın yanı sıra bunlarla yakından irtibatlı olarak yine modern zamanların problem haline getirdiği "ezberi ve tekrarı besleyen" bir telif usûlü olduğu iddiasıyla da eleştirilmiştir. Aslında İslâm eğitim sistemine yani medreselere yöneltilen bu eleştirinin dayanağı da ezberin ve tekrarın pedagojik açıdan kötü ve zararlı kabul edilmesidir.[98] Şerh-hâşiye yazımını, bir ilim geleneği oluşturmanın aracı değil, oluşmuş bir ilim geleneğini sürdürüp zenginleştirmenin yollarından biri olarak nitelendiren Cündioğlu, "icad, inşâ, ibdâ kadar istikrar ve süreklik"in de önemli olduğuna vurgu yapmıştır.[99]

Şerh ve hâşiye geleneğine yöneltilen eleştirilerin en önemli problemlerinden biri de değerlendirmelerdeki genellemeci yaklaşımdır. Gerek gayesi, gerek muhtevası gerekse üslûbu itibariyle tek tip bir şerh veya hâşiyeden bahsedilemeyeceğine vurgu yapan Anay, öncelikle yapılması gerekenin şerh ve hâşiyeleri çeşitli açılardan tasnif etmek olduğuna işaret etmiştir. Tamamen öğretim için yazılan şerh ve hâşiyeler olduğu gibi ana metne bir "problemler listesi" veya "önermeler listesi" muamelesi yapan şerh

---

[95] Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 98.
[96] Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 21.
[97] Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 104.
[98] Şerh ve hâşiyelerin medrese ve eğitim sistemiyle irtibatını, 1. İntikal/tederrüs/tevarüs, 2. Tedris/idame (aktarma/sürdürme) 3. Telif/ Tenkit (yeniden inşa/yeniden üretme) şeklinde üç aşamalı tarif eden İsmail Kara, bu konuyu gerek "Şerh, Tedris, Medrese" gerekse "Şerh ve Hâşiye içinde boğulmuş medrese" başlıklı bölümde derinlemesine ele almaktadır. Bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 28-52, 84-90. Fazlıoğlu da şerh, hâşiye ve ta'lîkin birer yazım tekniği olduğu ve ilmin ilerlemesi veya gerilemesiyle alakası olmadığına dikkat çekmiş ve şerhlerin talimî metinler üzerine kaleme alındığını vurgulamıştır. Şerh, muhtasar ve müfid talimî bir metni bir üst seviyeye çıkarır. Hâşiye daha üst bir seviyeye taşır. Ta'lîk ise ayrıntılarda kalan bilgiyi ortaya çıkarır. Bkz. Fazlıoğlu, "İlim, ilim bilmektir", *Dergâh*, s. 14.
[99] Cündioğlu, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası", *İslâmiyât*, s. 58-59. Ayrıca bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 19. es-Selmî, şerhlerden bir kısmının gereksiz bilgilerle doldurulduğu ve karmaşık hale getirildiği yolundaki iddiaların bütün şerhler için geçerli olmadığı gibi bu tür eser yazma usûlünün dönemin şartları ve ilim anlayışından kaynaklandığını, değerlendirme yapılırken tarihî bağlamının göz ardı edilmemesi gerektiğini de vurgulamıştır. Bkz. Selmî, "el-Mütûn ve'ş-şürûh ve'l-havâşî", *el-Ahmediyye*, s. 267-270.

ve hâşiye eserleri de vardır. Bu türde ana metnin müellifinin ne demek istediği açıklandıktan sonra konuya dair diğer düşünceler tartışılmakta ve nihayet şerhi veya hâşiyeyi yazanın düşüncelerine, itirazlarına, hatta karşı çıktığı ve katılmadığı konulara yer verilmektedir.[100] Dolayısıyla şerhin yazılma gayesine bağlı olarak açıklamanın ötesinde ciddi eleştirel metinler de üretilmiştir. Metnin müellifi ile şârihinin farklı fıkhî veya i'tikâdî mezhebe mensup olduğu durumlar bunun en açık örneklerini teşkil ediyor olsa gerektir.[101]

Şerhin temel amaçlarından birisi metni açıklamaktır; ancak bu yegâne amaç değildir. Hatta çoğu zaman bu hususun amaç olmaktan çıkartılabildiği de görülmektedir. Şerhlerin gerek gayeleri, gerek muhtevaları gerekse usûllerindeki çeşitliliği ortaya koymak üzere "kimin metninin, kim için, kim tarafından, nerede ve niçin şerh edildiğini" sormak gerektiğini ifade eden Glenn W. Most'a göre, öncelikle üzerine şerh yazılan metin muhakkak surette bir otoritedir. Şerh, bu otoriter metni anlama noktasında yardıma ihtiyaç duyan veya duyacağına inandırılan bir kitleye yönelik olarak telif edilir. Ancak muhatap kitle, söz konusu metinle ilk defa belli bir çerçevede ilişki kuran kişiden bu metinleri araştırmaya ömrünü adamış şârihlere kadar geniş bir çeşitlilik arz etmektedir. Hatta muhatapların en tipiği, bir ilmî mansıb elde etmek veya ilmî kariyerini sürdürmek için otoriter metindeki yetkinliğini göstermek isteyen âlimdir. Dolayısıyla şârihlerin büyük bir çoğunluğu da mansıb sahibi âlimlerdir. Şârihler, otoriter metinlere erişim noktasında bir ayrıcalığa ve bundan kaynaklanan bir itibara sahiptirler. Şârihlerin bu ayrıcalığı mensubu oldukları kurumlara meşruiyet sağlama hususunda olduğu kadar kendilerinin bu kurumlardaki yerini güçlendirme konusunda da önemli bir etkendir. Şerhlerin üretildiği yerler ise ilmî ve kültürel otoritenin yoğunlaştığı bu kurumlardır. Şerhin amacına gelince öncelikle şârihlerin şerh

[100] Anay, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, s. 13. "*Metne müdahale eden, kaynak, usûl, muhteva ve meseleleri yeniden nizama sokan ve böylece asıl metni dönemine, döneminin problemlerinin içine çeken şerh*" örneği olarak İsmail Ankaravî'nin *Mesnevî* şerhi üzerine değerlendirmeleri için bkz. Kara, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz*, s. 38-39. Sîbeveyhi'nin şerhlerinden Ebû Sa'îd'inkini ele alan ve bu şerhin Sîbeveyhi'nin sözleri üzerine bir ta'akkubât yani bir tür kritik olmakla kalmayıp nahiv yapısının yeni bir kurgusunu ortaya koyduğunu belirten Nebhân, diğer şârihlerin eser üzerindeki tasarrufları ve birbirinden farklı şerh usûlleri hakkında da bilgi vermiştir. Bkz. Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye", *et-Türâsu'l-Arabî*, s. 107-108.

[101] Nebhân, makalesinde Teftâzânî'nin (792/1390), Nesefî'nin (537/1142) *Akâid*'ine yazdığı şerh üzerine yazılan bir hâşiye metnini örnek olarak kullanarak şu sonuçlara varmıştır: Şerhler tekrar veya sözü sündürmek değildir. Aksine belli gaye ve usûllerle telif edilmişlerdir. Bazıları eklemeler yaparken, bazıları veciz metinleri daha iyi anlaşılacak şekilde genişletir. Bazıları da metni olduğundan farklı bir usûlle yeniden bina eder. Bkz. Nebhân, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye", *et-Türâsu'l-Arabî*, s. 115.

ettikleri yazarın otoritesini korumak ve savunmak eğiliminde oldukları görülür. Bununla birlikte şerhleri, aynı zamanda o otoriteyi, en azından dolaylı olarak, yıkan metinler olarak düşünmek gerekir. Dolayısıyla şerhin temel işlevi muktedir kılmaktır ve bunun en azından dört boyutu vardır. İlk boyutta şerh, uzun bir zaman önce telif ettiği eseri artık tam olarak anlaşılamaz hale geldiği için bir tür sürgünde olan *yazarı* muktedir kılar. Zira onu sürgününden kurtarır ve yeniden merkezî bir otorite konumuna getirir. İkinci boyutta şerh, ismi hafızalardan silinip gidecekken, otoriter metinle irtibatlandırmak suretiyle, *şârihi* muktedir kılar. Üçüncü boyutta şerh, otoriter metne ve onunla irtibatlı diğer metinlere ve meselelere erişimini sağladığı *okuru* muktedir kılar. Böylece şerh okurun yeteneğini, tatminkârlığını ve kültürel aidiyet duygusunu arttırır. Ve son olarak şerh, yazarı, şârihi ve okuru bir araya getiren *kurumları* muktedir kılar; zira onlara işlerlik ve bundan dolayı bir meşruiyet kazandırır.[102]

III. SİYER YAZICILIĞINDA ŞERH VE HÂŞİYE TELİFİ

Hz. Peygamber'in (sav) hayatını ve şahsiyetini, tebliğ faaliyetlerini, siyasî ve askerî mücadelelerini konu alan bir ilim olarak siyer ve bu alanda yazılan eserlerin gelişimine bakıldığında öncelikle Hz. Peygamber'le (sav) ilgili her türden bilginin muhafazası, ardından bunların giderek sistematikleşen bir şekilde tedvini ve telifi aşamalarından geçildiği görülmektedir.[103]

Sahabe nesli, dinin iki kaynağı Kur'ân ve Sünneti öğrenmenin ancak Hz. Peygamber'in (sav) hayat ve şahsiyetini tanıyıp bilmekle mümkün olduğunu idrak ederek siyer ve megâzîye dair haber ve rivayetlere öncelikle tefsir ve hadis alanındaki cem ve tedvinlerinde yer vermişlerdir. Hz. Peygamber'in (sav) vefatından sonra başta sahabe çocukları olmak üzere tâbiîn döneminde yetişen birçok şahsiyetin büyük

[102] Glenn W. Most, "Şerhlere Kuramsal Bir Bakış", çev. Murat Umut İnan, *Metnin Hâlleri*, ed. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul 2014, s. 455-460. Kraus'a göre, şerhler, metni parçalara ayırmak ve –en önemlisi- cümleleri yazarın daha önce yaptığından farklı bir sıraya sokmak suretiyle metnin otoritesine kafa tutarlar. Bu karşı koymalardan biri, şârihin bölümlendirmesidir: Ana metin yazarın örgüsü ne olursa olsun, şârihin parçalara ayırarak incelemesi neticesinde yeni bir metin haline gelir. Bunu yaparken kurduğu benzerlikler ve verdiği örnekler ile kullandığı kaynaklar ve karşılaştırmaları şârihin otoritesinin en önemli dayanaklarıdır. Bkz. Christina Shuttleworth Kraus, "Reading Commentaries/Commentaries as Reading", *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*, ed. R.K. Gibson- Christina Shuttleworth Kraus, Leiden 2002, s. 15, 20. Ayrıca Most'un fikirlerinden de istifade ederek şerh ve otorite arasındaki ilişkiyi ele alan Matthew Ingalls'ın tezinin "Otorite ve Şerh" başlıklı bölümüne bakılabilir. Bkz. Ingalls, *Subtle Innovation Within Networks of Convention*, s. 24-28.

[103] Siyer ilminin doğuşu ve gelişimi hakkında bkz. Mustafa Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 319-324; Şaban Öz, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul 2008, s. 11-92.

katkılarıyla meydana gelen bu çalışmalar sonucunda, I./VII. asrın yarısına kadar hadislerin tedviniyle birlikte iç içe yürütülen siyer ve megâzî çalışmaları giderek kendine has bir seyir takip etmeye başlamıştır. Bu dönemden itibaren kaleme alınmaya başlanan sahîfeler veya risâleler, siyer yazıcılığındaki müstakil gelişmelerin işaretleri olarak görülebilir. Bu gelişmeleri sağlayan Urve b. Zübeyr (94/713), Ebân b. Osman (105/723), Âsım b. Ömer b. Katâde (120/738), Şürahbil b. Sa'd (123/740) ve Abdullah b. Ebû Bekir (130/747-748) gibi isimlerin hemen tamamı aynı zamanda hadislerin yazıya geçirilmesi sürecinde önemli bir rol üstlenmiş olan muhaddislerdir.[104]

Ömer b. Abdülazîz'in (99-101/717-720) hadisleri toplamakla görevlendirdiği İbn Şihâb ez-Zührî (124/741) ise siyer yazıcılığında yeni bir safhayı temsil etmektedir. Urve'nin Hz. Âişe'den, Âsım b. Ömer'in Mahmûd b. Lebîd'den, Abdullah b. Ebû Bekir'in babasından aldığı haberleri toplayıp yazıya geçirmiş ve böylece talebeleri Mûsâ b. Ukbe (141/758), İbn İshâk (151/768) ve Ma'mer b. Râşid'in (153/770) bir sonraki adımı atmalarına imkân sağlamıştır. Tâbiûn döneminin son temsilcilerinden olan bu âlimler, kendilerinden önce sahîfe ve risâlelerde toplananlarla ulaşabildikleri diğer rivayetleri konularına göre tasnif edip kronolojik sıraya koymuş ve siyer ve megâzî kitaplarına son şeklini vermişlerdir. Siyer kitaplarına günümüzde bilinen şeklini veren ise İbn İshâk'tır. Siyer malzemesini Medine'deki farklı ravilere veya İskenderiye gibi farklı şehirlerdeki ravilere ulaşmak ve onlardan yeni rivayetler almak suretiyle zenginleştirmiş ve elde ettiği bu haberleri tasnif ederek meşhur eseri *Kitâbü'l-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*'yi kaleme almıştır. Pek çok ravi tarafından daha kendisi hayatta iken rivayet edilmeye başlanan bu eseri, siyer ve tarih alanında daha sonra telif edilen sayısız esere kaynaklık etmiştir. Hicretin ilk iki asrında siyer ve megâzî sahasında eser verenlerin sonuncusu ve en meşhurlarından biri de Vâkıdî'dir (207/822). Onun *Kitâbü'l-Megâzî*'sinin en ayırt edici özelliği ise sadece Hz. Peygamber'in (sav) gazve ve seriyyelerine hasredilmiş olmasıdır.[105]

Hicretin ilk iki asrındaki bu çalışmalar sonucunda, Hz. Peygamber'in (sav) hayatı, şahsiyeti ve savaşlarıyla ilgili temel bilgiler bir araya getirildiği gibi siyer ve

[104] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 321; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 115-168.
[105] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 321-322; a.mlf., "İbn İshâk", *DİA*, XX, 93-96; a.mlf., "Vâkıdî", *DİA*, XLII, 471-475; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, 169-348.

megâzî kitaplarının planı ve konuları da belli bir şekil kazanmıştır. Bütün bu çalışmalar, daha sonra gerek siyer-megâzî gerek tabakât veya tarih adıyla telif edilecek olan ve Hz. Peygamber'in (sav) hayatını konu alacak eserlerin temel kaynağı olmuştur.

Şaban Öz, özetle ifade etmeye çalıştığımız siyer yazıcılığının bu ilk dönemini, altı aşamalık bir gelişim süreciyle anlatmıştır. Kronolojik olarak birbirini takip eden ancak tarihsel olarak kesin çizgilerle birbirinden ayrılamayan bu gelişim şemasına göre "başlangıç" döneminde Hz. Peygamber'in (sav) hayatını araştırmaya ihtiyaç hâsıl olmuş ve bu araştırmanın üslûbu şekillenmeye başlamıştır. "Risaleler" döneminde ise Hz. Peygamber'in (sav) hayatının farklı kesitleri veya belli ravilere ait rivayetler risâle veya sahifelerde toplanmıştır. Bu risale ve sahifelerdeki siyer malzemesinin dağınıklıktan kurtarılıp bir araya getirildiği sonraki aşama ise "cem'" dönemidir. "Tasnif-telif" döneminde ise artık ilk özgün siyer eserleri telif edilmeye başlanmıştır. Bu eserlerde kronolojinin ve malzeme genişlemesinin öne çıkan özellikler olduğu görülmektedir. Söz konusu eserlerin nakledilmeye başlanmasıyla da "klasik nakil" dönemine geçilmiştir. Ancak bu dönemde, raviler hocalarının klasikleşmiş siyer eserlerini nakletmekle iktifa etmemişler, onlara kendi ulaştıkları rivayetleri ve şahsî değerlendirmelerini de eklemişlerdir. Son olarak İbn Sa'd'la (230/845) başlayan ve devam edegelen, önceki siyer eserlerinin karşılaştırmalı bir usûlle nakledildiği bir dönem olarak "karşılaştırmalı nakil" dönemi gelir.[106]

Siyer ve megâzî sahasındaki çalışmaları doğrudan doğruya siyer-megâzîye dair eserler, tabakât ve tarih kitapları ve Hz. Peygamber'in (sav) hayat ve şahsiyetine dair özel konuları kapsayan çalışmalar şeklinde üç gruba ayıran Mustafa Fayda, İbn Sa'd'ı siyer ve megâzîye yer veren ilk tabakât müellifi olarak nitelendirmiştir.[107] "Kâtibü'l-Vâkıdî" diye meşhur olan İbn Sa'd, hocasının kitaplarından nakiller yapması yanında onun kütüphanesinden istifade ederek telif ettiği *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*'inin iki ciltlik ilk bölümünü, siyer konusuna tahsis etmiştir. İbn İshâk ve Vâkıdî'nin eserlerinden sonra Hz. Peygamber'in (sav) hayatı ve şahsiyeti üzerine kaleme alınmış

[106] Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 388-389. Siyer yazıcılığının genel seyrine dair bu dönemlendirmeyi başlangıç, risaleler, derleme, tasnif ve telif, klasik nakil ve karşılaştırmalı nakil şeklinde tekrar eden Adnan Demircan, "Şerh dönemi" ve "Geçmişte Yazılanları Derleme dönemi" şeklinde isimlendirdiği iki yeni bir dönem ekler. Bkz. Adnan Demircan, *Siyer*, İstanbul 2016, s. 21-23.

[107] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 322.

en eski metin olma özelliğini haiz bu bölümde, siyer konularına ayrı ayrı başlık verme geleneğinin başlatıldığı, konuların kronolojik değil de tematik ele alındığı görülmektedir. Eserinin daha öncekilerden en önemli farkı, Hz. Peygamber'in (sav) Tevrat ve İncil'deki sıfatlarıyla başlayıp arkasından daha sonraki dönemlerde delâil ve şemâil kitaplarında işlenecek konulara yer vermesidir. Böylece siyer kitaplarında hangi bölüm ve konuların bulunacağına dair plan, İbn Sa'd ile birlikte tamamlanmıştır ve sonraki müellifler de eserleri bu plan ve anlayışa uygun olarak telif etmişlerdir.[108]

Tabakâtının başına siyer yazan ikinci müellif olarak dikkati çeken Belâzürî (279/89) de *Ensâbu'l-Eşrâf*'ta, Hz. Peygamber'in (sav) hayatını, nesebini ele almak için Hz. Nûh'tan itibaren Araplar'ın soyuna, oradan büyük ceddi Adnân'a ve sırasıyla dedelerine yer vererek Vâkıdî-İbn Sa'd metoduna benzer şekilde ele almıştır. Ancak siyerinin sonuna O'nun sıfatları, hanımları, azatlıları ve hizmetçileri, elbiseleri, atları ve devesi, ganimetten aldığı pay, silâhları, yatağı, müezzini, âmilleri, kâtipleri gibi konuları da eklemiştir.[109]

Genel tarih kitapları içinde siyere yer veren en önemli eserlerden biri, Taberî'nin (310/923) *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'udur. Taberî, bir dünya ve peygamberler tarihi olarak planladığı eserini Hz. Âdem ile başlatmış ve Hz. Peygamber'e (sav) de peygamberler tarihinin devamı ve son halkası olarak geniş bir yer ayırmıştır. Kendinden önce yazılmış siyer kitaplarından ve diğer siyer müelliflerinin zamanımıza ulaşmamış bazı rivayetlerinden faydalanmış, bunları kendisine ulaştığı şekliyle kronolojik olarak eserine almıştır. Bu sebeple eseri, sonraki tarihçilerin siyerle ilgili haberlerinin en önemli kaynağı haline gelmiştir.[110]

Siyer yazıcılığındaki giderek sistematikleşen bu seyir, Hz. Peygamber'in (sav) farklı yönlerinin ele alındığı alt türlerin oluşumuna da imkân vermiştir. Genel siyer ve megâzî eserlerinin yanında şemâil, hasâis, delâil, mevlid, mi'rac gibi Hz. Peygamber'in (sav) belli bir yönü veya hayatının belli bir zaman dilimine hasredilmiş eserler telif edilmiştir. Konusu doğrudan doğruya Hz. Peygamber'i (sav) anlatmak olan ve onun

[108] Mustafa Fayda, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, 294-297; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 369-384.
[109] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323; a.mlf., "Belâzürî", *DİA*, V, 392-393; a.mlf., "*Ensâbü'l-Eşrâf*", *DİA*, XI, 249-251.
[110] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323 a.mlf., "Taberî", *DİA*, XXXIX, 314-318.

bazı yönlerini ele alan bu ilim dallarından, Hz. Peygamber'in (sav) beşer yönünü, fizikî ve ahlâkî özelliklerini konu edinen Şemâil alanında ilk ve en önemli eser Tirmizî'nin (279/892) *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'sidir. Onun öncesinde İbn Sa'd'ın siyerinde şemâil konusuna yer verdiği görülmekle birlikte Tirmizî ile bu alan bir sistematiğe kavuşmuş ve sonraki müelliflere misal teşkil etmiştir.[111]

Delâilü'n-nübüvve, a'lâmü'n-nübüvve, beşâirü'n-nübüvve ve isbâtü'n-nübüvve gibi adlarla anılan eserler ise Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini inkâr eden yahudi ve hıristiyan din adamları ile zındık ve mülhidlerin iddia ve isnatlarına cevap vermek amacıyla yazılmıştır. Yine ilk nüvelerini İbn İshâk'ın eserinde gördüğümüz bu alanda, Ebû Nuaym el-İsfahânî (430/1038) ve Ebû Bekir el-Beyhakî (458/1066) gibi muhaddisler, *Delâilü'n-Nübüvve* adını taşıyan eserler kaleme almışlardır.[112]

Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini kanıtlamak amacıyla yazılan eserlere "delâilü'n-nübüvve" adı verildiği gibi "O'nun diğer insanlardan ayırt edilmesini sağlayan özellikleri" anlamında "hasâisü'n-nübüvve" de denilmiştir. Allah'ın sadece Hz. Peygamber'e (sav) lutfettiği bu özellikler bazı hadis kitaplarındaki ilgili bablar ve delâilü'n-nübüvve eserlerinde ele alınmakla birlikte müstakil eserlere de konu edilmiştir. Bunların en meşhuru ise Süyûtî'nin (911/1505) *el-Hasâis*'idir. Kâdî İyâz'ın (544/1149) *eş-Şifâ' bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ* adlı eseri ise şemâil, delâil ve hasâis konularını bir arada anlattığı için bu alandaki en önemli ve meşhur eser haline gelmiştir.[113]

Görüldüğü üzere siyer yazımında birbirine paralel olarak gelişen iki farklı usûl ortaya çıkmıştır. Bu usûllerden ilki Hz. Peygamber'in (sav) hayatının doğumundan vefatına kadar kronolojik olarak anlatılmasıdır ki İbn İshâk ve Taberî gibi müelliflerin eserleri bu usûlle kaleme alınmıştır. İkincisi ise Hz. Peygamber'in (sav) şemâili, delâili, hasâisi, mûcizâtı gibi konularının müstakil veya bir arada ele alınmasıdır. Bu usûlün en meşhur örneği de Kâdî İyâz'ın eseridir. Ancak bir noktadan sonra bu iki usûlün mecz edildiği ve aynı eser içerisinde öncelikle kronolojik bir siyer anlatısına ve ardından da

[111] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323; Ali Yardım, "Şemâil Nev'inin Doğuşu ve Tirmizî'nin Şemâil'i", *DEUIFD*, İzmir 1983, I, s. 362-391; M. Yaşar Kandemir, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, 497-500.
[112] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323; Yusuf Şevki Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, IX, 117-118.
[113] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323; Erdinç Ahatlı, "Hasâisü'n-nebî", *DİA*, XVI, 277-281.

diğer konulara yer verildiği görülmektedir. Bu usûlle yazılan siyerlerin en önemli örneklerinden biri, İbn Seyyidünnâs'ın (734/1334) *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*'idir. Eserin isimlendirmesi dahi telif usûlüne dair bilgiler sunmaktadır. Onun ardından yazılan Makrizî'nin (845/1442) *İmtâü'l-Esmâ' bimâ li'r-Resûl mine'l-Ebnâ'i ve'l-Ahvâl ve'l-Hafede ve'l-Metâ*'ı, Şemsüddîn eş-Şâmî'nin (942/1536) *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*'ı ve Halebî'nin (1044/1635) *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*'u gibi bütün önemli siyerlerde bu usûl takip edilmiştir. Ancak içlerinde en meşhur olan Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (923/1517) tarafından yazılan *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*'dir.[114]

A. Şerh ve Hâşiyeye Konu Olan Metinler

Siyer yazıcılığına dair bu genel tasvirin gösterdiği üzere çeşitli sebeplerle bazı eserler öne çıkmış ve diğerlerinden daha çok nakledilmiştir. Diğer bir deyişle bazı metinler hem diğer benzerlerinden ayrılacak kadar fazla ilgi görmüş hem de telif edilecek yeni eserler üzerinde belirleyici bir tahakküm oluşturmuştur.

Siyer alanında yazılmış şerh ve hâşiyelere bakıldığında, İslam telif geleneğinin ilk üç asrı için en önemli kaynağımız olan *el-Fihrist*'te siyer alanında hiçbir şerh zikredilmediği görülmektedir.[115] Dolayısıyla siyer alanında öne çıkan, yani şerh ve hâşiyesi olan eserlerin III./IX. asırdan itibaren telif edildikleri görülmektedir. Bunlardan ilki, İbn Hişâm'ın (218/833) *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si diğeri ise Tirmizî'nin *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'sidir. Ancak İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi İbn İshâk'ın eserinin bir tehzîbi olarak telif ettiğini göz önünde bulundurarak asıl metnin, İbn İshâk'ın eseri olduğu, dolayısıyla bu tarihin II./VIII. asırla başlatılması gerektiği söylenebilir. *es-Sîretü'n-Nebeviyye* telif edildiği III./IX. asırdan bu yana çokça

[114] Fayda, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, 323-324.

[115] Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 317. Siyer yazıcılığında şerh-hâşiye geleneğine dair Türkçe'de tek bir çalışma dahi yoktur. *DİA*'nın şerh maddesinin alt başlıklarına dahi girmemiştir. Aynı şekilde İngilizce İslam ansiklopedisinde ise siyerle ilgili sadece Busîrî'nin *Kasîdetü'l-Bürde*'si gibi bazı şiirler söz konusu edilmiştir. Bkz. Gilliot, "Sharh", *EI*^{2}, IX, 319. Yakın zamanda yayınlanan Mustafa Ya'kubî'nin makalesi ise başlığının vadettiklerini gerçekleştirememiş olsa da zikredilmelidir. Bkz. el-Ya'kubî, "Min cuhûdi Ulemâi'l-Ümme", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye*, s. 157-182.

okunmuş/okutulmuş,[116] üzerine pek çok şerh, hâşiye, ihtisar yazılmış olması, manzum hale getirilmesi, pek çok dile tercüme edilmesi ve defalarca basılmasıyla etkisini sürdürmektedir.[117] *es-Sîretü'n-Nebeviyye* üzerine telif edilen eserlere bakıldığında şerhleri ve hâşiyeleri için şöyle bir liste ile karşılaşılmaktadır:[118]

1. Abdurrahman b. Abdullah es-Süheylî (581/1185), *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi Sîreti İbn Hişâm*
    a. Moğultay b. Kılıç (762/1361), *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım*
    b. Ebû Zekeriyyâ Şerefüddîn Yahyâ el-Münâvî (871/1467), *Hâşiye ala'r-Ravzı'l-Ünüf*
2. Ebû Zer Mus'ab b. Muhammed el-Huşenî (604/1207), *el-İmlâu'l-Muhtasar alâ Sîreti İbn Hişâm*
3. Ebû Muhammed Bedrüddîn el-Aynî (855/1451), *Keşfü'l-Lisâm fî Şerhi Sîreti İbn Hişâm*
4. Yûsuf b. Hasen es-Sâlihî İbnü'l-Mibred (909/1503), *el-Mîre fî Halli Müşkili's-Sîre*
5. Ömer b. Ali es-Sayrafî ed-Dımaşkî (917/1511), *Keşfü'l-Lisâm an Müşkili Sîreti İbn Hişâm*
6. Muhammed b. İbrahim b. Mukbil el-Bilbîsî el-Makdisî (937/1531), *Şerhü's-Sîreti'l-Hişâmiyye/ Cilâü'l-Efkâr bi-Sîreti'l-Muhtâr*
7. Muhammed b. Ömer es-Sefîrî el-Halebî (956/1549), *Şerhü's-Sîreti'l-Hişâmiyye*

---

[116] Bu eserin, VIII./XIV. asırda da âlimlerin siyer alanında okuduğu metinlerin başında geldiği, tabakat eserlerinden takip edilebilir. Örnek olarak bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I, 158, 160; VII, 319; XII, 221.

[117] İlk baskısı Mısır'da yapılan kitabı (I-III, Bulak 1259) Ferdinand Wüstenfeld tahkik ederek yayımlamıştır (I-III, Göttingen 1858-1860). Eserin ayrıca birçok tahkikli neşri yapılmış olup Mahmûd Seyyid Tahtâvî (I-III, Kahire 1329), Mustafa es-Sekkā - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî (I-IV, Kahire 1355/1936, 1375/1955), Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (I-IV, Kahire 1356/1937), Muhammed Halîl Herrâs (I-IV, Kahire 1971), Tâhâ Abdürraûf Sa'd (I-IV, Kahire 1391/1971); Muhammed Fehmî es-Sercânî (I-IV, Kahire 1978), Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut 1987) ve Mecdî Fethî es-Seyyid'in (I-V, Tanta 1416/1995) neşirleri bunlar arasında zikredilebilir.

[118] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1065-1068 (Bu ve bundan sonra şerh ve haşiyelere dair verilecek listeler, temel olarak el-Habeşî'nin *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî* adlı bibliyografik eserine dayanılarak hazırlanmıştır. el-Habeşî'nin çalışması, *Keşfü'z-Zunûn*, *GAL*, *GAS* gibi temel bibliyografik eserler ve yazma kütüphane katalogları taranmak suretiyle oluşturulduğu ve her eser için bu başvuru kaynaklarındaki ilgili bölümlere atıf yapıldığı için söz konusu atıfların burada tekrarlanmasına gerek görülmemiştir. Bunların dışında istifade edilen kaynaklar ise belirtilmiştir. Aynı şekilde eserlerin, listelenen şerh ve hâşiyelerin, günümüze ulaşıp ulaşmadığı, ulaştıysa yazma nüshasının veya nüshalarının hangi kütüphanelerde bulunduğu, neşredildiyse baskı bilgileri gibi hususlar hakkında *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*'de bilgi verildiği için burada tekrarlanmamıştır. Bu ve bundan sonra verilecek eserlerin şerh ve haşiyelerine dair listelerde; rakamlarla sıralananlar şerhlere, harflerle sıralanalar ise ilgili şerh üzerine yazılmış haşiyelere işaret etmektedir).

III./IX. asırda telif edilmiş olan Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i üzerine yazılan şerh ve hâşiyelere bakıldığında ise oldukça uzun bir liste ile karşılaşılır. Hz. Peygamber'in (sav) şemâili konusunda yazılmış ilk müstakil eser olmasının yanı sıra en mükemmeli kabul edilmesi ve çokça okunması/okutulması,[119] şerh ve hâşiye sayısındaki bu dikkat çekici üstünlüğü de izah etmektedir: [120]

1. Abdullah b. Urve el-Herevî (311/923), *Hâşiye ale'ş-Şemâil*
2. Kâdî İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (544/1149), *Şerhü'ş-Şemâili'n-Nebeviyye*
3. Kâsım b. Muhammed b. Ahmed b. Abdülmelik b. Muhlas (809/1406'dan sonra), *Encehu'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil*
4. Sıbt İbnü'l-Acemî (841/1438), *Bulgatü's-Sâil an Makâsıdı'ş-Şemâil*
5. Afîfüddîn Muhammed b. Muhammed et-Tebrîzî (855/1451), *Hâşiye ale'ş-Şemâil*
6. Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (902/1497), *Akrabü'l-Vesâil ile'ş-Şemâil*
7. Celâlüddîn es-Süyûtî (911/1505), *Zehrü'l-Hamâil ale'ş-Şemâil*
8. Fazlullah b. Ruzbihan el-Hancî (913/1507), *Şerhü'l-Fezâil fî Şerhi'ş-Şemâil*
9. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (923/1517), (*Şerhü*) *Hâşiyetü ale'ş-Şemâil*
10. Şemsüddîn Mevlevi Muhammed el-Hanefî (926/1519'dan sonra), *Şerhü'ş-Şemâil*
11. Muhyiddîn Muhammed b. Ömer el-Antâkî (938/1531), *Tehzîbü'ş-Şemâil*
12. Isâmüddîn İbrahim b. Muhammed el-İsferâyînî (945/1538), *Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî*
13. Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî es-Sa'dî (974/1567), *Eşrefü'l-Vesâil ilâ Fehmi'ş-Şemâil*
    a. Ahmed b. Muhammed ed-Demenhûrî (1074/1663), *Hâşiye alâ Eşrefi'l-Vesâil*

[119] VIII./XIV. asırdan bir semâ kaydına göre, İbn Ümeyle (680-778/1281-1376), dönemin en önemli hadis hâfızlarından el-Fahr el-Buhârî'den Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i ve Tirmizî'nin *Câmi'*i yanında *Şemâil*'i de dinlemiştir. Bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, VIII, 283.

[120] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1105-1115; el-Hassân Hâlî, *eş-Şurûhu'l-Mağribiyye alâ Kitâbi'ş-Şemâili'n-Nebeviyye li-Ebî İsa et-Tirmizî*, Rabat 2012, s. 47-105; Yardım, "Şemail Nev'inin Doğuşu", *DÜİFD*, s. 362-391; M. Yaşar Kandemir, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, 500.

b. Ali b. Ali eş-Şebrâmellisî (1087/1676), *Hâşiye alâ Eşrefi'l-Vesâil*

14. Hisâmüddîn Ali b. Abdülmelik el-Müttakî (975/1568), *Şerhü'ş-Şemâil*

15. Râci Hac el-Haremeyn (978/1570), *Hâşiye*

16. Muslıhüddîn el-Lârî (979/1572), *Zübdetü Efâzili'ş-Şemâil Şerhü'ş-Şemâil*

17. Bekkâr (?), *Şerhü'ş-Şemâil*

18. Nesîmüddîn Muhammed Mîrek Şah (X./XVI. asrın sonu), *Şerhü'ş-Şemâil*

19. Molla Muhammed eş-Şirvânî el-Buhârî (X./XVI. asır), *Şerhü'ş-Şemâil*

20. Hacı Muhammed el-Keşmîrî (1006/1597), *Şerhü'ş-Şemâil* (Farsça)

21. Molla Ali el-Kârî (1014/1606), *Cem'ü'l-Vesâil bi-Şerhi'ş-Şemâil*

22. Muhammed b. Ömer el-Uzbekî el-Medenî (1022/1613), *Şerhü'ş-Şemâil*

23. Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf el-Münâvî (1031/1622), *Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî* ve *Hâşiyetü alâ Şerhi'ş-Şemâil*

24. Muhammed Âşık b. Ömer el-Hanefî (1033/1624), *Şerhü'ş-Şemâil*

25. Ebû Bekr b. Ebü'l-Kâsım el-Ehdel (1035/1627), *A'zebü'l-Menâhili'r-Reviyye Şerhü'ş-Şemâili'l-Muhammediyye*

26. Abdurrahman b. Muhammed el-Ârif el-Fâsî (1036/1628), *Turar ale'ş-Şemâil*

27. Nûruddîn el-Halebî (1044/1635), *el-Vefâ li-Şerhi Şemâili'l-Mustafâ*

28. Ebü'l-İrşâd Nûruddîn Ali b. Zeynelabidin el-Echûrî (1066/1655), *Şerhü'ş-Şemâil*

29. Nûrulhak b. Abdulhak ed-Dihlevî (1073/1662), *Şerhü'ş-Şemâil*

30. Muhammed el-Huceyc et-Tûnisî (1108/1696), *Takrîrât ale'ş-Şemâil li't-Tirmizî*

31. Ahmed b. Hayruddîn Güzelhisarî er-Rûmî (1120/1708), *Şerhü'ş-Şemâili'l-Muhammediyye* (Türkçe)

32. İbrahim b. Mustafa Vahdî er-Rûmî (1126/1714), *Şerhü'ş-Şemâil*

33. Abdullah el-Hamevî el-Hamdunî el-Ezherî (1133/1720'den sonra), *Şerhü'ş-Şemâil*

34. Ebü'l-Hasen Ali b. Ahmed el-Hureyşî el-Fâsî (1143/1730), *Tuhfetü'l-Ahbâr alâ Şemâili'n-Nebiyyi'l-Muhtâr*

35. Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman b. Zekrî el-Fâsî (1144/1734), *Şerhü'ş-Şemâil*

36. Muhammed b. Mustafa Dede Efendi (1146/1733), *el-Vesîletü'l-Uzmâ fî Şemâili'l-Mustafâ* ve *Kitâbü'ş-Şemâil fî Hakki Hayri'l-Evâhir ve'l-Evâil*

37. el-Hasen b. İshâk (1160/1747), *Hâşiye ale'ş-Şemâil*

38. Ahmed b. İbrahim el-Eriklî er-Rûmî el-Hanefî (1162/1749), *Şerhü'ş-Şemâil*

39. İsmail b. Muhammed b. Abdulhadi el-Aclûnî el-Cerrâhî (1162/1749), *Esna'l-Vesâil bi-Şerhi'ş-Şemâil*

40. Muhammed Feyz b. Muhammed Sâdık el-Belkiramî (1163/1750), *Şerhü'ş-Şemâil*

41. Abdurrahman b. Ahmed es-Sanâdîkî ed-Dımaşkî (1164/1751), *Şerhü'ş-Şemâil*

42. Muhammed b. Veli el-Kırşehrî el-İzmirî el-Müftî (1165/1752), *Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şemâil*

43. Muhammed b. Abdullah es-San'ânî (1181/1767), *Teysîrü Fıkhı'l-Merâm fî Şerhi Şemâili Hayri'l-Enâm*

44. Muhammed b. Kâsım Cessûs (1182/1768), *el-Fevâidü'l-Celiyyetü'l-Behiyye Şerhü Şemâili't-Tirmizî*

a. Abdurrahman et-Tağrığartî es-Sûsî (1276/1859), *Hâşiyetü alâ Şerhi'ş-Şemâil*

b. Muhammed b. Kâsım el-Kâdirî (1331/11912), *Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şeyh Cessûs ale'ş-Şemâil*

45. İdris b. Muhammed el-Irâkî el-Cesinî el-Fâsî (1183/1769), *Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî*

46. Muhammed et-Tîb eş-Şarkî el-Fâsî (1187/1773), *Hâşiye alâ Şemâili't-Tirmizî*

47. Ali b. Muhammed b. Mükerrem es-Sa'îdî el-Adevî (1189/1775), *Şerhü'ş-Şemâil*

48. Hasen b. Abdullah b. Muhammed el-Bahşî el-Halebî (1190/1776), *Şerhü'ş-Şemâil*

49. Seyfüddîn b. Nûrullah el-Buhârî ed-Dihlevî (1191/1777), *Eşrefü'l-Vesâil Şerhü'ş-Şemâil*

50. Mustafa b. Muhammed et-Tâî el-Hanefî (1192/1778), *Şerhü'ş-Şemâil*

51. Nûr b. Muhammed el-Kâşânî (XI./XVII. asır), *Keşfü'l-Fezâil bi-Şerhi'ş-Şemâil*

52. Kâsım b. Muhammed el-Yahmudî (?), *Şerhü'ş-Şemâil*

53. Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed el-Adevî ed-Derdîrî (1201/1786), *Şerhü'ş-Şemâil*

54. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hureyşî el-Fâsî (1202/1787), *Şerhü Şemâili't-Tirmizî*

55. Muhammed Şâkir b. Ali es-Sâlimî el-Feyyûmî el-Ukkâdü'l-Mâlikî (1202/1787), *Şerhü'ş-Şemâil*

56. Şemsüddîn Abdüsselâm b. Emîn ed-Dâğıstânî (1202/1787), *Hâşiye alâ Şerhi'ş-Şemâil*

57. Süleyman b. Ömer el-Acîlî (1204/1789), *el-Mevâhibü'l-Muhammediyye Şerhü'ş-Şemâili't-Tirmiziyye*

58. Muhammed et-Tâvidî b. et-Tâlib b. Sevde el-Merrî (1209/1794), *Ta'lîk ale'ş-Şemâil*

59. Sa'îd b. Ebû Sa'îd b. Mustafa el-Hâdimî er-Rûmî (1213/1798), *Şerhü'ş-Şemâil*

60. İsmail Efendi Müfîd el-İstanbûlî (1217/1802), *Şerhü'ş-Şemâil*

61. Abdullah Necîb el-Ayntâbî (1219/1804), *Şerhü'ş-Şemâil*

62. Ebû Hâmid el-Arabî b. Ahmed İbn Sevde (1229/1814), *Şerh ale'ş-Şemâil*

63. Seyyid Baba el-Kâdirî el-Haydarâbâdî (1236/1820), *Sirâcü'n-Nübüvve Şerhü'ş-Şemâil* (Urduca)

64. Ebû Bekr b. Muaviye el-Amîk (1245/1829'dan sonra), *Vesâilü'l-Lebîb ilâ Fehmi Şemâili'l-Habîb* (*Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî*)

65. Ebû Abd Muhammed b. Ahmed el-Benânî (1261/1845), *Şerhü'ş-Şemâil*

66. Abdulkâdir b. Muhammed Ekrem er-Râmebûrî (1265/1848), *Şerhü'ş-Şemâil*

67. Ebû Abdullah Muhammed b. eş-Şâzelî el-Hamûmî (1266/1849), *Vesîletü'l-Fakîr fî Şerhi Şemâili't-Tirmizî* (*Vesîletü'l-Fakîri'l-Muhtac fî Şerhi Şemâili Sâhibi'l-Livâ' ve't-Tâc*)

68. İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî (1276/1859), *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye ale'ş-Şemâili'l-Muhammediyye*

69. Hasan Efendi (?), *Şerhü Şemâili't-Tirmizî*

70. Hısamüddîn en-Nakşibendî Hasen b. Muhammed er-Rûmî (1282/1865), *Şerhü'ş-Şemâil*

71. Abdülvehhâb b. Muhammed Gavs el-Midrâsî (1285/1868), *Ekmelü'l-Vesâil bi-Ricâli'ş-Şemâil*

72. Hâskar Ali el-Cevanfûrî el-Hindî, Kerâmât Ali (?), *Envârî Muhammedî fî Şerhi'ş-Şemâil li't-Tirmizî* (Urduca)

73. Fâzıl b. el-Hâmid el-Gucarâtî (?), *Mu'înü'l-Fezâil bi-Şerhi'ş-Şemâil*

74. Alîmüddîn b. Fasîhüddîn el-Kanûcî (?), *Şerhü'ş-Şemâil*

75. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed et-Tâdilî (1311/1893), *Şerhü Şemâili't-Tirmizî*

76. Muhammed Habîbullah b. Ağırbât el-Hasenî (?), *Encehu'l-Vesâil fî Halli Elfâzi'ş-Şemâil*

77. Mahmud b. Abdulmuhsin b. Es'ad el-Muvakki ed-Dımaşkî (1321/1903), *Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî*

78. Ebü'l-Kâsım Ahmed b. et-Tâlib, İbn Sevde el-Merrî (1321/1903), *Şerhü'ş-Şemâil*

79. Ahmed b. eş-Şeyh Muhammed el-Hâfız (1325/1907), *Şerhü'ş-Şemâil li't-Tirmizî*

80. Abdüsselâm b. Ahmed el-Hasenî el-Lecâî (1332/1913), *Ravzü'l-Ezhâr fî Şemâili'n-Nebiyyi'l-Muhtâr li't-Tirmizî*

81. Muhammed b. Muhammed et-Tehâmî Cünûn el-Fâsî (1333/1914), *Miftâhü'ş-Şemâili'l-Muhammediyye*

82. Abdulkebîr b. Muhammed el-Kettânî (1333/1914), *Şerhü'ş-Şemâil*

83. Abdullah el-Hamevî el-Hamdûnî (1333/1914), *Şerhü'ş-Şemâil*

84. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer el-Kettânî (1340/1921), *A'zebü'l-Menâhil ale'ş-Şemâil*

85. Ebû Abdullah b. Tâhir el-Kesîfî el-Kettânî (1347/1928), *Ta'lîku'l-Hamâil fîmâ Ağfelehü Şürrâhu'ş-Şemâil*

86. Ebû Muhammed Abdülmecîd b. İbrâhîm eş-Şernûbî el-Ezherî (1348/1929), *Itru'ş-Şezî alâ Muhtasarı Şemâili't-Tirmizî*

87. Yûsuf b. İsmail en-Nebhânî (1350/1931), *Vesâilü'l-Vusûl ilâ Şemâili'r-Rasûl*

88. Ebû Tâlib Ubeydullah b. Ahmed el-Enbârî (1356/1937), *Şerhü'ş-Şemâil*

89. Ebü'ş-Şitâ b. Hasen es-Sınhâcî (1365/1946), *Şerhü'ş-Şemâil*

90. Muhammed b. Abdulhay el-Kettani (1382/1963), *el-Mevridü'l-Hail ala Kitabi'ş-Şemail*

Sıraladığımız şerh ve hâşiyelerinin yanı sıra ihtisar ve nazımları ile tahrici ve ricâli üzerine eserler de telif edilmiştir.[121] *Şemâil*'in, hadis kitaplarının usûlüne göre telif edilmiş olması da üzerine bu kadar çok sayıda eser yazılmasının önemli sebeplerinden biridir. Şerh ve hâşiyeleri arasında tarihsel olarak ilk sırada gelen Abdullah b. Urve el-Herevî'nin (311/923) yazdığı *Hâşiye ale'ş-Şemâil*'in bu kadar erken bir tarih taşıması da şerh ve hâşiye telifinin, hadis alanında giderek yaygınlaşmasıyla irtibatlıdır. *Şemâil*'in üzerine yazılan bu eseri, siyer alanında yazılmış şerh ve hâşiyelerin ilki kabul ederek, siyer yazıcılığında şerh-hâşiye geleneğini IV./X. asırla başlatmak mümkündür. Ancak bu eserin ve sonraki asırda telif edilen, Vezîr el-Mağribî'nin (418/1027) bir tür notlandırılmış rivayetten öteye geçmeyen *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şerhinin, siyer şerhleri açısından ilk teşebbüsler olarak oldukça sınırlı kaldıkları vurgulanmalıdır.

IV./X. asırda telif edilmiş olup üzerine şerh yazılan tek siyer eseri, tespit edebildiğimiz kadarıyla İbn Fâris el-Hemedânî'nin (395/1004) *Evcezü's-Siyer*'idir. Kûfe dil mektebine mensup olan ve daha çok dil ve edebiyat alanındaki yetkinliği ile tanınan İbn Fâris'in, *Muhtasaru Sîreti Rasûlillah, Muhtasar fî Nesebi'n-Nebiyyi ve Mevlidihî ve Menşeihî ve Meb'asih* gibi farklı başlıkları da olan *Evcezü's-Siyer li-Hayri'l-Beşer* adlı eseri üzerine çok sonraki asırlarda iki şerh yazılmıştır: [122]

1. Ebû Ali Hasen b. Ebi'l-Kâsım el-Kasantînî (787/1386), *Şerhü Muhtasari İbn Fâris fi's-Sîre*

2. Ebû Medîn Muhammed b. Ahmed el-Fâsî (1181/1767), *Şerhü Sîreti Ahmed b. Fâris*

[121] Muhtasar, nazım, tahric türünden eserleri için bkz. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî,* II, 1105-1115.
[122] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1065. İbn Fâris hakkında bkz. Hüseyin Tural, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, 479-481.

İbn Fâris'in *Evcezü's-Siyer*'inden sonra Kâdî İyâz'ın (544/1149) *eş-Şifâ*'sına kadar üzerine şerh veya hâşiye yazılmış siyer alanında başka bir esere rastlanmamaktadır. VI./XII. asra gelindiğinde ise Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının telif edilmesinin yanı sıra İslâm dünyasının özellikle batısında siyer şerhleri açısından dikkat çekici bir gelişme yaşandığı görülmektedir. Kâdî İyâz'ın *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'ye yazdığı şerh ile es-Süheylî'nin *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şerhi *er-Ravzu'l-Ünüf* bu dönemin eserleridir.

Kâdî İyâz tarafından 535-537 (1140-1142) yılları arasında Allah'ın kulları üzerindeki hakkından sonra hakların en üstünü olan Hz. Peygamber'in (sav) hakkının, ne demek olduğunu müslümanlara açıklamak ve böylece gerek anlatanın gerekse muhatapların imanlarında bir ziyadeleşmeye vesile olmak, peygamberliğini tasdik edenlerin ona olan muhabbetini artırarak sünnetine daha fazla sarılmalarını sağlamak amacıyla kaleme alınan[123] *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*, Tirmizî'nin eserinden sonra şemâil-delâil-hasâis konularının bir arada ele alındığı en önemli eserdir ve benzer şekilde çokça okunmuş[124] ve pek çok şerh ve hâşiyeye konu olmuştur:[125]

1. Ebü'l-Mehâsin Muhammed b. Muhammed İbnü'd-Dacce (572/1176), *Şerhü'ş-Şifâ*
2. Ali b. Ahmed b. el-Hasen et-Tücîbî el-Endelüsî (637/1239), *Şerhü'ş-Şifâ*
3. Abdullah b. Muhammed et-Ticânî (711/1311), *el-Vefâ bi-Beyâni Fevâidi'ş-Şifâ*
4. Abdülbâki b. Abdülmecid el-Mahzûmî el-Mekkî el-Yemânî (743/1342), *el-Mücmele bi'l-Vefâ fî Halli Müşkilâti'ş-Şifâ* ve *el-İktifâ fî Şerhi Elfâzi'ş-Şifâ*
5. İbrahim b. Muhammed es-Sa'dî el-Ahnâî (777/1375), *el-Hidâyetü ve'l-İ'lâm*
6. Muhammed b. Ahmed b. Merzûk el-Hatîb (781/1379), *Berhu'l-Hafâ fî Şerhi'ş-Şifâ*

[123] Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (544/1149), *Kitâbu'ş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa*, thk. Abdusselam el-Bekkârî el-Messârî, Daru'l-Beyda 2012, s. 102-105; ayrıca bkz. Ahmet Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü'ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2015, s. 52-54.

[124] VIII./XIV. asırdan *eş-Şifâ*'nın okunduğu derslere ait semâ kayıtlarına örnek olarak bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I, 158; X, 112; Fâsî, *Zeylü't-Takyîd*, I, 174.

[125] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1091-1099; Tâtumî, "eş-Şurûh ve'l-müellefâti'l-mevdû'a", *Mir'âtü't-Turâs*, s. 134-157; M. Yaşar Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, İstanbul 2012, I, s. 35-38; Fekîr, "el-Şurûh ve'l-müellefât", *el-İhyâ* (el-Mağrib), s. 159-198; M. Yaşar Kandemir, "eş-Şifâ", *DİA*, XXXIX, 135-137.

7. Celâlüddîn Ebû Tâhir Ahmed b. Muhammed el-Hucendî (803/1400), *el-Vefâ fî Şerhi'ş-Şifâ*

10. Muhammed b. Ebû Gâlib el-Miknâsî es-Sekkâk el-Fâsî (818/1415), *Şerhü'ş-Şifâ*

11. Sıbt İbnü'l-Acemî (841/1438), *el-Muktefâ fî Halli Elfâzi'ş-Şifâ*

12. Ahmed b. el-Hüseyn er-Remlî (844/1441), *Şerhü'ş-Şifâ* / *Ta'lîk ale'ş-Şifâ*

13. Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. Halil el-Halebî el-Kabâkıbî (849/1445), *Zübdetü'l-Muktefâ fî Tahrîri Elfâzi'ş-Şifâ*

14. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed el-Kalyûbî el-Kâhirî (849/1445), *Tavzîh ma Yuhfâ min Elfâzi'ş-Şifâ*

15. İbn Ehdel Bedrüddîn Hüseyin b. Abdurrahman el-Hüseynî (855/1451), *Şerhü'ş-Şifâ*

16. İmâdüddîn Ebü'l-Fed İsmail İbn Cemâ'a el-Kinânî el-Mısrî (861/1456), *Şerhü'ş-Şifâ*

17. Alâüddîn Ali b. Muhammed el-Kâhirî (862/1457), *Fethü's-Safâ Şerhü Elfâzi'ş-Şifâ*

18. Muhammed b. el-Hasen el-Müzeylî er-Raşidî et-Tilimsânî (868/1463), *Şerhü'ş-Şifâ* (müellife ait aynı isimle üç farklı şerh vardır)

19. Ahmed b. Muhammed eş-Şümünnî el-Mısrî (872/1468), *Müzîlü'l-Hafâ an Elfazi'ş-Şifâ* (*el-İktifâ fî Şerhi Elfâzi'ş-Şifâ*)

20. Ebû Zer Ahmed b. İbrahim el-Halebî (884/1479), *Şerhü'ş-Şifâ*

21. Abdullah b. Ahmed ez-Zemmûrî (888/1483), *İzâhu'l-Lebs ve'l-Hafâ an Elfâzi'ş-Şifâ*

22. Ahmed b. Muhammed et-Tilimsânî (889/1484), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

23. Muhammed b. Muhammed el-Kutb el-Haydarî (894/1488), *es-Safâ bi-Tahrîri'ş-Şifâ*

24. Burhânüddîn İbrahim b. Ali İbn Bereke en-Nu'mânî (898/1492), *Şerhü'ş-Şifâ*

25. Muhammed b. Muhammed el-Makdisî (905/1499), *Şerhü'ş-Şifâ li'l-Kâdî İyâz*

26. Nûruddîn Ebû Abdullah b. Ebi'ş-Şerîf el-Hasenî et-Tilimsânî (921/1515), *el-Menhelü'l-Asfâ fima Temessü'l-Hâcetü ileyhi min Elfâzi'ş-Şifâ*

27. Ahmed b. Muhammed el-Kastallânî (923/1517), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

28. Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed ed-Delecî el-Osmânî el-Mısrî (947/1540), *el-Istıfâ li-Beyâni Me'âni'ş-Şifâ*

29. Kutbuddîn Îsâ b. Muhammed es-Safevî el-Îcî (953/1546), *Şerhü'ş-Şifâ*

30. Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Tûlûn (953/1546), *el-Istıfâ fî Şerhi Garîbi'ş-Şifâ*

31. Muhammed b. Muhammed el-Antâkî Arabzâde (969/1561), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

32. Radıyyüddîn Muhammed b. İbrahim, İbnü'l-Hanbelî el-Halebî (971/1563), *Mevâridu's-Safâ ve Mevâidü'ş-Şifâ*

33. Ali b. Sultan Muhammed el-Kârî (1014/1606), *Fethü Bâbi'l-Vefâ fî Şerhi'ş-Şifâ*

34. Ömer b. Abdülvehhâb el-Arazî el-Halebî (1024/1616), *Fethü'l-Gaffâr bima Ekrame bihî Nebiyyihi'l-Muhtâr* (*Şerhü'ş-Şifâ*)

35. Abdullah b. İsa el-Isfahânî el-Efendi (1030/1620), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

36. Muhammed b. Abdurraûf el-Münâvî (1031/1622), *Şerhü'ş-Şifâ*

37. Ahmed b. Halil es-Sübkî (1037/1627), *Menhecü'l-Hafâ fî Şerhi'ş-Şifâ*

38. Zeynüddîn Ahmed b. Ali el-Halebî el-Eş'âfî (1042/1632), *Şerhü'ş-Şifâ*

39. Ebû Abdullah Muhammed el-Arabî el-Fihrî el-Fâsî (1052/1642), *Şerhü'ş-Şifâ*

40. Yûsuf b. Ebi'l-Feth es-Sakîfî eş-Şâmî (1057/1647), *Şerhü'ş-Şifâ*

41. Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî (1069/1659), *Nesîmü'r-Riyâz fî Şerhi'ş-Şifâ li'l-Kâdi İyâz*

    a. Ahmed Usfûrî et-Tûnisî (1199/1784), *Ta'tîru Nefehâti Nesîmi'l-Gıyâz fî Tahrîri Tâli'ati Nesîmi'r-Riyâz*

    b. Mustafa b. Muhammed el-Ensârî el-Hanefî, el-Eyyûbî er-Rahmetî (1206/1791), *Hâşiye ala Şerhi'ş-Şihâb el-Hafâcî ala'l-Kadî İyâz*

42. Ebû Amr Muhammed ed-Delâî (1069/1659), *Şerhü'ş-Şifâ*

43. Ahmed b. Muhammed b. Yûnus el-Makdisî el-Kuşâşî (1071/1661), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

44. eş-Şarkî b. Ebû Bekr ed-Delâî (1079/1668), *Şerhü'ş-Şifâ*

45. Abdurrahman b. Abdulkâdir el-Fâsî (1096/1684), *Miftâhu'ş-Şifâ*

46. Hâlid b. Muhammed el-Arazî el-Halebî (?), *Şerhü'ş-Şifâ*

47. Dervîş b. Ali ed-Dımaşkî eş-Şâzelî el-Hanefî (1130/1717), *Şerhü'ş-Şifâ*

48. Muhammed b. Hasan Selîm el-Hanefî (1138/1725), *Şerhü'ş-Şifâ*

49. Ebû İmrân Mûsâ b. Muhammed er-Râhil ed-Dağmî el-Abdulâvî (1140/1727), *Menâhilü's-Safâ fî İltikâti Düreri'ş-Şifâ* (*Hâşiye ale'ş-Şifâ*)

50. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed ed-Delâî (1141/1728), *Şerhü'ş-Şifâ*

51. Ali b. Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî el-Mağribî el-Hureyşî (1143/1730), *el-Fethü'l-Feyyâz Şerhü'ş-Şifâ li'l-Kâdi İyâz*

52. Muhammed b. Abdusselâm el-Bennânî el-Fâsî (1163/1749), *Laktu Neda'r-Riyâz fî Şerhi Elfâzi'ş-Şifâ li'l-Kâdi İyâz*

53. Abdülkerîm b. Ahmed el-Halebî eş-Şerâbâtî (1178/1764), *Ta'lîk ale'ş-Şifâ*

54. Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Hazîkî el-Cezûlî (1189/1775), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

55. Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Bekrî el-Cezûlî el-Ceştimî (1198/1783), *Şerhü'ş-Şifâ*

56. İbrahim Hanîf er-Rûmî (1199/1784), *Hulâsatu'l-Vefâ bi-Şerhi'ş-Şifâ*

57. Ebü'l-Berekât Zeynüddîn Mustafa b. Muhammed er-Rahmetî (1205/1790), *Şerhü'ş-Şifâ*

58. Abdullah Necîb b. Seyyid Muhammed el-Ayntâbî el-Hanefî (1219/1804), *Kenzü'l-Vefâ bi-Şerhi'ş-Şifâ*

59. Mustafa b. İsmail el-Filuranevî er-Rûmî (1244/1828), *Zübdetü'l-Hakâik ve Umdetü'd-Dekâik fî Şerhi'ş-Şifâ*

60. Yûsuf Bahrî er-Rûmî (1245/1829), *Atâu'l-Feyyâz Şerhü'ş-Şifâ li'l-Kâdi İyâz*

61. Muhammed et-Tevvâtî et-Tûnisî (1248/1832'den sonra), *Şerhü'ş-Şifâ*

62. Ebû Ayâşe Muhammed el-Beyyûmî el-Mısrî (1288/1871), *Takrîbu'ş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ*

63. Hasen el-İdvî el-Hamzâvî el-Mâlikî (1303/1886), *el-Mededü'l-Feyyâz bi-Nûri'ş-Şifâ li'l-Kâdî İyâz*

64. Ebû İshak İbrahim b. Muhammed et-Tâdilî (1311/1893), *Şerhü'ş-Şifâ*

65. Muhammed b. Hasen b. Lutf Ali (1312/1894), *Hâşiye ale'ş-Şifâ*

66. Muhammed et-Tihâmî Kenûn el-Mâlikî el-Fâsî (1333/1914), *Menâhilü's-Safâ fî Halli Elfâzi'ş-Şifâ*

Muhtasarlarının yanı sıra üzerine tahric, ricâl ve hatim türünde (bir kitabın hatim merasiminde okunmak üzere telif edilen risale) eserler de yazılan *eş-Şifâ*'nın ilk şerhi 572 (1176) yılında vefat eden Ebü'l-Mehâsin İbnü'd-Dacce tarafından kaleme alınmıştır. Telifinden kırk yıldan az bir süre sonra üzerine bir şerh yazılacak kadar yaygınlık kazandığı görülmektedir.[126] Siyer şerhleri incelendiğinde, şerh ve hâşiyelerinin sayısı hususunda olduğu gibi eser ile şerhinin telifleri arasında geçen süre açısından da *eş-Şifâ* öne çıkmaktadır.

Kâdî İyâz dışında VI./XII. asrın sonunda, üzerine tek bir şerh yazılacak olan Abdülganî el-Cemmâilî'nin (600/1203) *ed-Dürretü'l-Mudî'e fi's-Sîreti'n-Nebeviyye* kaleme alınmıştır. Kutbüddîn el-Halebî (735/1334) tarafından yazılan bu şerh, *el-Mevridü'l-Azbü'l-Henî fi'l-Kelâm ale's-Sîreti li'l-Hâfız Abdülganî* şeklinde isimlendirilmiştir.[127]

Sonraki üç asırda sırasıyla üzerine şerh ve haşiye yazılan birer eser tespit edilmiştir. VII./XIII. asırda telif edilen Ebü'r-Rabî' el-Kelâî'nin (634/1237) *el-İktifâ fî Megâzi'l-Mustafâ ve's-Selâseti'l-Hulefâ* adlı siyeri, yukarıda siyer yazımında takip edildiği belirtilen iki farklı usûlün meczedildiği, tespit edebildiğimiz ilk örnek olması hasebiyle de önemlidir.[128] Endülüs'ün önemli hadis âlimlerinden ve ediplerinden olan Ebü'r-Rabî' Süleymân b. Mûsâ b. Sâlim el-Kelâî'nin, Hz. Peygamber'in (sav) hayatını, şemâilini, hasâisini, gazvelerini ve hulefâ-i raşidîn döneminde yapılan fetihleri anlattığı bu siyeri, İbn Seyyidünnâs'tan bir asır önce İslâm coğrafyasının batısında kronolojik siyer anlatımıyla şemâil ve hasâis konularını bir arada sunan bu usûlle telif edilmiş olması açısından oldukça mühimdir. Üzerine çeşitli şerh ve hâşiyeler kaleme alınmış olmakla birlikte bu şerh ve hâşiyelerin telifi, eserin telifinden yaklaşık beş asır sonradır.

---

[126] Etkileri için bkz. Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü'ş-Şifâ Adlı Eseri*, s. 70-76. Üzerine yazılan şerh-hâşiye dışındaki çeşitli türden eserlerin listesi için bkz. Kandemir, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I, s. 38-42. Bu eser, Osmanlı medreselerinde okutulması ve üzerine pekçok ta'lîk yazılmasıyla da önem arz etmektedir. Bkz. Şensoy, "Ta'likāt", *DİA*, XXXIX, 510.

[127] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 898. el-Cemmâîlî ve eseri hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Cemmâîlî", *DİA*, VII, 338-340.

[128] Hayatı ve eserleri hakkında bkz. M. Yaşar Kandemir, "Kelâî", *DİA*, XXV, 193-194.

Dolayısıyla yazıldığı dönemde hemen yaygınlaşmadığı söylenebilir. Şerh ve hâşiyeleri şunlardır:[129]

1. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed ed-Delâî el-Fâsî (1141/1728), *Hâşiye alâ Sîreti'l-Kelâî*
2. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdülvehhâb el-Vezîr el-Gassânî (1146/1733), *Hâşiye alâ'l-Kelâî*
3. Ebû Abdullah b. Abdusselâm el-Bennânî en-Nefezî el-Fâsî (1163/1749), *Me'âni'l-Vefâ bi-şerhi Me'âni'l-İktifâ fî Megâzi'l-Mustafâ*
4. Muhammed b. Ahmed el-Cezûlî el-Hazîkî el-Mağribî (1189/1775), *et-Ta'lîk alâ Sîreti'l-Kelâî*

VIII./XIV. asırda, bu defa İslam coğrafyasının doğusunda, Endülüs asıllı bir aileden gelen İbn Seyyidünnâs, benzer bir usûlle *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*'i telif etmiştir. Kendisi ve sonraki âlimler tarafından okutulan[130] ve çeşitli muhtasarlarının yanı sıra nazmı ve hatmi de olan[131] bu siyer, daha sonra ayrıntılarıyla değerlendireceğimiz üzere, iki şerhe konu olmuştur:[132]

1. Sıbt İbni'l-Acemî (841/1438), *Nûru'n-Nibrâs alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs*
2. İbnü'l-Mibred ed-Dımaşkî (909/1503), *el-İktibâs Ta'lîkât ve'ş-Şerh alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs*

IX./XV. asırda telif edilen tek siyer ise Yemenli muhaddis, fakih ve tarihçi İmâdüddîn el-Âmirî'nin (893/1488) *Behcetü'l-Mehâfil ve Buğyetü'l-Emâsil fî Telhîsi's-Siyer ve'l-Mu'cizât ve'ş-Şemâil* adlı eseridir. 855/1451 yılında tamamlandığı bilinen bu siyer üzerine yazılan şerh-hâşiyeler şunlardır:[133]

1. Muhammed b. Ebû Bekir ez-Zebîdî el-Yemenî (1129/1716), *A'zebü'l-Menâhil ve Nehcetü'd-Delâil Şerhü Behceti'l-Mehâfil*
2. Muhammed b. Abdullah el-Hüseynî ez-Zevâk el-Hadîdî (1311/1893), *Hâşiyetü alâ Behceti'l-Mehâfil*

[129] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 218-219.
[130] Örnek semâ kayıtları için bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I, 160; II, 192.
[131] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1063-1064.
[132] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1063-1064.
[133] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 503. Âmirî'nin hayatı ve eserleri hakkında bkz. Abdülkerim Özaydın, "Âmirî, Yahyâ b. Ebû Bekir", *DİA*, III, 72.

Şimdiye kadar sunulan, siyer alanındaki eserler ve şerh-hâşiyelerine dair bu tablo değerlendirildiğinde siyer yazıcılığında şerh ve hâşiyelere konu olan eserlerin III./IX. asırdan itibaren kronolojik anlatıya sahip siyerler ve siyerin alt konularından şemâil-delâil-hasâise dair eserler olmak üzere iki kanal oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir. Siyer şerh ve hâşiyeciliği açısından ilk dönemde (III-VI/IX-XII. asırlar) kronolojik anlatıya sahip siyerler tarafında, İbn İshâk'ın eserinin İbn Hişâm tarafından yapılan tehzîbi neredeyse tek eser olarak görünmektedir. Sonraki bölümde bu eserin şerh ve hâşiyeleri üzerinde ayrıntılarıyla durulacaktır. Şemâil-delâil-hasâis çizgisinde ise Tirmizî ve Kâdî İyâz'ın eserleri ile karşılaşılmaktadır. Bu eserler şerh ve hâşiyelerinin hem sayısı hem de tarihsel ve coğrafi dağılımı ile *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin temsil ettiği kronolojik anlatı çizgisindeki telifleri geride bırakmıştır. Dolayısıyla bu dönem için şemâil-delâil-hasâis konusundaki eserlerin şerh ve hâşiyelere konu olmak bakımından daha fazla teveccühe mazhar olduğu ifade edilmelidir.

Ebü'r-Rabi' ve ardından İbn Seyyidünnâs'ın siyerlerinin telifiyle birlikte giderek sistematikleşen, hem kronolojik siyer anlatısı hem de şemâil-delâil-hasâis bilgilerinin verilmesi usûlü, VIII./XIV. asırdan sonra yazılan bütün önemli siyerlerde tatbik edilmiş ve tercih edilen başat usûl haline gelmiştir. İbn Seyyidünnâs'ın eserinden sonra telif edilmiş siyerlerden, gördüğü teveccühün yanı sıra şerh ve haşiyeleriyle de el-Kastallânî'nin *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye fî Minahi'l-Muhammediyye*'si dikkat çekmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) hayatı ve şahsiyetini bütün yönleriyle ele alan ve müellifinin, hac ibadetini eda etmek üzere gittiği Mekke'de, Muharrem 898-15 Şâban 899 (Kasım 1492-21 Mayıs 1494) tarihleri arasında yazılan bu eser, kendisi kadar şöhret bulan şu şerh ve hâşiyelere konu olmuştur:[134]

1. Molla Ali el-Kârî el-Herevî (1014/1606), *Hâşiye ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*
2. İbrahim b. İbrahim el-Lekânî (1041/1631), *Ta'lîk ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*
3. Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdurrahman el-Vârisî Arûb el-Mısrî (1045/1635), *Şerhü'l-Mevâhib* (bir bölümü)

[134] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 1971-1972.

4. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed eş-Şûberî (1069/1658), *Hâşiye ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

5. Safiyyüddîn Ahmed b. Muhammed el-Kuşâşî ed-Decânî el-Medenî (1071/1661), *Hâşiye ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

6. İbrahim b. Muhammed s-Sa'îdî el-Mısrî el-Meymûnî (1079/1668), *el-Atâya'r-Rahmâniyye alâ Rumûzi'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

7. Nûruddîn Ali b. Ali eş-Şebramellisî (1087/1676), *Teysîrü'l-Metâlibi's-Seniyye Şerhü'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

8. Muhammed b. Abdulbâki ez-Zürkânî (1122/1710), *İşrâku'l-Mesâbîhi's-Sîreti'n-Nebeviyye bi-Mezci Esrâri'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye* (*Şerhü'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*)

a. Ebü'r-Rabî' Süleyman Sultanu'l-Mağrib (1238/1822), *Hâşiye ale'z-Zürkânî fi'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

b. Ahmed b. Muhammed es-Sehîmî el-Mısrî (?), *el-Atâya'r-Rabbâniyye ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

9. Kemâlüddîn Muhammed b. Muhammed el-Gazzî el-Âmirî (1214/1799), *Şerhu'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

10. Sâlim el-Eşbûlî (?), *el-Fevâidü'l-Behiyye'l-Müttehaze min Şerhi'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*

Bir yandan siyer yazımı, hem kronolojik anlatıyı hem de şemâil-delâil-hasâis konularını içerecek şekilde kapsamlı bir muhtevayla sürdürülürken bir yandan da şemâil-delâil-hasâis gibi siyerin alt konularına dair eser verilmeye devam edilmiş ve bunlar üzerine şerh ve hâşiyeler kaleme alınmıştır. el-Kastallânî'nin çağdaşı es-Süyûtî'nin kaleme aldığı *el-Hasâisü'l-Kübrâ* ve ardından kendi ihtisarı; *el-Hasâisü's-Suğrâ* olarak bilinen *Enmûzecü'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb* bu türden eserlerin en meşhurudur ve üzerine pek çok şerh ve hâşiyeler yazılmıştır:[135]

1. Muhammed Abdurraûf b. Tâcüddîn el-Münâvî (1031/1622), *Menehu'r-Raûf Şerhu Enmûzeci'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb*

2. İbrahim b. Mustafa, Hanîf er-Rûmî el-Kâdî (1189/1775), *Menhecü'l-Edîb Şerhu Enmûzeci'l-Lebîb*

[135] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 308-309; II, 868-869.

3. Muhammed b. es-Seyyid Mustafa en-Nakşibendî (?), *Buğyetü'l-Erîb ve Reşefü Rıdâbi'l-Habîb fî Şerhi Enmûzeci'l-Lebîb*

X./XVI. asırda siyer alanında telif edilmiş en önemli eserler olarak göze çarpan, şerh ve haşiyeleriyle de bunu kanıtlayan Kastallânî'nin *el-Mevâhib*'i ve Süyûtî'nin *el-Hasâis*'inin yanı sıra mevlid, isra-mirac gibi Hz. Peygamber'in (sav) hayatının sadece belli dönem ve olaylarının anlatıldığı eserlerin sıklıkla telif edilmesi söz konusu olmuştur. Bunlardan ilki, İbn Hacer el-Heytemî'nin (974/1567) *en-Ni'metü'l-Kübrâ ale'l-Âlem* adlı mevlid türünden eseridir. Bu mevlid üzerine kaleme alınan şerh ve hâşiyeler şunlardır:[136]

1. Ali b. Ali eş-Şebrâvî (1087/1676), *Hâşiye ale'l-Mevlidi'n-Nebevî l'İbn Hacer*
2. Muhammed b. Muhammed el-Mansûrî, el-Hayyât el-Medenî (1166/1752), *İktinâsü'ş-Şevârid min Mevâridi'l-Mevâlid*
3. Muhammed b. Abdulhay ed-Dâvûdî (1168/1754), *el-Mevlidü'l-Ekber fî Asli Vücûdi'l-Beşer*
4. Ebû Abdullah Muhammed b. Abbâde es-Sa'îdî el-Adevî (1193/1779), *Şerhü Mevlidi İbn Hacer*
5. Ahmed b. Ahmed es-Sücâî (1197/1782), *Hâşiye alâ Mevlidi İbn Hacer*
6. Ahmed b. Mûsa el-Beylî el-Adevî (1213/1798), *Takrîrü'l-Beylî ale'l-Mevlidi'n-Nebevî li'l-Allâme İbn Hacer el-Heytemî*
7. Mustafa b. Ahmed el-Akbâvî (1221/1806), *Hâşiye alâ Mevlidi İbn Hacer*
8. Muhammed b. Yûsuf Kaş ez-Zekî el-Garkî (1232/1816), *Hâşiye alâ Mevlidi İbn Hacer*
9. Hicâzî b. Abdulmuttalib el-Adevî (1232/1816), *Hâşiye alâ Mevlidi İbn Hacer*
10. Abdullah b. Ali Süveydân ed-Demlîcî (1234/1818), *Şerhü Mevlidi İbn Hacer*
11. Hasen eş-Şibrâvî (1235/1819), *Hâşiye alâ Mevlidi İbn Hacer*
12. İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî (1277/1860), *Tuhfetü'l-Beşer alâ Mevlidi İbn Hacer*

[136] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 1998-2000.

13. Hasen Habbâs (?), *Şerhü Mevlidi İbn Hacer*

14. Ahmed b. Abdulganî ed-Dımaşkî (1307/1889), *Nesrü'd-Dürer Şerhü Kıssati'l-Mevlid l'İbn Hacer*

15. Muhammed b. Ahmed el-Cemel (1308/1890), *Behcetü'l-Fiker alâ Mevlidi İbn Hacer*

X./XVI. asırda mevlidi ve miraciyesi pek çok şerh ve haşiyeye konu olduğu için önem arz eden bir diğer müellif Necmüddîn el-Gaytî'dir (984/1576). *el-İbtihâc bi'l-Kelâm ale'l-İsrâ ve'l-Mi'râc* adlı miraciyesi çok teveccüh görmüş ve yarım asır geçmeden şerh ve hâşiyeleri telif edilmeye başlanmıştır. Bunlar:[137]

1. Nûruddîn el-Halebî (1044/1635), *Hüsnü't-Tebyîn lima Veka'a fî Mi'râci Necmüddîn* (*Hâşiye alâ Mi'raci'l-Gaytî*)

2. Ali b. Abdulkâdir en-Nebtîtî (1065/1654), *es-Sirâcü'l-Münîr fî Şerhi Mi'râci'l-Beşîr ve'n-Nezîr*

3. Ahmed b. Ahmed el-Kalyûbî (1069/1658), *Ta'lîk alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

4. Muhammed b. Ahmed el-Burmâvî (1070/1659'dan sonra), *Buğyetü'l-Muhtâc alâ mâ Tekelleme bihi'n-Necm el-Gaytî ale'l-Mi'râc*

5. Abdüsselâm b. İbrahim el-Likânî (1078/1667), *Şerhü Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

6. Muhammed b. Halil el-Aclûnî ed-Dımaşkî (1148/1735), *Şerhü Mi'râci'l-Gaytî*

7. Ali b. Ahmed el-Adevî (1189/1775), *Hâşiye alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

8. Atıyye b. Atıyye el-Echûrî (1190/1776), *Takrîrât alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc*

9. Muhammed Abbâde el-Adevî (1193/1779), *Hâşiye alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

10. Muhammed el-Beylî (?), *Takrîrât alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

11. Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed el-Adevî ed-Derdîrî (1201/1786), *Hâşiye alâ Mi'râci'l-Gaytî*

[137] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 1747-1750.

12. Muhammed b. Muhammed es-Sinbâvî el-Mâlikî (1232/1816), *Hüsnü'z-Zikrâ fî Şe'ni'l-İsrâ*

13. Ahmed b. Muhammed es-Selâvî (1235/1819), *Şerhü'l-İbtihâc fi'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li-Necmiddîn el-Gaytî*

14. İbrahim b. Muhammed el-Bâcûrî (1277/1860), *Hâşiye alâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc li'l-Gaytî*

15. Muhammed b. Ali el-Besyûnî (1310/1892), *Riyâzu'z-Zâhidî ve Minhâcü'l-Ârifîn*

Necmüddîn al-Gaytî'nin mirâciyesi kadar olmasa da *Behceti's-Sâmi'în* olarak isimlendirdiği mevlidi üzerine de şerh ve hâşiye kaleme alınmıştır:[138]

1. Ali b. Abdulkâdir en-Nebtînî (1060/1650), *İrşâdü'l-Hâirîn Şerhü Behceti's-Sâmi'în*

2. Hasen b. Ali el-Medâbiğî (1170/1756), *Şerhü Behceti's-Sâmi'în; Muhtasaru Behceti's-Sâmi'în*

3. Ebû Abdullah Muhammed b. Abbâde el-Adevî (1193/1779), *Hâşiye alâ Mevlidi'l-Gaytî*

Sonraki iki asırda (XI-XII./XVII-XVIII. asırlar) da siyer yazımında, şerh ve haşiyeye konu olmak bakımından mevlid, miraciye türünden eserlerin öne çıktığı ve pek çok yeni telife kaynak olduğu görülmektedir.[139]

Manzum siyerler ve Hz. Peygamber'i (sav) medih kasideleri, doğası gereği şerhe konu olma açısından yukarıda sıraladığımız eserlerin çoğundan daha fazla ilgi görmüştür. *Kasîdetü'l-Bürde* başta olmak üzere, hemen her dönemde yazılan kasideler üzerine de pek çok şerh yazılmıştır.[140] Bu şerh ve hâşiyelerin telifinde şiir şerhi

---

[138] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 2002.

[139] Üzerine şerh ve hâşiye yazılan, bu dönemde telif edilmiş mevlid ve miracı konu alan eserler ve müellifleri şunlardır: Ali b. Muhammed el-Ahcûrî (1066/1655), *en-Nûru'l-Vehhâc fi'l-Kelâm ale'l-İsrâ ve'l-Mi'râc* (el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 2057.); Hasen b. Ali el-Medâbiğî (1170/1756), *el-Mevlidü'n-Nebevî* (el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 2002-2004.); Zeynülâbidîn Ca'fer b. Hasen b. Abdulkerim el-Berzencî (1177/1763), *el-Hasâisü'n-Nebeviyye fî Ahbâri'l-Leyleti'l-İsrâiyye el-Mi'râciyye* (el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 1747.); Ahmed b. Muhammed b. Ali Nûruddîn el-Kal'âvî es-Sehîmî (1178/1764), *Hidâyetü'l-Muhtâc ilâ Kıssati'l-İsrâ ve'l-Mi'râc* (el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 2094.); Ebü'l-Berekât Ahmed b. Muhammed b. Ahmed ed-Derdîrî el-Mâlikî (1201/1786), *Mevlidü'n-Nebî* (el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, III, 2000-2001.)

[140] Ka'b b. Züheyr'e (24/645 (?)) ait *Kasîdetü'l-Bürde* üzerine II./VIII. asırdan itibaren yazılan şerh, hâşiye, tahmis vb. farklı türde eserler için bkz. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 376-392. Yine *Kasîdetü'l-Bürde* adıyla anılan Muhammed b. Saîd el-Bûsîrî'nin (695/1296) *el-Kevâkibü'd-Dürriye fî Medhi Hayri'l-Beriyye* isimli şiiri

geleneğinin daha baskın bir etkisi olduğu göz önünde bulundurularak çalışmanın sınırları dışında bırakılmakla birlikte manzum siyerlerden en önemlilerini zikretmek yerinde olacaktır. Zeynüddîn el-Irâkî (806/1404) tarafından 791/1388 yılında telif edilen *ed-Dürerü's-Seniyye fî Nazmi's-Sîreti'n-Nebeviyye*, manzum siyerlerin en meşhurlarındandır. Hz. Peygamber'in (sav) hayatını ve şemâilini bin beyitte anlattığı için *Elfiyye fi's-Siyer* olarak da anılan bu eser üzerine pek çok şerh ve hâşiye yazılmıştır. Bunlar:[141]

1. Muhibbüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hâim (798/1395), *el-Gurerü'l-Mudîe fî Şerhi Nazmi'd-Düreri's-Seniyye*
2. Abdurraûf b. Tâcüddîn Ali el-Münâvî (1031/1622), *el-Ucâletü's-Seniyye alâ Elfiyyeti's-Sîreti'n-Nebeviyye* ve *el-Fütûhâtu's-Subhâniyye fî Şerhi Nazmi'd-Düreri's-Seniyye fi's-Sîreti'z-Zekiyye*
3. Nûruddîn Ali b. Muhammed el-Üchûrî (1066/1655), *Şerhü'd-Düreri's-Seniyye fî Nazmi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'l-Irâkî*
4. Yâsin b. Muhammed el-Halîlî, İbn Garsuddîn (1086/1675), *el-Fevâidü'l-Behiyye ala'd-Düreri's-Seniyye fî Nazmi's-Sîreti'z-Zekiyye*
5. Muhammed b. Ahmed el-Berlisî (1097/1685), *el-Bedrü'l-Münîr fî Şerhi Sîreti'l-Beşîr ve'n-Nezîr*
6. Ebû İshâk İbrahim b. Mer'î eş-Şeberhîtî el-Mâlikî (1106/1694), *Şerhü Elfiyyeti'l-Irâkî fi's-Sîre*
7. İbrahim b. Mustafa el-Halebî el-Medârî (1190/1776), *Şerhü Nazmi's-Sîreti'n-Nebeviyye*
8. Ebû Abdullah Muhammed et-Tîb b. Abdülmecîd b. Kîrân (1227/1860), *Şerhü Elfiyyeti'l-Irâkî fi's-Sîre*
9. Ali b. el-Hüseyn es-Se'âvî (1292/1875'ten sonra), *el-Gurerü'l-Aliyye Şerhu Düreri's-Seniyye*
10. Abdullah b. Îbîh ed-Dîmânî (1328/1910), *Şerhü Elfiyyeti'l-Irâkî* ve *Câmiu's-Sîre fî Şerhi Elfiyyeti'l-Irâkî*

üzerine yazılan şerh, hâşiye, tahmis vb. türünde eserler için bkz. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 453-492.

[141] Moğultay b. Kılıç'ın talebesi olan el-Irâkî'nin *Elfiyye*'sinin hocasının muhtasar siyeri, *el-İşâre*'nin nazmı olduğu da söylenmektedir. Ancak buna dair açık bir işaret yoktur. Şerh ve hâşiyeleri için bkz. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, I, 264-266.

11. Ahmed b. eş-Şeyh b. Ahmed el-Hasenî eş-Şenkîtî (XVI./XX. asır), *Şerhü Elfiyyeti Zeynüddîn el-Irâkî fi's-Sîre*

Bir diğer manzum siyer Hz. Peygamber'in (sav) mevlidi ve ebeveynleri konusunda da eserler telif etmiş olan, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî (833/1429) tarafından kaleme alınan *Zâtü'ş-Şifâ fî Sîreti'n-Nebiyyi'l-Mustafâ ve Ashâbihi'l-Erba'ati'l-Hulefâ* isimli 515 beyitlik siyerdir. Bu manzum siyer üzerine de sonraki asırlarda şerhler kaleme alınmıştır:[142]

1. Hıdr b. Ahmed er-Rûzbârî (?), *Neşrü'ş-Şifâ Şerhü Zâti'ş-Şifâ*
2. Muhammed b. et-Tîb (1170/1756), *el-İstişfâ bimâ fî Zâti'ş-Şifâ*
3. Muhammed b. Hasen el-Basrî eş-Şehrezûrî el-Kârî (1180/1766), *Ref'u'l-Hafâ an Zâti'ş-Şifâ*
4. Muhammed Emn el-Amrî (1203/1788), *Menhelü's-Safâ ve Mesrahu'l-Vefâ fî Keşfi'l-Hafâ an Zâti'ş-Şifâ*
5. Muhammed b. Yûsuf el-Mahcer (XIII./XIX. asır), *Zâtü'l-Vefâ fî Şerhi Zâti'ş-Şifâ*

B. Şerh ve Hâşiye Geleneğini İnşâ Eden Şârih ve Muhaşşîler

Bazı müellifler, siyer alanında telif ettikleri eserler kadar meşhur eserlere şerh ve hâşiye yazmak suretiyle de siyer yazımında şerh ve hâşiye geleneğinin inşâsında önemli hale gelmişlerdir. Bunların Kâdî İyâz gibi bazıları hem müellif hem de şârih veya muhaşşîdir. Bazıları ise kendi eser telif etmeyip siyer alanındaki bütün birikimini yazdığı şerh ve hâşiyelerle ortaya koymuştur. Elbette bu ayrımda âlimlerin yaşadıkları dönemin etkisi hissedilmekte ve özellikle IX./XV. asırdan itibaren yeni eserler telif etmek yerine tamamen şerh ve hâşiyelere yöneldikleri görülmektedir.

Yukarıda eserler üzerinden ortaya koymuş olduğumuz siyer yazıcılığında şerh ve hâşiye geleneğini bu isimler üzerinden okumak da mümkündür. Her birisi kendi eserini telif etmek yerine, bazen de kendi eserini telif etmeden önce, tevarüs ettiği siyer birikimi üzerine yıllarca çalışmış; okumuş ve okutmuş ve bu süreçte bir hayli notlar biriktirmek suretiyle öncelikle bu birikim üzerinde şerh ve hâşiyeler kaleme almıştır.

[142] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 935.

Şerh ve hâşiye yazmak üzere tercih edilen eserler de zamanla aynîleşmiştir. Tirmizî'nin *Şemâil*'i ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sının hepsinde ortak olduğu, bu ikisine zamanla *Uyûnu'l-Eser*, *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye* ve *el-Hasâis*'in eklendiği görülmektedir.

Siyer alanında çok sayıda şerh ve hâşiye yazan isimlerden burada söz konusu edeceğimiz ilki, hadis alanındaki çalışmalarıyla tanınan âlimlerden Sıbt İbnül-Acemî'dir (841/1438). Kaynaklarda Burhânüddîn el-Halebî olarak da anılan Sıbt İbnü'l-Acemî tanınmış âlimlerin mensup olduğu bir ailede dünyaya gelmiş ve ilk eğitimini doğum yeri olan Haleb'de tamamladıktan sonra 780/1378 ve 786/1384 yıllarında iki defa Mısır'a seyahat etmiştir. Mısır'ın yanı sıra hac için gittiği Mekke'de ve seyahat ettiği Şam beldelerinde dönemin en önemli hadis âlimlerinden ve muhtelif hocalardan ders alan Sıbt İbnü'l-Acemî, İbn Fehd ve İbn Hacer el-Askalânî gibi önemli isimlere ders vermiştir. *Mu'cemü'ş-Şüyûh*'u ve hadis şerhleri ve ricâline dair eserlerinin yanı sıra siyer alanında çeşitli şerhler kaleme almıştır.[143] Sıbt İbnü'l-Acemî *Bulgatü's-Sâil an Makâsıdı'ş-Şemâil* ismiyle Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ini şerh etmiştir. *el-İktifâ fî Şerhi Elfâzi'ş-Şifâ li'l-Kâdî İyâz* ismiyle yazdığı *eş-Şifâ* şerhi ise İbnü'l-Kabâkıbî (849/1445) tarafından 815/1412 yılında *Zübdetü'l-Muktefâ fî Tahrîri Elfâzi'ş-Şifâ* adıyla şerh edilmiştir.[144] Sıbt İbnü'l-Acemî, İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-Eser*'ine de *Nûru'n-Nibrâs alâ Sîreti ibn Seyyidinnâs* ismiyle bir şerh kaleme almıştır. IX./XV. asrın bu önemli muhaddisi, kendisi yeni eser telif etmek yerine, siyer literatürünün en önemli üç eserine yazdığı şerhlerle bu alana katkıda bulunmuştur.

Hanbelî fakih ve muhaddis Yûsuf b. Abdülhâdi İbnü'l-Mibred (909/1503), siyer şerhleri ile öne çıkan bir diğer isimdir. Önemli Hanbelî ailelerinden Benî Kudâme'ye mensup bir ulema ailesinin üyesi olarak Dımaşk'ta dünyaya gelen İbnü'l-Mibred, ilk eğitimini dedesi ve babasından aldıktan sonra Dımaşk medreselerinde farklı ilim dallarında muhtelif hocalardan ders okumuş ve hadis alanında temayüz etmiştir. Müderrislik ve kadı nâibliği gibi görevler icra eden İbnü'l-Mibred, ömrünün çoğunu Dımaşk'ta geçirmiş ve burada vefat etmiştir. Velüd bir âlim olduğu, hacimli veya kısa

[143] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I, 147-153; İbn Fehd, *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, s. 47-50; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 308-317; es-Sehâvî, *Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 138-145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 237-238; İbrahim Hatiboğlu, "Sıbt İbnü'l-Acemî", *DİA*, XXXVII, 85-87.

[144] el-Bûsîrî'nin *Kasîdetü'l-Bürde*'sine de bir tahmis yazan İbnü'l-Kabâkıbî hakkında bkz. Muhammed Eroğlu, "İbnü'l-Kabâkıbî", *DİA*, XXI, 97-98.

yüzlerce kitap ve risale telif ettiği rivayetinden ve eserlerinin sayısı ve çeşitliliği bakımından es-Süyûtî'ye benzetilmesinden anlaşılmaktadır. Siyer alanında kaleme aldığı eserlerin başında Hz. Peygamber'in (sav), hanımlarının ve aşere-i mübeşşerenin soylarının yanı sıra çocukları, torunları, amcaları, halaları, dayı ve teyzeleri, müezzinleri, köle ve câriyeleriyle yakın mesai arkadaşlarının ve kullandığı çeşitli malzemelerin isimlerini ele aldığı *eş-Şeceretü'n-Nebeviyye fî Nesebi Hayri'l-Beriyye* ile *ed-Dürretü'l-Mudıyye ve'l-Arûsü'l-Merdıyye ve'ş-Şeceretü'n-Nebeviyye ve'l-Ahlâku'l-Muhammediyye* gelir. Ayrıca yine Hz. Peygamber'in (sav) hanımlarından bahsettiği *el-Ikdü't-Tâm fî men Zevvecehü'n-Nebî Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm* ismiyle küçük bir risalesi de vardır. Telif ettiği şerhler ise *es-Sîretü'n-Nebeviyye* üzerine *el-Mîre fî Halli Müşkili's-Sîre* ve *Uyûnu'l-Eser* üzerine *el-İktibâs li-Halli Müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs*'tır. Bu iki eserin şerh için seçilmiş olması ve telif edilen eserlere birbirine çok benzer iki ismin koyulmuş olması oldukça önemlidir. İbnü'l-Mibred, şemâil-delâil-hasâis usûlünden ziyade kronolojik anlatı usûlünü önemsemiş ve bu yönde eserler telif etmiş görünmektedir.[145]

Hadis, tefsir, kıraat alanlarının yanı sıra özellikle Hanefî fıkhında tanınan Molla Ali el-Kârî (1014/1605) ise İbnü'l-Mibred'in aksine şemâil-delâil-hasâis konularındaki eserleri şerh etmeyi tercih etmiştir. Doğum yeri Herat'taki ilk tahsilinin ardından Mekke'ye gidip orada yerleşen Ali el-Kârî, İslâmî ilimlerin hemen her dalıyla ilgilenmekle birlikte kıraat ilmindeki vukufundan dolayı el-Kârî ismiyle anılmıştır. Mushaf istinsahından geçimini sağlamış ve hadis, fıkıh, akaid, kelam ve kıraat alanında çoğunluğu şerh olmak üzere pek çok eser telif etmiştir.[146] Siyer alanındaki şerhlerinden ilki Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ine yazdığı *Cem'ü'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil*'dir. Bu eser *eş-Şemâil*'in en önemli ve yaygın olan şerhi kabul edilmektedir. Şerhinin yanı sıra *Zübdetü'ş-Şemâil ve Umdetü'l-Vesâil* adıyla bir de ihtisarını kaleme almıştır. Aynı şekilde kaleme aldığı *eş-Şifâ* şerhi de bu esere yazılmış en önemli şerhlerden biridir. Son olarak el-Kastallânî'nin eserine yazdığı *Hâşiye ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*, söz konusu eser üzerine kaleme alınmış ilk şerh olması bakımından önemlidir.

---

[145] es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, X, 308; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VIII, 43; Ferhat Koca, "İbnü'l-Mibred", *DİA*, XXI, 126-128.

[146] el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, III, 185-186; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, I, 445; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, V, 12; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Mü'ellifîn*, VIII, 100; Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403-405.

Muhammed Abdurraûf el-Münâvî (1031/1622) de *eş-Şemail*, *eş-Şifâ*, *Elfiyye* ve *el-Hasais*'e yazdığı şerhlerle dikkat çeken bir diğer isimdir. Mağrib asıllı bir ulema ailesinin mensubu olarak Kahire'de doğan ve burada ders alan el-Münâvî, hadis, fıkıh ve tasavvuf alanlarında derinleşmiştir. Yaşadığı dönemin en önemli hadis hafızlarından ve fakihlerinden sayılan el-Münâvî, müderrislik yapmış ve çeşitli tarikatlara intisab etmiştir. Eserlerine bakıldığında tam bir şârih olduğu ve sadece siyerde değil hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, felsefe, tıp, dil ve edebiyat alanlarında da önemli eserlere şerhler yazdığı görülmektedir. [147]

Münâvî'nin siyerle ilgili çalışmalarından ilki telif ettiği *el-Kevâkibü'd-Dürriyye fî Terâcimi's-Sâdeti's-Sûfiyye* isimli tabakâtının başında yer verdiği Hz. Peygamber'in (sav) siyeridir. Öncelikle Hz. Peygamber'in (sav) doğumundan vefatına kadar olayları kronolojik sıra ile ele aldıktan sonra, şemâili, mucizeleri, hasâisi, duâları ve vefatına yer vermiştir. Siyerle ilgili bu bölümün genel planı, İbn Seyyidünnâs'ın siyerinde sistematik şeklini gördüğümüz usûle göredir. Siyer şerhlerine gelince tercih ettiği eserlerin şemail-delail-hasais türünde oldukları görülmektedir. *eş-Şemâil* üzerine *Şerhu'ş-Şemâili'n-Nebeviyye ve'l-Hasâisi'l-Muhammediyye* ismiyle bir şerh ve *er-Ravzu'l-Bâsim fî Şemâili'l-Mustafa Ebi'l-Kâsım* adıyla bir hâşiye kaleme alan el-Münâvî, şerhinde İsferâyînî ve İbn Hacer el-Heytemî'nin *eş-Şemâil* şerhlerindeki bilgilerden de istifade etmiştir. Eseri yayınlayan Muhammed Adik Azize el-Keyyalî, *er-Ravzu'l-Bâsim*'in Tirmizî'nin *Şemâil*'inin bir şerhi olduğunu söyleyenlerin hata ettiğini belirterek bunun Tirmizî'nin *Şemâil*'ine eklemeler yapmak suretiyle telif edildiği görüşündedir. Kendisi de mukaddimede, Tirmizî'nin *Şemâil*'ini ihtisar ederek üzerine eserin hacmi kadar Tirmizî'nin yer vermediği ilavelerde bulunduğunu belirtmiştir.[148]

eş-Şifâ üzerine yazdığı şerh ise eserin sadece birinci babını kapsamaktadır (Merkezü'l-Melik Faysal li'l-buhûs ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye, nr. 1957, Paris Bibliothèque Nationale'den mikrofilm). Süyûtî'nin *el-Hasâisü's-Suğrâ* olarak bilinen *Ünmûzecü'l-Lebîb fî Hasâisi'l-Habîb* adlı eserine ise üç farklı şerh yazmıştır. İlkine *Fethu'r-Raûfi'l-Mucîb bi-Şerhi'l-Hasâisi'l-Habîb* adını vermiştir. Bu şerhi *Tavzîhu*

[147] el-Muhibbî, *Hulâsatü'l-Eser*, II, 412-416; M. Yaşar Kandemir, "Münâvî, Muhammed Abdürraûf", *DİA*, XXXI, 572-575.

[148] Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcilarifin b. Ali Münâvî (1031/1622), *er-Ravzü'l-Basim fî Şemaili'l-Mustafa Ebî'l-Kâsım*, thk. Muhammed Adil Azize Keyyali, Dımaşk 2000, s. 16-17.

Fethi'r-Raûfi'l-Mucîb adıyla daha da genişletmiştir. Üçüncü şerhi ise *el-Ucâletü's-Seniyye ale'l-Hasâisi'n-Nebeviyye* ismini taşımaktadır. Ayrıca Zeynüddîn el-Irâkî'nin manzum siyeri *Elfiyye*'yi şerh ettiği görülmektedir. Bu eser üzerine de *el-Ucâletü's-Seniyye alâ Elfiyyeti's-Sîreti'n-Nebeviyye* ve ilkinin neredeyse iki katı genişlikte olan *el-Fütûhâtu's-Subhâniyye fî Şerhi Nazmi'd-Düreri's-Seniyye fi's-Sîreti'z-Zekiyye* adlı iki şerhi vardır.

IV. SİYER YAZICILIĞINDA ŞERHLER

Siyer alanında şerh ve hâşiyeye konu olan eserlerin tespiti ve şerh-hâşiyeleriyle birlikte kronolojik olarak sıralanması neticesinde, IV./X. asırda başlayan ve XIV./XX. asra kadar devam eden bir şerh-hâşiye telif süreci olduğu görülmüştür. On asırlık bu sürecin içerisinde belli dönemlerin, gerek şerh-hâşiyeye konu edilen eserlerin hususiyetleri gerekse telif edilen şerh-hâşiyelerin nicelik ve nitelik bakımından özellikleri ile ele alınması gerekmektedir.

A. *es-Sîretü'n-Nebeviyye* ve Şerhleri (VI./XII. Asır)

Kâtib Çelebi, siyer ilmi başlığının altında bu alanda ilk eser telif edenin İbn İshâk olduğunu belirtirken kendisinden "Megâzî ehlinin reisi" şeklinde bahseder. Siyer ilmi bahsinin merkezinde İbn İshâk'ın *es-Sîre*'si ve onun üzerine telif edilen eserlere yer verir ve bu eser silsilesinin dışında kalanları ise daha sonra ve dağınık bir usûlle ele alır.[149]

Siyer yazıcılığına Kâtib Çelebi'den asırlar sonra bugün bakıldığında da manzaranın mühim bir değişikliğe uğramadığı görülmektedir. Hala bu eser çizgisi ilk ve en önemli olma özelliğini korumakta ve aynı zamanda kronolojik usûlle telif edilen siyerler arasında en geniş ve etkili şerh geleneğine sahip olma özelliğini taşımaktadır. İbn İshâk'ın *es-Sîre*'sinin el-Bekkâî rivayetinin İbn Hişâm tarafından tehzîb edilmesiyle oluşturulan *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Hz. Peygamber'in (sav) hayatına dair tamamı

[149] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1012-1013. Taşköprüzâde de ilimler tasnifine dair *Miftâhu's-Sa'âde* adlı eserinde, "İlmü'l-megâzî ve's-siyer" başlığının altında, bu ilmin tarih ilminin bir şubesi olduğunu ve âlimlerin bu alanda pek çok eser telif ettiğini ifade ettikten sonra sadece üç eseri ismen zikretmiştir: Sîretü İbn Hişâm, Sîretü Muhammed b. İshâk ve Sîretü Moğultay. Bkz. Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Mustafa (968/1561), *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*, thk. Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebu'n-Nûr, Kahire 1968, I, 283.

zamanımıza ulaşan en eski eserdir. İbn İshâk'ın eseri, pek çok ravi tarafından nakledilmiş olsa da tam olarak günümüze intikal etmediği için siyer yazıcılığının var olan en eski tam metnin İbn Hişâm'ın tehzîbi olduğunu ifade etmek gerekir.

Dönemin tanınmış muhaddislerinden olan İbn İshâk'ın[150] en önemli eseri, Halife Mansûr'un emriyle yazıp daha sonra ihtisar ettiği *Kitabü'l-Megâzî*'dir. *Sîretü İbn İshâk* ve *el-Mübtede' ve'l-meb'as ve'l-megâzî* diye de bilinen bu eserin[151] ne zaman ve nerede yazıldığı hususu da tartışmalı bir konudur. Kaynaklarının Medineli ve Mısırlı olmasını delil göstererek eseri Bağdat ve Hîre'ye gelmeden önce Medine'de yazdığını kabul edenler olduğu gibi Mısır'dan sonra Medine'ye dönüp eserini orada yazdığını söyleyenler de vardır. Bu konudaki bir diğer görüş İbn İshâk'ın eserini tedricen yazdığı ve Halife'ye son haliyle sunduğudur. Buna göre İbn İshâk eserini Medine, Kûfe ve Bağdat olmak üzere üç aşamada telif etmiştir.[152] İbn İshâk'ın eserinin nüshaları arasındaki farklarda ravilerinin müdahaleleri ve ilavelerinin etkisi olduğu gibi bu tedrîcî

[150] 80/699 yılında Medine'de doğan Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr b. Hıyâr el-Muttalibî'nin (151/768) dedesi, Hâlid b. Velîd tarafından Aynü't-temr'de alınan esirlerdendir. Babası ve amcalarından hadis, siyer-megâzî, şiir, eyyâm ve ensâb öğrenerek başladığı tahsilini, Medine'de Âsım b. Ömer b. Katâde, Ebân b. Osman b. Affân, Yezid b Rûmân Muhammed b. İbrahim et-Teymî ve İbn Şihâb ez-Zührî gibi dönemin meşhur âlimlerinden ders alarak sürdürmüştür. Bazı sahabîlere yetişmiş ve onlardan hadis almıştır. 115/733 veya 119/737 yılında İskenderiye'ye giderek buradaki âlimlerden de hadis almış ve hadis rivayet etmekle meşgul olmuştur. İbn İshâk'ın Medine'den ne zaman ve neden ayrıldığı konusunda olduğu gibi İskenderiye'den ne zaman ayrıldığı ve Medine'ye dönüp dönmediği hususlarında da ihtilaf vardır. Doğrudan Irak bölgesine geçtiği rivayet edildiği gibi önce Medine'ye dönüp sonra Irak'a geçtiği görüşü de savunulmuştur. İbn İshâk Abbâsîler'in halifeliği devralmasından sonra Irak bölgesine geçerek Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr'un kardeşi el-Cezîre valisi Abbas b. Muhammed'in yanına gitmiş ve burada beş yıl boyunca hadis rivayet etmiştir. Ardından gittiği Kûfe'de megâzî dersi okutmuştur. Daha sonra Halife Mansûr, oğlu Muhammed'e hoca tayin ettiği İbn İshâk'tan, ayrıca yaratılıştan o güne kadar gelen olayları anlatan bir tarih kitabı yazmasını istemiştir. İbn İshâk, topladığı zengin malzemeyle yazdığı eseri Halife tarafından çok geniş bulununca, ihtisar etmek durumunda kalmıştır. İlk yazdığı ve geniş bulunan nüsha da Saray kütüphanesinde muhafaza edilmiştir. Muhammed el-Mehdî ile gittiği Horasan ve Rey'de ve daha sonra hilafetin merkezi olarak kurulması ile yerleştiği Bağdat'ta da vefatına kadar hadis rivayet etmeyi sürdürmüştür. 151/768 yılında Bağdat'ta vefat etmiş ve Ebû Hanife'nin yanına defnedilmiştir. Hayatı ile ilgili bkz. Sezgin, *GAS*, I, 288; Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 93-94; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 220-225. Başta Buharî olmak üzere Müslim, Ebû Dâvûd, Tirmizî, Nesâî, İbn Mâce ve Ahmed b. Hanbel gibi muhaddisler, kendisinden hadis rivayet etmekle birlikte İbn İshâk, çeşitli ithamlarla karşılaşmıştır. Süheylî'nin de İbn İshâk'tan bahsederken değineceği bu ithamların ayrıntıları için bkz. Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 93-95; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 225-241.

[151] İbn İshâk'ın eserinin isimlendirilmesi ile ilgili olarak bkz. Muta' et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk b. Yesâr fi'l-Megâzî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyâ*t, Dımaşk 1994, s. 37-43; Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 95. Şaban Öz, İbn İshâk'ın tarihle ilgili eserlerinin birbiriyle bağlantısız müstakil eserler olmayıp aksine hacimli bir genel tarihin bölümleri olduğu görüşündedir. Dolayısıyla *Kitâbü'l-Mübtede', Târîhü'l-Hulefâ*, *Kitâbü'l-Fütûh* gibi İbn İshâk'ın kaynaklarda zikredilen eserleri, *Kitâbü'l-Megâzî* ile birlikte bu genel tarihin bölümleridir. Bkz. Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 244, 247.

[152] Fayda, "İbn İshâk", *DİA*, XX, 95; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 248.

telif tarzının da etkili olduğu düşünülebilir. Sonraki müellifler bu farklılıklar dolayısıyla birden çok nüshayı kullanmaya özen göstermişlerdir.[153]

İbn İshâk henüz hayatta iken eseri büyük bir teveccühle karşılanmış ve altmışa yakın ravi[154] tarafından rivayet edilmiş olmakla birlikte günümüze tam bir nüshası ulaşmamıştır. İbn İshâk'ın en önemli ravilerinden Yûnus b. Bükeyr eş-Şeybânî (199/814)[155] rivayetinin eksik nüshaları ile İbn Hişâm'ın tehzîbi, eseri günümüze ulaştıran iki ana kaynaktır. İbn Hişâm, yine İbn İshâk'ın ravilerinin başında gelen hocası Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî'nin (183/799) rivayetini esas aldığı *Kitâbü'l-Megâzî*'yi, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* adıyla yeniden tertip etmiştir.

Kûfeli olan Ebû Muhammed Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî, İbn İshâk'ın en önemli ve meşhur ravisidir. İbn İshâk, eserini Hîre'de iki defa kendisine imla ettirmiştir. Daha sonra Bağdat'a gelen el-Bekkâî, İbn İshâk'ın *el-Megâzî*'sini burada rivayet ettiği için rivayeti, "Kûfî-Bağdâdî" diye meşhurdur. Kûfe'ye döndükten sonra 183/799 yılında vefat eden el-Bekkâî'nin İbn İshâk ravileri içerisinde bu derece öne çıkmasında, megâzî konusunda en önemli iki isim İbn İshâk ve İbn Hişâm arasındaki bağ olma hususiyetinin etkisi büyüktür.[156] İbn Hişâm'dan başka on iki ravi, kendisinden İbn İshâk'ın eserini rivayet etmiştir.[157]

İbn Hişâm,[158] İbn İshâk'ın eserinin bize ulaşmasındaki en önemli râvidir. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, *Sîretü İbn Hişâm* ve *Tehzîbü İbn Hişâm* isimleriyle bilinen tehzîbi

---

[153] Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 249, 251.

[154] et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk* kitabında, İbn İshâk'ın gerek hadis gerek megâzî ile ilgili rivayetlerini aktaran ravileri, tabakalarına ve bölgelerine göre tasnif ederek haklarında bilgi vermiştir.

[155] et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, s. 104-128. Süheylî'nin İbn İshâk'ın eserinin Yûnus b. Bükeyr rivayetinden çokça istifade ettiği tespit edilmiştir. Bkz. Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 104-110.

[156] et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, s. 191.

[157] el-Bekkâî'nin hayatı ile ilgili temel kaynaklar ve kendisinden eseri nakleden raviler için bkz. et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, s. 190-206.

[158] Basra'da doğan Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî el-Me'âfirî, Yemenli Himyer kabilesinin Me'âfirî kolundandır. Tahsilini Basra'da tamamladıktan sonra Mısır'a gitmiş ve vefatına kadar Fustat şehrinde yaşamıştır. Mısır yolculuğunun tam olarak ne zamana tekabül ettiği bilinmese de 175/791'den önce olduğu tahmin edilmektedir. Ancak 218/833'de Fustat'ta vefat eden İbn Hişâm'ın İbn İshâk'ın eserini kendisine rivayet eden hocası el-Bekkâî ile görüşmek için daha önce Kûfe veya Bağdat'a gitmiş olması gerekir. Tahsil hayatının ayrıntılarına ve hocalarına dair pek bilgi bulunmamakla birlikte tarih, ahbâr, ensâb, şiir, nahiv ve lugat âlimi olarak tanınan İbn Hişâm, asıl şöhretini, *Kitâbü'l-Megâzî*'ye yazdığı *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, *Sîretü İbn Hişâm* ve *Tehzîbü İbn Hişâm* isimleriyle bilinen tehzîbi sayesinde kazanmıştır. Bkz. İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (213/828), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ- İbrahim el-Ebyârî- Abdülhâfız eş-Şiblî, Kahire 1936, I, 4; es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (581/1185), *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye l'İbn Hişâm*, thk. Halid Mustafa Tartûsî, Beyrut 2014, I, 83; Fayda, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, 71-72; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 359-368.

sayesinde İbn İshâk'ın eseri bu kadar meşhur olmuş, yayılmış ve korunmuştur. İbn Hişâm, hocası el-Bekkâî'den aldığı İbn İshâk'ın eseri üzerinde çeşitli tasarruflarda bulunmuştur. Hz. Peygamber'le (sav) ilgili olmayan ve Kur'ân-ı Kerîm'de yer almayan bazı konuları, tanınmayan şairlerin şiirlerini, hocasının muteber görmediği bazı rivayetleri ve hoş olmadığını düşündüğü bazı ifadeleri eserine almamış; bazı şiirlerin veznini ve şairine nispetini tashih etmiştir. Yeni bazı şiirler ve tarihî rivayetler ilave ettiği gibi çeşitli kelimelerin okunuşunu ve garîb kelimelerin anlamlarını açıklamıştır.[159]

İbn Hişâm'ın tehzîbi, özellikle Mısırlı raviler tarafından yayılmış ve Mağrip'te büyük bir şöhret kazanmıştır. Elimize ulaşan ve İslâm coğrafyasının her tarafındaki kütüphanelerde bulunan çok sayıdaki yazması ve üzerine yapılan şerh, hâşiye, muhtasar ve manzum çalışmaları şöhreti ve yaygınlığının en açık göstergeleridir. Bu şöhret ve yaygınlık neredeyse İbn İshâk'ın eserinin ismini unutturacak seviyededir.[160] *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, telif edildiği III./IX. asırdan bu yana üzerine pek çok şerh, hâşiye, ihtisar yazılmış olması, manzum hale getirilmesi, pek çok dile tercüme edilmesi ve defalarca basılmasıyla etkinliğini sürdürmektedir.[161]

es-Sîretü'n-Nebeviyye'nin önceki bölümde sıralanan şerh ve hâşiyelerinin ayrıntılarına geçmeden önce, şerh olup olmadığı tartışmalı olan ve kanaatimize göre de ancak şerhlerin bir öncülü kabul edilebilecek Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali Vezir el-Mağribî'ye (418/1027)[162] ait eserden bahsetmek gerekir. Vezir el-Mağribî, İbn Hişâm'ın

---

[159] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 4; Fayda, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, 72; Öz, *İlk Siyer Kaynakları*, s. 359-368.

[160] et-Tarâbîşî, *Ruvâtü Muhammed b. İshâk*, s. 193-198. Defaatle tahkikli neşri yapılan eserin yazma nüshaları için bkz. Sezgin, *GAS*, I, 297-298.

[161] İlk baskısı Mısır'da yapılan kitabı (I-III, Bulak 1259) Ferdinand Wüstenfeld tahkik ederek yayımlamıştır (I-III, Göttingen 1858-1860). Eserin ayrıca birçok tahkikli neşri yapılmış olup Mahmûd Seyyid Tahtâvî (I-III, Kahire 1329), Mustafa es-Sekkā - İbrâhim el-Ebyârî - Abdülhafîz eş-Şelebî (I-IV, Kahire 1355/1936, 1375/1955), Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (I-IV, Kahire 1356/1937), Muhammed Halîl Herrâs (I-IV, Kahire 1971), Tâhâ Abdürraûf Sa'd (I-IV, Kahire 1391/1971); Muhammed Fehmî es-Sercânî (I-IV, Kahire 1978), Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrut 1987) ve Mecdî Fethî es-Seyyid'in (I-V, Tanta 1416/1995) neşirleri bunlar arasında zikredilebilir. Şerh ve hâşiyeleri için bkz. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1065-1068. Muhtasarları ve nazımları için bkz. Fayda, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, 72-73.

[162] Fars asıllı ve Şiî olan Mağribî ailesine mensuptur ve bu ailenin en önemli isimlerinin başında gelir. 370/981'de babası Ebü'l-Hasan Ali el-Mağribî'nin görev yaptığı Halep'te doğmuştur. İyi bir edip ve şair olmasının yanı sıra cebir, hesap ve ilm-i nücûmla da ilgilenmiştir. Yazısının güzelliği nedeniyle Fatımî Devleti'nde kâtiplik görevine getirilmiştir. Ailesinin Fatımî halifesi tarafından öldürülmesi ile Mısır'dan kaçarak Filistin'e gitmiştir(400/1010). Filistin'de ve daha sonra gittiği Mekke'de Fatımî halifesine karşı mücadele etmiştir. Ancak halifenin bu bölgeleri tekrar itaati altına almasıyla Irak'a kaçmıştır. Bu bölgede de emirlerin yanında vezirlik ve kâtiplik görevlerinde bulunmuş, son olarak Meyyâfârikîn'de Mervânî emiri Nasruddevle'nin hizmetinde iken vefat etmiştir. Eserleri arasında *Kitâb fi's-Siyâse*, *el-Münehhal: Muhtasaru Islâhi'l-Mantık*, *Edebü'l-Havâs fi'l-Muhtâr min Belâgati Kabâili'l-'Arab ve Ahbârihâ ve Ensâbihâ ve Eyyâmihâ*, *el-Înâs bi İlmi'l-Ensâb* zikredilebilir. Bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, IV, 30; Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed İbnü'l-Adîm (660/1262), *Buğyetü'-t-Taleb fî Târîhi*

siyerinin sağlam bir rivayetini kaleme alırken bazı yerlere kısa açıklama ve notlar ilave etmiştir. Süheyl Zekkâr tarafından *es-Sîretü'n-Nebeviyye l'ibni Hişâm bi-Şerhi'l-Vezîr el-Mağribî* adıyla yayınlanan bu eserin (Beyrut 1992, I-II), şerh tanımlamasını ne ölçüde hak ettiği tartışmalıdır. Carl Brockelmann tarafından müstakil bir siyer olarak değerlendirilip İbn Hişâm şerhleri arasında zikredilmemiş,[163] bununla birlikte Vezir el-Mağribî'nin İbn Hişâm'ın eserine dayandığı belirtilmiştir.[164]

Süheyl Zekkâr'ın da mukaddimede işaret ettiği üzere bu çalışma İbn Hişâm'ın eserinin Vezir el-Mağribî tarafından aktarılan açıklamalı bir rivayetidir. Ancak bu açıklamalar sadece Vezir el-Mağribî'ye ait olmayıp, ondan sonra bu nüshaya sahip olan başka âlimlerin de katkıları söz konusu olmuştur. Bu âlimler *er-Ravzü'l-Ünüf* ve benzeri başka kaynaklara dayanarak bu notları düşmüşlerdir. Zekkâr, eseri neşrederken bütün açıklamaları, Vezir el-Mağribî'ye ve sonraki âlimlere ait olmaları yönünden farklı kısaltmalarla belirtmiştir.[165]

Zekkâr'ın neşirde kullandığı nüshalardan ilki Rabat'taki Hizânetü'l-Âmme'de *es-Sîre li'l-Vezir el-Mağribî* ismiyle kayıtlıdır ve İbn Hişâm'ın eserinin ilk yarısının Vezîr Mağribî ve diğerleri tarafından notlandırılmış rivayetini kapsamaktadır. Yine eksik olan diğer iki nüsha ise Dımaşk'taki Mektebetü'l-Esed el-Vataniyye'de bulunmaktadır ve bunlardaki notlar çok daha cüzidir.[166] Fas nüshasındaki not bolluğuna karşın Şam nüshalarında notların azalmış olması, neşrin özellikle ikinci cildinde bariz bir şekilde fark edilmektedir.

Vezîr el-Mağribî'nin açıklamalarının mahiyeti incelendiğinde ilk zikredilmesi gereken hususiyet, hemen her sayfada yer verilen ve özellikle şiirler söz konusu olduğunda daha da yoğunlaşan kelimelerin okunuşuna,[167] anlamlarına[168] veya hem

---

Haleb, thk. Süheyl Zekkâr, Beyrut ty., IV, 2532-2533, 2554-2555; Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin Vezir el-Mağribî (418/1027), *el-Münehhal Muhtasaru Islâhi'l-Mantık*, thk. Cemal Talebe, Beyrut 1994, s. 3-10; Brockelmann, *Suppl*., I, 600-601; Cengiz Tomar, "Mağribîler", *DİA*, XXVII, 323; P. Smoor, "al-Maghribî", *EI*, V, 1211-1212.

[163] Borckelmann, *Suppl.*, I, 206-207; Sezgin, *GAS*, I, 298-299.

[164] Brockelmann, *Suppl*., I, 601.

[165] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li'bni Hişam bi-Şerhi'l-Vezîri'l-Mağribî*, م (neşredenin mukaddimesi).

[166] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, ن-م (neşredenin mukaddimesi).

[167] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 9, 13, 14, 17, 21, 51, 61, 68, 70, 76, 101, 110, 127, 146, 153, 156, 172, 190, 213, 218, 251, 252, 285, 302, 310, 311, 341, 352, 356, 361, 362, 400, 412, 414, 428, 432, 448, 458, 477, 512, 551.

[168] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 12, 14, 17, 18, 19, 25, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 36, 38, 39, 41, 43, 45, 47, 48, 51, 53, 61, 65, 66, 70, 71, 72, 80, 83, 87, 90, 98, 100, 110, 111, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 124, 126, 130, 131, 133,

okunuşu hem de anlamına dair notlardır.[169] Çoğunlukla gazve ve seriyyelere katılanların, esir veya şehit düşenlerin, müşriklerden öldürülenlerin isimlerinin zikredildiği bölümlerde, kabile adının okunuşu ve nesebe dair verilen notlar yoğunlaşmaktadır.[170] Ayrıca yer isimlerinin okunuşu ve bulunduğu bölge hakkında bilgi[171] vermenin yanı sıra bazı konulardaki ihtilaflara işaret edildiği[172] gibi bazen de ismin düzeltilmesi,[173] neseb bilgisindeki yanlışın düzeltilmesi,[174] kelimenin okunuş veya anlamı hakkındaki yanlışın düzeltilmesi[175] söz konusudur.

Pek hacimli olmayan küçük notlardan müteşekkil açıklamalar da ciddi bir yekûn tutmaktadır.[176] Bu açıklamaların bir kısmı Ebû Kuhâfe'nin Ebû Bekr'in babası olduğu şeklinde kişilerle ilgili açıklamalardır.[177] Câhiliye döneminde nasıl haccedildiği gibi çeşitli konulardaki açıklamalar,[178] dil bilgisi kurallarına yönelik notlar[179] ve hadis metinlerindeki ziyadelere dair notlar[180] da mevcuttur. Ancak bütün bu notların uzun uzadıya açıklamalar olmayıp kısa değiniler ve tamamlayıcı, öz bilgiler olduğu akılda tutulmalıdır.

134, 141, 142, 148, 153, 165, 170, 175, 176, 177, 178, 179, 181, 182, 183, 184, 185, 187, 188, 190, 191,192, 193, 194, 197, 200, 202, 212, 221, 222, 236, 253, 259, 260, 263, 269, 272, 273, 275, 276, 277, 280, 281, 282, 283, 285, 288, 292, 295, 301, 308, 309, 320, 325, 326, 327, 328, 332, 341, 345, 348, 352, 353, 359, 360, 368, 371, 373, 374, 376, 379, 381, 385, 386, 389, 394, 397, 406, 419, 430, 431, 432, 433, 434, 444, 445, 446, 447, 448, 453, 457, 458, 459, 462, 465, 466, 467, 468, 469, 470, 472, 476, 482, 484, 487, 489, 493, 495, 499, 535, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 544, 545, 546, 547, 548, 549, 551, 553, 554, 555, 556, 564; II, 734, 735, 745, 746.

[169] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 14, 15, 20, 21, 37, 42, 49, 97, 134, 136, 140, 145, 171, 173, 174, 178, 288, 304, 326, 422, 442, 443, 453, 470, 552, 563; II, 749, 754.

[170] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 7, 9, 10, 13, 39, 40, 43, 56, 58, 59, 72, 74-75, 76, 78, 84, 96, 127, 135, 155, 172, 173, 186, 217, 218, 240, 247, 255, 275, 290, 292, 294, 302, 303, 313, 314, 315, 316, 317, 323, 324, 325, 327, 330, 355, 356, 363, 369, 399, 409, 413, 430, 438, 445, 446, 455, 474, 475, 486, 490, 502, 504, 505, 506, 507, 512, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 519, 530.

[171] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 61, 65, 68, 80, 90, 102, 231, 232, 428, 473, 495, 558.

[172] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 17, 152, 182, 194, 220, 234, 250, 300, 309, 310, 324, 347, 352, 396, 410, 419, 427, 438, 458, 458, 463, 464, 478, 479, 480, 511, 545.

[173] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 40, 110, 172, 190, 219, 254, 270, 313, 371, 403, 513.

[174] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 41, 75, 77, 109, 127, 151, 154, 215, 217, 219, 246, 250, 300, 323, 508, 535.

[175] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 35, 40, 41, 42, 43, 99, 151, 161, 331, 415, 550.

[176] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 18, 20, 42, 46, 48, 49, 52, 57, 66, 67, 73, 85, 86, 89, 90, 95, 97, 98, 105, 110-111, 112, 114, 127, 128, 132, 135, 136, 139, 158, 191, 203, 205, 214, 221, 223, 224, 225, 232, 236, 238, 240, 242, 249, 253, 254, 270, 274, 276, 277, 291, 299, 301, 307, 308, 318, 329, 347, 352, 359, 362, 367, 368, 371, 391, 408, 415, 423, 425, 430, 431, 443, 445, 450, 451, 452, 454, 456, 461, 463, 464, 469, 470, 476, 483, 490, 492, 496, 505, 511, 512, 536, 541, 552, 555, 556, 557.

[177] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 122. Benzer örnekler için bkz. *Şerhu'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 172, 173, 185, 211, 212, 215, 282, 330, 348, 355, 358, 369, 380, 381, 403, 408, 436, 461, 467, 469, 478, 482, 487, 502, 511, 520, 522, 540, 542, 543, 548, 554, 563.

[178] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 136.

[179] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 20, 37, 54, 107, 141, 479.

[180] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 149, 305, 465, 473.

Notlarda bazı kaynaklara da atıflar vardır. Bunların başında İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'si[181] ve *el-İştikâk*'ı,[182] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *el-Garîbü'l-Musannef*'i,[183] Ebû Ubeyde'in *Kitabu'n-Neseb*'i,[184] Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı,[185] el-Halil b. Ahmed'in *Kitâbü'l-Ayn*'ı,[186] el-Hemedânî'nin *el-İklîl*'i,[187] el-Buharî[188] ve Müslim'in *Sahih*'leri,[189] el-Hattâbî'nin *el-Garîb*'i,[190] es-Sa'lebî'nin *Tefsîr*'i,[191] İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *Garîbü'l-Hadîs* ve *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ* eserleri[192] ile İbn Habîb,[193] Dârekutnî,[194] İbnü'l-Kelbî,[195] ez-Zübeyr b. Bekkâr,[196] Taberî,[197] el-Herevî,[198] İbn Hişâm[199] ve İbn İshâk,[200] Ebû İshâk el-Harbî[201] ve el-Asma'î[202] gelir. Bazen de müellif veya kitap isimlerinin açıkça zikredilmediği ancak kitaplara atfen çeşitli remizler kullanıldığı görülmektedir. [203]

Vezîr el-Mağribî'den sonra, onun nüshası üzerinde rivayetini notlandırmaya devam eden âlimlerin, sıklıkla Süheylî'ye atıfları ve onun şerhinden nakilleri dikkat çekmektedir. Bu da Süheylî'nin Vezîr el-Mağribî'nin notlarına kıyasla çok daha mütekamil bir çalışma yaptığını göstermektedir. Ayrıca notların ilerleyen kısımlarında Süheylî ve eserinin açıkça zikredilmeyip "min şerhihi/fi şerhihi" diye atıf yapılması da siyer şerhleri içerisindeki otoritesine dair bir işaret olarak okunabilir. Şerh deyince akla

[181] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 20, 78, 151, 154, 220, 288, 438, 473.
[182] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 40, 292.
[183] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 31, 74, 236, 259, 273, 283, 310, 373.
[184] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 37, 47, 73, 455.
[185] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 48, 68, 90, 555.
[186] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 48, 65, 66, 82, 135, 173, 220, 288, 473, 477.
[187] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 110, 438.
[188] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 109, 132, 173.
[189] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 152, 459.
[190] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 136, 327, 428, 448.
[191] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 223, 452.
[192] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 253, 291, 305, 361, 376.
[193] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 58, 74, 76, 135, 250, 275, 290, 504.
[194] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 59, 75, 77, 96, 127, 151, 171, 186, 121, 217, 219, 250, 255, 282, 292, 302, 303, 313, 316, 317, 325, 330, 347, 355, 362, 399, 430, 438, 446, 458, 490.
[195] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 75, 135, 173, 288, 292.
[196] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 78, 127, 128, 217, 369, 486.
[197] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 96, 217, 219, 292, 302, 318, 325.
[198] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 100, 111, 114, 145, 205.
[199] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 130, 249, 260, 316, 330, 389, 489, 495, 502, 506, 507, 553.
[200] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 316, 317, 360, 368, 399, 502, 508, 511.
[201] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 212, 275, 282, 305.
[202] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 253, 275, 283, 305, 544, 547.
[203] Bu remizlere örnek olarak (ط) için bkz. *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 154, 172, 211, 213, 215, 218, 234, 275, 285, 302, 313, 315, 323, 368, 438, 474, 475; (ك) için bkz. *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 155, 172, 217, 234, 315, 323, 368, 403, 430, 438, 474, 475, 514; (ص) için bkz. *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 217, 464, 465, 468, 477, 478, 489, 505.

ilk olarak ve belki de sadece Süheylî'nin şerhi gelmektedir. Süheylî'nin yanı sıra bir yerde Huşenî'ye de atıf vardır.[204]

Sonuç olarak Vezîr el-Mağribî'nin çalışmasını, açıklamalı bir rivayet olarak değerlendirmek ve *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şerhlerinin öncülü olarak kabul etmek daha uygun olacaktır. Vezîr el-Mağribî'nin rivayetine, kendisinden sonra sahip olanların, notlandırmayı sürdürmeleri ve bunu yaparken de büyük oranda Süheylî'nin şerhine dayanmaları, bu iddianın belki de en önemli dayanağıdır.

Yine yukarıda *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin şerhleri arasında zikredilmeyen ancak bazı kaynaklarda şerhi olduğu ifade edilen Necmüddîn Ebû Nasr Feth b. Mûsa b. Hammâd el-Kasrî el-Mağribî'ye (663/1265)[205] ait *el-Vusûl ile's-Su'ûl fî Nazmi Sîreti'r-Resûl* isimli eserden bahsetmek gerekmektedir. Fuad Sezgin, Feth b. Mûsa'nın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi hem şerh hem de nazm ettiğini, daha sonra bu şerhin manzum ve mensur kısımlarının meçhul bir müellif tarafından birbirinden ayrılarak esere *el-Vusûl ile's-Su'ûl fî Nazmi Sîreti'r-Resûl* adının verildiğini kaydetmiştir.[206] Dolayısıyla Feth b. Mûsa'nın eserini, İbn Hişâm şerhleri arasında zikretmiştir. Yazmasının Kahire'de bulunduğu[207] kaydedilmiş olsa da ilgili kütüphanede yaptığımız araştırma esnasında bu eserin kaydına rastlayamadık; dolayısıyla eserin mahiyetiyle ilgili bir kanaate varamadık. Bu sebeple şimdilik söz konusu çalışmanın, diğer eserlerinin mahiyeti de göz önünde bulundurularak ve genel kanaate uyarak *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin nazmı olduğunu düşünüyoruz.

II./VIII. asırda yazılan, birçok ravi tarafından rivayet edilen ve bütün İslâm coğrafyasına dağılan İbn İshâk'ın *Kitâbü'l-Megâzî* adıyla bilinen siyerine, ilk tabakadaki ravilerden başlamak üzere çeşitli ilaveler ve açıklamalar yapılmıştır. İbn İshâk'ın eserinin ikinci tabaka ravilerinden İbn Hişâm'ın tehzîbi ise eserin aslını

---

[204] *Şerhü'l-Vezîri'l-Mağribî*, I, 378.

[205] 588/1192 yılında Endülüs şehirlerinden Cezîretü'l-Hadrâ'da doğmuştur. Dımaşk ve daha sonra Bağdat'a giderek tahsilini tamamlamıştır. Fıkıh, usûl, nahiv, aruz ve mantık ilimlerinde derinleşmiş, İnşâ dîvânında görev yapmıştır. Daha sonra Mısır'a giderek burada kadılık vazifesi üstlenen Feth b. Mûsa, Mısır'da vefat etmiştir. Zemahşerî'nin nahiv alanındaki eseri *Mufassal*'a yazdığı *Nazmu'l-Mufassal*, İbn Sînâ'nın *el-İşârât*'ına yazdığı *Nazmu'l-İşârât* ve aruza dair manzumesinin yanı sıra *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi manzum hale getirmiştir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1012; Brockelmann, *Suppl.*, I, 206; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, VIII, 50.

[206] Sezgin, *GAS*, I, 299. Brockelmann, Feth b. Mûsa'ya ait manzum siyer ile yine manzum olan *el-Vusûl ile's-Su'ûl fî Nazmi Sîreti'r-Resûl* isimli siyeri, ikincisinin meçhul bir müellife ait olduğunu belirterek farklı manzumlar olarak kaydetmiştir. Bkz. Brockelmann, *Suppl.*, I, 206.

[207] Sezgin, *GAS*, I, 299; el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1068.

unutturacak kadar kabul görmüştür. VI./XII. asra geldiğimizde Endülüs ve Mağrib'de, ilmî ve kültürel seviyenin üst düzeyde olduğu bir dönem ve coğrafyada, İslâmî ilimlerin kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, usûl ve tarih gibi hemen her alanında söz sahibi olan bir âlim, Abdurrahman es-Süheylî, İbn İshâk'ın siyerinin İbn Hişâm rivayeti üzerine bir şerh telif etmiştir. Süheylî'nin en önemli eseri kabul edilen *er-Ravzü'l-Ünüf*,[208] *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şerhleri içerisinde müstesna bir yere sahiptir. Kronolojik olarak ilk sırada geldiği gibi muhteva açısından da sonraki bütün siyer teliflerini ve şerhleri etkileyecek kadar önemlidir.[209]

Yazma pek çok nüshası olan[210] ve defaatle basılan[211] *er-Ravzü'l-Ünüf*, müellifinin ifadeleriyle, kendisinden önce İbn İshâk tarafından telif edilen ve İbn Hişâm'ın tehzîb ettiği *es-Sîre*'de yer verilen garîb kelimeleri, kapalı kalan i'rabları, belirsiz olan nesepleri, işaret edilmesi gereken fıkhî meseleleri, tamamlanması mümkün olan eksik kalmış bilgileri, ilminin ve anlayışının elverdiğince açıklamak gayesiyle yazılmıştır.[212] Yine mukaddimede dile getirdiği bilgilere göre, 569 yılının Muharrem ile Cemaziyelevvel ayları arasında (Ağustos/Eylül 1173- Aralık 1173/Ocak 1174) şerhi telif eden Süheylî, yüzyirmiden fazla eserden istifade etmiştir.[213]

Süheylî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi naklederken yapılan küçük açıklamaların ötesine geçerek kapsamlı bir şerh telif eden ilk kişidir. Eseri için seçtiği, "kimsenin ayak

---

[208] Süheylî'nin hayatı, eserleri ve tam başlığı *er-Ravzü'l-Ünüf ve'l-Meşra'u'r-Rivâ fî Tefsîri Me'ştemele 'aleyhi Hadîsü Sîreti Resûlillâh ve'htevâ* olan şerhi hakkında ayrıntılı bir çalışmayı yüksek lisans tezi olarak hazırladığımız için burada özellikle hayatı ve eserleri ile ilgili detayları tekrar zikretmekten sarfı nazar edeceğiz. Daha ayrıntılı bilgiler için söz konusu çalışmaya bakılabilir. Güllü Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî (581/1185) ve Siyer Şerhi*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış yüksek lisans tezi), İstanbul 2010.

[209] Süheylî'nin şerh usûlü üzerine iki makale kaleme alınmıştır. Bunlardan ilki sadece Medîne dönemine hasredilmiş olmakla birlikte örnekler üzerinden değerlendirmeler yapmıştır. Diğeri ise çok daha genel ve mahdut bir makaledir. Bkz. Abdülfettah, "Min menâhici'l-müerrihîne'l-müslimîn bi'l-Endelüs: Menhecü's-Süheylî fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye fi'l-'asrı'l-Medenî", *Mecelletü Külliyeti Dâri'l-'Ulûm*, XXXI, Kahire 2004, s. 423-484; el-Hasenî, "Manzûru'l-İmâm es-Süheylî li's-Sîreti'n-Nebeviyye min hilâli kitâbihi: *er-Ravzü'l-Ünüf*", *Mecelletü's-Sünneti'n-Nebeviy*e, V, Rabat 2006, s. 259-275. Ayrıca Süheylî için "ilk ve en meşhur şârih" ifadesini kullanan Yak'ubî'nin makalesinde de bazı genel değerlendirmeler yapılmıştır. Bkz. el-Ya'kubî, "Min cuhûdi ulemâi'l-ümme", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye*, s. 172-175.

[210] Sezgin, *GAS*, I, 298-299; *el-Fihrisü'ş-Şâmil: es-Sîre*, I, 387-392.

[211] İlk defa hâmişindeki *es-Sîretü'n-Nebeviyye* ile birlikte Kahire'de basılan eser (I-II, el-Matbaatü'l-Cemâliyye 1332/1914), daha sonra farklı kişiler tarafından beş defa daha neşredilmiştir. Bunlar: Abdurrahman el-Vekîl (*es-Sîretü'n-Nebeviyye* ile birlikte, I-VII, Kâhire 1967-1970), Tâhâ Abdurraûf Sa'd (I-IV, Kahire 1978; Beyrut 1989), Mecdi b. Mansur b. Seyyid Şurî (*es-Sîretü'n-Nebeviyye* ile birlikte, I-IV, 3. baskı Beyrut 2009), Ömer Abdusselam Selâmî (I-IV, Beyrut 2000) ve Abdullah el-Minşâvî (*es-Sîretü'n-Nebeviyye* ile birlikte, I-IV, Kahire 2008) tarafından yapılan neşirlerdir.

[212] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 84-85.

[213] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 85-87. Kaynaklarının ayrıntıları ve tam bir listesi için bkz. Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 80-120.

basmadığı bahçe ve suyu temiz ve bol olan kaynak" anlamındaki *er-Ravzü'l-Ünüf ve Meşra'u'r-Rivâ* ismi de bu özelliğini vurgulamaktadır. Süheylî, bu şerhte öncelikle İbn İshâk'ın metnine en tam şekliyle ulaşmayı amaçlamış ve bu maksatla İbn İshâk'ın farklı rivayetlerini tahkik ederek, muteber rivayetlerini karşılaştırarak kullanmıştır. İbn Hişâm'ın nakletmediği haber ve şiirlere yer verdiği için bazı bilgilerin doğrudan kaynağı durumundaki Yûnus b. Bükeyr rivayeti bu hususta sıklıkla başvurduğu en önemli rivayettir. İbn Hişâm ile birlikte diğer İbn İshâk ravilerinin nüshalarını kullandığı gibi İbn Hişâm'ın da Ebû Bahr ve Ebü'l-Velîd el-Vakşî nüshaları gibi farklı rivayetlerine başvurmuştur.[214]

Şerh edeceği metni bu şekilde muhkemleştirdikten sonra öncelikle rivayetlerinin tahkikine geçmiştir. Bu amaçla ele aldığı rivayetleri diğer siyer, nesep ve ahbâr âlimlerinin eserleri ve rivayetleri ile karşılaştırmıştır. Rivayetler arasındaki farklılıklara işaret ederek, gerekli yerlerde sebebini belirterek tercihte bulunmuş bazen de bir karine olmadığı gerekçesiyle tercihte bulunmamıştır.[215]

Süheylî'nin şerh usûlünün bir diğer özelliği, bütün şerhlerde gördüğümüz gibi hem rivayetlerde hem de şiirlerde geçen garîb kelimeleri izah etmektir. Bunu yaparken birçok sözlüğe, dil ve edebiyatla ilgili eserlere müracaat etmiştir. Garîb kelimelere tek tek anlam verdikten sonra beyitlerin anlamını şerh etmeye geçen Süheylî, bu esnada birçok nahiv konusuna temas etmiştir. Bu yönüyle şerh, içerdiği bilgilerin zenginliğinden dolayı dil ve nahiv âlimlerinin başvurduğu bir kaynak haline gelmiştir.[216]

Şerhte takip edilen usûlün ikinci basamağı, İbn İshâk'ın eserini diğer siyer müelliflerinin eserleri ile karşılaştırmaktır. Bu sebeple *er-Ravzü'l-Ünüf'*, VI./XII. yüzyıla gelinceye kadar teşekkül etmiş, kıraat, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, ensâb, tarih, coğrafya gibi neredeyse İslâmî ilimlerin tamamındaki, siyerle doğrudan irtibatı olan

[214] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 109-116.
[215] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 125-127.
[216] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 143-145.

veya haber ve rivayetleri açıklamaya yardımcı olabilecek bütün literatürü şamil bir kaynak listesine sahiptir.[217]

Aynı zamanda önemli bir muhaddis olan Süheylî, isnatlarında muhaddisliği ile müverrih kimliğini meczetmiştir. Bazı rivayetleri kendisine ulaşan tam bir isnatla vermiştir ki; bunlar hocalarından naklettiği rivayetlerdir. Hadislerin bazılarını senedini hazfedip sadece sahabîyi zikrederek vermiş ve herhangi bir esere dayandırmamıştır. Bazılarını ise hadis kaynaklarından, müellifin verdiği isnad ile nakletmiş ve çoğunlukla bu isnadları değerlendirmiştir. Kendi görüş ve değerlendirmelerini naklettiği rivayetlerden ayırmak için ise "müellif der ki" ibaresini kullanmıştır.[218]

Süheylî, rivayeti sahibine nispet konusundaki hassasiyetinin bir sonucu olarak ikincil kaynaklarda rastladığı ve kontrol etme imkânı olan rivayetleri aslı ile karşılaştırmayı ihmal etmemiştir. Gerek hadislerin gerek haberlerin farklı kaynaklardaki varyantlarını tespit edip birden çok kaynaktan bunları nakletmeye çalışmış ve bu rivayetlerin doğruluğuna dair senedinin sağlamlığı, mantıkî veya kronolojik tutarlılık gibi çeşitli ölçülere dayanarak değerlendirmelerde bulunmuştur. Değerlendirmeleri sonucu, doğru bulduğu rivayetleri tasdik eden Süheylî, hatalı bulduğu bazı rivayetleri ise reddetmiştir.[219]

Rivayetleri bazen lafzen bazen de manasıyla naklederken bunu belirtmeye özen göstermiştir. Bazen çok uzun rivayetler için veya aynı konuda birden çok kaynaktan benzer ifadeleri naklederken özetlediğini "ihtisar" veya "telhis" gibi kavramları kullanmak suretiyle açıklamıştır. Naklettiği rivayetlerin yanı sıra konu ile ilgili ayrıntılı bilgi için bakılabilecek kaynaklara atıflar yapmış ve bu meyanda diğer eserlerini de zikretmiştir.[220]

Süheylî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi şerh ederken, ilim ve edebiyata dair faideler (fevâid) ve şahısların isimleri ve neseplerine dair izahların yanı sıra konunun derinliğine anlaşılması için gerekli açıklamalar ile nahiv tahlilleri ve i'raba da yer vermiştir. Kaynaklardan naklettiği bilgi ve değerlendirmelerin yanı sıra kendi çıkarımları, fikirleri,

[217] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 80-120.
[218] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s.121-123.
[219] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 125-127.
[220] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 122-124.

hocalarından öğrendikleri, kendisinden önce kimsenin dile getirmediği ilmî incelikleri de bu eserinde ortaya koyduğunu belirtmiştir.[221] Eserin bütününde mümkün olduğunca sözü uzatmaktan ve doğrudan konu ile ilgili olmayan hususlara değinmekten çekinen Süheylî, gerekli gördüğünde "bu kitaba yakışır", "haberi tamamlamak için burada zikretmeyi uygun gördüğüm güzel bir ilave" gibi açıklamalarla rivayetlere bazı ilaveler yapmış veya kaynaklardaki ilaveleri de nakletmiştir.[222]

Hem *er-Ravzü'l-Ünüf* üzerine yazılan hâşiye ve muhtasarlar yönüyle, hem de müstakil olarak telif edilen oldukça şümullü siyerlere, rivayetler ve usûl açısından kaynaklık etmesi hasebiyle Süheylî, siyer yazıcılığını etkilemiştir. Bu etki siyer kitaplarına münhasır kalmamış, Mekke ve Medine tarihi ile ilgili müstakil metinlere, başlangıcından bu yana bütün İslâm tarihini içeren genel eserlere, hatta nahiv ve dil alanında yapılan çalışmalara kadar uzanmıştır.[223]

Ebû Zer el-Huşenî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şârihleri arasında eserine sahip olduğumuz bir diğer müelliftir. Ayrıca Süheylî'nin muasırı olması onu ve eserini daha da önemli hale getirmektedir.[224]

el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar fî Şerhi Garîbi's-Siyer* adıyla neşredilen[225] şerhin mukaddimesinde İbn İshâk'ın cem ve İbn Hişâm'ın da tehzîb ettiği *Sîretü Rasûlillah* kitabı üzerine hafızasından imla ettirdiği bir eser olduğunu belirterek, amacının muhtasar ve muciz bir şekilde garîb ve manası müphem kalan kelimeleri şerh etmek, böylece eseri dinleyen ve rivayet edenler için tefsirindeki iltibasları izale etmek olduğunu ifade etmiştir.[226] Ayrıca bunda telif kastı olmadığı, o sebeple bab ve fasıllara tasnif etme yoluna gidilmediği, sadece ilk anda akla gelenleri ve ilk bakışta fark

[221] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 35.
[222] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 128.
[223] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 129-145.
[224] Muasır olmalarına rağmen görüşüp görüşmedikleri ile alakalı bir bilgiye sahip değiliz. Ancak Süheylî vefat ettiği sırada 42 yaşında olan el-Huşenî'nin, onun eserlerinden ve şerhinden haberdar olması kuvvetle muhtemeldir. Bkz. el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, s. 40.
[225] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 36-37. Yazma nüshaları için bkz. *el-Fihrisü'ş-Şâmil: es-Sîre*, I, 87-88. Ebû Zer Mus'ab b. Ebî Bekr Muhammed b. Mes'ûd el-Huşenî (604/1207), *el-İmlâü'l-Muhtasar fî Şerhi Garîbi's-Siyer*, thk. Abdulkerim Halîka, I-III, Amman 1990.
[226] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 72.

edilenleri imla ettirdiğini belirtmiştir.[227] Daha sonra bu imla kendisine arz edilmiş ve gerekli tashihleri yaptıktan sonra rivayet edilmesine izin vermiştir.[228]

Süheylî gibi el-Huşenî de öncelikle İbn İshâk, ravisi Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî ve İbn Hişâm hakkında bilgiler vererek şerhe başlamıştır.[229] Şerhe başlarken usûlüne dair söylediği gibi herhangi bir bölümlendirme yapmaksızın çoğunlukla kelimelerin zaptı/okunuşu, iştikakları ve anlamları üzerinde durmuştur. Kelime zaptı ve anlamı ile ilgili bu izahların birden çok örneği şerhin her sayfasında yer aldığı için burada onlara tek tek işaret etmek mümkün değildir ancak çoğunlukla tek kelimelik verilen karşılıkların bazen birkaç cümlelik uzun sayılabilecek açıklamalara dönüştüğü de ifade edilmelidir.[230]

Usûl olarak uzun şiirlerde "el-A'şâ'nın beyitlerindeki garîblerin tefsiri"[231] bahsinde olduğu gibi toplu olarak müşkillerini sıralayıp ele alırken arada geçen beyitlere de meselâ "Kümeyt şiirinde şöyle dedi" diyerek beyti verip anlamını izah ettiği[232] ve yeri geldikçe şiirle[233] ve ayetle istişhad[234] ettiği görülmektedir. Sadece şiirlerdeki kelimeleri değil, "İsra hadisinin garîblerinin tefsiri"[235] veya "Ümmü Ma'bed hadisinin garîblerinin tefsiri"[236] başlıklarında olduğu gibi hadislerin ve tarihi rivayetlerin de garîb kelimelerini izah etmiştir. Kelimeye, bağlamında karşılık vermesi şârihin dile getirilmesi gereken bir diğer hususiyetidir. Örneğin Ebû Tâlib'in kasidesinde geçen "Bahrî" kelimesi için "burada Müslümanlardan denizden Habeşistan'a hicret edenleri kastediyor" şeklinde bir açıklama getirerek bağlamı dikkate aldığını açıkça dile getirmiştir.[237]

---

[227] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 72.
[228] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 72.
[229] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 72-73.
[230] Örnek olarak bkz. el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 104, 118-119, 120, 159 (tahannüs), III, 8 (Hassân b. Sâbit hakkında korkak olduğu iddiasının değerlendirmesi).
[231] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 76-79.
[232] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 92.
[233] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 75, 90 (beyti zikretmeden, sadece şairine atıfla), 97 (şaire atıf), 101 (şair-beyit), 172-173 (şair-beyit); II, 5, 77, 185.
[234] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 75; III, 4.
[235] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 201-203.
[236] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 6-12.
[237] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 194. Benzer örnekler için bkz. el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 140, 190, 203; II, 53.

Huşenî'nin şerhinde, "garîb" kavramının terim anlamının biraz dışında,[238] özel bir kullanıma kavuştuğu ve bu nitelendirme ile başlangıç seviyesindeki öğrencilere "garîb gelen" bütün lafızları kastettiği görülmektedir. Bu sebeple bazen bilinmesi kuvvetle muhtemel ifadeleri de izah etme gereği hissettiği ve bunun şerhin "imla" usûlüyle telif edilmiş olmasının doğal bir neticesi olarak değerlendirilebileceği belirtilmelidir.[239]

İsimlerle ilgili izahlarında da ismin okunuşunun yanı sıra kişi hakkında kısa bilgiler vermiştir. Örneğin Hz. Peygamber'in (sav) nesebiyle ilgili bölümde "anneleri bint Mudâd; ismi Dârekutnî'nin zikrettiğine göre es-Seyyide. Midâd şeklinde mimin kesrasıyla olduğu da söylenir. Mevla Afra; o Afra bint Bilâl, Ebû Bekr es-Sıddîk'in kölesi" şeklinde açıklamalar yaptığı görülmektedir.[240] Bunlar çoğunlukla şiirlerde geçen isimlerin kim oldukları ve neseplerine dair şerhlerdir.[241]

Aynı şekilde yer isimlerinin doğru okunuşu ve nerede bulunduklarının tespiti de şerhte üzerinde durulan bir başka husustur. Örneğin Adiyy b. Zeyd'in beyitlerinde geçen "San'a" için; "Yemen'de bir şehirdir" ve Dicle ile Habur için "iki meşhur nehirdir" ifadeleriyle açıklamalar yapmıştır.[242]

Huşenî'nin şerhindeki kısa ve fakat işin özüne tekabül eden açıklamaları oldukça önemlidir. Örneğin Hâlid b. Abdüluzzâ'nın beyitlerinde geçen "Acemlerde el-Hazîr vardır" ifadesi için; "onlara el-Huzr da denilir. Onu el-Cezîr şeklinde "cim"le rivayet edenler de vardır. Muhtemeldir ki cezire kelimesinin çoğuludur ve Arab beldesindeki bir cezire kastediliyor" şeklinde bir şerh düşmüştür.[243] Bu şerhlerin bir kısmında birbirinden farklı görüşlere yer verdiği ve bazılarında kendi tercihini ortaya koyduğu da görülmektedir. [244]

---

[238] "Çok az kullanılması sebebiyle mânası kolayca anlaşılmayan, sözlüklere başvurulmadan bilinemeyen kelime" diye ifade edilen bu kavram için bkz. Hüseyin Elmalı-Şükrü Arslan, "Garîb", *DİA*, XIII, 374-375.
[239] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 38.
[240] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 74.
[241] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 74, 123-124, 132, 133, 185, II, 3, 20.
[242] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 100, 101. Benzer örnekler için bkz. el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 76, 89, 106, 159; II, 5.
[243] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 82.
[244] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 74, 76-77, 108, 122, 144; II, 4, 13, 51.

Şerhte yer yer tekrarlar olmakla birlikte şarihin ifadelerinden bu tekrarların çoğunlukla bilinçli yapıldığı anlaşılmaktadır. "Hira; Mekke'de bir dağdır"[245] veya "ecel, evet manasında bir kelimedir"[246] gibi çok bilinen hususlarda da yapıldığını gördüğümüz bu tekrarların bazı örneklerinde, kelimenin anlamını ikinci veya üçüncü defa zikrederken "daha önce bahsi geçti" diyerek buna işaret etmiş ancak tekrar anlam vermekten de geri durmamıştır.[247] Şerhin, talebeye ders esnasında imla ettirilmek suretiyle telif edilmiş bir eser olduğu göz önünde bulundurulduğunda bunun sebebi daha iyi anlaşılmaktadır.

Huşenî'nin nadiren de olsa bazı değerlendirmeler yapmaktan geri durmadığı görülmektedir. Örneğin Ebû Bekir'e atfedilen ancak İbn Hişâm'ın ona aidiyetini kabul etmediği bir şiir için "İbn Hişâm'ın, 'âlimlerin çoğu bu kasidenin Ebû Bekir'e nispetini kabul etmez' sözünü destekleyen bir şey de Zührî-Urve-Âişe'den rivayet edilen 'size Ebû Bekir'in İslâm döneminde bir beyit söylediğini haber veren, yalan söylemiştir' sözüdür" değerlendirmesini yaptıktan sonra söz konusu şiirin garîb kelimelerini şerh etmeye geçmiştir.[248] Yine nadiren nahiv konularına değinmiş[249] ve bazı hadis rivayetlerine ziyade yapmıştır.[250]

Huşeni, hıfzından imla etmiş olmasına rağmen yeri geldikçe kaynaklarına işaret eder.[251] Bu kaynaklardan en önemlileri şunlardır: Dârekutnî,[252] Ebû Ali el-Gassânî,[253] Ebû Ubeyd el-Bekrî,[254] İbn Habîb,[255] İbn Düreyd,[256] el-Vakşî,[257] Ebû Ubeyde,[258] *Kitabu'l-Ayn*,[259] el-Asma'î,[260] İbnü'l-Kelbî,[261] Zübeyr b. Bekkâr,[262] İbn

[245] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 89, 159.
[246] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 110; III, 172.
[247] Örnek olarak bkz. el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 59.
[248] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 27-28.
[249] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 91.
[250] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 8-9.
[251] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, s. 40.
[252] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 74, 75, 108, 125, 144, 151, 154, 175, 183, 185, 190,206, 207, 210, 211; II, 5, 17, 45, 51, 52, 53, 96, 122, 163; III, 3, 9, 46, 51, 58, 71, 89, 106, 143.
[253] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 74, 104, 201; II, 6, 32, 93, 118, 119; III, 41, 54, 79, 143, 169.
[254] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 77, 88, 152; II, 51; III, 155.
[255] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 77; II, 13, 53; III, 46.
[256] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 82, 113; II, 51, 105; III, 42.
[257] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 85, 108, 153; II, 3, 5, 32, 192; III, 5.
[258] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 87, 149; II, 22.
[259] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 96, 204, 211; II, 10, 38.
[260] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 102; III, 143.
[261] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 113, 163, 164; II, 51.
[262] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 123, 125; II, 45.

Sirâc,[263] İbn Kuteybe,[264] Ebû Ömer İbn Abdülberr en-Nemerî,[265] el-Hattâbî,[266] en-Nakkâş,[267] Buhârî'nin *Tarihü'l-Kebir*'i,[268] Ebû Hanife el-Luğavî,[269] Ebû Ali el-Kâlî'nin *el-Bâri*'si,[270], İbn Ebû Hısâl,[271] Mûsâ b. Ukbe,[272] Ebü'l-Abbâs el-Müberrid,[273] el-Ferrâ'.[274]

Dönemin Arap dili alanındaki en önemli isimlerinden olan Huşenî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi şerh ederken özellikle şiirlerde ve hadislerde geçen garîb kelimelerin üzerinde durmuştur. Kelimelerin izahını, *el-İmlâü'l-Muhtasar*'ı lügat ilminde önemli bir kaynak haline getirecek kadar merkeze koymuş olması şerh usûlünün en önemli hususiyetidir.[275] Şerh usûlü açısından, muasırı ve muhtemelen eserini gördüğü Süheylî'den bu kadar farklı bir tercihte bulunması, üzerinde durulması gereken bir konudur. Aynı dönemde yaşamış bu iki şârih, aynı eser üzerine birbirinden farklı amaç ve usûllerle iki şerh kaleme almışlardır. Mukaddimelerinden de anlaşıldığı üzere bilinçli olan bu tercihleri neticesinde Süheylî "ansiklopedik usûl" diye ifade edilebilecek kelimelerin izahının yanı sıra ve bunun ötesinde fıkhî konuları, neseb bilgileri ve istidraklari, lügat ve nahiv konularını da içeren bir şerh usûlünü benimserken Huşenî, "sözlük usûlü" denilen ve lügat bilgisinin merkezde olduğu mümkün mertebe muhtasar bir şerh yapmayı amaçlamıştır.[276]

es-Sîretü'n-Nebeviyye şerhlerinden *er-Ravzu'l-Ünüf* ve *el-İmlâu'l-Muhtasar* dışındakileri, bir kısmı günümüze ulaşmadığı için diğer bir kısmı da halihazırda

---

[263] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 124, 129, 194; II, 13, 38, 44, 49, 105, 106, 166, 169, 184; III, 5, 44, 53, 54, 63, 102, 111, 142.
[264] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 132; II, 10, 11.
[265] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 133, 163, 185; II, 8, 52.
[266] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 146.
[267] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 193.
[268] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 25; III, 173.
[269] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 25.
[270] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 32.
[271] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 37.
[272] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 52, 54.
[273] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, II, 113.
[274] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, III, 3.
[275] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 7. Ya'kubî makalesinde el-Huşenî'nin şerh usûlüne dair bazı genel tespitler yapmakla birlikte her hangi bir kavramsallaştırma veya eserin siyer şerhleri içindeki yerini tespit çabası içinde olmamıştır. Siyerin şiirlerini şerh etmek açısından en meşhuru ve Arap şiirini şerh edenlerin usûlünü takip eden orta hacimli bir şerh olduğunu dile getirmiştir. Bkz. el-Ya'kubî, "Min cuhûdi ulemâi'l-ümme", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye*, s. 175-179.
[276] el-Huşenî, *el-İmlâü'l-Muhtasar*, I, 38-40. Şimdiye kadar bu iki şerhi karşılaştıran tek müstakil çalışmada Arthur Schaade, es-Süheylî ve Ebû Zer el-Huşenî'nin şerhlerinde geçen Uhud Gazvesi'ne dair şiirlerin şerhini *Kommentare von as-Suhaili und Abu Darr zu den Uhudgedichten* adıyla ayrıca yayımlamıştır (Leipzig 1920). Ancak bu eseri göremediğimiz için usûl farklarına işaret edip etmediğini bilemiyoruz.

erişilemeyen yazma kütüphanelerde bulundukları için incelenememiştir. Bedrüddîn el-Aynî'nin *Keşfü'l-Lisâm fî Şerhi Sîreti İbn Hişâm* ve Ömer b. Ali es-Sayrafî ed-Dımaşkî'nin *Keşfü'l-Lisâm an Müşkili Sîreti İbn Hişâm* adlı şerhleri, kaynaklarda yer almakla birlikte günümüze ulaşmamıştır. İbnü'l-Mibred'in *el-Mîre fî Halli Müşkili's-Sîre* adlı şerhi, diğer pek çok eseri gibi Dımaşk'taki el-Mektebetü'z-Zâhiriyye'de bulunmaktadır.[277] İbn Mukbil el-Bilbîsî'nin *Cilâü'l-Efkâr bi-Sîreti'l-Muhtâr* adlarıyla kaydedilen şerhinin ise müellif hattı olan tek nüshası, Kudüs Hâlidiyye Kütüphanesi'ndedir.[278] Muhammed b. Ömer es-Sefîrî el-Halebî'nin *Şerhü's-Sîreti'l-Hişâmiyye* adlı şerhinin tek nüshası ise Bağdat'ta el-Evkâf Kütüphanesi'ndedir.[279] Dımaşk ve Bağdat'taki savaş hali dolayısıyla gidip kütüphanelerde çalışmamız veya eserlere erişmemiz söz konusu olamamıştır. Kudüs Halidiye Kütüphanesi'ndeki esere ise çalışma yapmak üzere gitmemize ve sonrasında da farklı yolları denememize rağmen erişim mümkün olmamıştır. Söz konusu şerhlere erişim imkânının sınırlılığı, çalışmamızda eksikliklere neden olmakta ve yapılacak değerlendirmelerde ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Bununla birlikte en azından siyer şerhleri içerisinde Süheylî ve Huşenî'nin eserlerinde müşahhas örneklerini bulduğumuz iki usûlün belirginleştiğini dile getirmek mümkündür. Bu iki usûlün bir tekâmüle işaret etmediğinin de altı çizilmelidir. Zira gerek Huşenî gerekse İbnü'l-Mibred'in şerhleri, Süheylî'nin şerhinden sonra ve ondan haberdar olarak telif edilmiştir. Aşağıda derinlemesine incelenen diğer şerh örneklerinde de görüleceği üzere aynı eser üzerine söz konusu edilen bu iki farklı usûlle şerh yazıldığı gibi aynı usûlle de yazılabilmektedir.

---

[277] Sezgin, *GAS*, I, 299; el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1067.

[278] Kudüs Hâlidiyye Kütüphanesinde bulunan ve müellif hattı olduğu tespit edilen tek nüsha, bibliyografyalara iki farklı isimle kaydedilmiş ve bu sebeple olsa gerek *er-Ravzü'l-Ünüf*'e yazılmış bir tehzîb ve İbn Hişâm'a yazılmış bir şerh veya tecrid olduğu yolunda farklı değerlendirmeler yapılmıştır. Fuad Sezgin eseri, *el-İlmâm bi'r-Ravz ve Sîreti İbn Hişâm el-Mulakkab bi-Cilâi'l-Efkâr bi-Sîreti'l-Muhtâr* adıyla vermiş ve *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün tehzîbi olduğunu söylemiştir. Bkz. Sezgin, *GAS*, I, 229. Hâlidiyye Kütüphanesi yazmaları katalogunda ise *Celâü'l-Efkâr bi-Sîreti'l-Muhtâr* adıyla kaydedilen eser hakkında "İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'sinin tecridi" olup şiir ve ensâbın hazfedildiği, siyer, megâzî ve şemâil kitaplarından ilaveler yapıldığı belirtilmiştir. Bkz. Nazmi el-Cu'abe (haz.), *Fihrisü Mahtûtâti'l-Mektebeti'l-Hâlidiyye: el-Kuds*, London 2006, s. 604. Ayrıca bkz. *el-Fihrisü'ş-Şâmil: es-Sîre*, I, 73, 236. el-Habeşî, aynı kütüphane kaydındaki eserin ismini, *Şerhü's-Sîreti'l-Hişâmiyye* olarak vermiş ve İbn Hişâm şerhleri arasında zikretmiştir. Ancak diğer kataloglarla karşılaştırıldığında bu isimlendirmenin indî olduğu ortaya çıkmaktadır. Bkz. el-Habeşî, *Câmiü'ş-Şürûh*, II, 1067. Esere ulaşılamadığı için bu bilgiyi tahkik etmek mümkün olmasa da şerh kabul edilmesinin daha uygun olacağı düşünülmektedir.

[279] *el-Fihrisü'ş-Şâmil: es-Sîre,* I, 499. el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî,* II, 1067. el-Habeşî, müellif ismini sehven Muhammed b. Ömer es-Sa'dî olarak vermiştir. Ancak kütüphane adı ve numarasından aynı yazmayı söz konusu ettiği açıktır.

B. *Uyûnu'l-Eser* ve Şerhleri (IX./XV. Asır)

İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*'in mukaddimesinde öncelikle siyer yazıcılığının seyrini anlatmaktadır. Bu yönüyle, modern çalışmalarda, öncelikle kaynakların bahis konusu edilmesine benzer şekilde dayanaklarının değerini ortaya koymaya çalıştığı söylenebilir. Hz. Peygamber'in (sav) siyeri, megâzîsi ve bunun dışında onun günleriyle ilgili eski ve yeni olarak insanların neler yazdığını incelediğinde sıkıcı derecede uzun veya maksadı hâsıl etmeyecek kadar kısa oldukları kanaatine varmıştır. İbn Seyyidünnâs'ın değerlendirmelerine göre uzun olanlar, ya isimler, nesebler, şiirler ve edebiyatla ilgilenmiş veya bütün kaynaklardan her rivayeti bütün tarikleriyle almaya gayret göstermişlerdir. Kısa tutanlar ise tek bir usûlü tercih etmemekle birlikte ortak özellikleri faydalı pek çok hususu terk etmiş olmaktır.[280]

Yukarıdaki girizgâhtan sonra İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*'de takip ettiği telif usûlüne değinerek, kendisinden önce telif edilmiş siyerlerden "topladıkları haberlerden güzelce seçmek ve usûllerini tatbik etmek" şeklinde istifade edeceğini ve eser tasnifinde takip edilen on usûlden biri olarak kabul edilen "cem'u'l-müteferrikât" yani çeşitli bilgilerin bir araya getirilmesi usûlünü tercih ettiğini belirtmiştir.[281] Ardından eserin içeriğinde yer vereceği konu başlıklarına değinerek, Hz. Peygamber'in (sav) nesebi, doğumu, sütanneye verilmesi, Mekke'den ayrılması ve Benî Sa'd'ın yanında kalması, burada yaşadığı şakk-ı sadr olayı ve diğer olaylar, büyümesi ve dedesi Abdülmuttalib'in vefatına kadar onun sorumluluğunu üstlenmesi, bundan sonra amcası Ebû Tâlib'in sorumluluğuna geçmesi, Şam'a seferi ve dönüşü vb. konularda kendisine ulaşan bilgilerin çoğuna eserinde yer verdiğini, peşi sıra amcalarını, halalarını, eşlerini, evlatlarını, şemailini, bineklerini, silahlarını ve âlimlerin bu konuda söylediklerini muhtasar bir şekilde zikrettiğini ifade etmiştir.[282]

Muhtasar-müfid bir eser telif edebilmek gayesiyle, şiir, ensâb bilgisi ve isnada mümkün olduğunca sınırlı bir şekilde yer vereceğini; hadis kitapları, sünenler, müsnedler, musannefler, siyer ve megazi kitaplarındaki tekrar bilgileri nakletmekten

[280] İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, Beyrut 1974, I, 5.
[281] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 6.
[282] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 6.

kaçınacağını; sıklıkla başvurduğu kitapların musanniflerine kadar olan isnadlarını kitabın sonunda toplu olarak zikredeceğini, çok az nakil yaptığı kitapların isnadlarını ise eser içinde geçtiği yerde vereceğini belirtmiştir.[283] Yine aynı amaçla, nesebini zikrettiklerini meşhur batnına veya ulaşabildiyse daha gerisine kadar götürdüğünü; kişi tekrar ettiğinde ise nesebi tekrar etmeyip daha önce zikrettiğine işaret ettiğini; ayrıca "Habeş muhaciri için, (ها); muhacir için, (ه); birinci Akabe ehli için, (عا); ikincisi Akabe ehli için, (عب); Bedir ehli için, (ب); Uhud ehli için, (ا)" gibi bazı kısaltmalar kullandığını ifade etmiştir.[284]

Bu şekilde eseri telif gayesi ve usûlünü ayrıntılarıyla belirledikten sonra dayandığı kaynaklarını izah etmiş ve kaynaklık değerleri üzerinde durmuştur. Başlıca kaynağı, "siyer konusunda bize ve diğerlerine umde olan" diye nitelendirdiği İbn İshâk'tır. Ancak bir haberin, İbn İshâk'tan Mürsel, başkasından müsned rivayetine ulaştığı durumlarda, isnadda müsnedi tercih ettiği için başkasından rivayet ettiğini, bununla birlikte eğer İbn İshak'ın mürselinde ziyade varsa ona uyduğunu da belirtmiştir.[285] Bir diğer kaynağı, "çoğunlukla ondan başka kimsede olmayan haberleri, Muhammed b. Sa'd tarikiyle" naklettiğini söylediği Vakıdî'dir.[286] İlim ehli arasında İbn İshâk ve Vâkıdî hakkında sözler söylendiğini belirterek ulaşabildiği kadarıyla onlarla ilgili cerh ve tadil bilgilerine yer vermiştir. Cerh edildikleri hususlara cevaplar vermek suretiyle de bir şekilde kaynaklarının değerini ortaya koymayı amaçladığı aşikârdır.[287] İbn Seyyidünnâs'ın eserindeki bir diğer önemli kaynağı, Süheylî'nin şerhidir. Hemen her konuda Süheylî'den bir veya birkaç rivayet nakletmiş; özellikle konuların sonunda yer verdiği ve rivayet veya şiirlerde geçen garîb kelimeleri izah ettiği "fevâid" başlıklı bölümlerde *er-Ravzü'l-Ünüf*'ten çokça istifade etmiştir.[288]

---

[283] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 7.
[284] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 7.
[285] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 7. *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin kendisine ulaşan isnadı için bkz. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 344. Muasırı el-Cezerî, İbn Seyyidünnâs'ın, yazdığı siyerinde İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'sini telhis ettiğini ileri sürmektedir. Bu ifadeden, *Uyûnu'l-Eser*'in *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin bir telhisi olmaktan ziyade ondan çokça istifade ettiği şeklinde bir sonuca varmak daha doğru olsa gerektir. İfade için bkz. el-Cezerî, *Havâdisü'z-Zamân*, III, 721.
[286] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 7. İbn Sa'd'ın *Kitâbu Tabakâti'l-Kübrâ*'sının kendisine ulaşan isnadı için bkz. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 344-345.
[287] İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, I, 8-21.
[288] Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 139. *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün İbn Seyyidünnâs'a ulaşan isnadı, babası Ebü'l-Hüseyin Muhammed b. Ahmed b. es-Sirâc, o da Süheylî'nin huzurunda, *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün başından sonuna kadar iki defa okunduğu bir mecliste bulunmuş olan kendi babasına dayanmaktadır. "Fevâid" bölümünde yer

İbn Seyyidünnâs, daha sonra bu eserini *Nûru'l-Uyûn fî Telhîsi Sireti'l-Emîn ve'l-Me'mûn* ismiyle telhis etmiştir. Mukaddimede amacını "alınması ve nakledilmesi kolay ve mübtediler için aydınlık, müntehiler için de hatırlatma olsun diye onu telhis etme gereği duydum" şeklinde izah etmiştir.[289] Çeşitli muhtasarlarının yanı sıra nazmı ve hatmi de olan[290] bu eser üzerine daha önce zikredilen iki şerh telif edilmiştir. Yaklaşık birer asırlık aralarla yazılan eser ve iki şerhi, karşılaştırmalı olarak incelendiğinde şerhlerin mahiyeti ve usûlleri ve süreç içindeki varsa yaşanan değişikliklere dair bazı değerlendirmeler yapabilmemize imkân sağlayacağı için önemlidir. İlk olarak kaleme alınan şerh, Sıbt İbnü'l-Acemî'nin *Nûru'n-Nibrâs alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs* isimli eseridir.[291]

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin bu esere bir şerh kaleme almasını izah ederken belirttiği ilk husus, siyerin az sayıda kişi tarafından bilindiği ve bu konuda yapılacak bir çalışmanın kişiyi "fazıllardan kılacağı"dır. İkinci olarak yazılan siyerler incelediğinde İbn Seyyidinnâs'ın eserinin en kapsamlısı olduğu ve siyer telifleri içerisinde, yıldızların arasında ayın parlaması gibi parladığını dile getirmiştir. Bu hükmüne dayanak olarak da İbn Seyyidinnâs'ın pekçok kaynaktan istifade etmesini göstermiş ve bu kaynakların isimlerini sıralamıştır.[292]

Elimizdeki müellif hattı nüshanın sonundaki kayda göre, Sıbt İbnü'l-Acemî, 792 (1389) senesinde *Uyûnu'l-Eser* üzerine bir ta'lîk yazmış, daha sonra bunu bazı

---

verdiği izahların kaynağı da Süheylî'nin en önemli talebelerinden Ebû Ali Ömer b. Muhammed el-Ezdî eş-Şelevbîn'den *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'yi okuyan dedesi Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed el-Ya'merî'nin kitabının kenarına tuttuğu notlardır. Bkz. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 347. Garib kelimeleri açıklamasını, şerh usûlünün bir yansıması kabul eden bir değerlendirme için bkz. el-Ya'kubî, "Min cuhûdi ulemâi'l-ümme", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye*, s. 178-179.

[289] İbn Seyyidünnâs, *Nûru'l-Uyûn fî Telhîsi Sîreti'l-Emîn ve'l-Me'mûn*, thk. Süleyman el-Harş, Dımaşk-Beyrut, 2006, s. 19. Eserin başlıkları; nesebi, doğumu, sütanneye verilmesi, yetişmesi ve gençliği, biseti ve nübüvveti, gazveleri, haccı, sıfatları, isimleri, ahlakı, eşleri, çocukları, amcaları ve halaları, köleleri, meliklere elçileri, kâtipleri, ashabı, binekleri, silahları, kıyafetleri ve eşyaları, mucizeleri, vefatı. Mukaddimedeki bu ifadeler, Moğultay'ın kendi siyerini ihtisar etmesinin, hocasının izinden gitmek olarak değerlendirilebileceği gibi müelliflerin eser telif ederken farklı seviyeler ve pratikleri göz önünde bulundurduklarının güzel bir izahı olarak da değerlendirilebilir.

[290] el-Habeşî, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî*, II, 1063-1064.

[291] Öncelikle bölümler halinde tez olarak çalıştırılan bu eser, yakın zamanda toplu olarak dokuz cilt halinde yayınlanmıştır. Sıbt İbni'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed b. Halil el-Halebî eş-Şafiî (841/1438), *Nûru'n-Nibrâs alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs*, thk. Nâruddîn Tâlib vd, Beyrut 2014, I-IX. Üzerine yapılmış tezlerden biri için bkz. Vidâd Yahya Abdülcebbar, *Kitabü Nûrı'n-Nibrâs fî Şerhi Sîreti İbn Seyyidinnâs*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayınlanmamış doktora tezi), Mekke 1429/2008. Gerek gördüğümüz tez çalışmalarında gerekse neşrin önsözünde, eserin siyer şerhleri arasındaki yerine değinilmediğini veya diğer şerhlerle karşılaştırma yoluna gidilmediğini önemli bir eksiklik olarak kaydetmek gerekir.

[292] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 3-4.

tercümeler, "fâideler" ve müfredata dair bazı ziyadeler ilave etmek suretiyle tekrar yazarak şerhi telif etmiş ve 826 (1442) senesinde Haleb'deki evinde tamamlamıştır.[293] Telif ettiği şerhin mahiyetiyle ilgili olarak mukaddimesinde, müelliflerden çoğunun kitabında bulunamayacak şekilde bilgileri biraraya getirdiğini, ilave araştırma olmaksızın ve yorulmaksızın bulunamayacak garîb kelimeleri, isimleri, hal tercemelerini, nesebleri ve yerleri zikrettiğini, İbn Seyyidünnâs'ın kitaplardan ve cüzlerden naklettiklerinin kaynaklarını tespit edip onlara nisbet ettiğini, *Kütüb-i Sitte*'den veya diğer bazı kitaplardan ayrıldığı noktalarda bunun hikmetini/sebebini belirttiğini -ki bu çoğunlukla daha âlî isnada ulaşmak içindir-; hataya düştüğü veya tertipteki şartına uymadığı durumları zikrettiğini, müellifin zikrettiği meselelere sözler ilave ettiğini belirtmiştir.[294]

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin mukaddimesinde siyer yazıcılığı açısından oldukça önem arz eden bir hususa vurgu yapıldığı görülmektedir. Siyer ilminde, yer verilen isnadların hepsinin maalesef sahih veya hasen olmadığı, ancak siyerin sadece sahih ve hasen isnadlarla yazılmaya kalkılması durumunda elde çok az bilgi olacağını belirtip hocası Zeynüddîn el-Irâkî'nin *Elfiyye*'sinden bu görüşü paylaşan bir beyti nakletmiştir. Ancak yine de Ebü'l-Hasen el-Bekrî'nin *Siyerü'l-Bekrî* adlı eserine karşı bir uyarı yapma ihtiyacı hissetmiştir. III. bölümde ayrıntılarıyla ortaya koyulacağı üzere müellifinin yaşadığı tahmin edilen V-VII./XI-XIII. asırlar arasında telif edilen ve popüler hale gelen, mahiyeti dolayısıyla eleştirilere konu edilen bu eser, zaman zaman kendisinden sonra yazılan siyerlere tesir etmiştir.[295] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Siyerü'l-Bekrî*'nin müellifi Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah b. Muhammed'in yalancı ve "deccal" olduğunu, kesinlikle gerçekliği olmayan kıssalar uydurduğunu belirterek ez-Zehebî'nin *Mîzanü'l-İ'tidâl*'inde hakkında "ondan daha cahili ve hayâsızı yok, ilimden senediyle bir harf dahi görmemiştir" dediğini nakletmiştir.[296]

---

[293] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 34 (neşredenin mukaddimesi).
[294] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 4.
[295] Osmanlı dönemi siyer telifleri arasında önemli bir yere sahip Darîr'in de en önemli kaynaklarından bir olan Bekrî ve siyeri hakkında bilgi için bkz. *DİA*, "Bekrî, Ebü'l-Hasan el-Kasâsî", DİA, V, 366. ez-Zehebî, İbn Kesîr, İbn Hacer ve Kalkaşandî gibi müelliflerin sert bir şekilde eleştirdiği Bekrî'nin eserinin, bütün bu eleştirilere rağmen popülerlik kazanması hakkında değerlendirmeler için bkz. Boaz Shoshan, *Popular Culture in Medieval Cairo*, Cambridge 1992, s. 23-39.
[296] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 5; ez-Zehebî, Ebû Abdullah Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Mîzânü'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut 1963, I, 112.

İbn Seyyidünnâs'ın tertibine uyulan bu şerhte, metinden seçilmiş kelime veya cümleler üzerinde izah, tevsik, istidrak, nakd, mücmeli tafsil veya karışıklığa tenbih gibi çeşitli ta'lîklerin yapıldığı görülmektedir. Şârih öncelikle metnin anlaşılması amacıyla garîb kelime ve ibarelere dair çeşitli sözlüklerden ve garîbü'l-hadîs eserlerinden karşılaştırmalı olarak istifade etmek suretiyle nasıl okunduklarını ve anlamlarını vermeye gayret etmiştir.[297] Metinde geçen özel isimlerin okunuşuna ve anlamlarına değindiği[298] gibi rivayetlerdeki tarihi şahsiyetlerin kim olduğuna dair bilgiler vermiş[299] ve ravileri tanıtarak haklarındaki cerh ve tadil rivayetlerini derlemek suretiyle çeşitli değerlendirmeler yapmıştır.[300] Aynı şekilde metinde geçen yer adlarını da anlamları, nerede bulundukları ve özellikleriyle açıklamıştır.[301] Bu meyanda bizzat gördüğü yerlerle ilgili şahsi gözlemlerini kaydettiği özellikle belirtilmelidir. Örneğin Dimyat adı geçtiğinde kendisinin bu şehri ziyaretini ve orada şahit olduğu hususiyetleri ve kişileri söz konusu etmesi hayli ilgi çekicidir.[302]

Sıbt İbnü'l-Acemî, hadislerin tahricine ve farklı kaynaklardan İbn Seyyidünnâs'ın vermediği tariklerle rivayet edilmesine ve tercih edilmesi gereken tarikin gerekçeleriyle birlikte ortaya konulmasına özen göstermiştir.[303] Senedlerdeki kapalı ifadelerin izahı, üzerinde durduğu bir başka husustur.[304]

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin, metinde ele alınan konularla ilgili söz konusu edilmeyen ihtilaflara işaret ettiği ve bazen bu ihtilafları cem ettiği[305] ve bazı konularda da şahsi değerlendirme ve tercihlerine yer verdiği görülmektedir.[306] Şerh edilen metin dışında literatürdeki bilgilere yer vererek bunları da değerlendirdiği vakidir.[307] Istılahların özellikle de hadis alanındakilerin kullanımıyla ilgili hassasiyet gösterdiği,

---

[297] Şerhin hemen her sayfasında rastlanan bu türden izahlar için örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 12-13, 172, 179, 183, 185, 190; II, 113, 120, 134, 138, 144, 145, 149, 151.
[298] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 169, 180; II, 91, 102, 121, 159.
[299] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 188; II, 94-96, 111, 113, 138, 149.
[300] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 169, 172, 177, 181-182, 202; II, 92, 102, 111, 142, 152, 156, 160. Şerh ettiği metinde İbn Seyyidünnâs'ın rivayet naklettiği hocaların hal tercümelerine ve ilmî ehliyetlerine dair de önemli bilgilere yer verdiği ayrıca belirtilmelidir. Bu yönüyle dönemin ulemasının biyografisi için iyi bir kaynak niteliğindedir. Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 171.
[301] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 184, 188, 193; II, 93, 121, 143.
[302] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, II, 98-99.
[303] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 174, 179; II, 132, 139, 140, 158, 167.
[304] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 185.
[305] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 175; II, 99, 102, 123-124.
[306] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 20, 193; II, 124.
[307] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 174, 192-193.

bunların doğru anlaşılması için açıklamalar yapmasından anlaşılmaktadır.[308] Çok sık karşımıza çıkmasa da metnin anlaşılması için gerektiğinde dilbilgisi çözümlemelerine yer verdiği söylenebilir.[309]

Sıbt İbnü'l-Acemî, şerhte tekrarlardan kaçınmak için daha önce hakkında bilgi verdiği ravileri tekrar ele almayıp daha önce zikredildiğine işaret etmekle yetinmekte,[310] bazen de daha önce açıkladığını söylemekle birlikte tekrar kelime anlamlarını verdiği görülmektedir.[311] Yine mümkün olduğunca tekrardan kaçınmak adına başka eserlerinde yer verdiği konulara şerhte girmeyip eserine atıf yapmıştır. Örneğin, Hz. Peygamber'in (sav) doğumuyla ilgili bahiste Ka'bu'l-Ahbâr'dan gelen bir rivayette geçen "Allah'ın kitabında" ifadesini "Tevrat olsa gerek" diyerek izah etmiş ve ardından Tevrat ve İncil'in tahrifinin mahiyeti; yani tenzilî mi yoksa tevilî mi olduğu hususu için Buhârî'nin eserine yazdığı talikin Kitâbu'l-Buyû' bahsine atıf yapmıştır.[312]

Şârih, genellikle konuların sonunda "fâide" veya "tenbih" diyerek bazı hususlara dikkat çekmektedir. Doğrudan konuyla ilgili olmayan veya ilave bilgiler vermenin yanı sıra bazı hususlara işaret etmek için kullanıldığı görülen bu alanın tek bir içeriğe sahip olduğu söylenemez. Aynı şekilde "faide" ile "tenbih" arasında bariz bir fark da tespit edilememiştir.[313] Kesin olan husus, bu alanların İbn Seyyidünnâs'ın garîb kelimelerin izahı için kullanmayı tercih ettiği "faide" başlıklı bölümlerinden daha farklı bir mantıkla kullanıldığıdır.

Şârihin kaynaklarına bakıldığında raviler ve rivayetlerde ismi geçen kişilerle ilgili çoğunlukla *el-İstiâb*,[314] *Üsdü'l-Gâbe*[315] ve *Tecridü Esmâi's-Sahâbe*[316] adlı eserlere başvurarak hal tercümelerini aktardığı görülmektedir. Raviler hakkında cerh ve tadil

[308] Örnek olarak "müsned"e dair izahları için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 18. Hadis ilminde kullanılan kısaltmalara dair bir izah için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 170.
[309] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, II, 136.
[310] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 177.
[311] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 191.
[312] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 178. Sıklıkla karşımıza çıkan bu eserine yaptığı diğer atıflar için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 185; II, 91, 107, 134.
[313] Örnek olarak "tenbih" için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 19; II, 150, 156, 166; "faide" için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 199, 259; II, 109, 165.
[314] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 250, II, 162.
[315] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 183.
[316] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 183.

âlimlerinin sözlerini naklederken de ez-Zehebî'nin *Mîzânü'l-İ'tidâl*'i,[317] İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ı ve İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i ana kaynaklardır. İsimlerdeki benzerlikler konusuna da çok ehemmiyet verdiği, sıklıkla İbn Mâkûlâ'nın *İkmâl*'i[318] ve ez-Zehebî'nin *el-Müştebeh*'ine[319] başvurduğu görülmektedir. Garîb kelimelerin zaptı ve anlamları konusunda ise Cevherî'nin *Sıhâh*'ı[320], İbn Düreyd'in *el-Cemhere*'si[321] en önemli kaynaklarıdır.[322] Şerhine konu ettiği, İbn Seyyidünnâs'ın siyerinin, biri müellif hattı, bir diğeri müellife okunmuş ve üzerinde onun hattıyla notlar olan bir nüsha olmak üzere birden çok nüshasını karşılaştırmalı olarak kullandığı gibi, kaynaklarından bazılarının da çeşitli nüshalarını karşılaştırmalı olarak kullandığı görülmektedir.[323] Kaynakları arasında ez-Zehebî'nin her anlamda öne çıktığı özellikle belirtilmelidir.

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin şerhi, siyer şerh ve hâşiyeleri açısından belli bir birikimin sağlandığını ve şerh usûlünde bazı tarzların belirginleştiğini ortaya koyması açısından da önemlidir. Genel olarak hadis, fıkıh gibi alanlardaki şerh ve hâşiyelerden istifade ettiği ve özellikle tartışmalı hususlarda o eserlerdeki görüşleri önemsediği söylenebilir.[324] Siyer özelinde ise *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'nin Süheylî ve Ebû Zer el-Huşenî tarafından yazılan şerhleri sürekli olarak istifade ettiği kaynaklardır. Bazı durumlarda bu iki şerhi karşılaştırmalı olarak kullandığı da vakidir.[325] "İmam" şeklinde nitelendirdiği Süheylî'nin şerhine diğer siyer eserlerini gölgede bırakacak kadar çok atıf yapmasının yanı sıra tartışmalı hususlarda da onun görüşlerini diğerlerine tercih ettiği ifade edilmelidir.[326]

---

[317] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 23, 199, 255, II, 93, 109, 114, 143, 154, 157.
[318] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 187, II, 92, 159.
[319] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 180.
[320] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 11, 13, 21, 180, 194, II, 162.
[321] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 19, 189.
[322] Kaynaklarının ayrıntılı bir listesi için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 28-32 (neşredenin mukaddimesi).
[323] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 31 (neşredenin mukaddimesi).
[324] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 18, 195; II, 99, 126, 132.
[325] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, II, 148.
[326] Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 7, 175, 176, 178, 188, 196, 197, 259; II, 115, 117, 119, 128, 137, 140, 148, 149, 165. Birden çok nüshasını karşılaştırmalı olarak kullandığı *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün, sahip olduğu nüshalarından birisi es-Süheylî'nin talebesi İbn Dihye'nin hattıyladır. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 31 (neşredenin mukaddimesi). Ayrıca bir "faide"de; Hz. Peygamber'in (sav) mevlidiyle ilgili İbn Seyyidünnâs'ın Ebü'r-Rabi' b. Sâlim'den naklen yer verdiği bir haberin, mütekaddim olan es-Süheylî'nin şerhinde yer aldığını belirterek ona atıfla nakledilmesinin daha doğru olacağını belirtmiştir. İbn Seyyidünnâs'ın, bu şerhi pekçok defa kaynak olarak kullandığına göre bu rivayetin de orada yer aldığından haberdar olması gerekir, ancak yazarken hatırlayamamış olmalıdır, diyerek müellifin bu kusuru için muhtemel bir gerekçe üretmiştir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 178.

Sıbt İbnü'l-Acemî'nin, kaynakları arasında Moğultay b. Kılıç'ın hâşiyesine ve bu hâşiyenin yine Moğultay b. Kılıç tarafından yapılmış ihtisarına[327] ve Moğultay b. Kılıç'ın talebesi, kendisinin de hocası olan Zeynüddîn el-Irâkî'nin[328] manzum siyeri ve bu manzum siyer üzerine yaptığı açıklamalarına yer vermesi de oldukça önemlidir. el-Irâkî'nin manzum siyerini kaynak olarak kullanmıştır ve usûlünden anlaşıldığı kadarıyla bu manzum siyerle diğer mensur siyerler arasında yazım tarzlarından kaynaklanması beklenen herhangi bir fark gözetmemektedir. Bugün manzum siyer denildiğinde sadece edebî değerleri veya toplumsal işlevleri itibariyle değerli görüp tarihsel rivayetler açısından dikkate değer bulunmama şeklinde tezahür eden tavrın, o dönemde en azından Sıbt İbnü'l-Acemî için geçerli olmadığı açıktır.[329] Zira Moğultay b. Kılıç'ın talebeleri, Irâkî, Ebû Hafs Ömer b. Raslan el-Bulkînî, İbnü'l-Mulakkın gibi âlimlerden ders okuduğu bilinen[330] ve şerhinde hocalarına, hocalarının hocalarına sıklıkla atıf yaptığı görülen[331] Sıbt İbnü'l-Acemî'nin eseri, Memlük dönemi siyer yazıcılığı için olduğu kadar İbn Seyyidünnâs-Moğultay-Irâkî-Sıbt İbnü'l-Acemî şeklinde devam eden bir rivayet zinciri ve dolayısıyla bir usûl sürekliliği olup olmadığını görmek açısından da mühimdir.

İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-Eser*'i üzerine yazılmış ikinci şerh ise Sıbt İbnü'l-Acemî'nin şerhinden yaklaşık yarım asır sonra ve ilkinden farklı bir usûlle telif edilmiştir. İbnü'l-Mibred adıyla meşhur olan Yûsuf b. Hasen b. Ahmed ed-Dımaşkî tarafından kaleme alınan *el-İktibâs Ta'lîkât ve'ş-Şerh alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs,*[332] İbn Seyyidünnâs'ın metnine yaklaşımı ve şerh usûlü açısından oldukça sınırlı kalmıştır. Zira büyük oranda bazı kelimelerin düzeltilmesi, okunuşları ve anlamlarına dair bilgiler verilmesi ile iktifa edildiği görülmektedir. Bu yönüyle Vezir el-Mağribî'nin bir şerh olarak kabul edilip edilmeyeceği tartışmalı olan *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'ye ait

---

[327] Moğultay b. Kılıç'ın siyer çalışmalarından, örneğin Hz. Peygamber'in (sav) doğum tarihi ve yeriyle ilgili ihtilaflar hakkında *el-İşâre*'den istifade ettiği görülmektedir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 166-168. Başka atıflar için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 251, 252, 254, 257, II, 100.

[328] Kendisinden *Şerhü Elfiyye fî Ulûmu'l-Hadîs* kitabını okuduğu hocası Zeynüddîn el-Irâkî'ye de sıklıkla atıf yaptığı görülmektedir. Örnekler için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 20, 257, II, 100, 104, 117.

[329] Örnekler için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, II, 100, 104, 117.

[330] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I, 147-153; İbn Fehd, *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, s. 47-50; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 308-317; es-Sehâvî, *Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 138-145; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VII, 237-238.

[331] Hocalarımın hocası (şeyhu şuyûhina) şeklinde kendinden önceki tabakadan âlimlere yaptığı atıflar, bilgi kanallarının takibi açısından oldukça mühimdir. Örnek olarak bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 174, 252 (ed-Dimyatî'ye atıf), 189 (İbn Kesîr ve Mevlid'ine atıf), 252 (Moğultay'a atıf).

[332] Eser *İktibâsu'l-İktibâs li-Halli Müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs* adıyla *Uyûnu'l-Eser*'in dipnotlarında yayınlanmıştır. Beyrut 1974, I-II.

notlandırılmış rivayetine veya "sözlük usûlü şerh" diye nitelendirilen *el-İmlâü'l-Muhtasar*'a benzediği rahatlıkla söylenebilir.

İbnü'l-Mibred'in düştüğü notların büyük bir bölümünü ana metinde geçen kelimelerin okunuşu[333] ve anlamları[334] ile özel isimlerin okunuşu[335] oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra kelime ve isimlerin okunuşunda metindeki hatalara işaret edilmiştir.[336] Metinde ismi geçen veya belirsiz bırakılan kişiler hakkında açıklamaların[337] yanı sıra zikredilen yer adlarına dair bilgiler verilmiştir.[338]

Şârihin, bütün şerhlerde az çok yapılan bu izahların ötesine geçtiği yerlerde, metne çeşitli hususlara dair bazı küçük notlar düştüğü görülmektedir. Bu notların bazılarında istifade ettiği kaynaklara da atıflar yapmıştır. Örneğin "Haberu Kus b. Sâide el-İyâdî" bahsinde "İbn Kesir dedi ki Kus'un kıssası için hepsi zayıf olan pek çok tarik vardır. Zayıflığı ile birlikte, kıssanın aslının isbatına mânî değildir" şeklinde bir not düşmüştür.[339] Kaynak olarak zikredilen isimler arasında Buhârî,[340] Tirmizî,[341] İbn Abdilberr,[342] İbnü'l-Cevzî,[343] Kâdî İyâz,[344] Süheylî,[345] İbn Mâkûla,[346] İbn Kayyim,[347] İbn Teymiyye[348] ve ez-Zehebî[349] zikredilebilir.

---

[333] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 66, 71, 74, 104, 119, 177, 194, 203, 259, 290, 294, 297; II, 9, 32, 51, 89, 105, 110, 144, 180, 196, 216, 218, 230, 236, 241, 242, 248, 303, 322.

[334] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 5, 13, 18, 28, 33, 34, 35, 37, 39, 40, 41, 50, 60, 63, 64, 66, 70, 71, 72, 74, 76, 78, 79, 91, 99, 103, 108, 131, 132, 134, 136, 142, 143, 146, 159, 164, 166, 171, 174, 177, 179, 181, 185, 186, 188, 191, 192, 195, 197, 206, 207, 208, 214, 220, 225, 227, 228, 239, 242, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 259, 260, 267, 268, 270, 290, 291, 297, 298, 304; II, 2, 4, 5, 6, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 16, 20, 22, 32, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 43, 44, 45, 49, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 66, 68, 71, 74, 75, 76, 78, 81, 85, 86, 87, 88, 89, 91, 94, 96, 97, 98, 99, 104, 110, 111, 112, 114, 115, 118, 119, 121, 123, 128, ,130, 131, 132, 133, 134, 135, 137, 138, 142, 144, 146, 147, 150, 154, 158, 159, 160, 162, 163, 168, 170, 174, 178, 184, 186, 188, 190, 191, 192, 193, 195, 198, 201, 203, 205, 215, 216, 219, 220, 221, 222, 224, 235, 237, 241, 242, 249, 250, 251, 253, 255, 256, 257, 258, 259, 264, 270, 272, 273, 274, 282, 286, 288, 291, 294, 296, 297, 298, 301, 302, 307, 319, 321, 331, 333, 334, 335, 336, 337, 339.

[335] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 8, 9, 38, 39, 52, 58, 118, 122, 155, 157, 165, 167, 168, 169, 170, 187, 199, 206, 220, 230, 239, 257, 266, 283, 293; II, 7, 25, 29, 31, 62, 74, 183, 239, 245, 247.

[336] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 9, 46, 103, 117; II, 49, 190, 193.

[337] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 16, 28; II, 7, 28, 29, 41, 43, 183, 245, 272.

[338] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 49, 63, 72, 136, 154, 158, 166, 180, 191, 226, 237, 288, 296, 300, 303; II, 15, 148, 168, 217, 242, 262, 311, 322, 332, 337.

[339] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 72.

[340] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 12, 40, 53.

[341] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 12.

[342] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 176.

[343] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 117.

[344] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 132.

[345] Karşılaştığımız tek atfın, *er-Ravzü'l-Ünüf*'e değil de *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm bima übhime fi'l-Kuran mine'l-A'lam* eserine olması ilginçtir. Atfin mahiyeti ise, Hz. Peygamber'in (sav) kâtipleri bahsinde geçen bir isimle ilgilidir. Bkz. İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 316.

[346] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 202, 219-220.

Bu notların mahiyetine bakıldığında, bir ifadenin anlamıyla veya bir ismin okunuşuyla ilgili farklı bilgileri karşılaştırmalı olarak vermek[350], bilginin ana metinde verilen kaynağından kontrol edilip yanlış olduğunu göstermek[351], raviyi cerh-tadil etmek[352], konu ile ilgili farklı bir rivayeti zikretmek[353], rivayet edilen hadise ziyade getirmek[354] gibi çeşitlilikte olduğu söylenebilir. Bu türden açıklamaların dışındaki notlara örnek olarak İbn Seyyidünnâs'ın Abdullah b. Cahş seriyyesinden bahsederken Abdullah b. Cahş'ın "emîrü'l-mü'minîn" şeklinde isimlendirilmesini, şârihin, "Müminlerden bir gruba emir veren kişi olduğu için" şeklinde açıklama ihtiyacı hissetmesi zikredilebilir.[355] Moğultay b. Kılıç'a da atıf yapılan başka bir notta müellifin olayı yerleştirdiği zaman dilimine itiraz ettiği ve müellifin hataya düşmesinin sebebi olarak makul bir gerekçe bulmaya çalıştığı görülmektedir.[356] Yine siyer kronolojisiyle ilgili bir notta, Buhârî'nin verdiği tarihe karşın İbn Hacer'in Buhârî şerhinde İbn İshâk'a dayanarak farklı bir tarih vermesini ve bunu yaparken de "megâzî ehlinin bu gibi meselelerde daha mazbut (doğru) olduğunu" belirtmesini nakletmiştir.[357]

İbnü'l-Mibred, İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nevebiyye*'sine de *el-Mîre fî Halli Müşkili's-Sîre* ismiyle bir şerh yazmıştır. Tek nüshası Dımaşk Zâhiriyye Kütüphanesi'nde bulunduğu için bu şerhe ulaşamasak da başlığından hareketle *el-İktibâs*'a benzer bir usûlle telif edildiği tahmin edilebilir. Dolayısıyla *el-İktibâs*'ın incelenmesi, diğer şerhinin hususiyetlerine dair bir fikir vermesi açısından da önemlidir.

İbn Seyyidünnâs'ın siyeri üzerine yazılan oldukça geniş, çeşitli hususları söz konusu eden derinlikli bir şerh olan Sıbt İbnü'l-Acemî'nin şerhi ile ona kıyasla oldukça

---

[347] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 8.
[348] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 8.
[349] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 117.
[350] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 160, 202.
[351] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 190, 200; II, 28.
[352] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 12.
[353] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 40, 55, 219,
[354] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 147.
[355] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 230.
[356] İbnü'l-Mibred'in "Ümmü Ma'bed hadisi" bahsindeki şu açıklaması söz konusu duruma örnek olarak verilebilir: "Müellif (İbn Seyyidinnâs) Sürâka'nın haberini Ümmü Ma'bed kıssasından önce zikretti. Moğultay siyerinde "Peygamber Kadid'de Ümmü Ma'bed'in yanında durakladı" dedi ve sonra kıssayı anlattı ve ardından "Kadid'den ayrıldıklarında Sürâka o ikisinin karşısına çıktı" dedi ve kıssasını anlattı. Velhasıl tertip (kronoloji) önce Ümmü Ma'bed kıssasını ardından Sürâka kıssasını zikretmeyi gerektirir zira müellif de siyerinin başında bunu şart koşmuştu. Belki de bunu yapma sebebi, Sürâka haberinin *Sahih*'de geçmesi ve hicret hadisiyle birlikte olması, buna karşın Ümmü Mabed hadisinin böyle olmaması ve *Sahih*'te de yer almamasıdır." Bkz. İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, I, 187.
[357] İbnü'l-Mibred, *el-İktibâs*, II, 53.

sınırlı ve yüzeysel kalan İbnü'l-Mibred'in şerhinin karşılaştırılması, aynı eser üzerine farklı usûllerle şerh yazıldığını görmek açısından oldukça önemlidir. Ayrıca iki şerhin telifi arasında geçen yaklaşık yarım asırlık süre, şerhini daha sonra telif eden İbnü'l-Mibred'in ilk şerhten haberdar olduğunu ve kasıtlı olarak daha sınırlı bir üslubu benimsediğini düşündürmektedir. Dolayısıyla *es-Sîretü'n-Nebeviyye* üzerine Süheylî ve Huşenî tarafından yazılan şerhler için kullanılan ansiklopedik (mevsuî)-sözlük (mucemî) ayrımı, Sıbt İbnü'l-Acemî ve İbnü'l-Mibred için de rahatlıkla kullanılabilir.

C. *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye* ve Şerhleri (XI./XVII. Asır)

Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i üzerine, XI./XVI. asırda kaleme alınmış iki şerhi karşılaştırmanın hem bu dönem şerhlerinin hususiyetlerini biraz daha yakından incelemek hem de müelliflerin şerh usûlü açısından birbirine benzeşen veya birbirinden ayrıldıkları noktaları tespit etmek açısından faydalı olacaktır.

Herat'ta doğan ve daha sonra Mekke'ye yerleşen Hanefi fakihi, muhaddis, müfessir ve kıraat âlimi Ali el-Kârî'nin *Cem'u'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil*'i ile Kâhire'de doğup yetişen ve ömrünü bu şehirde geçiren muhaddis, fakih ve mutasavvıf el-Münâvî'nin *Şerhü'ş-Şemâil*'ini[358] karşılaştırmaya mukaddimelerinden başlayacak olursak Ali el-Kârî, Hz. Peygamber'in (sav) şemâili ve ahlâkı hakkında en güzel telifin, Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i olduğunu ve siyer konusundaki bu muhtasar, câmi ve en tam şekilde telif edilmiş eseri şerh etmek suretiyle bu alana hizmet eden hayırlı kişiler zümresine dâhil olmak istediğini belirtir.[359] Münâvî ise alanında tek, tertibi ve muhtevası açısından biricik, benzeri olmayan bir kitap olarak değerlendiriği *eş-Şemâil*'in bedîî bir üslupla kaleme alındığını belirtir. Münâvî'ye göre Tirmizî bu eserini, "haberlerin kaynakları ve eserlerin ilimleriyle (*uyûnu'l-ahbâr ve fünûnü'l-âsâr*)" süslediği için bir hediye kabul edilmiş ve İslâm dünyasının doğusunda ve batısında yayılmıştır. Daha sonra bu eser üzerine yazılmış ve kendisine kaynaklık eden iki şerhi ele alarak bazı değerlendirmelerde bulunan Münâvî kendi telif amacını da bu iki eserin özellikleriyle temellendirmiştir.

---

[358] Bu iki şerh, sayfanın merkezinde Ali el-Kârî'nin, hâmişte de el-Münâvî'nin şerhi olmak üzere birlikte iki cilt halinde Beyrut'ta tarihsiz olarak basılmıştır.

[359] Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî (1014/1605), *Cem'ü'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil*, 2. Baskı, Beyrut ty., I, 2-3.

Münâvî'nin kaynak olarak başvurduğu şerhlerden ilki, âlimlerin ileri gelen muhakkiklerinden şeklinde nitelendirdiği İsâmüddîn el-İsferâyînî eş-Şafiî'nin (945/1538) *Şerhü'ş-Şemâil*'idir. Münâvî, daha çok Arap dili, kelâm ve mantık alanındaki şerh ve hâşiyeleriyle tanınan el-İsferâyînî'yi, *eş-Şemâil* şerhinde metnin esrarını ortaya koyma, yani kelime ve ifadelerin anlamlarını açıklama hususunda daha önce kimsenin yapmadığını başarmakla birlikte naklî ilimlerden olan bu alanda aklî ihtimallere çok fazla yer verdiği, ayrıca fürua dair ahkâma da değinmediği ve konuyla irtibatı olmayan meselelere yer verdiği için eleştirir. Bu hususun müellifin hata ve vehim hanesine işlendiğini de belirtir.[360] Münâvî'nin kaynağı olan ikinci şerh ise eş-Şihâb İbn Hacer el-Heytemî'nin (974/1567) *Eşrefü'l-Vesâil ilâ Fehmi'ş-Şemâil* eseridir. Münâvî, bu şerhi de yorucu olacak kadar sözü uzattığı için eleştirir. Münâvî'ye göre İbn Hacer el-Heytemî, her ne kadar daha sonra bu şerhinden bir intihab yapmışsa da bu defa da metnin revnakını yok ettiği için başarılı olamamıştır. Münâvî, ayrıca Heytemî'yi, bazen önemsiz meselelerde bazen de mahza taassubu nedeniyle hata bulma gayretinde olmakla suçlamıştır.[361] Kendisinden önce kaleme alınmış iki şerhi bu şekilde değerlendiren Münâvî, bazı fazilet sahibi kimselerin kendisinden "lafı uzatmadan ve merhaleleri ihlal etmeden, insafı gözeterek ve doğru yoldan sapmaktan çekinerek bir talikat imla etmesini" istediklerini belirterek bu talebe binaen şerhini kaleme aldığını söyler. Yine de bu usûllerde (mesâlik) derinleşme hususundaki eksikliklerini itiraf ederek söz konusu iki şerhteki bilgileri ihtisarla bunlara, göğüsleri genişletecek ve gönülleri ferahlatacak "ferideler" (kıymetli taşlar) ve "fâideler" eklemek suretiyle şerhi telif ettiğini belirtir.[362]

Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'i üzerine yazılmış Molla Ali el-Kârî ve Münâvî'ye ait iki şerhi karşılaştırdığımızda muhteva ve usûl açısından büyük oranda örtüştüklerini ve izahatlarında pek çok ifadelerin aynı olduğunu öncelikle belirtmek gerekir. Tirmizî'nin metnini bütünüyle şerh ettikleri, bu açıdan da daha önceki dönemlerde gördüğümüz belli bazı kelimelerin veya ifadelerin ele alınıp izah edildiği parçalı şerhlerden

[360] el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 2. Arap dili, kelâm ve mantığa dair şerh ve haşiyeleriyle tanınan Ebû İshâk İsâmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî'nin (945/1538) *Şemâil* şerhi için bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 170; *Suppl.*, I, 268.

[361] el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 2. Şâfiî fakihi, muhaddis ve edip kimliği ile tanınan İbn Hacer el-Heytemî'nin (974/1567) şerhi üzerine Şebrâmellisî'nin hâşiyesi vardır. *Şemâil* şerh ve haşiyeleriyle ilgili listeye bakılabilir.

[362] el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 2.

ayrıldıkları söylenebilir. Bu şerhler, metni bütünüyle ele alan şerhlerdir. Süheylî veya diğerlerinde metnin seçilen bölümleri üzerinde durulup, belli meselelere odaklanılırken burada metin bütünüyle elden geçirilmektedir. Örneğin daha şerhin başında, "salât-selam", "şeyh", "hafız", "Tirmizî" gibi bütün kelimelerin tek tek açıklandığı ve "salât-selam" konusuna uzun bir bahis açıldığı görülmektedir.[363] Hz. Peygamber'e (sav) salat ve selamın birlikte veya ayrı zikredilmeleri konusundaki farklı görüşler ele alınıp değerlendirilerek hükümleri tartışılırken bazen örtüşecek şekilde kaynaklardan alıntılara yer verilmiştir.[364] Aynı şekilde iki şârihin de hadis ıstılahı olarak "hâfız" kelimesini tanımlarken büyük oranda örtüştükleri görülmektedir. el-Kârî'nin izahları biraz daha kapsamlı ve uzun olmakla birlikte Münâvî de "fâide" notuyla aktardığı bir rivayetle ondan farklılaşmaktadır.[365]

İki şârihin metne yaklaşımları açısından da çoğunlukla benzeştikleri belirtilmelidir. Örneğin Ali el-Kârî, nüsha farkından kaynaklanan bir sebeple hadis ıstılahlarındaki "ahberenâ, haddesenâ" kalıplarının kısaltmalarını verdikten sonra bu kavramları, hadis usûlü çerçevesinde ayrıntılı tartışmıştır. Hadis tahammül yollarından, sema ve kıraatten hangisinin daha üstün olduğuna dair bu tartışması aynı şekilde Münâvî'nin şerhinde de karşımıza çıkmaktadır.[366] Ancak bu benzeşmelerin yoğunluğu, farklılaştıkları hiçbir husus olmadığını düşündürmemelidir. Genel olarak Ali el-Kârî'nin şerhi biraz daha geniş olmakla birlikte Münâvî'nin şerhinde mukaddimede kendisinin de ifade ettiği gibi "faide" ve "tenbih" diyerek ayırdığı küçük ilave notlar vardır.[367] Münâvî'nin bu notlardan birinde "tenbih" diyerek İbnü'l-Arabî'nin (638/1240) *Fütûhât*'ından alıntı yaptığı görülmektedir. Hz. Peygamber'den (sav) daha güzelinin görülmediğine dair bir haber üzerine yapılan bu alıntı, Ali el-Kârî'nin İbnü'l-Arabî karşıtlığı ile birlikte düşünülünce daha da anlam kazanmaktadır.[368] Aynı metin üzerine

[363] Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 2-5; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 2-5.
[364] Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 5; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 4.
[365] Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 6; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 6.
[366] Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 9-10; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 9-10.
[367] Örnek olarak bkz. el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 19.
[368] "*Zamanındaki bid'at ve hurafelere cesaretle karşı koyan Ali el-Kārî, bazı konularda İmam Mâlik ve Şâfiî'ye itirazda bulunması, Hanefîler'i tenkit eden Şâfiî fukahasına ağır bir dille cevap vermesi ve Muhyiddîn İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd felsefesine şiddetle karşı çıkarak onu tekfir etmesi gibi sebeplerle bazı çevrelerin antipatisini kazanmıştır. Hanefî mezhebine son derece bağlıydı. Tasavvufa olan ilgisi yanında İbn Teymiyye ve İbn Kayyim'in ilmî kudretlerini takdir etmiş ve onları savunmuştur. Özellikle mevzû hadislerle ilgili çalışmalarıyla da tanınan Ali el-Kārî, itikadî konularda Selefiyye'nin görüşlerini benimsemiş, bu sebeple kelâm ve tasavvuf konularındaki aşırı temayüllere karşı çıkmıştır. Muhalifi birçok âlim ve mutasavvıfın onun eserlerinin*

şerh yazan çağdaş iki âlimden birisinin herkes tarafından bilinen bir karşıtlığına, diğerinin adeta cevap teşkil edecek bir tavır sergilemesi hayli ilginçtir.[369]

Bu şerhlerde gramer çözümlemelerinin baskınlığı da çok fazla hissedilmektedir. Anlamına vukufiyette sıkıntı çekilmeyen, karmaşık olmayan cümlelerin bile irabının yapıldığı görülmektedir. Ayrıca raviler hakkında bilgiler verilmektedir. Bu bilgilerin mahiyetine bakıldığında önceki şerhlerde de görüldüğü üzere ravinin isminin okunuşundan hayatının ayrıntılarına ve cerh-tadille ilgili rivayetlere kadar gerekli her türden bilgiye yer verildiği söylenebilir.[370]

Bir diğer husus, bu şerhlerde yoğun bir şekilde kaynaklara atıf yapılması veya oradaki bilgi ve değerlendirmelerin karşılaştırılması söz konusu değildir. Önceki şerhlerde bir kelime anlamı verilirken bile birçok isim ve kaynak zikredilirken artık buna ihtiyaç duyulmaması önemli bir değişikliktir. Bununla birlikte özellikle siyer kaynaklarına sıklıkla atıf yapıldığı belirtilmelidir. Örneğin her iki şerhte de yapılan atıflardan İbn Hacer el-Askalânî'nin otoritesi hissedilmektedir. Ayrıca Ali el-Kârî'nin hemen her sayfada karşımıza çıkan Mîrek'e atıfları dikkat çekmektedir. "Şeyhuna Mîrek"[371] dediği bu kişinin, kendisi de *eş-Şemâil*'e bir şerh yazmış olan Nesîmüddîn Muhammed Mîrek Şah (X./XVI. asrın sonu) olduğunu düşünüyoruz.

Gerek muhteva ve usûl açısından örtüşmeler gerekse çok fazla kaynak atfı olmaması, özelde bu iki şerh üzerinde genelde ise siyer şerhlerinde hem muhteva hem de şerh usûlü açısından bir belirlilik ve oturmuşluk olduğunu göstermektedir. Önceki şerhlere hem açıkça hem de örtük olarak yapılan atıflar da bu düşünceyi kuvvetlendirmektedir. Çoğunlukla belirsiz ve çoğul kalıpla "şurrâh" şeklinde yapılan bu atıfların sıklığı ve mahiyeti, önceki veya çağdaşı olup erişebildikleri şerhlerin kabul gördüğü ve literatürde sağlam bir yere oturduğunu göstermektedir.[372]

Bu farklı eserler üzerine yazılan şerhlerin karşılaştırmalı olarak incelenmesi, şerh-hâşiyelerin muhteva ve üsluplarındaki gelişimin tespit edilmesini sağlaması

---

okunmaması yolundaki menfî tavır ve telkinleri, kendi sahalarında değerli olan bu eserlerin elden ele dolaşıp okunmasına engel olamamıştır." Bkz. Ahmet Özel, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, 403.

[369] el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 23. Başka bir "tenbih" için bkz. el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 45.

[370] Örnek olarak bkz. Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 10; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 10.

[371] Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 15. Ayrıca bkz. Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 8, 9, 11, 14, 16.

[372] Örnek olarak bkz. Ali el-Kârî, *Cem'ü'l-Vesâil*, I, 9, 12; el-Münâvî, *Şerhü'ş-Şemâil*, I, 16, 24; II, 4.

açısından önemsenmiştir. Sonuç olarak diğer İslâmî ilimlerde olduğu gibi siyer alanında da belli eserlerin şerh ve hâşiyeye konu olmak bakımından öne çıktığı görülmüştür. Siyerin alt konularına dair eserler üzerine şerh ve hâşiye yazılması, IV./X. asırla birlikte başlamış ve dolayısıyla kronolojik anlatıma sahip siyerlere göre daha önce gerçekleşmiştir. Siyerde şerh ve hâşiye yazımının tarihsel bir dönemlendirmesi yapılmak istenirse belli asırların bu faaliyet açısından öne çıktığı ve VI./XII. asrın siyer şerhleri açısından en önemli dönem olduğu görülmektedir. Siyerin alt konularına dair şerh ve hâşiyelerin telifi artarak devam ederken, kronolojik siyer anlatılarından en önemlisi *es-Sîretü'n-Nebeviyye* üzerine daha sonraki şerh ve hâşiyeleri de etkileyecek şerhler telif edilmiştir. Şerh ve hâşiye telifinin yoğunlaştığı diğer asırlar IX./XV. ve XI./XVII. asırlardır. Bu dönemlerde telif edilen şerh ve hâşiyelerden, artık genel olarak sözlük ve ansiklopedik şeklinde ikiye ayrılabilecek şerh usûlünün oturduğu görülmekte ve bu usûllerle telif edilen şerh ve hâşiyelerin siyer literatüründeki yerinin iyice sağlamlaştığı hissedilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

MOĞULTAY b. KILIÇ'IN HAYATI VE TARİHÇİLİĞİ

I. VIII./XIV. ASIR MEMLÜKLER KAHİRE'Sİ

XIV. asır Memlükler Kahire'sinde yaşamış önemli âlimlerden biri olarak tanınan Moğultay b. Kılıç'ın hayatı hakkında bilgi vermeden önce yaşadığı şehir ve parçası olduğu ilim dünyasına dair bir zemin oluşturmak yerinde olacaktır.

1250-1517 yılları arasında Mısır, Şam bölgesi ve Hicaz'da hüküm süren Memlükler, bilindiği üzere, Eyyûbî ordusundaki Türk asıllı âzatlı emîrler tarafından kurulmuştur. Tarihi genelde Bahrî Memlükleri (Bahriyye, Birinci Memlükler; 1250-1382) ve Burcî Memlükleri (Burciyye, İkinci Memlükler; 1382-1517) şeklinde iki döneme ayrılan bu devlet, merkezi Kahire'yi İslâm dünyasının siyasî ve ilmî merkezi hâline getirmiştir.[373]

XIII. asrın sonunda Kahire'de doğan ve sonraki asrın ikinci yarısında vefat eden Moğultay b. Kılıç, kısa ve uzun dönemlerle pek çok Memlük emirinin sultan olduğunu görmüştür. Bu sultanlar, aralardaki yönetimi ele geçiren diğer emirlerin hüküm sürdüğü kısa dönemler göz ardı edilirse, el-Melikü'n-Nâsır Kalavun, onun oğulları ve torunlarıdır. Üç defa tahta geçen (1293-1294, 1299-1309, 1310-1341) el-Melikü'n-Nâsır Kalavun'un özellikle üçüncü dönemi, uzun ve görece istikrarlı bir dönem olarak kabul edilmektedir. Önceki iki seferinde yaşının küçüklüğü ve emirlerin baskısı nedeniyle başarısız olsa da yirmi beş yaşında üçüncü defa tahta çıktığında, bütün yetkileri eline alarak siyasî istikrarsızlığa son verip otuz yıl boyunca otoriter bir hükümdarlık yürütmüştür. Sonrasında ise yaklaşık 40 yıl sürecek oğulları ve torunlarının elinde değişen yine çalkantılı bir döneme girilmiştir. Bahrî Memlükleri'nin sonunu getiren bu süreçte sekiz oğlu ve dört torunu sultanlık yapmıştır. Onlar içerisinde on bir yaşında tahta geçirilen ve babasının unvanını alan el-Melikü'n-Nâsır Hasan, onun başarısını tekrarlayan tek sultan olmuştur (1347-1351). İkinci saltanatının (1354-1361) ilk yıllarından itibaren yönetimi eline alan Hasan, babasının memlüklerini tasfiye ederek kendisine ait yeni birlikler oluşturmuşsa da neticede bu uygulamasının kurbanı olmuş ve bir isyanla tahttan indirilmiştir (Cemâziyelevvel 762 / Mart 1361).[374]

[373] İsmail Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 90.
[374] Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 91-92.

Bahrî Memlükler yönetimini, temel olarak beş döneme ayıran Linda S. Northrup, şu şekilde bir kronolojik tasnif yapmıştır: 1250-1260, Bahrîlerin gücü ele geçirmesi; 1260-1293, gücün/yönetimin/devletin tahkimi; 1293-1310, hizipler arası çatışmalar ve siyasi istikrarsızlık; 1310-1341, Nâsır Muhammed Kalavun'un üçüncü dönemi ve 1341-1390, artan sosyo-ekonomik huzursuzluk ve iç siyasî istikrarsızlık.[375] Bu kronolojik akışın da işaret ettiği üzere Bahrî Memlükler, öncelikle yönetimin sağlamlaştırılmasına gayret göstererek, Bağdat'ın Moğollar tarafından istila edilmesinin ardından kendi meşruiyetlerini temin için hilâfetin Kahire'ye taşınmasını sağlamıştır. Ayrıca Haçlıların Filistin'den tamamen çıkarılması da bu amaca hizmet etmiştir. 1312 yılına gelindiğinde, Memlük devletinin kurulmasına fırsat veren ve meşruiyetinin kaynağı olan iki büyük tehlike; Haçlılar ve Moğollar tamamen bertaraf edilmiştir. XIV. asır, Memlük Devleti'nin yeniden organizasyonuna sahne olmuş; vergilerin ve iktâların yeniden düzenlenmesi gibi çeşitli uygulamalar yapılmıştır. Ticarî faaliyetlerdeki büyüme ve zanaatlerdeki ustalığın artmasıyla birlikte XIV. asrın ilk yarısında Mısır, siyasî ve toplumsal gücünün zirvesine ulaşmıştır. Yüzyılın ikinci yarısında ise salgın hastalıklar, ekonomik kriz ve bunlara bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal ve siyasî huzursuzluk ve karışıklıklarla ciddi bir sarsıntı geçirmiştir.[376]

Fâtımîler'in merkezi olan Mısır, Selâhaddîn Eyyûbî tarafından ele geçirildikten sonra (567/1171) yeni bir çehreye büründürülmüştü. Yapılan saray ve iç surlarla şehrin merkezi ve sınırları yeniden belirlenirken yeni medreseler inşa edilmek suretiyle de Fâtımîler'in izleri silinmeye çalışılmıştır. Memlükler iktidara gelince idare merkezi olan Kahire daha da genişlemiştir. Bağdat'ın Moğol istilâsına uğramasının ardından, Sultan Baybars tarafından Abbâsî halifesi Zâhir'in oğlu Ahmed'in Kahire'de halife ilan edilmesi (1261) neticesinde ise Abbâsî hilâfeti buraya intikal etmiş ve Kahire hilâfet merkezi hüviyetini kazanmıştır. Şehir, el-Melikü'n-Nâsır Muhammed döneminde gelişmesinin zirvesine ulaşarak en geniş sınırlarına kavuşmuştur.[377]

---

[375] Linda Northrup, "The Bahrī Mamlūk Sultanate, 1250-1390", *The Camridge History of Egypt Volume I: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. Carl F. Petry), Cambridge 1998, s. 251.

[376] Northrup, "The Bahrī Mamlūk Sultanate", *The Camridge History of Egypt*, s. 251-265.

[377] Eymen Fuâd es-Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174. el-Makrizî, eserinde Bâbu'l-kasreyn'de sıralanmış 75 medreseye yer vermektedir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 362-405; Bu devirde Fatımî ve Eyyubî dönemlerine kıyasla çok fazla medrese inşa edilmesi ve buna bağlı olarak vakıfların gelişmesi hakkında bkz. Hayat Nâsır el-Heca, *es-Sultan en-Nâsır b. Kalavun ve Nizâmü'l-Vakf fi Ahdihi*, Kuveyt 1983.

XIV. asrın son çeyreğinde Kahire'ye gelen İbn Haldûn (808/1406), biyografisini kaleme aldığı *et-Ta'rîf*'in "Hayaller Ötesindeki Şehir: Kahire" başlıklı bölümünde Kahire'den şu şekilde bahsetmektedir:

> *"Zilkade ayı başında [784 yılı/Ocak 1382 İskenderiye'den] Kahire'ye geçtim. Dünya incisini, âlem bahçesini, milletlerin mahşerini, karınca gibi insanları, İslâm'ın eyvanını ve iktidar koltuğunu gördüm. Çevresinde köşkler ve konaklar görünüyordu. Ufuklarından hankâhlar ve medreseler parıldıyordu. Bilginlerden oluşan dolunaylar ve yıldızlar ışıyordu. Nil denizi kıyısı, cennet ırmağını ve gökyüzü sularının kopuş kaynağını andırıyordu. Suyu, susuzunu ve hastasını suluyordu. Dalgaları (seli/taşkınlığı), onlara meyvalar ve hayırlar sağlıyordu. Kalabalıkları yutan kent sokaklarında, nimetlerle dolu çarşılarında dolaştım."*[378]

İbn Haldûn, kendi gözleriyle görmeden önce de Kahire ile ilgili benzer cümleler duymuştur. Arkadaşım dediği, Mağrib'de hüküm süren Merînîler'in kadısı Ebû Abdullah el-Makkarî'ye 740/1339 yılındaki hac dönüşünde Kahire'nin nasıl bir yer olduğunu sorduğunda, "Kahire'yi görmeyen, İslâm'ın yüceliğini anlayamaz" cevabını almıştır. Yine Mağrib kadılarından, fakîh ve kâtip olan, bir başka arkadaşı Fas kadıaskeri, Ebü'l-Kâsım el-Bercî ise aynı soruya "İnsan bir hayal kurar, ama gördüğü, kurduğu hayaldeki değildir. Çünkü hayal, duyumsananları aşar. Ama Kahire hariç. Çünkü hayal edilebilecek her şeyin ötesinde" şeklinde cevap vermiştir.[379]

Memlükler, Kahire'yi, doğuda Moğol, batıda Haçlı saldırılarıyla boğuşan İslâm dünyasının yaşanabilir bir merkezi hâline getirmişlerdir. Kahire, yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kalan pek çok âlimin göçtüğü bir sığınak ve daha sonra da cazibe merkezi olmuştur.[380] Bunun neticesinde Kahire ve bir diğer merkez olarak Dımaşk'ta, İslâmî ilimlerin gelişimi açısından İslâm tarihinin en parlak dönemlerinden biri kabul edilen bir devir yaşanmıştır. Devlet adamları, Zengîler ve Eyyûbîler zamanından kalan

---

[378] İbn Haldûn, *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar: et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rıhletuhu Garben ve Şarkan*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2004, s. 155. Carl Petry, Kahire seçkinleriyle ilgili meşhur çalışmasına, İbn Haldûn'un Kahire'ye girişinde hissettiklerini tarif ettiği bu pasajla başlar. Petry'ye göre, İbn Haldun'un Kahire'ye gelişi, Tunus'taki belalarından kurtulmak içindir belki ama neden Kahire'yi seçti sorusunun cevabı da yukardaki satırlarda dile getirilmiştir. İslâm dünyasının her yerinden âlimlerin Kahire'ye akın ettiği bu dönemde İbn Haldun Kahire'ye göçenlerin belki en ünlüsüydü ama asla istisna değildir. Onun Kahire'yi seçme hususundaki sebepleri başka pek çok âlim tarafından paylaşılmıştır. Bkz. Carl F. Petry, *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981, s. XXI-XXIII. İbn Haldûn'un Kahire'de vefatına kadar sahip olduğu kadılık ve müderrislik görevleri ile sultanla, yerel âlimler ve halkla ilişkileri konusunda ilk ağızdan bilgiler için bkz. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 155-262.

[379] İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 156.

[380] Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 19-20.

medreselerin ve cami, tekke, zaviye, hankah gibi eğitim verilen diğer müesseselerin sayısını artırmak ve bu müesseselere zengin vakıflar tahsis etmek suretiyle ilmî faaliyetleri desteklemişlerdir.[381] Yine İbn Haldûn'un tanıklığına başvuracak olursak Kahire'nin o dönemin ilim merkezi oluşu *Mukaddime*'de şu şekilde ifade edilmektedir:

> *"Şimdi bizim çağımızda sadece Mısır beldelerinde, Kahire'de ilim ve talim görmekteyiz. Çünkü burada binlerce seneden beri umman gibi bir umran ve sağlam bir şekilde yerleşmiş bir hadaret mevcuttur. Bundan dolayı sanatlar buraya iyice yerleşmiş ve türlü türlü şubelere ayrılmıştır. İlmin talimi (ve tedrisi usûlü) de bu sanatlar cümlesindendir. Salahaddîn b. Eyyûb zamanından ve ondan sonraki dönemlerden bu yana geçen iki asır içinde oradaki Türk hanedanlığında meydana gelen durum da bunu pekiştirmiş ve muhafaza etmiştir. Şöyle ki Türk hanedanlığına bağlı olan Türk emirler, geriye bıraktıkları zürriyetlerine, sultanlarının tecavüz etmesinden (ve mallarını müsadere etmesinden) korkarlardı. Çünkü bu emirler, ya köle veya vela (hizmet) suretiyle onun hükmü altında bulunmakta, hükümdarın haksız bir muamelesine maruz kalmaktan ve hışmına uğramaktan çekinmekte idiler. Onun için çokça medreseler, zaviyeler ve ribatlar yaparak gelir getiren akarları buralara vakfettiler, kendi evlatlarını da ya bu vakıflara nazır tayin ederek veya onlar için bundan bir pay ayırarak vakıflara ortak yaptılar. Bununla beraber bu emirlerde umumiyetle hayra karşı bir temayül ve iyi maksatlarda ve fiillerde bir ecir ve sevap umma hâli de mevcut idi. İşte bunun için vakıf çoğaldı. Bunlardan hâsıl olan gelirler ve sağlanan faydalar yüksek meblağlara ulaştı. Vakıf gelirlerinden, kendilerine ayrılan hissenin çok olması sebebiyle ilme rağbet edenler ve muallimler de çoğaldı. İlim tahsil etmek maksadıyla Irak'tan ve Mağrib'den halk buraya akın etti. Buradaki ilim pazarı canlılık kazandı ve ilim ummanı coştu."*[382]

XIV. asırda İslâm dünyasını gezen Mağribli seyyah İbn Battûta'nın (770/1368), tahminen 1325'in sonlarında ziyaret ettiği Kahire ile ilgili izlenimleri ise şöyledir:

> "*Mısır, şehirlerin anası, Firavun'un diyarıdır. Semtleri ve bağlı bulunduğu kasabaları fevkalade bayındırdır. Burası yolcuların toplandığı, her sınıftan insanın; zayıfların ve güçlülerin barındığı bir yerdir. Geniş bir alana yayılır. Bilgili, bilgisiz, ciddi, şakacı, iyi kalpli, kötü kalpli, alçak, şerefli, mümin, kâfir, hepsi burada mevcut. Nüfusu deniz dalgası gibi arttığından son derece geniş arazisi artık dar gelmeye başlamıştır. Çok eski zamanlarda kurulduğu halde güzelliğini muhafaza etmektedir. Bahtı açıktır. Kahire, bütün ulus ve orduları kahretmiş, buranın hükümdarları Arap ve Arap olmayanların ileri gelenlerini hâkimiyet altına almıştır. Kahire'de kutlu Nil'in etkisi vardır.*

[381] Yiğit, "Memlükler", *DİA*, XXIX, 94-95.
[382] İbn Haldûn, *Târîhü'l-İber*, I, 465-466. (Alıntı Süleyman Uludağ çevirisinden verilmiştir: İbn Haldûn, *Mukadddime*, çev. Süleyman Uludağ, İstanbul 2005, II, 781)

Bu yüzden Mısır arazisinin yağmura ihtiyacı yoktur. Garîblerin ve yabancıların dostu, toprağı bereketli, arazisi geniş ülke."[383]

Bayındırlığı ve her türden çok sayıdaki insanı barındırdığı dile getirilen ve bu özellikleriyle çeşitli sebeplerle pek çok kişi için bir cazibe merkezi hâline gelen Kahire'nin, bu dönemdeki nüfusu bir tahmine göre 500-600 bin civarındadır. Fakat 749/1348'de başlayıp on beş yıl ve 776/1374'te başlayıp iki yıl süren veba salgınlarında pek çok kişi ölmüştür.[384] Şehrin nüfusunun XV. asrın başında 150-200 bin arasında olduğuna dayanarak ve bir önceki asrın ortasında nüfusun yaklaşık yüzde kırkını kırıp geçiren salgın hastalıklar göz önünde bulundurularak yapılan başka bir tahmine göre şehrin nüfusu 200-250 bin arasındadır.[385]

Şehrin toplumsal yapısına bakıldığında Makrizî'nin, halifeleri söz konusu etmeksizin verdiği sosyal hiyerarşiye göre; Memlük sultan ve emirleri en üsttedir. Onların ardından sırasıyla zengin tüccarlar, parakende satıcılar, orta halli tüccarlar, küçük dükkân sahipleri, ziraatla meşgul olan çiftçiler, çoğunluğu fukara ve talebe olmak üzere aylık bir gelire sahip olanlar, zanaat erbabı ve en sonda da fakir ve dilenciler gelir.[386] Makrizî'nin bu ifadelerinde belli bir aylık geliri olanlar arasında zikrettiği ilim tâlibleri, bilginin muhafazası kadar toplumun Müslüman kimliğinin sürdürülmesinde de merkezi bir role sahip; geliştirdiği ilişkiler ve iyiliği emretme ve kötülükten alıkoyma düsturu gereğince dini ve ahlâki rehberliğiyle, şehrin ahenkli işleyişine büyük oranda etki edenler âlimlerdir.[387]

Toplum piramidinin en üstünde yer alan memlükler, askerî alandaki hizmetleri yanında kişisel yetenekleri ve farklılıklarıyla Mısır toplumunda özel bir aristokrat kesimi oluşturmuştur. Ayrıca cami, medrese, hankâh gibi kurumların inşasında da etkin bir rol üstlenmişlerdir. XIV. asır, ana şehirlerin fiziksel görünümünü tamamen değiştirecek ve neticede bölgenin dinî havasını dönüştürecek kadar büyük bir imar faaliyetine sahne olmuştur. Memlük ileri gelenleri, kurdukları vakıflar ve hâmîlik

[383] İbn Battûta, *Rıhletü İbn Battûta*, thk. Muhammed Abdulmunim el-Uryan, Beyrut 1987, I, 54-55. (Alıntı A. Sait Aykut çevirisinden verilmiştir: İbn Battuta, *Seyahatname*, çev. A. Sait Aykut, İstanbul 2004, I, 47).
[384] el-Makrizî, *el-Hıtat*, I, 339; es-Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174.
[385] Berkey, "Culture and Society", *The Camridge History of Egypt*, s. 376-380.
[386] el-Makrizî, *Kitâbu İgâseti'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemâlüddîn eş-Şeyyal, Kahire 1957, s. 72-75.
[387] Ira Lapidus, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Massachusetts 1967, s. 107.

(patronaj) sistemiyle, dinî hayat üzerinde de büyük bir etkiye sahip olmuşlardır. Teoride sultanın bile cami, medrese, hankâh ve benzeri dinî yapılar üzerinde bir yetkisi yokken pratikte sadece sultan değil, emirler de hem kadılık hem de medrese, hankâh gibi zengin vakıflı müesseseler kurarak finanse ettikleri yapılardaki mansıplara yapılan atamalar yoluyla bu yapılar üzerinde önemli bir güç oluşturmuşlardır.[388]

Ancak memlüklerin toplumsal yapıdaki bu ayrıcalıklı konumu, tek nesillik bir durumdur ve ikinci nesilde sona ermektedir. "Evlâdü'n-nâs" veya "enbâü'n-nâs" şeklinde isimlendirilen ve farklı bir sosyal ve askerî zümre kabul edilen ikinci nesil memlükler, memlük emirlerinin hür olarak doğan oğullarından müteşekkildir. Genellikle Arapça isimler taşıyan ve hür müslüman olarak doğdukları için memlük olmayan bu kişiler, "halka"[389] denilen ve memlüklerden aşağıdaki sosyal tabakanın, en üst kademesini teşkil etmektedirler. Memlük olmadıkları için babalarının makam ve mevkilerine sahip olamamakla birlikte sadece savaş dönemlerinde ordunun yanında oluşturulan ihtiyat birliklerinde görev alabilmektedirler. Sonraki dönemlerde özellikle Sultan Melikü'n-Nâsır zamanında üst makamlara getirildikleri ve emir oldukları görülmektedir.[390] Yönetim kademelerinde yer alma konusunda öncelikli bir pozisyondan yararlanan *evlâdü'n-nâs*, yerli olup Memlük dünyasına tam bir erişime sahip oldukları için memlüklerle yerli halk arasında bir aracı konumunda olmuşlardır. Dîvânlarda, devletin yönetim kademelerinde yer almışlardır. Örneğin, devlet teşkilatındaki önemli vazifelerden, sultanın yazışma ve görüşmelerini takip etmenin yanında vakıflarına nezareti de üstlenen devâdârların çoğu bu zümredendir.[391] *Evlâdü'n-nâs*ın önemli bir kısmı da askerî hizmeti terk edip ilimle meşgul olmuştur.

---

[388] Northrup, "The Bahrī Mamlūk Sultanate", *The Camridge History of Egypt*, s. 264-265, 270. Memlük emirlerinin şehrin inşasındaki rolü için ayrıca bkz. Lapidus, *Muslim Cities*, s. 68-77. Kahire'denin yanında Memlükler'in diğer merkezi Dımaşk'ta etkin olan büyük aileler ve kurdukları vakıflarla ilgili olarak bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 73-91.

[389] Memlük nizamî ordusu, üç sınıf askerden meydana gelmektedir. Bunların birincisi, statü ve eğitim bakımından en önemlileri olan *el-Memâlîkü's-sultâniyye* (sultanın kapıkulu birlikleri), ikincisi *Memâlîkü'l-ümerâ* (eyalet ve vilâyetlerde görev yapan nâib ve valilerin kapıkulu birlikleri) ve üçüncüsü de "*ecnâdü'l-halka*", "*ricâlü'l-halka*" veya sadece "ecnâd" denilen iktâ sahibi askerlerdir. Bir de savaş zamanı çeşitli bölgelerden verilen iktalar karşılığında oluşturulan yardımcı kuvvetler vardır. *Evlâdu'n-nâs*, zamanla iktâ sahibi hür askerlerin teşkil ettiği halka birliklerinin önemli bir kaynağı haline gelmiştir. Nitekim bu birliklerin önemini kaybettiği Memlükler'in son dönemlerinde halka yerine *evlâdü'n-nâs* tabiri yaygınlaşmıştır. Bkz. İsmail Yiğit, "Halka", *DİA*, XV, 360-361; Ayalon, *Memlük Ordusunun Yapısı*, s. 57-58.

[390] Seyyid Muhammed es-Seyyid, "Evlâdü'n-nâs", *DİA*, XI, 525-526. David Ayalon, "Awlad al-nās", *EI*^{2}, I, 765.

[391] Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 104-105.

Böylece anadili Arapça olan âlimlerle Türkçe konuşan memlükler arasında bir tür köprü vazifesi görmüşlerdir.[392]

Sultan el-Melikü'n-Nâsır'ın üçüncü hâkimiyet dönemi (1310-1341) sadece devletin ve şehrin yeniden yapılandırılması açısından değil toplumun ve ilmî faaliyetlerin şekillendirilmesi açısından da önem arz etmektedir. Dönemin entelektüel çabaları, büyük oranda Moğolların Doğu İslâm dünyasını istilası (653-658/1255-1260) sonrası siyasî ve toplumsal atmosferden etkilenerek şekillenmiştir. Yaşanan "merkezîleşme ve güçlenme dönemi" siyasî hayatı olduğu kadar kültürel hayatı da etkilemiş, bilginin aktarımı ve dolaşımında da bazı değişikliklere neden olmuştur. Moğol istilasının neticesinde siyasi gücün, öncesinde görece kenarda kalmış bölgeler olan Şam ve Mısır bölgesine kayması, kültürel merkezin de buraya kaymasına imkân vermiştir. Dünyanın dört bir yanından âlimlerin Memlük şehir merkezlerinde toplanmasının yanı sıra Mısır ile Şam bölgesinin siyasal birliği ilmî faaliyetleri de doğrudan etkilemiş ve telif edilen eserlerin sayısını artırmanın yanında mahiyetini de zenginleştirmiştir. Bu dönemde âlimler kadar en-Nüveyrî (733/1333) ve İbn Fazlullah el-Ömerî (749/1349) gibi kâtipler de eser üretimine katkıda bulunmuşlardır. Bu kâtiplerin yazdığı *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb* ve *Mesâlikü'l-Ebsâr ve Memâlikü'l-Emsâl* gibi ansiklopedik eserler yazarken âlimler daha çok şerh ve hâşiyelere yönelmişlerdir. Bu usûlün gelişiminin arkasında, Moğol istilasının sebep olduğu korku hissiyatı ve bilginin kaybolmasının önüne geçme düşüncesi olmakla birlikte ilmin her alanında, otoriter metinlerin hâlihazırda telif edilmiş olması da etkili olmuştur.[393]

II. MOĞULTAY b. KILIÇ

Moğultay b. Kılıç'ın içinde yaşadığı, hayatı, ilmî faaliyetleri ve eserlerinin şekillenmesinde etkili olan XIV. asırda Kahire'deki siyasî, toplumsal, ekonomik ve ilmî durumun ana hatlarıyla da olsa değerlendirilmesinden sonra, hayatı ve ilmî

[392] es-Seyyid, "Evlâdü'n-nâs", *DİA*, XI, 525-526; Ayalon, "Awlad al-nās", *EI*^{2}, I, 765.

[393] en-Nüveyrî ve Memlük aksiklopedizmi üzerine araştırma yapan Elias Muhanna, çalışmasında Moğollar sonrası entelektüel çabalara ayrıntılı olarak yer vermiştir. Bkz. Elias Ibrahim Muhanna, *Encyclopaedisme in the Mamluk Period: The Composition of Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī's (d. 1333) Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, Harvard Uni. The Department of Near Eastern Languages and Civilisations (Yayınlanmamış doktora tezi), 2012, s. 40-47, 97.

faaliyetlerine bakıldığında belirli dönemlerin öne çıktığı ve bazı hususiyetlerinin tartışmalara neden olduğu görülmektedir.

Kaynaklarda yer verildiği şekliyle tam künyesi Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî el-Hanefî et-Türkî el-Mısrî olup açıkça ifade edildiği gibi Türk asıllıdır.[394] Muasırı olan müelliflerden el-Yûsufî, memlük olduğunu özellikle belirtir.[395]

Moğultay, talebesi Zeynüddîn el-Irâkî'nin sorusuna cevaben 689 (1289) yılında doğduğunu söyler.[396] Talebesi Şihâbüddîn İbn Receb de hocasının 689 (1289)'un sonlarında doğduğunu kaydeder.[397] Ancak İbn Râfi'den 690 (1290) yılında[398] ve Safedî'den 690 (1290) yılından sonra[399] doğduğuna dair iki farklı rivayet daha vardır. Doğum tarihi konusunda birbirine bu kadar yakın tarihler arasında ihtilaf edilmesi ve kendi beyanı olmasına rağmen diğer tarihlerin daha fazla kabul görmesi daha sonra

[394] Türk asıllı olması itibariyle ismi farklı telaffuzlara konu olmuş; Muğultay, Muğaltay ve Muğlatay olarak üç farklı şekilde kaydedilmiştir. İbn Receb, Muğlatay; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, Muğaltay şeklinde kaydetmiştir. Bkz. İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 141. İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1496. Son dönem kaynaklardan Kehhâle, Muğlatay şeklini tercih ederken *DİA*'da Moğultay şekli benimsenmiştir. Bkz. Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313; M. Yaşar Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, XXX, 229. Sadece kendi ismi değil babasının ismi de Kuleyc, Kalîc ve Kılîc gibi farklı şekillerde kaydedilmiştir. Bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 433; es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; el-Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, I, 217; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 268; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1496; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Râfi', II, 243; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVII, 633; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133. Ayalon'a göre memlükler, kendilerini diğerlerinden ayırt etmek ve kimliklerini korumak için Türk isimlerini muhafaza etmişlerdir. Örneğin Sultan Çakmak, Muhammed ismini almak istemiş ancak rakibi devletlerin kendisinin bir memlük olmadığını dolayısıyla güçsüz olduğunu düşünmelerinden korktuğu için Türk ismini kullanmaya devam etmiştir. Ayrıca memlük isimlerinin ırktan bağımsız olarak Türk ismi olduklarını vurgulamak gerekir. Bu sebeple tek tek memlüklerin isimlerine bakarak hangi ırktan olduklarını tayin etmek oldukça zordur. Nisbedeki Türkî veya Çerkesî ifadesi de ırkı tespit için tek başına yeterli değildir. Ancak kaynakta "aslen türktür, cinsi türktür" deniyorsa ona itibar edilebilir. Bkz. Ayalon, "Names, Titles and nisbas of the Mamlūks", *The Mamlūk Military Society*, s. 189-232. Ayrıca bkz. Süleyman Kızıltoprak, "Memlük", *DİA*, XXIX, 89. Memlüklerin, ikinci ve sonraki nesillerinin yani evlâd-ı nâsın genellikle sıradan Arap isimleri taşıdıkları görülmekle birlikte bunun istisnaları vardır. Ayalon'un örnek olarak zikrettiği isim Moğultay b. Kılıç'tır. Bkz. Ayalon, "Names, Titles and nisbas of the Mamlūks", *The Mamlūk Military Society*, s. 229. İsmi Moğultay olanların genellikle Alâüddîn lakabını aldıkları görülmektedir. Örneğin es-Safedî'nin yer verdiği bütün Moğultay (7 kişi) maddelerinde lakab Alâüddîn'dir. Bkz. Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 431-442.

[395] el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzır*, s. 224-225. İbrahim Tozlu, Moğultay b. Kılıç'ın hadis ilmindeki yeri üzerine hazırladığı doktora tezinde Moğultay'ın ve babasının memlük olup olmadıklarını uzun uzadıya tartışır ve klasik kaynaklarda bu hususta kesin bir bilgiye rastlayamadığını belirtir. Tozlu, el-Yûsufî'nin eserini gözden kaçırmış olsa gerektir. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 50-54.

[396] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 71; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 365; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1497.

[397] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 142; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 198.

[398] İbn Râfi', *el-Vefeyât*, II, 244; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9. Ayrıca bkz. eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312.

[399] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313

ayrıntılarına değineceğimiz üzere Moğultay'ın hocalarıyla ilgili bir tartışma dolayısıyladır.

Moğultay b. Kılıç'ın doğum yeri ile ilgili iki farklı yer zikredilir. Bunlardan ilki Kal'atü'l-Cebel Camii'dir. Bununla kastedilen cami civarındaki bir ev olsa gerektir.[400] Talebesi İbn Receb ise Mısır diyarından Hikr'de doğduğunu söyler.[401] Nisbelerinden biri olan bu yeri tam tespit etmek mümkün olmasa da Makrizî'deki bilgiler bazı tahminler yapmamıza imkân sağlamaktadır.[402] *Hıtat*'taki tarifine göre Mısır'da "filan kişinin *hikr*i" dendiğinde kastedilen, başkasının üzerine bina yapması men edilmiş arazisidir.[403] Vakıf arazisinin uzun süreli kiralanmasını ifade eden bir terim olarak Mısır'da XII. asırdan beri yürürlükte olduğu bilinen *hikr*[404] *Hıtat*'ta bahsedildiği kadarıyla bile özel şahıslara nispetle pek çok mekâna isim olarak verilmiştir. Moğultay da *el-Îsâl* adlı eserinde, *Hikr*'de bulunan evinin 736/1336 yılında yıkıldığını ifade eder.[405] Ancak mekân olarak yerini daha dakik bir surette tespit etmek mümkün gözükmemektedir.[406] Bununla birlikte Moğultay'ın bir diğer nisbesi el-Bekcerî, *hikr*le ilgili farklı bir bilgi de sunmaktadır. Makrizî, Bekcerî isimli bir camiden bahsederken "ed-Dikke yakınlarında el-Bekcerî *hikr*inde" bulunduğunu ve o bölge harap olduğundan beri bu camide namaz kılınmadığını kaydeder.[407] Moğultay'ın yukarıda alıntıladığımız Hikr'deki evinin yıkılmasıyla ilgili verdiği bilgiyle birlikte düşünüldüğünde Dikke

---

[400] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 256. Kal'atü'l-Cebel, Salâhuddîn Eyyûbî'nin 567/1171'de Mısır'ı ele geçirdikten sonra Kahire ve Fustat üzerinde hâkimiyetini sağlayacak kendine mahsus yeni bir şehir merkezi tesis etmek düşüncesiyle Mukattam dağına yakın bir tepe üzerinde kurduğu başşehirdir. Kahire ve Fustat'ı da içine alacak şekide inşa edilen surları ve sarayıyla Kal'atü'l-Cebel, Osmanlı hâkimiyetine kadar Memlük sultanlarının ikamet ettiği yer olmaya devam etmiştir. Sadece sultanın değil pekçok emirin evinin ve askeri taburların da bulunduğu bu şehir merkezinin kuruluşu ve özellikleri için bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 203-207; Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Suhbu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn, Beyrut1987, III, 421-429; Edme François Jomard, *Vasfu Medîneti'l-Kahire ve Kal'atu'l-Cebel*, trc. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1988; Hüsnî Muhammed Nüveysır, *el-İmâretü'l-İslâmiyye*, s. 3-47; es-Seyyid, "Kahire", *DİA*, XXIV, 174. Kal'atu'l-Cebel'de bulunan cami ise 718/1318 yılında el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun tarafından, burada bulunan eski cami ve etrafındaki bazı yapılar yıkılmak suretiyle alanı genişletilerek yeniden inşa edilmiştir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 325.

[401] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 142.

[402] Tozlu, İbn Kâdî Şühbe'nin *Târîh*'inde "hukr" şeklinde zaptedildiği için bu şekli tercih ettiğini belirtmiştir. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 47.

[403] el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 114.

[404] Mehmet İpşirli, "Hikr", *DİA*, XVII, 525.

[405] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 169; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 38

[406] ez-Zebîdî, Şeyh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. el-Hikrî isimli el-Hâzin diye maruf muhaddisin Semnûdiye'deki Mısır köylerinden Meniyyetü Hikr'e mensup olduğunu belirtir. Bu bilgi de farklı mekânlara bu ismin verildiğine dair başka bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Bkz. ez-Zebîdî, *Tâcü'l-Arûs*, III, 154.

[407] el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 324.

yakınlarında Moğultay'ın babasına ait, camii de olan bir *hikr* yani vakıf arazisi üzerine inşa edilmiş evinde doğduğu sonucuna varılabilir.

Moğultay, babasının Bekcerî nisbesinden bahsederken, bilmeyenlerin Beşkerî dediğini belirtir ancak bu nisbenin kaynağına değinmez.[408] Babasıyla ilgili verdiği diğer bir bilgi; "komutan (kaid)" olduğudur[409] ve bu bilgi bize "bekcerî" kelimesinin etimolojisiyle ilgili "bek; pek ve çeri; asker" şeklinde düşünme imkânı sunar.[410]

Moğultay'ın verdiği bilgilere göre babası Kılıç'ın ismi Dâvûd b. Abdullah el-Bekcerî'dir. Hoş sohbet, şiir ezberlemekle meşgul olan ve kendisi de orta düzeyde şiirler nazm eden ve ilim meclislerine iştirak eden birisidir.[411] Yine Moğultay'ın ifadesiyle babası, Sultan Zâhir Baybars'ın (676/1277) Kaysâriye seferine (Şubat 1265) katılmış ve bu sefer esnasında Kudüs'ü de ziyaret etmiştir.[412]

Moğultay'ın babası Dâvûd b. Abdullah, kendi ifadesiyle hadis dinlememiş yani sened ve metniyle rivayet edecek şekilde kendilerinden hadis almamış olsa da Takıyyüddîn Dakîkul'îd (702/1302) ve Şerefüddîn ed-Dimyâtî'nin (705/1305) ilim meclislerine katılmıştır.[413] Bu ifadeler, asker olduğu bilgisiyle bir arada değerlendirildiğinde ilim meclislerine katılmakla birlikte ilim erbâbı olmadığı rahatlıkla söylenebilir. Babasının mesleği ve ilimle irtibatı Moğultay'ın bir âlim olarak yetişmesindeki rolünü belirleyebilmek açısından önem arz etmektedir. Zira Memlükler döneminde bir âlimin yetişmesinde ailesi, çocuğun ilim tahsil edip etmeyeceğine karar vermek başta olmak üzere çok belirgin bir rol oynar. Çoğu durumda baba veya anne veya her ikisi birden âlimdir ve ilişkili oldukları âlimlerden yani ilmî muhitlerinden çocuğun iyi bir eğitim alması için sonuna kadar istifade ederler. Bu etkinin en bariz

[408] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 365; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 39.
[409] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, 365; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 39. Bu açık beyanın farkında olmadığı anlaşılan Tozlu, Moğultay'ın babasının, asker değil bir kılıç ustası olabileceği yönünde tahminlerde bulunmuş ve Moğultay'ın evlâd-ı nâs'tan olmadığı sonucuna varmıştır. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 51.
[410] Moğultay b. Kılıç, *ed-Dürrü'l-Manzûm*, s. 12 (neşredenin mukaddimesi).
[411] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 365; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 38.
[412] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 117. Miskinzoda, Moğultay'ın babasının isminin Dâvûd b. Abdullah olmasının memlük olduğu düşüncesini desteklediği kanaatindedir. Zira memlükler, çoğunlukla aileleriyle bağlantıları kopmuş kişilerdir ve babalarının kim olduğunu bilmeyenlerin, İbn Abdullah olarak isimlendirilmesi yaygındır. Bu sebeple memlüklerin isimleri genellikle Abdullah ile son bulur. Bkz. Miskinzoda, *On the Margins of Sīra*, s. 55-56.
[413] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 365; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 38. Moğultay'ın babasının katıldığını dile getirdiği bu iki âlimin hadis meclisleri, Moğultay'ın kendilerinden hadis dinleyip dinlemediği tartışmaları dolayısıyla da önemlidir ve tekrar söz konusu edilecektir.

olduğu uygulamalardan biri çocuk için icazet alınmasıdır.[414] Eyyûbîler ve Memlükler döneminde çocuk için icazet alınması yaygın bir uygulamadır ve çocuğun ilerleyen yıllarda en âlî isnad zincirine sahip olmasını sağlamak amaçlanmıştır.[415] Hadisle ilgilenen bir babanın, çocuğunu muhaddislerin ders meclislerine götürüp onun adına huzur kaydı/icazeti almasının yaygın bir uygulama olduğu, tabakât ve mu'cemü'ş-şüyûh türü eserlerdeki âlimlerle ilgili bu tarz kayıtların çokluğundan anlaşılmaktadır.[416]

Kaynaklar çocukluğu ve ilk eğitimiyle ilgili suskun olsa da Moğultay'ın çocukluğuna dair bize ulaşan tek anektoddan babasının onu bir asker olarak yetiştirmek istediği anlaşılmaktadır. Anlatıldığına göre babası Dâvûd b. Abdullah Kılıç, Moğultay'ı ok tâlimine gönderir. Moğultay ise babasının sözünü dinlemeyip ilim halkalarına gider ve hevesle derslere katılır.[417] Dolayısıyla ilim meclisleriyle tanışması babasının sayesinde olsa da Moğultay'ın âlim olarak yetişmesinde ailesinin yönlendirmesi ve desteğinden ziyade, kendi isteği ve gayretinin etkili olduğunu söylemek pek de yanlış olmasa gerek.

---

[414] Çocuk için icazet almanın yaygınlığı ve kabul gördüğünün göstergesi, bu durumu ifade için "isticâze" tabirinin ihdas edilmesidir. İcâzet çeşitleri ve mümeyyiz olmayan çocuk için icâzet uygulamasıyla ilgili bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 117-120; Cemil Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 393-400. "*Kâtibü'l-Gaybe*" bazen de "*nakîb*" şeklinde isimlendirilen medrese görevlisi, derse gelen öğrencilerin kaydını tutan, özellikle hadis derslerinde "hazır bulunanlar" ile "sema için bulunanlar"ı ayrı ayrı kaydetmek; dinlediklerini rivayet etme ehliyetini haiz olmayan küçük çocuklar için "huzur kaydı", temyiz çağına ulaşmış öğrenciler için ise "sema kaydı" yazmak üzere görevlendirilen bu kişi için bir mansıp tayin edilmiş olması işin ciddiyeti açısından önemlidir. Huzur kaydı örnekleri için bkz. Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 94-95. Kâtibü'l-Gaybe'nin görev tanımı için bkz. es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî (771/1370), *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Beyrut 1986, s. 88. Sekiz yaşında vefat eden oğlunun biyografisini yazan, tarihçi Ebû Şâme, (665/1267) oğlunun yüz yetmişten fazla hocadan sema ile hadis ve diğer metinleri okuduğunu kaydetmiştir. Bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 179. es-Süyûtî'nin (911/1505) İbn Hacer el-Askalânî'den (852/1449) icazeti de bu şekildedir. Bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 45-46.

[415] Bu yaygın uygulama ve bir âlimin kariyeri açısından çocukken alınan icazetlerin önemine dair bkz. Mohammad Gharaibeh, "Brokerage and interpersonal relationships in scholarly networks: İbn Hağar al-'Asqalani and his early academic career", *Everything is on the Move: the Mamluk Empire as a Node in (Trans-) Regional Networks*, ed. Stephan Conemann, s. 234, 253.

[416] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 39. Konrad Hirschler, İslâm dünyasının sözlü kültürden yazılı kültüre geçişi ve bunun bir göstergesi olarak ortaçağdaki okuma pratiklerini ele aldığı eserinde, bu dönemde Dımaşk ve Kahire'de âlimlerin ve sıradan insanların çocuklarını derslere ve okuma meclislerine götürmesine dair oranlar vermektedir. Bkz. Konrad Hirschler, *The Written Word in The Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh 2012, s. 39.

[417] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133. Memlükler döneminde oldukça gelişmiş durumda olan okçuluk ve ona dair faaliyetler, askeri eğitimin ve "*furûsiyye*" geleneğinin önemli bir konusudur. Memlüklerde okçuluk ve bu konuda yazılmış kaynak eserlerin ayrıntılı bir değerlendirmesi için bkz. Altan Çetin, "Memlûk Devleti'nde Okçuluk", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2011, s. 67-86.

Askerlik yerine ilimle meşgul olmayı seçmek, Moğultay b. Kılıç'a has bir durum değildir.[418] Memlük zümresinin ve *evlâd-ı nâs*ın ilim ve kültür dünyasına katkılarını inceleyen Haarmann, XIV. asırda kayıtlara geçen evlâd-ı nastan olan âlimlerin neredeyse yarısının ilmî faaliyetlerinin yanında askeriyedeki görevlerini de sürdürdüklerini vurgulamıştır. Evlâd-ı nâstan olan âlimlerin pek çoğunun ilimle ilk tanışıklığı evlerinde, tutulan özel hocaların verdiği derslerle başlamıştır. Sonrasında bu ilk bilgilerini sağlamlaştırmaları ise çoğunlukla babalarının kurdukları vakıflarda nâzır olarak görev yaptıkları esnada gerçekleşmiştir.[419]

A. İlim Tahsili ve Hocaları

Moğultay b. Kılıç'ın ilk kez ne zaman, nerede ve kimden ders dinlediği hususu ihtilaflıdır. Talebesi el-Irâkî ile Moğultay arasında geçen bir konuşma, Moğultay'ın eğitiminin ilk yıllarıyla ilgili bilgiler sunması yanında hakkındaki en önemli tartışmalardan birisine de kaynaklık etmektedir. Ancak ikili arasındaki bu konuşmayı nakleden iki temel kaynak arasında çok önemli bir tarihsel farklılık vardır. İbn Hacer el-Askalânî'nin, hocası el-Irâkî'den rivayetine göre el-Irâkî Moğultay'a ilk semâını[420] sorar. Moğultay, 700 (1300) yılından önce Şam'a yaptığı yolculuk esnasında olduğu cevabını verir. el-Irâkî, hocasından tam olarak ne dinlediğini sorduğunda ise şiir dinlediği cevabını alır.[421] İbn Fehd ise el-Irâkî'den bu rivayeti naklederken yolculuğu 700'den (1300) sonrası şeklinde tarihlendirir.[422] Moğultay'ın *el-İ'lâm* adlı eserinde Şam yolculuğuyla ilgili tarih ise Şevval 709'dur (Mart 1310).[423] Bu yolculuk esnasında 709 (1310) tarihinde Humus'ta da değerli âlimlerden hadis cüzleri dinlediğini kaydeder.[424] Dolayısıyla bu yolculuğu 1310 yılında 20 yaşındayken yaptığını kabul etmek daha

[418] Ayalon, "Awlad al-nās", *EI*^{2}, I, 765; Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 81-114.
[419] Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 105-108.
[420] Hadis öğrenme yollarından biri olan *semâ'*, "hadisi hocadan işiterek öğrenme" mânasında kullanılmış, zamanla, gerçekte bilinse de "bir hadisi veya hadis kitabını hocadan bizzat işiterek onun rivayet hakkını elde etme (*ahz, tahammül*) yöntemi" anlamını da kazanmıştır. Bkz. Abdullah Aydınlı, "Semâ", *DİA*, XXXVI, 457-458.
[421] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17-18.
[422] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 135-136.
[423] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 328.
[424] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 513.

doğrudur. Kaynaklarda, daha sonra *en-Nıhle fî Fevâidi'r-Rıhle* adında bir eser de yazdığı belirtilen Moğultay'ın başka bir yolculuğundan bahsedilmemektedir.[425]

Aldığı ilk derslere dönecek olursak Moğultay b. Kılıç, başka bir eserinde hocası Ebü'l-Hasen Ali b. Câbir el-Hâşimî'nin (725/1325), 708 yılının başlarında (1308) Kahire'de, bir şiiri inşâd ettiğini dile getirir.[426] Şiir, Hz. Peygamber'in (sav) süt annesi Hz. Halime ile ilgilidir. Dolayısıyla bu dersin edebiyat kadar siyer veya hadisle ilgili olması da mümkündür. Yine el-Irâkî'den nakledilen bilgilere göre yukarıdaki konuşmanın devamında hocasına ilk hadis semâını sorar. Moğultay'ın sessiz kalması karşısında, [7]15 yılını hatırlatır ve Moğultay'dan "evet" cevabını alır. Daha sonra Moğultay'ın [7]12 yılında vefat etmiş olan en-Nesâî'nin râvîsi Ali b. Ebü'l-Hüseyn İbnü's-Savvâf'tan hadis dinlediğini iddia ettiğini, kendisinin bu durum karşısında durakladığını/şüphe ettiğini belirtir.[427] Moğultay bir süre sonra kendi hattıyla en-Nesâî'den derlediği bir nüsha çıkarır. el-Irâkî'nin ifadesine göre bu nüsha üzerinde, kendi hattı veya başkasının hattı olduğuna dair herhangi bir kayıt yoktur. Moğultay, onu bizzat İbnü's-Savvâf'tan 712/1312 yılında yani vefat ettiği yılda okuduğunu söyler.[428] İbn Hacer el-Askalânî'ye göre bu Nûruddîn el-Hâşimî'nin derlediği ve okuduğu, en-Nesâî'nin kırk hadisidir.[429]

Eğitiminin başlangıç dönemine ait bir diğer tartışmalı husus Moğultay'ın, Takıyyüddîn b. Dakîkul'îd'den[430] semâı iddiasıdır. Şeyh Takıyyüddîn b. Dakîkul'îd'in, 702 (1302) yılında el-Kâmiliyye medresesindeki[431] dersinde "Allah Resulü buyurdu ki:

---

[425] Kaynaklarda Moğultay b. Kılıç'a nisbet edilen bu eserin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmemektedir. Eserin ona nisbeti için bkz. İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *Tavzîhu'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, thk. Muhammed Na'îm el-Araksûsî, Beyrut 1993, II, 67. Miskinzoda, Moğultay'ın Dımaşk'a en azından iki defa yolculuk yaptığını iddia etmektedir. Ancak buna dair açık bir dayanak göstermemiştir. Bkz. Miskinzoda, *On the Margins of Sīra*, s. 55-56.

[426] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*, s. 102-103. Ebü'l-Hasen Ali b. Câbir el-Haşimî'nin Kahire'de bulunan Mansûriyye medresesinde hadis hocalığı yaptığı bilinmektedir. Bkz. es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâûd-Türkî Mustafa, Beyrut 2000, XX, 171; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 35-36

[427] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134-135. Moğultay'ın Ebû Abdurrahman en-Nesâî'nin *Sünen*'inden bir rivayeti Ebü'l-Hasen Ali b. Nasrullah İbnü's-Savvâf'tan naklettiğine dair bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 194.

[428] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 135-136

[429] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17-18.

[430] Kahire'nin en önemli medreseleri olan Fâzıliyye, Kâmiliyye, Nâsıriyye, Salâhiyye, Sâlihiyye ve Mansûriyye medreselerinde ders veren Ebü'l-Feth Takıyyüddîn Muhammed b. Alî b. Vehb el-Kuşeyrî el-Kūsî (702/1302), 11 Safer 702'de (5 Ekim 1302) Kahire'de vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, Beyrut 1956, IV, 1481-1483; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 91-96. Ahmet Özel, "İbn Dakîkulî'd", *DİA*, XIX, 407.

[431] Dâru'l-hadis türünün ikinci örneği olan bu medrese 622/1225 yılında Eyyûbî meliki el-Melikü'l-Kâmil tarafından Beyne'l-kasreyn mahallesinde inşa edilmiştir. Vakıf gelirleri çok iyi olduğu için burada seçkin âlimler görev

Ümmetim dalalet üzere birleşmez" dediğini işittiğini söyler. el-Irâkî Moğultay'ın bu iddiasını Sübkî'ye anlatır. Sübkî'nin cevabı; Şeyh Takıyyüddîn'in 701 yılının sonunda (1302) hastalandığı, Bâbü'l-Hark'ın dışındaki bir bostana taşındığı ve 702 yılının Safer ayındaki (Ekim 1302) vefatına kadar da orada kaldığı şeklinde olur.[432] el-Irâkî, bu iddiayı araştırmak için Şeyh Takıyyüddîn'in hizmetinden sorumlu olan kütüphane görevlisi (*şâhidü'l-hızâne*) Tâcüddîn Abdurrezzâk'a da sorar. O da Sübkî'nin ifadesine benzer bir şekilde Şeyh'in bostanda, vefatına kadar iki ay veya daha fazla müddetle rahatsız olarak kaldığını anlatır.[433]

Moğultay, el-Irâkî'ye üzerinde Şeyh Takıyyüddîn'in semâ kaydı yazılı olan bir cüze sahip olduğunu da ifade eder. el-Irâkî cüzün mahiyetini sorunca, Ebû Müslim el-Keccî'nin (292/904) *Sünen*'inden bir bölüm olduğunu söyler. Kapağını kimin yazdığını sorar. Bizzat Şeyh Takıyyüddîn'in yazdığı cevabını verir. Onu görmek ister. Moğultay da söz verir. Bir müddet sonra Zâhiriyye'deki kütüphanesinde hocasını bulur ve cüzü görmeyi talep eder. Moğultay bir şeyleri bahane ederek kendisini oyalar. Vefatından sonra hocasının terekesindeki Ebû Müslim el-Keccî'nin *Sünen*'ini inceler ve sadece bir bölümü Şeyh Takıyyüddîn b. Dakîkul'îd'in kızından semâ ettiğine dair kaydı görür.[434]

Babası Dâvûd b. Abdullah'ın, Şeyh Takıyyüddîn'in ve yine semâ iddia ettiği kaynaklara yansımakla birlikte bu kadar ayrıntılı bir şekilde üzerinde durulmayan ve belli ki bu düzeyde tartışmalara neden olmayan Şerefüddîn ed-Dimyâtî'nin[435] ilim

---

almıştır ve hadis şeyhliği kadrosuna tayin edilenler de meşhur âlimlerdir. es-Suyûtî'nin verdiği sıralamaya göre Kutbüddîn el-Kastallânî'den sonra İbn Dakîkul'îd, ardından da İbn Seyyidinnâs'ın babası Ebû Amr b. Seyyidünnâs bu medresenin şeyhliğine getirilmiştir. Ebû Amr İbn Seyyidinnâs, Bedrüddîn İbn Cemâ'a tarafından bu vazifeden alınıp yerine 749/1349 yılında vefat eden İmâdüddîn ed-Dimyâtî getirilmiştir. Onun ardından Bedrüddîn İbn Cemâ'a, onun görevi bırakmasıyla da Cemâlüddîn İbnü't-Türkmânî 769/1369 yılındaki vefatına kadar görev yapmıştır. Ardından sırasıyla Moğultay'ın iki talebesi Zeynüddîn el-Irâkî (788'e kadar) ve İbnü'l-Mülakkın görev yapmıştır. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 375; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, II, 238.

[432] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17-18; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 135-136.

[433] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 137. Ayrıca bkz. eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 313; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353.

[434] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 18; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 137-138. Kastedilen Rukayye binti Takıyyüddîn b. Dakîkul'îd (741/1341), Moğultay'ın kendisinden rivayet ettiği hocalarındandır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 267. el-Keccî'nin *Sünen*'i de sıklıkla atıf yaptığı kaynaklardandır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 174-175, 407; II, 376; III, 268, 295; IV, 9, 50, 137; V, 106, 201.

[435] Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef b. Ebi'l-Hasen ed-Dimyâtî (705/1306), hocaları daha hayatta iken hadis rivayet etmeye başlayan, Kahire'de Mansûriyye Medresesi'nde muhaddislerden meydana gelen bir topluluğa hadis okutmuş ve burada ders veren ilk hadis âlimi olarak tanınmıştır. Eserleriyle meşhur olan birçok âlim ve muhaddis onun talebesi olmuştur. Bunların başında Muhammed b. İbrâhim el-Cezerî, Ali b. Muhammed el-Yûnînî, İbn Seyyidünnâs el-Ya'murî, Alemüddîn el-Birzâlî, Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî, Ebû Hayyân el-Endelüsî, ez-Zehebî ve Takıyyüddîn es-Sübkî gelmektedir. ed-Dimyâtî 15 Zilkade 705 (29 Mayıs 1306) tarihinde Kahire'deki Zâhiriyye medresesinde hadis okuturken âniden rahatsızlanarak vefat etmiştir. Bkz. ez-Zehebî,

meclislerine katıldığını dile getirmiş olması, Moğultay'ın babası tarafından daha çocukken bu meclislere götürüldüğü ve huzur icazeti aldığını düşündürmektedir.[436] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl* adlı eserinde gençken defalarca Şeyh Takıyyüddîn'i gördüğünü, babasıyla birlikte onun Kâmiliyye'deki mîâdlarına[437] katıldığını, onu dinlediğini belirterek işittiği bazı sözlerini zikreder.[438] Ayrıca Merzubânî'nin (384/994) *Mu'cemü'ş-Şu'arâ* adlı eserinin ilk sayfasının iç tarafında yer alan ve eseri istinsah eden Moğultay'a ait olan iki icazet kaydından biri İbn Dakîkul'îd'dendir.[439]

Moğultay b. Kılıç'ın, tartışma konusu yapılan hocalarının umumî icazetlerine dâhil olduğu şeklinde bir değerlendirme yapılabilir. Umumî icazet, hadis usûlünde bir *tesahül* (gevşeklik) olarak kabul edilse da yalancı veya müfteri olmak değildir. Bu türden icâzetlerde, icâzete konu olan hadisler veya kitaplar rivayetine izin verilen kişi veya kişiler belirtilmeden, "zamanımda yaşayanlara, müslümanlara, icâzet isteyen herkese mesmûâtım veya merviyyâtım için icâzet verdim" şeklindeki genel bir ifade kullanılmaktadır ve dolayısıyla babaların çocuklar için tanınmış muhaddislerden icâzet almasına imkân tanımaktadır.[440] Moğultay b. Kılıç da İbnü's-Salâh'ın hadis usûlüyle ilgili eseri üzerine yazdığı *Islâh*'da bu konuya değinmiş ve İbnü's-Salâh'ın hilafına umumî icazeti caiz gördüğünü, kendi görüşünü destekleyen rivayet ve örneklerle dile getirmiştir. Bu bahiste söz konusu ettiği iki hocasından biri Dimyâtî diğeri de el-Haccâr'dır.[441]

Moğultay'ın hocaları arasında zikredilen ve Moğultay'a yöneltilen en önemli eleştirilerden biri hâline gelen bir diğer isim el-Fahr İbnü'l-Buhârî'dir (690/1291).[442] el-

---

Tezkiretü'l-Huffâz, IV, 1477-1479; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, 417; Ali Osman Ateş, "Dimyâtî, Abdulmü'min b. Halef", *DİA*, IX, 311.

[436] ed-Dimyâtî'den umumî icazeti olduğuna dair bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, II, 789. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, II, 999. Eserlerinde ed-Dimyâtî'den hocası olarak bahsettiği örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, V, 147; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 193, 282; III, 75, 91, 99, 131, 399; IV, 60; V, 247, 272; VI, 96; VII, 192, 199, 349, 393, 416; VIII, 35; IX, 203; Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 856, 965, 967.

[437] Haftanın belirli günlerinde yapılan ve herkese açık olan sohbetleri ve vaazları ifade eden *mîâd*, medrese, dârü'l-hadis ve cami gibi kurumlarda maaşlı bir mansıbtır. İleride ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

[438] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 298; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 232; VIII, 308. Moğultay, Şeyh Takıyyüddîn'in *el-İktirah* adlı eserine atıf yaparken kendisinden hep "şeyhimiz" diye bahseder. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, I, 66, 322, 350-351, 508; II, 588, 597, 773, 831.

[439] el-Merzübânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran (384/994), *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, thk. Fritz Krenkow, Beyrut 1982, s. 516.

[440] Akpınar, "İcâzet", *DİA*, XXI, 395.

[441] Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, II, 788-790.

[442] 595/1198 veya 596/1199 yılında doğan el-Fahr b. el-Buhârî, zamanının en âlî isnada sahip muhaddisidir. 690 yılının Rabiulâhir ayında (Nisan/Mayıs 1291) Dımaşk'ta vefat etmiştir. Bkz. İbnü'l-Cezerî, *Târîhu Havâdîsi'z-*

Irâkî, Moğultay'ın kendisine el-Fahr b. el-Buhârî'nin icazet verdiğini söylemesi üzerine konuyu Takıyyüddîn es-Sübkî'ye sorar. es-Sübkî bu ihtimali uzak görür/reddeder ve "O (Moğultay) bana *Kifâyetü'l-Mütehaffiz*'ı [7]15 yılında arz etti ve o vakitler sakalı bitmemiş bir delikanlıydı' der.[443] Ancak Moğultay, bu icazetten eserlerinde bahis açmıştır. *el-Îsâl* adlı eserinde anlattığına göre kendisi adına İbnü'l-Buhârî'den icâzet isteyen, anne tarafından dedesi Ebü'l-Berekât Muhammed b. Âmir b. Hüseyn'dir. Moğultay bu icazeti, Hikr'de bulunan evlerinin 736 (1336) yılında yıkılmasından sonra bir kâğıt üzerine yazılmış şekilde bulduğunu ifade eder.[444] Yukarıda değinildiği gibi âlimlerin ilim meclislerine, ders halkalarına çocuklarını götürüp onlar adına icâzet alması sıradan bir uygulama haline gelmiştir. Tabakât türü eserlerde doğduğu yılda icâzet almış âlimlerden bahsedilmektedir.[445] Dolayısıyla Moğultay b. Kılıç'ın doğduktan sonra, dedesinin onun adına el-Fahr İbnü'l-Buhârî'den icâzet almış olması mümkündür. Bu sebeple Moğultay b. Kılıç'ın doğum tarihiyle ilgili yukarıda değinilen tartışma da bir yönüyle bu icâzetle ilgili gibi görünmektedir. Zira el-Fahr İbnü'l-Buhârî'nin vefatından bir yıl önce yani 689 yılında dünyaya geldiğini söyleyen Moğultay'ın kendi ifadesine karşın, 690 veya 690 yılından sonra doğduğu rivayetlerinin doğru kabul edilmesi durumunda, dedesinin el-Fahr İbnü'l-Buhârî'den Moğultay için icâzet almış olması imkânı ortadan kalkacaktır.

İbn Hacer'e göre Moğultay, el-Fahr İbnü'l-Buhârî'den icazeti olduğunu sonradan iddia etmiş; İbnü'l-Buhârî'den vasıta ile tahric ettiği rivayetleri, sonradan vasıtayı silmek ve sildiği yere "أنبأنا (bize haber verdi)" yazmak suretiyle bunu yapmıştır.[446]

İbn Fehd'e göre sahih olan, ilk semâının 717/1317 yılında olduğudur. Ancak Moğultay bu tarihten önce vefat etmiş olan ed-Dimyâtî, İbn Dakîkul'îd, İbnü's-Savvâf gibi âlimlerden işittiğini iddia etmiştir. Bu sebeple âlimlerin sert eleştirilerine muhatap

---

Zaman, I, 69-70; el-Fâsî, Takıyyüddîn Ebü't-Tayyîb Muhammed b. Ahmed (832/1429), *Zeylü't-Takyîd fî Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, Beyrut 1990, II, 178-179.

[443] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17.

[444] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 169; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 51-52.

[445] Örnek olarak bkz. es-Sehavî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, I, 355; V, 46.

[446] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17.

olmuştur.[447] İbn Fehd ayrıca Moğultay'ın 720'li yıllarda ilme talebinin arttığını, döneminin şeyhlerinden ders alma hususunda daha fazla gayret gösterdiğini ve pekçok hocadan hadis dinlediğini de ekler.[448] İbn Tağriberdî ise 710/1310 yılından sonra hadis tahsilini taleb ettiğini ve dönemin hadis şeyhlerinin meclislerine çokça katıldığını belirtir.[449]

Moğultay'ın hadis dinlemeye tam olarak ne zaman başladığı ile ilgili bu ihtilaflı tarihleri kıyaslamak üzere eserlerindeki tarih verdiği semâ kayıtlarına bakacak olursak; daha önce zikredilen Humus'da dinlediğini ifade ettiği hadis cüzü için verdiği tarih 709 (1310) yılıdır. Ayrıca hocası Ebü'l-Hasen b. Mûsâ el-Hicâzî'den el-Begavî'nin *Şerhu's-Sünne* isimli eserinin Taharet, Zekât ve Hac kitaplarını 711 (1311) yılı içinde birkaç ay boyunca okuduğunu ifade eder.[450] 717 yılına ait semâ kaydı ise *el-İ'lâm* adlı eserinde zikrettiğine göre, hocası Ebü'l-Hasen Ali b. Ömer el-Vânî es-Sûfî'ye (727/1327) 27 Cemaziyelevvel 717/7 Ağustos 1317 çarşamba günü kıraatle rivayetidir.[451]

Moğultay'ın, muhtemelen ilk çalışmalarından olan *el-Kıdhu'l-Mu'allâ fi'l-Kelâm alâ Hadîsi'l-Ya'lâ* isimli eserini 714 (1314) yılında telif ettiğini belirtmesi de[452] hadis dinlemeye ne zaman başladığı ile ilgili çağdaşı ve sonraki biyografi yazarlarının ifadelerine şüphe ile yaklaşmayı gerektirmektedir.

Bu tartışmalı hoca-talebe ilişkilerinin dışında dönemindeki pekçok hocanın derslerine katılan Moğultay, çeşitli eserleri dinler ve okur.[453] Bu derslerin hangi mekânlarda ve ne zaman gerçekleştikleri çoğunlukla belirtilmediği için hocaların biyografileriyle ilgili ayrıntılar üzerinden fikir yürütmek bazen mümkün olsa da bunlar tahminden öteye geçmemektedir. Yine de bu kısımda mümkün olduğunca tahminlerde bulunmaktan geri durulmayacak ve hangi eserlerin ne zaman kimden okunduğu tespit edilmeye çalışılacaktır.

---

[447] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 136. Ayrıca bkz. Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 71-72; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1497; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353.
[448] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133-134.
[449] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfi*, XI, 255.
[450] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 353. Bu hocasından başka bir rivayet için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 347.
[451] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 446-447.
[452] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 142.
[453] Moğultay'ın hocalarının tam bir listesi için bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 51-63; el-Ömerî, *el-Hâfız Moğultay*, I, 6-18; Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 70-83.

Moğultay'ın Takıyyüddîn es-Sübkî'ye (756/1355) talebe olduğu ve 715 yılında *Kifâyetü'l-Mütehaffiz fi'l-Luğa*'yı hocasına arz ettiği bilinmektedir. [454] Ancak bu hoca-talebe ilişkisinin daha önce başladığı ve Takıyyüddîn es-Sübkî'nin 739/1338 yılında, Dımaşk kâdılkudâtlığına atanarak Kahire'den ayrılana kadar bilfiil devam ettiği tahmin edilebilir. Takıyyüddîn es-Sübkî'nin Dımaşk'ta bulunduğu sonraki yıllarda ise Moğultay b. Kılıç'ın mektuplarla talebeliğini sürdürdüğü görülmektedir. Tâcüddîn es-Sübkî (771/1370), *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyye* isimli eserinde, el-Mizzî ile ilgili bahiste, dolaylı olarak Moğultay'dan bahsetmiş ve Moğultay'ın, babası Takıyyüddîn es-Sübkî'ye sorulmak üzere el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* eseriyle ilgili bazı sorularını 754 yılındaki Kahire'den Dımaşk'a yolculuğu esnasında kendisiyle gönderdiğini belirtmiştir.[455]

Moğultay, *Kifâyetü'l-Mütehaffiz*'ı bir başka hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'den (745/1344) kıraat yoluyla rivayet ettiğini zikreder; ancak tarih vermez.[456] Ebû Hayyân'ın Câmiu'l-Akmer'de ve Kubbetü'l-Mansûriyye'de ders verdiği bilindiğine göre Moğultay'ın bu iki mekândan birinde veya her ikisinde de kendisini dinlediği düşünülebilir.[457] İbnü'l-Ecnâdî'nin (470/1077) kaleme aldığı *Kifâyetü'l-Mütehaffiz fi'l-Luga*'nın dille ilgili bir eser olduğu göz önünde bulundurulduğunda eğitiminin ilk yıllarında bu eseri okumuş olması İslâm ilim geleneğine de uygundur. Ayrıca kendisinden *el-İştikâk* için de icâzet almıştır.[458] Moğultay'ın *el-İştikâk*'ın icâzetini aldığı bir başka hocası Ebü'l-Hasen Nûruddîn Ali b. Câbir el-Hâşimî'dir (725/1325).[459] Yine *el-İştikâk*'ın bir kısmını Muharrem 719'da (Şubat-Mart 1319) el-Ezher Camii'nde Takıyyüddîn Muhammed b. Abdulhamid el-Hemedânî'den (721/1321) dinler.[460]

---

[454] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17. es-Sübkî hakkında bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 63-71; es-Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-Huffâz*, s. 352-353; Bilal Aybakan, "Sübkî, Takıyyüddîn", *DİA*, XXXVIII, 14-15.

[455] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408.

[456] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 326.

[457] Mahmut Kafes, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, 152-153.

[458] İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî (321/933), *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1958, s. 37 (neşredenin mukaddimesi).

[459] İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 37-38 (neşredenin mukaddimesi). Hayatı hakkında bkz. es-Safedî, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, XX, 171; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 35-36.

[460] İbn Düreyd, *el-İştikâk*, s. 38 (neşredenin mukaddimesi).

Moğultay'ın, talebesi olduğu kesin olan isimlerin başında Takıyyüddîn b. Dakîkul'îd'in kardeşi Tâcüddîn Ahmed b. Dakîkul'îd (723/1323) gelir.[461] Moğultay kendisinden çokça hadis dinlemiştir.[462] Moğultay'ın 717 yılının Rebîülevvel ayının ilk Pazartesi günü (16 Mayıs 1317) Tâcüddîn İbn Dakîkül'îd'den Kâmiliyye medresesinde hadis dinlediğine dair bir sened vardır.[463] Ayrıca eserlerindeki kayıtlara göre yine bu hocasından lugat ve nahiv âlimi İbn Berrî'nin (582/1187) *et-Tenbîh ve'l-İzâh amma vaka'a fi Kitâbi's-Sıhâh li'l-Cevherî* eserini okumuş[464] ve yine İbn Berrî'nin *el-Havâşî ale'l-Mu'reb li'l-Cevâlîkî* eseri için icâzet almıştır.[465]

Bir başka hocası el-Cîze'de Bâbü'l-Câmi'deki *hanut*ta (dükkânda) varak satarak geçimini sağlayan ve el-Ma'ziyye Câmii'nde müezzinlik yapan el-Hasen b. Ömer el-Kürdî'dir (720/1320).[466] el-Kürdî'nin 712-713/1312-1313 yılından sonra hadis dersleri vermeye başladığı bilindiğinden, Moğultay da bu yıllardan sonra el-Kürdî'den hadis dinlemiş olmalıdır.[467]

Döneminin en önemli isimlerinden İbn Teymiyye de Moğultay'ın hocalarından biridir. Moğultay kendisiyle görüşmesini "Şöhreti bütün beldelere yayılan ve ilminin genişliğiyle herkesin tanıdığı şeyhimiz İmam Takıyyüddîn Ahmed b. Abdulhalim b. Teymiyye'yi Kahire'de gördüm. Orada bana şifahî olarak icâzet verdi. Daha sonra onunla vedalaşmak için geldim ve kendisinden tavsiye ve dua istedim. Bunun üzerine bana dedi ki "ey çocuk (gulam), Tirmizî'nin kitabında bize sabit isnadla rivayet edildiğine göre Allah Resulü (sav) İbn Abbas'a şöyle buyurdular: "Ey çocuk, sana onları muhafaza ettiğin müddetçe Allah'ın da seni muhafaza edeceği kelimeler öğretiyorum" ve hadisi devam ettirdi" sözleriyle anlatmıştır.[468] İbn Teymiyye'nin

---

[461] Hakkında bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 222-223.

[462] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 141; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 198; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1497; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 71; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313. Kendisinden rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 300, 324; II, 246, 321; III, 153.

[463] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141.

[464] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 325.

[465] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 59.

[466] ez-Zehebî, *Zeylü'l-İber*, IV, 57-58; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, 30-32.

[467] İbn Receb, *el-Müntekâ*, 141; İbn Kâdî Şühbe, *Târîh*, III, 198; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 268; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1497; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134.

[468] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 73; Moğultay b. Kılıç, *el-Vadıh*, s. 101; Moğultay b. Kılıç, *İkmal*, V, 83.

Kahire'ye ilk geliş tarihi 701 (1301), daha sonraki Şaban 705'tir (Şubat 1306). Çeşitli zümrelerle tartışması neticesinde kendisine yöneltilen "teşbih" suçlamaları dolayısıyla muhakeme ve kale hapsine mahkûm edilmesi dolayısıyla 709'a (1309) kadar Kahire'de kalmıştır. el-Melikü'n-Nâsır Kalavun'un 1310'da yeniden tahta geçmesiyle serbest bırakılmış ve 3 yıl kadar Kahire'de tedris ve fetva faaliyetlerini sürdürmüştür. Moğol saldırıları dolayısıyla el-Melikü'n-Nâsır Kalavun'la birlikte Dımaşk'a dönmek üzere Şevval 712/Şubat 1313'te Kahire'den ayrıldığına[469] göre Moğultay'ın İbn Teymiyye'den icâzet alması ve yaşanan vedalaşma sahnesi bu son ikameti esnasında vukû bulmuş olsa gerektir.

Moğultay'ın çokça dinlediği ve kendisinden rivayet naklettiği hocalarından biri de Ebu'n-Nûn ed-Debûsî'dir (729/1329).[470] el-Hâkim'in *Ulûmu'l-Hadîs*'ini[471] ve Vahidî'nin *Esbâbu'n-Nüzûl*'ünü[472] kendisine okuduğu; el-Hatîb'in *el-Fakîh ve'l-Mütefakkih*'ini münavele ile kendisinden aldığı bilinmektedir.[473]

Moğultay b. Kılıç'ın, kaynakların ittifak ettiği bir diğer hocası, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ömer el-Hutenî'dir (731/1330). Moğultay, İbn Asâkir'in *Mecmû'u'r-Ragâib fi Ehâdîsi Mâliki'l-Garâib*[474] ve *Tahkîku'l-Makâl fi't-Tayrati ve'l-Fe'l* kitaplarını,[475] Beyhakî'nin *Delâilü'n-Nübüvve*'sini[476] ve Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ini[477] Ebü'l-Mehâsin el-Hutenî'den okumuştur.[478]

---

[469] Ferhat Koca, "İbn Teymiyye, Takıyyüddîn", *DİA*, XX, 392.
[470] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, s. 534; İbn Râfi', *el-Vefeyât*, II, 244; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 71.
[471] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 454.
[472] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 177. Kendisinden diğer rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 319, 552-553; II, 53, 54; III, 359; V, 62; Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, 16, 132, 187.
[473] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 299.
[474] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 318. Kendisinden diğer bir rivayet için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 183.
[475] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 51, 71, 128.
[476] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 85.
[477] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 69.
[478] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; es-Süyutî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; İbn Râfi', *el-Vefeyât*, II, 244; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134. Moğultay'ın el-Hutenî'den rivayet nakli için bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, II, 858.

Moğultay'ın hadis dinlediği bir diğer hocası, daha sonra eseri üzerinde çalışma yapacağı Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahman el-Mizzî'dir (742/1341). [479] el-Mizzî'den hadis rivayet eden Moğultay'ın, [480] hayatı boyunca Dımaşk'taki dârü'l-hadislerde hadis okutan, dönemin pek çok önemli muhaddisine hocalık yapan el-Mizzî ile karşılaşmasının Dımaşk'a yaptığı yolculuk esnasında gerçekleşmiş olması muhtemeldir.

Moğultay'ın hocaları içerisinde, ilmî müktesabâtının teşekkülüne etkisi açısından zikredilmesi gereken en önemli kişi, kaynaklarda kendisinin yanında ilim tahsilini tamamladığı ifade edilen İbn Seyyidünnâs'tır (734/1334).[481] Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd'in ardından Kâmiliyye dârü'l-hadisi hocalığına getirilen İbn Seyyidünnâs'ın birçok hocadan erken yaşta icâzet alıp âlî isnadlara sahip olması hasebiyle döneminin en önemli muhaddislerinden sayılmasının yanısıra ricâl, ensâb ve siyer bilgisiyle de temayüz etmesi Moğultay'ın ilmî birikimine etkisi açısından göz önünde bulundurulmalıdır. İbn Seyyidünnâs'ın Kâmiliyye'nin yanı sıra Zâhiriyye ve Mühezzebiyye medreselerinde ve Sâlih Camii ile Rasd Mescidi'nde hadis dersleri verdiği bilinmekle birlikte Moğultay'ın kendisinden nerede ders aldığı belirtilmemiştir. Ancak çağdaşı Safedî'nin İbn Seyyidünnâs'ın iki yıl boyunca Zâhiriyye'deki derslerine katıldığını söylemesi, Moğultay için de bu ihtimali kuvvetlendirmektedir.[482]

Ayrıca Moğultay'ın İbnü's-Salâh Ali b. Ömer el-Vânî'den Ebû İshâk eş-Şirâzî'nin *Gaslu'r-Ricleyn*[483] ve İbnü'l-Medînî'nin *el-İlelü's-Sağîr*[484] kitaplarını; Ebû Zekeriya el-Makdisî/İbn Ebi'l-Fütûh el-Mısrî'den (737/1337) Abdullah b. el-

---

[479] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, IV, 1498-1500; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 457-461; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XII, 220-224; M. Yaşar Kandemir, "Mizzî, Yusuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, 220-221.

[480] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 116, 367; Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 168, 350; II, 171; Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 472.

[481] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 138. İbn Seyyidünnâs'ın hayatı hakkında bkz. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebîh*, thk. M. Muhammed Emin, Kahire 1982, II, 253-254; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 433; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmü'z-Zahire*, IX, 303; İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 208-213; es-Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-Huffâz*, s. 350-351; M. Yaşar Kandemir, "İbn Seyyidünnâs", *DİA*, XX, 316-318. Moğultay b. Kılıç'ın İbn Seyyidünnâs'tan hangi eserleri okuduğuna dair kaynaklarda bir bilgi yer almamakla birlikte, İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-Eser* adlı kitabının sonunda sıraladığı isnadına sahip olduğu eserlerin listesi bir fikir verebilir: *Sahîhü'l-Buhârî*, *Sahîh Müslim*, *Sünenü Ebû Dâvûd*, *el-Câmi' li't-Tirmizî*, *Sünenü en-Nesâî*, *Sünenü İbn Mâce*, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, Musa b. Ukbe'nin *Kitâbu'l-Megâzî*'si, İbn Âiz'in *Kitâbu'l-Megâzî*'si, İbn Sa'd'ın *Kitâbu't-Tabakâti'l-Kebîr*'i, et-Tabarânî, Ebû Ya'lâ el-Mevsılî, Ebû Bişr ed-Dûlâbî, *el-Gaylâniyyât*, İbn Abdilberr'in *Kitâbu'd-Dürer fî İhtisâri'l-Megâzî ve's-Siyer*, er-Ruşâtî'nin *el-Ensâb*'ı, Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı, Süheylî'nin *er-Ravzü'l-Ünüf*'ü. Bkz. İbn Seyyidünnâs, *Uyûnu'l-Eser*, II, 342-347.

[482] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 211.

[483] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 472.

[484] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 336. Bu hocadan başka rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 90, 133.

Mübârek'in *Târih*'ini,[485] Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-Târîh*'ini;[486] Muhammed b. Abdülhamid el-Mısrî'den (721/1321) Ebü'l-Hasen ed-Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif* kitabını;[487] Ebû Ali İbn Halîl el-Kürdî'den (720/1320) el-Mutayyen'in (297/909) *Târîh*'ini[488] okuduğunu belirten ifadelerinin yanı sıra, Sadrüddîn Ebü'l-Hasen Ali b. Muhammed b. Muhammed b. Abdulkavî el-Ensârî'den Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sını;[489] Ebü'l-Hasen Ali b. Mûsâ el-Hicâzî'den İbn İshâk'ın *el-Mübtede ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*'sinin Ebû Muhammed Abdurrahman b. Muhammed el-Muhâribî rivayetini[490] ve Ebû Bekr Abdullah b. Ali b. Şibl eş-Şâfi'î'den et-Taberânî'nin *el-Mu'cemü'l-Evsat*'ını[491] rivayet etmiş olması, hem hocalarına hem de okuduğu kitaplara dair ilk ağızdan bilgi verir. Sa'leb'in (291/904) *el-Fasîh* eserini ezbere bildiği[492] ve İbnü'l-Haymî'den Bahâ Züheyr'in (656/1258) *Dîvân*'ını okuduğu[493] da ilmi müktesabâtına dair kaynaklarda zikredilen bilgilerdendir.

Moğultay'ın gerek isimlerini saydığımız gerekse kendi eserlerinde atıf yaptığı veya kaynaklarda hocaları arasında sayılan ancak burada zikretmediğimiz daha pek çok hocadan ders aldığı gibi vaktinin çoğunu kendi başına okumaya ve mütalaa etmeye hasrettiği de dile getirilir.[494]

B. Hatîb el-Kazvînî'nin Himayesi ve Müderrislik Görevleri

Moğultay'ın ilmi hayatını derinden etkileyen kişi, hocası olmasından öte hâmîliğini de yapmış olan Hatîb el-Kazvînî'dir (739/1338). Kazvînî ile Moğultay'ın ilişkisi kaynaklarda "*sohbet/müsahabet*" ve "*mülâzemet*" kavramlarıyla ifade edilir.[495]

---

[485] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 235.
[486] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 72. Ebü'l-Fütûh el-Mısrî'den naklettiği diğer rivayetler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 117, 322, 366; II, 103, 212, 355; III, 335; IV, 84, 125; Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 124.
[487] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 391. Kendisinden diğer rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 203; IV, 135.
[488] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 346.
[489] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 92.
[490] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 80-81.
[491] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 73.
[492] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 140.
[493] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 581.
[494] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; eş-Şevkânî, II, 312; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255.
[495] el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzır*, s. 224; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; arıca bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313. George Makdisi, bu iki kavramı fıkıh eğitimi açısından şu şekilde izah etmektedir: "*Hukuk alanındaki yüksek öğretimin ilk aşamasında esas itibariyle öğrencinin müntesip olduğu hukuk ekolünün ilkeleri, yani mezhep fıkhı üzerinde yoğunlaşılıyordu. Sonraki*

Birine eşlik etmek, yanından ayrılmamak, bir şeyi ısrarla devam ettirmek anlamlarına gelen mülazemet, bir iktidar sahibinin yanında sürekli ve fiziksel olarak bulunmayı ifade etmekle birlikte bir âlim ile onun gözde talebeleri arasındaki bağ için de kullanılır.[496] Mülâzemetle birlikte kullanılan 'sohbet' kavramı da arkadaşlık ve talebelik anlamına gelmekle birlikte daha geniş düzlemde bir gruba katılmayı veya bir iktidar sahibinin emrine girmeyi de ifade eder. Bu tarz bir talebelik, ilmî anlamda yetiştiriciliğinin yanında pratik faydalar elde edilmesine de imkân sağlar ve âlimlerin gruplaşmalarının temelini teşkil eder.[497] Bu hoca-talebe münasebetinin bir göstergesi de Kazvînî'nin Moğultay üzerindeki etkisinin teliflerine yansımasıdır. Eserlerinden *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa*'nın başında kitabı hocası Kazvînî'nin isteği üzerine telif ettiğini belirtir.[498]

Hatîb el-Kazvînî'nin 724/1324 yılında el-Melikü'n-Nâsır Muhammed b. Kalavun'un, Mısır'a davet ederek Şam başkadılığı görevine dair tayin yazısını bizzat kendisine teslim ettiği ilk gelişinde, Kahire'de kalışı yaklaşık bir aylık bir süredir (Şam'dan ayrılışı 16 Cemaziyelevvel 724/11 Mayıs 1324; Kahire'den ayrılışı 5 Receb 724/28 Haziran 1324).[499] Bu süre zarfında bazı özel meclisler dışında ders verdiğini düşünmek mümkün görünmemektedir. Dolayısıyla Moğultay'ın talebeliğinin Cemâziyelâhir 727'de (Mayıs 1327) Mısır başkadısı olarak tayin edilmesiyle birlikte Mısır'a ikinci defa geldiğinde vukû bulduğunu kabul etmek daha uygundur. Moğultay'ın muasırı Safedî'nin el-Kazvînî'den 728 (1328) yılında Kahire'de icazet aldığını söylemesi de bu varsayımı destekler mahiyettedir.[500] Başkadılığın yanı sıra Kahire'de Nâsıriyye, Sâlihiyye ve Kâmiliyye medreselerinde müderris olarak görev yapan Kazvînî, çocuklarının davranışları yüzünden 737 (1337) yılında Mısır

---

aşamada (ihtisas eğitimi) ise tartışmalı meselelere, yani hilaf fıkhına ağırlık veriliyordu. Bu ikinci aşama, ihtisas öğrenciliği (suhbe) aşamasıdır. Bu aşamada öğrenci üstad-fakihin ihtisas öğrencilerinden biri (sahib), onun sürekli bir arkadaşı ve müntesibi haline gelir ve hocasıyla arasındaki bu ilişki, işteşlik anlamı taşıyan sâhabe fiiliyle ifade edilirdi. Daha sonraları aynı anlamda lâzeme fiili kullanılmış ve bu fiilden suhbe ile eş anlamlı olmak üzere mülazemet masdarı türetilmiştir. Mülazim ise Osmanlılar döneminde müderrisin yardımcısı anlamında kullanılıyordu. Ta'lîk faaliyeti esas itibarıyla bu suhbe döneminde gerçekleşiyordu." Bkz. Makdisi, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, s. 182.

[496] Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 48; Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 153-154.

[497] Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 47-48; Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 156-157.

[498] Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre*, s. 41-42.

[499] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 493-494; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 4; Ahmed Matlûb, *el-Kazvînî ve Şürûhu't-Telhîs*, Bağdat 1967, s. 127.

[500] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 496.

başkadılığından alınıp Şam'a kadı olarak gönderilene kadar sultanın en yakınındaki isimlerden biridir.

Hatîb el-Kazvînî'nin, sultan nezdinde Moğultay'ın hâmîliğini yaptığı bilinmektedir. Kazvînî'nin sultanla yakın dostluk kurduğu ve hatırı sayılır biri olduğu kaynaklarda "Kazvînî, Mezâlim mahkemesinde (*Dâru'l-Adl*) Sultan'ın doğru karar alması noktasında elini kuvvetlendirirdi" gibi ifadelerle özellikle vurgulanmış, hiçbir kadının Memlük sultanları nezdinde onun nail olduğu nüfuza sahip olamadığı belirtilmiştir.[501] Safedî'nin naklettiği bir anektod bu nüfuzun derecesini göstermesi açısından zikredilmeye değerdir. Safedî, dönemin Mısır Sır Kâtibi olan Kâdî Şerefüddîn Ebû Bekr b. eş-Şihâb Mahmûd'dan Dâru'l-Adl'de şahit olduğu bir günde Kazvînî'nin, şefaatçi olduğu, hakkında istişare ettiği veya lütufta bulundukları dışında cebinden on altı dava çıkardığını ve bütün bu davalarda Kazvînî ne istediyse Sultan tarafından kabul edildiğini kaydeder.[502] Sultanla birlikte hacca da giden Kazvînî, pekçok kişi için sultan huzurunda tavassutta bulunmuş ve maksadın hâsıl olmasını sağlamıştır.[503] Sadece sultan değil, hem Şam hem de Mısır ahalisi tarafından çok sevilen Kazvînî, oğlunun yolsuzlukları nedeniyle 737 (1337) yılında Kahire'deki görevinden azledilip Şam kadılığı göreviyle Dımaşk'a gönderilmiştir.[504]

Moğultay'ın İbn Seyyidünnâs'ın vefatı üzerine 7344/1334 yılında Kahire'deki Zâhiriyye medresesine müderris olarak atanmasının Kazvînî'nin inayetiyle olduğu kaynaklarda açıkça zikredilmiştir.[505] Sultan Muhammed b. Kalavun dönemi hakkında yazılmış temel kaynakların başında gelen ve özellikle şahsî müşahedelere dayanmasıyla önem arzeden Mûsa b. Muhammed b. Yahya el-Yûsufî'nin (759/1358)[506] kaleme aldığı *Nüzhetü'n-Nâzır fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır* isimli kronikte, İbn Seyyidünnâs'ın vefatı ve büyük bir kalabalığa sahne olan cenazesi anlatılırken, İbn Seyyidünnâs hakkındaki

---

[501] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 494; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 4, 6; Matlûb, *el-Kazvînî*, s. 129.
[502] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 494.
[503] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 494; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 4. Sevdiği ve önem verdiği kişilerin çeşitli mansıblarla hizmet etmelerine tavassut ettiğine dair başka bir örnekte, Mısır başkadısı olduğunda yanına çağırdığı Yûsuf b. Ebû Bekr'i sadaka ve yetimlerin nazırlığıyla görevlendirmesidir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 483.
[504] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, IV, 495; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 5; Matlûb, *el-Kazvînî*, s. 130-132.
[505] el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzır*, s. 224-225; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; ayrıca bkz. İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352. Mansıblara tayinde âlimler, emirler ve sultanlar arasındaki ilişkilerin etkisi hakkında bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 122-132.
[506] Mustafa Kılıç, "Yûsufî", *DİA*, XLIV, 42-43.

söylentilere de değinilir ve sultanın kulağına giden bu söylentilerin ertesi gün Dâru'l-Adl'de bir araya geldiği Kazvînî tarafından bertaraf edildiği kaydedilir.[507] Kazvînî'nin muhtemelen aynı mecliste İbn Seyyidünnâs'ın yerine Moğultay'ın atanması için sultan nezdinde girişimde bulunduğu varsayılabilir. Zira kaynaklarda, önemli mansıplara sahip âlimlerin vefatlarından hemen sonra o mansıpların kimlere verileceğine dair tartışmalar yaşandığına ve hızlı davranmanın önemli olduğuna dair pek çok örnek vardır.[508]

Zâhiriyye medresesi, Moğultay'ın talebelik yıllarından itibaren hayatında önemli bir yere sahip olmuş mekânlardandır. Nitekim İbn Tağriberdî, Moğultay'ın isminden hemen sonra "Eski Kahire'de bulunan Zâhiriyye'de hadis müderrisi" şeklindeki bir cümleyle onu tanımlar.[509] Hocası İbn Seyyidünnâs'ın Şaban 734 (Nisan 1334) tarihindeki ânî vefatının[510] ardından yerine hadis tedrisiyle görevlendirilmesi, Moğultay'ın ilmî kariyeri açısından önemli bir dönemeç gibi görünmektedir. Yûsufî, Moğultay'ın Zahiriyye medresesine hadis müderrisi olarak atanmasının, memlük asıllı olduğu ve hadis hafızlığıyla meşhur olmadığı için halkın tepkisine neden olduğunu da kaydeder.[511]

Tabakât kitaplarında Moğultay b. Kılıç'ın hadis hafızı olduğu konusunda mutabakat olmasına[512] rağmen Yûsufî'nin Moğultay'ın hadis hafızlığı ile meşhur olmadığını zikretmesi dikkat çekicidir. Bunun ne anlama geldiğini kavrayabilmek için Moğultay'ın, İbnü's-Salâh'ın hadis usûlüyle ilgili eseri üzerine kaleme aldığı *Islâh* adlı eserinde yer verdiği "muhaddis" tanımına bakmak faydalı olacaktır: "Muhaddisin, hadis yazması, okuması, dinlemesi, anlaması, şehirlere ve köylere yolculuk yapması, bine yakın müsned, ilel ve tarih kitabından usûlü kazanması, fürû üzerinde çalışmış olması

---

[507] el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzı*r, s. 222; ayrıca bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 213.

[508] 702 (1302-1303) senesinde vefat eden Zeynüddîn el-Fârıkî'nin vefatının ardından mansıblarına dair yaşanan çekişmeler, bu örneklerden sadece biridir. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, 55-57. Daha geç tarihli ve sultanın müdahil olduğu başka örnekler için bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 123-130.

[509] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255.

[510] Bir başka muasır kaynak olan el-Cezerî'nin *Havâdisü'z-Zamân*'ında, İbn Seyyidünnâs'ın vefatıyla ilgili ayrıntılı bir tasvir vardır. Buna göre İbn Seyyidünnâs, Zâhiriyye medresesinin kütüphanesinde çalışırken âniden fenalaşmış, çağrılan doktorlar kalp krizi şüphesiyle muayene etmişler ancak hiçbir hayat emaresine rastlayamamışlardır. Cenazesi kütüphaneden medresenin üstünde bulunan evine taşınmış ve bir gün bir gece sonra, büyük bir kalabalığın katıldığı ve Kazvînî'nin kıldırdığı cenaze namazının ardından defnedilmiştir. Öncesinde herhangi bir rahatsızlığı olmaması dolayısıyla bu ânî ölüm, herkesi şaşırtmış ve üzmüştür. Bkz. el-Cezerî, *Havâdisü'z-Zamân*, III, 720-721.

[511] el-Yûsufî, *Nüzhetü'n-Nâzır*, s. 225.

[512] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 433; es-Süyutî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 268; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1498; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15.

gerekir. Bu durumda muhaddisliği inkâr edilmez. Yok eğer başında taylasan, ayaklarında na'leyn, zamanının emirlerinden bir emirle veya kendisini inci mercanla süsleyen veya rengarenk elbiseler giydiren biriyle dostluk kurmuş ve hadis tahsilini iftira ve bühtanla elde etmiş, çoluk çocuğa kendini oyuncak etmiş, bir hadis cüzünden veya dîvândan kendisine okunanı anlamayan bir kişiyse ona muhaddis denmez hatta insan bile denmez. O kişi cehaletiyle haram lokma yemektedir, bunu helal görürse de İslâm dininden çıkar."[513] Moğultay, aynı yerde yine muhaddisin özellikleri hususunda Hâzimî'nin *Tuhfetü's-Sefîne* isimli eserinden bir alıntı yapar: "Rivayeti hüccet olacak bir ravinin ilk şartı eğer adaleti sabitse ilim ehli arasında hadis talebiyle maruf olması ve bu hususta çaba harcadığının bilinmesi, hadis talebiyle şöhret bulması ve hıfzının sahifelerden değil de âlimlerden alınmış olması gerekir."[514]

Bir muhaddisin sahip olması gereken bu hususiyetlerden en dikkat çekeni hıfzının kitaplardan değil de âlimlerden alınmış olması gereğidir. Moğultay'ın kendi başına çok okuduğuyla ilgili tabakât kitaplarındaki ifadelerin olumsuz bir tonda dile getirilmesinin nedeni de bu olsa gerektir.[515] Dolayısıyla Yûsufî'nin Moğultay b. Kılıç hakkında dile getirdiği, hadis hafızlığı ile meşhur olmadığına dair ifadelerin, gerçekten hadis hafızı olmadığına değil Kâhire'nin en önemli hadis tedris edilen medreselerinden Zâhiriyye'de müderris olacak kadar meşhur bir hadis hafızı olmadığı anlamına geldiği düşünülmektedir. Moğultay b. Kılıç, muhaddiste aranan özellikleri sıralarken genel kanaati yansıtacak şartlara yer vermekle birlikte, bu şartlardan en azından birine, hadisleri sahifelerden değil de hocalardan alma şartına uymamakla suçlanmıştır.

[513] Moğultay b. Kılıç, Islâh, I, 101. Moğultay'ın zikrettiği taylasan adı verilen başlık, ilk İslâmî dönemde başı örtüp omuzlardan aşağıya sarkıtılması dolayısıyla Yahudilerin talitini çağrıştırdığı için kaynaklarda Yahudi elbisesi olarak da tarif edilmiştir. İbn Teymiyye'nin de bunun Yahudi kıyafeti olduğuna dair ifadeleri, Moğultay b. Kılıç'ın yaşadığı dönemde hala giyilmesi hoş karşılanmayan bir kıyafet olduğunu düşündürmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Nuh Arslantaş, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", İSTEM, Yıl: 6, S. 11, s. 23-24.

[514] Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, I, 102.

[515] İbn Şâhin, *Neylü'l-Emel*, I, 332; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255.

Benzer şekilde Mısırlılar'ın onunla alay ettikleri, zecel, balak gibi farklı türlerde şiirler söyledikleri, hiçbir sözü esirgemedikleri, hiciv konusunda ileri gittikleri kaynaklara yansıyan bilgilerdendir.[516]

Memlük olmayan yerli âlimlerin, memlüklerden evlâd-ı nâstan olan âlimlerin faaliyetlerini küçük görme eğiliminde olduklarını dile getiren Ulrich Haarmann, ilmî faaliyetlerin memlüklerin işi olmadığı, onların sadece siyasî istikrarı sağlama ve dinî kurumları malî olarak destekleme yükümlülükleri olduğu şeklinde bir kanıya sahip olduklarını vurgulamıştır.[517] Bu önyargılara rağmen Moğultay b. Kılıç gibi pek çok evlâd-ı nâs, ilimle meşgul olmayı askerî görevlere tercih etmiş ve çeşitli ilimlerde derinleşerek talebe yetiştirip eserler kaleme almıştır.[518]

Zâhiriyye medresesi, kurulduğu günden itibaren Kahire'nin en önemli hadis tedris merkezlerinden biri olmuştur. Moğultay'dan sonra da bu önemini muhafaza etmiştir.[519] Dolayısıyla Moğultay'ın bu göreve getirilmesi sonrası yaşanan tartışmalar, bu mansıbın öneminin doğal bir sonucu olarak da değerlendirilebilir. Ancak bu itirazlar ve hicivlerin pratikte bir karşılık bulmadığı ve Moğultay'ın bu medresedeki hadis tedrisi görevine devam ettiği anlaşılmaktadır. Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran el-Merzübânî'nin (384/994) *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*'sının Radıyüddîn İbnü'z-Ziyâ tarafından tashih edilmiş ve notlandırılmış bir nüshasının istinsahının Moğultay b. Kılıç tarafından

---

[516] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197. Bu dönemde ilmiye mansıbları için yapılan tercihlerin çeşitli sebeplerle tartışmalara neden olmasının nadirattan olmadığı görülmektedir. Örneğin İbn Teymiyye'yi destekledikleri gerekçesiyle ez-Zehebî'nin Sâlihiyye türbesinde, el-Mizzî'nin de Eşrefiyye Dâru'l-hadisinde mansıba getirilmesine karşı çıkılmıştır. ez-Zehebî'nin ifadelerine göre 718 (1318) tarihinde yaşanan bu tartışmalar esnasında, el-Mizzî ders vermeye geldiğinde boş bir salonla karşılaşır. ez-Zehebî'nin ilk dersi ise Hanbelî bir âlimin tutuklanmasıyla baltalanır. Bkz. Caterina Bori, "İbn Taymiyya wa Jamā'atuhu: Authority, Conflict and Concensus in Ibn Taymiyya's Circle", *Ibn Taymiyya and His Times*, ed. Yossef Rapoport-Shahab Ahmed, Oxford 2010, s. 39.

[517] Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 81-84. Arapların Türklere ve memlüklere bakışıyla ilgili daha geniş değerlendirmeler için Haarmann'ın şu iki makalesine bakılabilir: Haarmann, "Ideology and History, Identity and Alterity", *International Journal of Middle East Studies*, s. 175-196; Haarmann, "Rather the Injustice of the Turks", *Studia Islamica*, s. 61-78.

[518] Evlâd-ı nâsın derinleşmeyi tercih ettiği tarih ve hadis gibi çeşitli ilim dalları ve bu alanlarda yetişen âlimlere örnekler için bkz. Haarmann, "Arabic in speech, Turkish in Lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 106-108.

[519] Beyne'l-kasreyn mahallesinde, 662 (1263) yılında yapımı tamamlanan bu medrese, Melik Zâhir Baybars tarafından zengin bir vakıfla kurulmuştur. Büyük bir kütüphanesi de olan bu medresenin doğu eyvanı hadis tedrisine tahsis edilmiş ve burada Şerefüddîn ed-Dimyâtî (705/1306) müderris olarak görevlendirilmiştir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 378-379; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 41-42. Zâhiriyye ve Kahire'nin diğer medreseleriyle ilgili bir değerlendirme için bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 60-66, 77-93.

13 Rabîulahir 738 (8 Kasım 1337) Cuma günü Zâhiriyye medresesinde tamamlandığına dair kayıt, kendisinin bu tarihte hâlâ medresede müderris olduğunu göstermektedir.[520]

Sübkî'nin naklettiği bir anektod da Moğultay'ın 754 (1353) yılında hâlen Zâhiriyye'deki hadis şeyhliği görevinde olduğunu göstermektedir. Buna göre Sübkî, 754 (1353) yılında Kahire'den Dımaşk'a dönüşünde, Kahire'deki Zâhiriyye medresesi hadis şeyhi Alâüddîn Moğultay'ın el-Mizzî'nin *Tehzîb*'ine yazdığı istidraklerle ilgili bazı sorularını babası Takıyyüddîn es-Sübkî'ye (756/1355) getirdiğini ve babasının da bunlara yönelik cevaplarını "Mısır diyarından oğlum Abdulvehhâb tarafından getirilen soruların cevaplarıdır; 28 Cemaziyelevvel 754" (1 Temmuz 1353) şeklinde başlayan bir risale halinde kaleme aldığını belirtir.[521] Ayrıca *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in günümüze ulaşan nüshasındaki sema kaydına göre sonuncusu 21 Receb 755 (11 Ağustos 1354) Pazartesi günü olmak üzere Zâhiriyye medresesinde bu eserin okunduğu iki meclis icra edilmiştir. Yine Zâhiriyye'de gerçekleştirilen bir başka kıraat kaydı da 6 Ramazan 755 (24 Eylül 1354) tarihlidir.[522] Ayrıca Moğultay'ın 14 Safer 754 (21 Mart 1353) tarihinde Zâhiriyye medresesi civarındaki evinde yaptığı derse dair kayıt da bu varsayımı desteklemektedir.[523] Bütün bu tarihî kayıtlardan, Moğultay'ın Zâhiriyye medresesindeki görevinin en azından 1354 yılına kadar devam ettiği kesin bir şekilde anlaşılmaktadır.

Kazvînî, sadece Zâhiriyye'deki mansıb için değil, hatipliğini ve nâzırlığını yaptığı[524] esnada sultanın Cuma camii olan Camiu'l-Kal'a'da Moğultay'ın müderrislik yapması için de tavassut etmiştir.[525] Kahire'nin en büyük ve en önemli camisi olması hasebiyle sultanların cuma namazını eda ettiği bu camide imamlar, hatipler, müezzinler ve kariler görevlendirilmesinin yanı sıra ders de yapıldığı belirtilmekle birlikte dersin içeriğine veya müderrislere dair bilgi yoktur.[526] Moğultay'ın burada ders verdiğini belirten kaynaklar, bu görevin ne zaman başladığı, ne kadar sürdüğü gibi ayrıntılara

[520] el-Merzübânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, s. 516.
[521] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408.
[522] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 83, 137-139.
[523] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141. Moğultay b. Kılıç'tan önce Zâhiriyye'de hadis şeyhi olan hocası İbn Seyyidünnâs'ın da medresenin üstündeki bir evde kaldığından bahsedilmesi, bu evin medreseye ait hadis müderrisine tahsis edilen bir ev olduğunu düşündürmektedir. Bkz. el-Cezerî, *Havâdisü'z-Zamân*, III, 721.
[524] Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, XI, 258-260.
[525] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435.
[526] el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 325.

girmezken[527] talebelerinden Şemsüddîn Muhammed b. Ali b. Aybek es-Serûcî'nin (744/1343) burada Moğultay'dan ders aldığı bilgisi[528] bir tahmin yapılmasını mümkün kılmaktadır. İlmî yetkinliğiyle takdir toplayan ancak genç yaşta vefat etmesiyle herkesi üzen es-Serûcî'nin 714'te (1314) doğduğu ve ez-Zehebî'den 736'da (1336) ders aldığı[529] göz önünde bulundurulunca Moğultay'dan da yaklaşık olarak bu tarihlerde ders dinlediğini varsaymak mümkündür. Dolayısıyla Moğultay b. Kılıç'ın Zâhiriyye medresesinde ders verirken burada da bir halkası olduğu anlaşılmaktadır.

Moğultay'ın müderrislik yaptığı bir diğer önemli mekân, Baybarsiyye Hankâhı'dır.[530] Hankâh; tasavvuf ehlinin bir araya gelip zikir ve sohbet yapmasının yanı sıra çeşitli ilimlerin de tahsil edildiği bir yapıdır. Bu yönüyle hankâhlar, Memlükler döneminde ilmî faaliyetlerin sürdürüldüğü önemli mekânlardan biri haline gelmiştir. İbn Hacer el-Askalânî ve Süyûtî'nin Baybarsiyye Hankâhı'nda hadis imlâ meclisleri akdetmesinin yanı sıra hankahın şeyhliğini de yaptıkları ve bu müessesenin nâzırı ve şeyhi oldukları bilinmektedir.[531] Dolayısıyla Baybarsiyye Hankâhı'nda hadis dersleri yapıldığı ve bu dersler için müderris tayin edildiği anlaşılmaktadır. Ancak Moğultay'ın bu hankâhta müderrislik dışında bir görev üstlenip üstlenmediği belirsizdir. Baybarsiyye Hankâhı, yapıldıktan bir süre sonra saltanat çekişmeleri nedeniyle kapanmasının

[527] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 140.

[528] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16.

[529] es-Süyutî, *Zeylü Tezkireti'l-Huffâz*, 63; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisanü'l-Mizan*, VI, 72; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 141.

[530] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 18; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 72; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 140-141; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; İbn Râfi', *el-Vefeyât*, II, 244; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353. Saltanatı çok kısa süren Rüknüddîn Baybars el-Çaşnigîr'in, tasavvufa ilgisi dolayısıyla 709 (1309) yılında yaptırdığı bu hankâh, ribat ve türbe gibi çeşitli yapıları içine alacak şekilde bir külliye formunda inşa edilmiştir. Ancak Baybars'ın aynı yıl (709/1310) vefatının ardından tekrar sultan olan en-Nâsır tarafından kapatılıp onbeş yılı aşkın bir süre kapalı kaldıktan sonra tekrar açılmıştır. Baybars, Kahire'nin en büyük ve gösterişli hankâhlarından biri olan bu külliyedeki kubbeye (türbeye) defnedilmiştir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 415-418. İbn Kutluboğa'nın Moğultay'ın hadis şeyhliği yaptığı yerlerden bahsederken Muzafferiyye şeklinde zikrettiği de Baybarsiyye Hankâhı'dır. Baybars Çaşnigir'in el-Muzaffer lakabını kullanması dolayısıyla hankâhı el-Muzafferiyye olarak da bilinir. Bkz. İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmi'l-Mansûr ve'l-Benîh* isimli kroniğinde 762 yılı olaylarını kaydederken, vefat edenler arasında Moğultay b. Kılıç'a da yer vermiştir. Hadis şeyhliği yaptığı yerleri sıralarken bu kurumu, Dımaşk'taki Rukniyye türbesi ile karıştırmıştır. Diğer kaynaklarda belirtilmemesi yanında Moğultay'ın Dımaşk'ta kaldığı sürenin kısıtlı olması, bunun tarihçinin bir hatası olduğunu ortaya koymaktadır. Bkz. İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebîh*, III, 242-243. Chamberlain, vakfedilen medrese veya hankâh gibi yapıların aynı zamanda vâkıf ve ailesi için türbe olarak tasarlanmasında, dinî gayelerin yanı sıra sembolik değeri dolayısıyla siyasî ve toplumsal faydalarının da göz önünde bulundurulduğu kanaatindedir. Chamberlain'a göre bu gösterişli türbelerdeki merâsimler, iktidar sahibi kişinin ailesini, yakınlarını ve destekçilerini bir arada tutan bir güce dönüşmektedir. Bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 77-79.

[531] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, 61-62. Kahire hankâhlarının eğitim kurumu olarak fonksiyonları için bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 72-77.

ardından 726 yılının başında (1325) yeniden eski vakıf gelirleriyle birlikte faaliyete geçmiştir.[532] Hankâhın vakfiyesindeki, türbede gerçekleştirilmek üzere vaz edilen hadis dersleriyle ilgili bahse göre bir hadis şeyhi, 30 hadis talebesine ders vermek üzere görevlendirilecek ve kendisine aylık 130 *dirhem* ödenecek; şeyh, haftalık ders günlerinde kendi seçtiği eserlerden talebelere hadis okutmakla sorumlu olacaktır.[533] Verilen hadis dersiyle ilgili bu bilgiler, Moğultay'ın maaşından derse katılan öğrenci sayısına ve dersin içeriğine dair ayrıntıları sunması açısından oldukça önemlidir.

Vakfiyesi de elimizde olan Moğultay'ın tedris faaliyetlerinde bulunduğu bir başka mekân Sargatmışiyye medresesidir. Hanefî mezhebine göre fıkıh eğitimi vermek üzere kurulan bu medresede bir de hadis müderrisliği bulunur.[534] Moğultay, ilk açıldığı zaman burada tedrisle görevlendirilir ancak daha sonra Emir Sargatmış tarafından uzaklaştırılır.[535] 757'de (1356) başlayan bu görevinin süresiyle ilgili bilgi yoktur. Medresenin vakfiyesine göre; "hadisle iştigal etme ehliyeti olan" bir hadis hocası ile on beş öğrencisine tahsis edilen bu ders, haftada dört gün öğle ile ikindi namazları arasında yapılır ve karşılığında hocaya her ay 100 *dirhem nukre* ödenir.[536] Vakfiyede fıkıh dersleri için muhakkak Hanefî mezhebinden bir kitap okunması şart koşulmuş olmasına rağmen hadis dersi için hangi eserin okutulacağına dair bir kayıt veya sınırlandırma yer almaz. Yine vakfiyeden anlaşıldığına göre bir *hâzinü'l-kütüb*ün görevlendirildiği bu medresenin zengin bir kütüphanesi olduğu varsayılabilir.[537]

---

[532] el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 416-418

[533] Fernandes, "The Foundation of Baybars al-Jashankir", *Muqarnas*, s. 28.

[534] Emir Seyfüddîn Sargatmış en-Nâsırî (759/1358) tarafından Kahire'nin dışında Ahmed b. Tolun Camii'nin yakınlarında yaptırılan, 756 yılının Ramazan ayında yapımına başlanan ve Cemaziyelevvel 757 yılında tamamlanan bu medresenin açılışı 9 Cemaziyelevvel (10 Mayıs 1356) Salı günü devlet erkânının da katıldığı bir törenle yapılmıştır. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 403-404. 757/1356 yılında yazıp Sultan'a sunduğu eseri *Sükkerdânü's-Sultân*'da İbn Ebî Hacele, Emir Sargatmış ve medresesi hakkında bilgilere ve emiri öven bir şiire yer vermiştir. Bkz. İbn Ebî Hacele, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Ebî Bekr b. Abdilvâhid et-Tilimsânî (776/1375), *Sükkerdânü's-Sultân*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2000, s. 55.

[535] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 18-19.

[536] Ali, "Nassâni cedîdâni", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, s. 149. *Dirhem nukre*, XIII-XV. asır arasında Eyyûbîler ve Memlükler döneminde kullanılan bir sikke çeşididir. Söz konusu dönemde yaşanan gümüş sıkıntısı nedeniyle muhtevasının üçte ikisi bakır olan ve "kara dirhem" de denilen bu sikkeler kesilmiştir. Bkz. Halil Sahillioğlu, "Dirhem", *DİA*, IX, 370.

[537] Ali, "Nassâni cedîdâni", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, s. 152; Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 94-95. Bu medresede hadis dersi veren bir diğer âlim İbn Haldun'dur. Sultan tarafından 791/1389 yılı Muharrem ayında hadis hocalığı boşalan Sargatmışiyye medresesinde bu göreve getirilen İbn Haldun, ilk dersini *el-Muvatta*'nın incelenmesi üzerine yapmış ve onun hadis eserleri içerisindeki yerini anlatarak söze başlamıştır. İlk dersin tam metni için bkz. İbn Haldûn, *et-Ta'rîf*, s. 188-197.

Aynî, 849 (1445-1446) yılı olaylarını anlatırken 11 Ramazan Cumartesi (11 Aralık 1445) günü, vefatı dolayısıyla Muhammed b. et-Tefehnî yerine Muhibbüddîn İbn Şeyhzâde'nin Sargatmışiyye medresesi müderrisliğine atandığını haber verir ve onun bu işe ehil olmadığını vurgulamak için medrese kurulduğunda fıkıh ve hadis olmak üzere iki ders olduğunu; fıkıh dersini Kıvâmüddîn el-İtkânî (758/1357), hadis dersini ise "Buharî şârihi" Moğultay'ın verdiğini hatırlatır. Böylece Moğultay'ın o medresedeki hadis şeyhliğine ehil olduğunu tasdik ederek "zamanın insanlarla nasıl oynadığına bakın" der.[538]

Moğultay'ın ders verdiği ancak bu derslerin hususiyetleriyle ilgili bilgi sahibi olmadığımız diğer medreseler ise şunlardır: Necmiyye,[539] Nâsıriyye,[540] Mecdiyye,[541] Mühezzebiyye.[542] O dönemde aynı anda birden çok medresede veya diğer kurumlarda ders vermenin ve çeşitli mansıbları aynı anda uhdesinde bulundurmanın yaygın bir uygulama olduğu bilinmektedir.[543] Dolayısıyla kaynaklarda herhangi bir işaret olmadan Moğultay b. Kılıç'ın bu kurumlarda hangi sırayla görev aldığını veya eş zamanlı olarak görev alıp almadığını belirlemek mümkün değildir; fakat aynı zaman zarfında birden fazla medresede ders verdiği varsayılabilir.

---

[538] el-Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî (855/1451), *Ikdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman*, thk. Abdürrazık Tantavi Karmut, Kahire, 1989, s. 642. Moğultay b. Kılıç'ın "Buhârî şârihi" olarak anılması, *et-Telvîh fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî* adlı eseri dolayısıyladır. İbn Hacer el-Askalânî'nin *Fethü'l-Bârî* isimli şerhinin kaynaklarından biri olan ve tamamı günümüze ulaşmayan eser hâlen yazma halindedir. Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, I, 546.

[539] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 18; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141. Medresenin tarihi ve mimari özellikleri için bkz. el-Makrizi, *el-Hıtat*, II, 374; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhadara*, II, 239; Hüsni Muhammed Nüveysır, *el-İmârâtü'l-İslâmiyye fî Mısr: Asru'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Kahire ty., s. 76-95.

[540] İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269. el-Melikü'l-Âdil Zeynüddîn Ketbuğa tarafından Mansûriyye kubbesi/türbesi civarında yaptırılan, yapımı 703/1303 yılında tamamlanan ancak Ketbuğa'nın hal'inden sonra el-Melikü'n-Nâsır Muhammed tarafından satın alınıp dört mezhep fıkhının tedrisi için kurulan bu medresede hadis dersi verildiğine dair *Hıtat*'ta herhangi bir bilgi yoktur. Bkz. el-Makrizi, *el-Hıtat*, II, 382. Ancak en-Nüveyrî'nin naklettiği vakfiyesine göre kubbe revakında yani türbede bir hadis şeyhinin ders vermesi kararlaştırılmıştır. Vakıf nâzırının 300 dirhem aldığı bu yapıda, hadis şeyhine aylık 30 dirhem nukre verilmesi ön görülmüştür. Medresenin kütüphanecisi de 30 dirhem almaktadır. Vakfiyenin ve diğer görevlilerle maaşların ayrıntıları için bkz. en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, 41-51.

[541] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141. Şeyh Mecdüddîn Ebû Muhammed Abdulaziz el-Halîlî (680/1281) tarafından 663 yılında yaptırılan bu medresede kendisi de görev yapmıştır. Nispeten büyük bir medrese olduğu görevlilerin çeşitliliğinden anlaşılsa da ayrıntılı bilgi yoktur. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 400.

[542] Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 72; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269. Bâbü'z-Züveyle dışında Haleb mahallesinde el-Kumârî hamamı yakınlarında yer alan bu medrese, İbn Ebî Halika olarak bilinen baştabip el-Hakîm Mühezzebüddîn Ebû Sa'id Muhammed b. Ali tarafından inşa edilmiştir. Makrizî, bu medresenin ne zaman inşa edildiğinden bahsetmemişse de el-Hakîm Mühezzebüddîn'in 11 Ramazan 684 (10 Kasım 1285) yılında baştabip olduğu ve Mansûriyye bîmâristanına tıp müderrisi olarak atandığı göz önünde bulundurularak, medresenin bu tarihten sonra inşa edildiği düşünülebilir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 369, 397.

[543] Örneğin el-Kazvînî 1326 yılında Dımaşk'tan Kahire'ye Şafiî kadılkudatlığı için çağrıldığında, aynı zamanda Nâsıriyye ve Sâlihiyye medreseleri ile Kâmiliyye dârü'l-hadisi müderrislikleri de uhdesine verilmiştir. Bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 134-138.

Moğultay'ın ders verdiği yerler arasında ayrıca bazı camilerden bahsedilmektedir.[544] Kurulduğu ilk andan itibaren cami, ilim tahsil edilen bir mekân olagelmiş; her zaman için ilim tahsili, caminin mekân olarak aslî unsurlarından biri olmuştur. Moğultay b. Kılıç'ın döneminde camilerde hadis okutan hocalar ikiye ayrılmaktadır. Bir kısmı caminin vakfından tahsis edilmiş mansıblara atanarak hadis hocalığı yapanlardır. Bir kısmı ise özellikle üç aylarda meşhur hadis kitaplarının halka okunması amacıyla tahsis edilen şeyhlik veya kârîlik mansıbına atananlardır. Bunların dışında herhangi bir görevi olmaksızın halka açık olarak ya da kendi öğrencilerine has bir şekilde hadis okutan muhaddisler de söz konusudur.[545] Hocalar gibi, yapılan hadis derslerinin mahiyeti de; müderrislerin düzenli dersleri, imlâ meclisleri,[546] serbest hadis rivayetleri, özellikle muhaddisler tarafından yapıldığında haftalık hadis sohbetleri anlamında mîâdlar, meşhur kitapların hatim meclisleri gibi çeşitlilik arz etmektedir.[547]

Moğultay'ın ders verdiği camilerden biri Kal'atu'l-Cebel'e yakın, eskiden mezarlık olarak kullanılan bir yerde Emir Aksungur en-Nâsırî (740/1340) tarafından inşa edilen Aksungur en-Nâsırî camisidir. Kaynaklar bu camide fıkıh dersleri yapıldığından söz ederken, hadis dersinden bahsetmezler; [548] ancak Moğultay'ın bu camideki mîâdda hadis şeyhliği yaptığı belirtildiğine[549] göre mîâd kavramı üzerinde durmak bu halakanın mahiyetiyle ilgili bilgi verecektir. Haftanın belirli günlerinde yapılan sohbetleri ve vaazları ifade eden mîâd, medrese, darülhadis, cami gibi kurumlarda maaşlı bir mansıbdır. Çoğunlukla belli metinler üzerinden yapılan kıraatlara yer verilen mîâdlarda, hocanın kendi eserinin kariler tarafından okunduğu örnekler de mevcuttur. Şeyhü'l-mîâd tarafından icra edilen mîâdlarla dersler arasındaki temel fark, bir dersin veya derslerin belli öğrencilere yönelik olmasına karşın mîâdın herkese açık olmasıdır.[550] Moğultay'ın ders verdiği zikredilen bir diğer cami, Bâbü Züveyle dışında

---

[544] Söz konusu dönemde Kahire camilerindeki eğitim faaliyetlerine dair bir değerlendirme için bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 66-72.

[545] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 56.

[546] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 124-135.

[547] Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 135-139.

[548] el-Makrizi, *el-Hıtat*, II, 309-310. Tozlu, Moğultay'ın ders verdiği bir yer olarak Karasungûriyye medresesini tanıtmıştır. Ancak Moğultay'ın burada ders verdiğine dair herhangi bir kayıt olmaması, Aksungur en-Nâsırî camisi ile Karasungûriyye medresesinin karıştırıldığını düşündürmektedir. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 89.

[549] İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269.

[550] Muhammed Muhammed Emin, *el-Evkâf ve'l-Hayâtü'l-İctimâ'iyye fî Mısr (648-923/1250-1517)*, Kahire 1980, s. 202-203; Özkan, *Memlüklerin Son Asrında Hadis*, s. 137-139; Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 238-241. Özkan, George Makdisi'nin mîâd terimine yaklaşımını tartışır ve Makdisi'nin dediği gibi sadece Kahire ve Dımaşk'taki medreselerde müderrislik kadrosu dışında bir başka hadis hocası tarafından yürütülen hadis derslerini ifade

kalan es-Sâlihî camisidir. Meşhedü'l-Hüseynî olarak da bilinen bu camide ders okutulduğuna dair bir bilgi yoktur.[551] Ancak İbnü'l-Vekîl'in (716/1317) burada fıkıh müderrisliği yaptığı bilindiğine göre Moğultay'ın da hadis dersi yapmış olması mümkündür.[552]

Bilindiği üzere; medrese, hankah ve camilerin yanı sıra evler de bu dönemde ders mekânı olarak kullanılmıştır. Moğultay'ın, hocası Bedrüddîn İbn Cemâ'a'dan evinde ders dinlediğine dair bir rivayet[553] olduğu gibi Moğultay'ın da evinde ders verdiği hususu bazı talebelerinin nakillerinden anlaşılmaktadır. İbn Fehd'in kaydettiği bir hadis senedine göre Zeynüddîn el-Irâkî ve Ebü'l-Hasen Nûruddîn el-Heysemî (807/1405), mezkûr hadisi Moğultay b. Kılıç'tan 14 Safer 754 (21 Mart 1353) Perşembe günü Zâhiriyye medresesi civarındaki evinde dinlemişlerdir.[554]

Moğultay b. Kılıç'ın, söz konusu edilen bu mekânlarda, otuz yılı aşkın bir süre ders verdiği göz önünde bulundurulduğunda bu derslere yüzlerce kişinin katıldığı tahmin edilebilir. İbn Hacer, hocalarının çoğunun Moğultay'ın talebesi olduklarını, hadis konusunda onun görüşlerini benimsediklerini belirtir. Zira "o zamanında, hadis riyasetinin kendisinde son bulduğu kişidir"[555] yani dönemin âlî isnada sahip hadis hafızlarının başında gelir. İbn Hacer'in hocalarından, Moğultay'ın talebesi olan isimlerin başında sonraki asrın hadis hafızları Zeynüddîn el-Irâkî, Sirâcüddîn el-Bulkînî (805/1402) ve İbnü'l-Mulakkin (804/1401) gelir.[556] Moğultay b. Kılıç'ın, derslerinde

---

etmediğini, mîâdlarda tefsirin de önemli bir yer tuttuğunu örnekleriyle ortaya koyar. Konrad Hirschler de çalışmasının "A City is Reading" başlıklı ikinci bölümünde, *Târıhu Medîneti Dımaşk* kitabının okunduğu meclislere dair semâ kayıtlarını inceleyerek bu meclislere katılanları çeşitli yönleriyle değerlendirir. Bkz. Hirschler, *The Written Word*, s. 32-81.

[551] Fatımî halifesi es-Sâlih Talâi' b. Rüzzîk tarafından yaptırılan, büyük bir sarnıcı da olan ve cuma namazı kılınan cami, 702 (1302) yılındaki depremde yıkıldığı için Emir Seyfüddîn Bektemür el-Cûkendar tarafından yeniden imar edilmiştir. Bkz. el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 293.

[552] Bilal Aybakan, "İbnü'l-Vekîl", *DİA*, XXI, 237.

[553] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 240. Bu hocasından başka rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 322, V, 50.

[554] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141.

[555] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17. Talebelerinin bir listesi için bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 64-68.

[556] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141-142; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15, 17; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1497; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, VIII, 285-288, 306-308.

kendi eserleri[557] dışında İbnü's-Salâh'ın (643/1245) *Ulumu'l-Hadis*'ini[558] ve el-Cemmâîlî'nin (600/1203) *el-Umde fi'l-Ahkâm*'ını[559] okuttuğuna dair kayıtlar vardır.

Genel olarak kaynakların suskun kaldığı Moğultay'ın aile bireyleriyle ilgili bilgiler de karısı ve oğluna ders vermiş olması sayesinde zikredilmiştir. Karısı Mülûk bint Ali el-Hüseynî'nin, Moğultay'dan ders almasının yanı sıra kendi kendine okuduğu ve dinlediklerini yazdığı belirtilir.[560] Memlükler dönemi Kahire'sinde kadınların öncelikle babaları ve dayıları gibi akrabalarından, evlendikten sonra ise kocalarından ders okudukları ve ayrıca çeşitli ilim meclislerine katıldıkları bilinmektedir.[561] 719/1319 yılında doğan oğlu Cemâlüddîn Ebû Bekr Abdullah ise Moğultay tarafından erkenden ilim tahsiline başlatılır. Babasının daha beş yaşındayken el-Haccâr'dan (730/1330)[562] *Sahîhü'l-Buhârî'*yi dinlettirdiği bilinmektedir.[563] 12 Rebîülevvel 791'de (11 Mart 1389) vefat eden Cemâlüddîn Ebû Bekr Abdullah b. Moğultay, babasının sayesinde dönemin muhaddislerinin çoğundan ders almıştır.[564]

---

[557] Örneğin *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme* eserinin elimizdeki nüshası, kendisinden icazetle talebeleri Sirâcüddîn el-Ensârî ve Şemsüddîn b. Ebî Zibâ tarafından rivayet edilmiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 55. Yine talebesi Şemsüddîn b. Ebî Zibâ'nın kendisinden *ed-Dürrü'l-Manzûm min Kelami'l-Ma'sûm* ve *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve Târîhi ba'dehu min'l-Hulefa* eserlerini de dinlediği örnek olarak zikredilebilir. Bkz. el-Fâsî, *Zeylü't-Takyid*, I, 174. Ayrıca tabakat kitaplarında pek çok örneği bulunabilecek kayıtlardan birine göre; talebesi Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf b. Mûsâ b. Muhammed el-Malatî el-Halebî (803/1400) *es-Sîretü'n-Nebeviyye* ve *ed-Dürrü'l-Manzûm min Kelâmi'l-Mustafâ el-Ma'sûm* kitaplarını Moğultay b. Kılıç'a okumuş ve daha sonra talebelerine bunları okutmuştur. Ancak kayıtta söz konusu edilen siyer eserinin *ez-Zehrü'l-Bâsim* mi yoksa *el-İşâre* mi olduğu açık değildir. Bkz. es-Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-Lâmi'*, V, 304-305. Başka bir kayıtta, bir diğer talebesi Ebû Bekr b. el-Hasen b. Ebî Hafs el-Kureşî'nin (816/1413) Moğultay'dan *el-İşâre*'yi okuduğu "siyeri telhisinden okudu" ifadesiyle belirtilmiştir. Bkz. es-Sehâvî, *Dav'ü'l-Lâmi'*, XI, 28.

[558] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 65.

[559] İbn Fehd, *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, s. 355.

[560] İbn Nâsırüddîn ed-Dımaşkî, *Tavzîhü'l-Müştebih*, VIII, 268.

[561] Çeşitli örnekleri için bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 187-209.

[562] Moğultay b. Kılıç, Şihâbüddîn Ahmed b. Tâlib el-Haccâr'dan umumî icazetle rivayetlerde bulunmuştur. el-Haccâr hakkında bilgi için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 142-143; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VIII, 162. Moğultay'ın el-Hacc'dan icazetine dair bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, II, 789.

[563] 723/1333 yılında Kâhire'de, İbn Haccâr'dan *Sahîhü'l-Buhârî* okuyan bir âlim olarak Şeyh Cemâlüddîn el-Kebîr'in (715-790/1315-1388) diğer hocalarına bakıldığında, pek çoğunun Moğultay b. Kılıç'ın hocaları arasında olduğu görülmektedir. Dolayısıyla bu hocalardan okuduğu metinlere bakmak da faydalı olacaktır: Ebü'l-Abbâs el-Haccâr'dan *Sahîhü'l-Buhârî*, Ebü'l-Hüseyn Ali b. Ömer el-Vânî'den *Sahîhu Müslim*, Necmüddîn Abdullah b. Ali b. Ömer es-Sinhâcî'den *Sahîhu Müslim*, *Câmi'u Tirmizî* ve *Gaylâniyyât*, Takıyyüddîn Muhammed b. Abdulhamid el-Mühellebî'den Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sı ve İbn İshâk'ın *es-Sîre*'si, Bedrüddîn İbn Cemâ'a'dan *Sahîhü'l-Buhârî*, *Sünenü İbn Mâce*, İbnü'l-Esîr'in *Câmi'u'l-Usûl*'ü ve *eş-Şâtıbiyye*, Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Ömer el-Hutenî'den *Mu'cemü'l-Münzirî*, İbnü'l-Mukîr'den İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'sini, İbn Seyyidünnâs'tan kendi siyeri *Uyûnu'l-Eser*. Bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, I,157-160.

[564] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, II, 306; İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâü'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, thk. Hasan Habeşî, I-IV, Kahire 1969, I, 386.

C. Mihne: Moğultay b. Kılıç'ın Eseriyle İmtihanı

745/1345 yılına gelindiğinde, Moğultay'ın hayatının en sıkıntılı olaylarından biri baş gösterir ve kaynakların "mihne" diye nitelendirdiği bir kovuşturma süreci yaşar. Oğlunu dönemin şeyhlerinden hadis dinlemesi için Kahire'ye getiren Dımaşk'lı muhaddis Ebû Saîd Salâhuddîn Halîl b. Keykeldî el-Alâî (761/1359), *el-Vâdıhu'l-Mübîn fî Zikri men Üstüşhide mine'l-Muhibbîn* adlı eserinde Hz. Âişe'yi ve Hz. Peygamber'in (sav) ona olan sevgisini de konu ettiği için Moğultay'a karşı bir saldırı başlatır ve durumu mahkemeye taşır.[565] Moğultay, Hanbelî kâdılkudâtı Muvaffakuddîn el-Hicâvî el-Hanbelî (769/1367) tarafından sorgulanır. 18 Cemaziyelahir 738 (11 Ocak 1338) tarihinde Kalavun'un dünürü olan ve emirler arasında saygın bir yere sahip Emir Bedrüddîn Cenkelî el-Bâbâ'nın (746/1346)[566] tavassutuyla bu göreve getirilen Muvaffakuddîn el-Hanbelî, kimsenin mansıbına, nüfuzuna bakmadan hüküm neyse onu uygulamasıyla tanınan biridir.[567] Moğultay şikâyet edildiği zaman onu kitabıyla birlikte huzuruna çağırır. Moğultay kitabı kendisinin yazdığını kabul edince dövülmesini, başının açılmasını ve hapsedilmesini emreder.[568] Ayrıca kitapçıların bu kitabı satmasını da yasaklar.[569] Makrizî'nin ifadesiyle Moğultay'ın mansıbı, Muvaffakuddîn el-Hanbelî'yi bu hükmü vermekten alıkoymamıştır.[570] Günlerce hapis yattıktan sonra Cenkelî el-Bâbâ araya girerek Moğultay'ı kurtarır.[571] Emir Cenkelî'nin Muvaffakuddîn el-Hanbelî üzerinde nüfuzu olduğu, kendisinin bu makama getirilmesindeki

---

[565] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197.

[566] İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 539-540. Moğol istilası nedeniyle Mısır'a göçen ve el-Melikü'n-Nâsır döneminin en önemli emirlerinden ve kızını sultanın oğluyla evlendirmek suretiyle aynı zamanda dünürü olan Emir Bedrüddîn Cenkelî, âlimlere muhabbeti ve özellikle İbn Teymiyye'ye bağlılığı ile bilinmektedir. Muhammed b. Cenkelî el-Bâbâ hakkında ayrıntılı bir tasvir için bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 163-166; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 539-540. Tozlu, bu ismi Cenkelî yerine Canikli şeklinde okumuştur. Ancak es-Safedî, Emir Cenkelî'nin tanıtmaya isminin doğru okunuşunun Cenkelî olduğunu belirtmektedir. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 320; İbrahim Tozlu, "Türk Muhaddis Moğultay'ın Aşka Dair Eseri ile 'Kim âşık olur ve sabrederse Allah onun günahlarını affeder ve cennetine koyar' Hadisini Savunması", *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2011/2 (1), s. 168.

[567] el-Makrizî, *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr,* thk. Muhammed Ya'lâvî, Beyrut 1991, IV, 118-119.

[568] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197.

[569] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16.

[570] el-Makrizî, *el-Mukaffâ*, IV, 119.

[571] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; es-Sehâvî, *ez-Zeylü't-Tâm alâ Düveli'l-İslâm li'z-Zehebî: Havâdis ve Terâcim li's-Senevât 745-850,* thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut 1992, s. 184. Tozlu, tezinde Moğultay b. Kılıç'ın çağdaşlarından bahsederken Hatîb el-Kazvînî için "Moğultay hapse girdiği dönemde hep yanında yer almış, devrin emirine tavassut ederek onu hapisten kurtarmıştır" demektedir. 739 yılında vefat eden Kazvînî'nin, 745'te yargılanıp mahkûm edilen Moğultay b. Kılıç'ı hapisten kurtaran kişi olması mümkün değildir. Bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 106.

tavassutundan anlaşılsa da onun Moğultay'la ilişkisi kaynakların vuzuha kavuşturduğu bir konu değildir.

Eserinden dolayı mihneye maruz kalması, kınanması, tutuklanması ve kitabının çarşıda satışının yasaklanmasının[572] ardından olayın yankıları bir süre daha devam eder. Akranlarının alayları ve kötü davranışlarını göğüslemek zorunda kalan Moğultay, bu duruma çok üzülmekle birlikte tedris faaliyetlerine devam eder.[573]

Moğultay, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*'in mukaddimesinde, bu eserini yazarken kalbinin kırık ve ızdıraplı bir hal içinde olduğunu; bu durumun zihnini meşgul ettiğini ve ezberinde olan bazı bilgileri unutmasına neden olduğunu belirtir. On yılı aşkın bir sürede telif ettiği bu eseri yazmaya 744 yılının Receb ayından biraz önce (Kasım 1343) başladığı göz önünde bulundurulduğunda; tarif ettiği ruh hâlini mihne olayının etkisiyle ilişkilendirmek mümkün görünmektedir.[574] Moğultay b. Kılıç'ın, mihne olayından sonra vefatına kadar, hayatına dair başka bir bilgi yoktur. Ancak ömrünün kalan yıllarını tedris ve telif faaliyetleriyle sürdürdüğü söylenebilir.

D. Vefatı ve Şahsiyeti

Moğultay b. Kılıç, 24 Şaban 762/29 Haziran 1361 salı günü Kahire'nin dış mahallelerinden Haleb semtindeki Bâbu Züveyle'nin dışına denk gelen el-Mehdiyye'de

---

[572] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139-140. O dönem Kahire'de kitapların satıldığı iki çarşıdan bahsedilmektedir. Bunlardan en önemlisi, Amr Camii'nin doğusunda yer alan büyük çarşıdır. Bu ana çarşı XIV. asırda yavaş yavaş canlılığını yitirmeye başlamış olmakla birlikte, Makrizî'nin çocukluğunda (doğumu 766/1364) buradan kitap satın aldığını hatırlaması, varlığını sürdürüğünü göstermektedir. İkincisi ise 700/1301 yılında kuyumcular çarşısının yakınlarında Mansûriyye Bimâristanı vakfının bir parçası olarak kurulan Sûku'l-Kütübiyyîn'dir. Yine bu dönemde Ezher Camii'ne yakın küçük bir çarşı daha kurulmuştur. Bkz. Robert Irwin, "Mamluk Literatur", *Mamlūk Studies Review*, VII, 2003, s. 2.

[573] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16. Âlimlerin eserlerinden veya fikirlerinden dolayı yargılanması ve cezalandırılması konusunda, dönemin en tartışmalı ismi İbn Teymiyye'nin yargılanması ve mahkûmiyeti kadar destekçileri ve karşıtları arasında yaşananlar da Moğultay b. Kılıç'ın maruz kalmış olabileceği alay ve kötü ve davranışlar hakkında fikir yürütebilmek açısından değerlendirilmeyi hak etmektedir. Örneğin İbn Teymiyye, *el-Akîdetü'l-Vâsıtiyye* isimli eserindeki fikirleri dolayısıyla Şâfiî mezhebinden bazı fakih ve âlimlerle yaptığı şiddetli tartışmalar dolayısıyla Eş'arîler tarafından suçlanıp sorguya çekilmiştir. Bunun üzerine arkadaşı el-Mizzî de onu savunmak üzere Dımaşk Câmi-i Kebîri'nde Buhârî'nin Halku Ef'âli'l-İbâd'ından bazı bölümleri okutmuş ve camideki bazı Şâfiîler tarafından kendileri hedef alındığı gerekçesiyle şikâyet edilmiştir. Şâfiî kadısı Necmüddîn İbn Sasrâ tarafından yargılanıp hapse atılmıştır (705/1305-1306). Bkz. M. Yaşar Kandemir, "Mizzi, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, 220. Chamberlain de belirli bir metnin halka açık okunmasının, siyasî bir tepki gösterme biçimi olarak sıkça başvurulan bir yöntem olduğuna dair el-Mizzî'yi örnek vermiştir. İbn Teymiyye'yi soruşturmak üzere kurulan ilk meclisi protesto etmek isteyen el-Mizzî, Emevî Camii'inde *er-Red ale'l-Cehmiyye*'den bir parça okumuş ve İbn Sasrâ'nın kendisini tutuklamasına fırsat vermiştir. Bkz. Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 175.

[574] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 8.

73 yaşındayken vefat eder.[575] Ertesi gün Mısır kâdılkudâtı İzzüddîn İbn Cemâ'a tarafından kılınan cenaze namazının ardından Reydâniyye'de defnedilir.[576] es-Safedî, Moğultay'ın vefat haberinin Ramazan ayının sonunda Dımaşk'a ulaştığını kaydeder.[577]

Çağdaşı ve arkadaşı es-Safedî, Moğultay'ın çok sakin olduğunu, sükûnete ve sulha meyyal olduğunu, güzel hasletleri kendinde topladığını, parmak uçları yorulacak ve uyuklayan göz kapakları bitkin düşecek kadar çok telif yaptığını söyler.[578] Sahih nüshalarla dolu zengin bir kütüphanesi olduğunu da belirtir.[579]

Moğultay b. Kılıç'ın kaynaklarda zikredilen şekliyle ismindeki el-Hanefî nisbesi, fıkhî mezhebine dair açık bir işarettir. Bunun yanı sıra eserlerinde Hanefî olduğuna dair bazı ifadeler yer almaktadır. Örneğin "ehl-i Kûfe" ifadesini açıklarken "Ehl-i Kufe; ıstılah olarak Nu'man b. Sâbit ve ashabını ifade eder, sahibimiz Ebû Hanife" şeklinde mezhebi aidiyetini açıkça ifade etmiştir.[580] Moğultay'ın hocaları arasında Atâullah el-İskenderî'nin kardeşi ve kendisi de tasavvuf ehli olan Ebü'l-Berekât Muhammed eş-Şerâbîşî (758/1356)[581], Ebü'l-Hasen es-Sûfî el-Vânî gibi sufiler bulunsa da kendisinin tasavvufla irtibatına dair bir bilgi yoktur. Yalnızca İbn Hacer, Moğultay'ın tasavvufî yönü olup olmadığına dair bir bahis açar ve "bu hususta rızıklandırılmadığını" ifade eder.[582]

E. Sultan ve Emirlerle İlişkisi

Moğultay b. Kılıç'ın memlük asıllı bir âlim olarak aldığı ilmî görevler dolayısıyla sultan ve emirlerle ilişkisini de sorgulamak gerekir. Memlükler döneminde gerek sultanın gerekse memlük emirlerinin âlimlerle yakın bir ilişki içerisinde olduğu

---

[575] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 143; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 196-197; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVII, 633; İbn Habîb, *Tezkiretü'n-Nebîh*, III, 242-243; İbn Şâhin, *Neylü'l-Emel*, I, 331-332. İbn Hacer el-Askalânî *Lisânü'l-Mîzân*'da vefat tarihini 24 Şaban 761 olarak verir ki bu bir hata olsa gerektir. Zira *ed-Dürerü'l-Kâmine*'de sene 762'dir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19.

[576] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 143; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141.

[577] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434.

[578] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; Ayrıca bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141.

[579] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVII, 633; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141.

[580] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1242. Benzer bir ifade için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 656-657.

[581] Kendisinden rivayetleri için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, II, 300; V, 184.

[582] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19.

söylenmektedir. Ancak ulema ve siyaset ilişkisi ele alınırken, sultan ve emirlerle ilişki düzeyleri açısından bir fakihle söz gelimi bir dil âlimi arasında fark olduğunu göz önünde bulundurmak gerekir. Fakihler kadı veya vakıf nâzırları olarak yönetimle sıkı bir ilişki içerisinde olmuşlardır.[583]

Moğultay b. Kılıç'ın sultanlarla ilişkisine bakılacak olursa bu konuyla ilgili kaynaklarda herhangi bir bilgi veya sarih bir ifade yoktur. Ancak hayatına dair ayrıntılar, bu konuda bazı değerlendirmeler yapılmasına imkân vermektedir. Öncelikle gerek Zâhiriyye medresesinde göreve getirilmesi de dâhil olmak üzere vefatına kadar hocası Hatîb el-Kazvînî'nin himayesini görmesi, gerek mihne olayı esnasında hapisten kurtulmasının ancak Emir Cenkelî'nin tavassutuyla mümkün olması, kendisinin sultanla doğrudan bir ilişkisi olmadığını göstermektedir. Emirlerle ilişkisi hakkında ise eserlerinde bazı işaretler bulmak mümkündür.

Moğultay b. Kılıç'ın emirlerle ilişkisi olduğuna dair ilk işaret yukarıda da değinildiği gibi kendisini hapisten kurtaran Emir Cenkelî'dir. Maalesef kaynaklarda bu ilişkinin ayrıntılarına dair bilgi bulunmamaktadır. Emir Cenkelî, Mısır'a dışardan gelmiş olmakla birlikte memlük değildir. Üstelik Hanbelî mezhebine mensubiyeti dolayısıyla, bir Hanefî olan Moğultay b. Kılıç'a destek vermesi şaşırtıcı gelebilir. Ancak döneminde oldukça sevilen, âlimlere ve ediplere yakınlığıyla bilinen Emir Cenkelî'nin (746/1345), mezhebî taassubun ötesine geçip Moğultay b. Kılıç'ın eserini hakkaniyetle değerlendirebilecek biri olduğu düşünülebilir.[584]

Moğultay'ın Memlük yönetimiyle ilişkisi çerçevesinde Sargatmışiyye medresesi kurulduğu zaman hadis tedrisiyle görevlendirilen ilk kişi olması da zikredilmelidir. Zâhiriyye'deki görevi devam ederken uhdesine verilen bu yeni görev, itibarı açısından oldukça önemlidir. Medresenin kurucusu Emir Sargatmış, 757 (1356) yılında medrese ilk açıldığında hadis tedrisi görevine Moğultay b. Kılıç'ı getirmiştir.[585] Bu mansıbı elde etmesini sağlayan, kendisinin doğrudan emirle ilişkisi olabileceği gibi başkalarının tavassutu da söz konusu olabilir ancak kaynaklarda bir bilgi yoktur.

---

[583] Bunun örnekleri için bkz. Yaacov Lev, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamlūk Studies Review*, XIII/1, 2009, s. 2-8.

[584] Emir Cenkelî'nin âlimlerle ilişkisi ve İbn Teymiyye'ye bağlılığı hakkında bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 163-166; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, I, 539-540.

[585] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 18-19; el-Makrizî, *el-Hıtat*, II, 403-404.

Moğultay b. Kılıç'ın eserlerindeki bazı ifadeleri de emirlerle yakın bir ilişkisi olduğu intibaını vermektedir. İlmî müktesebâtı ve yetkinliği dolayısıyla kendisine danışıldığı ve çeşitli meselelerde görüşünün alındığı anlaşılmaktadır. el-Melikü'n-Nâsır Muhammed'in yakınındaki bazı kişiler aracılığıyla, Hz. Peygamber'e (sav) zehirli bir koyun ikram edildikten sonra, hediye olarak ikram edilen yiyecekleri ikram eden yemedikçe yemediği haberiyle ilgili kaynaklardaki rivayetleri soruşturmasına dair *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı eserindeki kısa anlatısı bunlardan biridir. Moğultay'ın ifadelerine göre bu konu ulemadan pekçok kişiye sorulmuş ve hepsi de bu hususta kaynaklarda bir rivayet bulunmadığını ifade etmişlerdir. Kendisine sorulduğunda ise kitabında da dile getirdiği; Taberânî'nin *Mu'cem*'inde senedi hasen bir hadis olduğu cevabını vermiştir.[586] Bu anlatı Moğultay'ın kaynaklara vukufiyet, hadis hıfzındaki üstünlük gibi hususlarda öne çıktığını göstermektedir. Bir diğer eseri *el-İnâbe*'de, 720 (1320) yılında kaleme aldığı, binek üzerinde namaz kılma konusundaki risalesine atıf yaparken, söz konusu risaleyi emirlerden bir grubun bu hususta sürekli tekrarlanan sorularına cevap olmak üzere kaleme aldığını belirtmektedir.[587] Bu anlatı da emirlerle sorularına cevap verecek kadar yakın olduğunu ve itibar gördüğünü ihsas ettirmektedir.

Ancak Moğultay b. Kılıç'ın sultan ve emirlerle yakın ilişki kurmanın bazı mahzurlarına işaret ettiği durumlar da söz konusudur. *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de Süheylî'yi eleştirirken, Mağrib sultanına yaranmak için eserinde bazı değerlendirmeler yapmış olduğunu iddia etmektedir.[588] Ayrıca hadis usûlüyle ilgili eseri *Islâhu İbni's-Salâh*'ta bir

[586] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1280-1281.
[587] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 90.
[588] Hocası Ebû Hayyân'dan naklettiği bir rivayete dayanarak Süheylî'nin, Şiî olan Mağrib melikine yaranmak için şerhte Hz. Fâtıma'nın faziletlerine ve Mehdî'nin onun soyundan geleceğine dair bir rivayete yer verdiğini ileri sürmüştür. Rivayete göre melik, akıllı olduğu için Süheylî'nin niyetini anlamış ve "şeyh bununla bize yakınlaşmak istiyor" diyerek onu eli boş bir şekilde kendinden uzaklaştırmıştır. Yine rivayete göre Süheylî melikin yanından dönmek durumunda kalmış ve garip bir halde vefat etmiştir. Cenazesine de az sayıda insan dışında kimse katılmamıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 551. Muvahhid emirinin davetiyle Merâkeş'e gelen ve burada vefatına kadar üç yıl kalan Süheylî'nin, öğrencisi İbn Dihye'nin ifadesine göre kendisini çekemeyenler tarafından kötülendiği için oldukça sıkıntılı günler geçirdiği bilinmektedir. Bkz. İbn Dihye el-Kelbî, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali (633/1235), *el-Mutrib min Eş'âri Ehli'l-Mağrib*, thk. İbrahim el-Ebyârî- Hamid Abdülmecid- Ahmed Ahmed Bedevî, Kahire 1954, s. 232-233. Kaynaklarda Muvahhid emirlerinin şerif soyundan geldiğine dair Süheylî'ye isnad edilen rivayet ve bu rivayetle ilgili anlatılanlara göre Süheylî, 580 yılında emir olan Ebû Yûsuf Ya'kûb el-Mansûr el-Muvahhidî hakkında, onun Hz. Peygamber'in (sav) soyundan geldiğine dair bir kitap telif etmiştir. Süheylî'nin talebelerinden Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Abdülvâhid el-Vâfikî el-Endelüsî el-Mellâhî'nin (619/1222) *Târîh*'inden nakledilen bu rivayette, telif ettiği iddia edilen bu eser nedeniyle Ebû Yûsuf el-Mansûr tarafından çevresinden uzaklaştırıldığı açıkça ifade edilmiştir. Bkz. el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris (1345/1927), *Selvetü'l-Enfâs ve Muhâdesetü'l-Ekyâs bi-men Ukbira mine'l-'Ulemâ ve's-Sulehâ bi-Fâs*, thk. Abdullah Kâmil el-Kettânî- Hamza b. Muhammed el-Kettânî- Muhammed b. Hamza b. Ali el-Kettânî, Dârü'l-Beyzâ 2004, II, 255. es-Süheylî'nin eserleri arasında hiçbir şekilde bahsi geçmeyen bu kitabın varlığı ve dolayısıyla bu rivayetin sıhhati şüphelidir. Kanaatimiz bu

muhaddiste olması gereken şartları sıralarken "eğer başında taylasan, ayaklarında na'leyn, zamanının emirlerinden bir emirle veya kendisini inci mercanla süsleyen, veya rengârenk elbiseler giydiren biriyle dostluk kurmuş ve hadis tahsilini iftira ve bühtanla elde etmiş" şeklinde emirlerle yakın olan ve bu yakınlıkları dolayısıyla hak etmedikleri yerlere gelen muhaddisleri eleştirmiştir.[589]

F. Kütüphanesi

Memlükler dönemi Kahire'sinde, eğitim kurumlarındaki artışın yanında eğitim için olmazsa olmaz kabul edilen kitaplardan, çok sayıda ve çeşitli türlerde telif edilmesi ve yeni telif edilenler de dâhil olmak üzere tevarüs edilenlerin çoğaltılması, toplanması ve muhafazası için gerekli fiziksel şartların sağlanması açısından da gelişmeler yaşanmıştır. İslamın ilk asırlarından itibaren halifelerin, hilafet merkezleri ve İslam şehirlerinde kurdukları büyük kütüphanelerin yanı sıra, VII./XIII. asırdan itibaren Dımaşk ve Mısır'da kayda değer sayıda kütüphaneler kurulduğu görülmektedir.[590] Kitap koleksiyonu yapmak, mâliyeti yüksek olsa da Memlük emirleri arasında hayli yaygın bir tutumdur. Bunlar uzun soluklu oluşları, kurucularının köken itibariyle çeşitliliği ve çok daha geniş bir halk kitlesine erişim imkânı sunması itibariyle yöneticilerin merkezlerde kurduğu büyük kütüphanelerden ayrışmaktadır.[591] Kurulan bu kütüphanelerin vakfiyelerinde genellikle kitabın kütüphaneden çıkarılması yasaklanmış olsa da uygulamada çeşitli sebeplerle kitabın kütüphaneden ödünç alınmasının yaygın olduğu görülmektedir. Kimilerinin halka okumak, kimilerinin istinsah etmek, kimilerinin de kendisi okumak üzere meşrû veya gayrimeşrû şekilde kitap ödünç aldığı kayıtlardan anlaşılmaktadır.[592]

---

rivayetin, İbn Dihye'nin söz konusu ettiği Süheylî'yi çekemeyen hasımları tarafından Emir Ebû Yûsuf el-Mansûr'u aleyhinde kışkırtmak için ortaya atılan bir iftira olduğu yönündedir. Bkz. Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 37-40.

[589] Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, I, 101.

[590] İslam dünyasında kütüphanelerin tarihi için bkz. İsmail E. Erünsal, "Kütüphane", *DİA*, XXVII, 11-32; Youssef Eche, *Les Bibliotheques Arabes: Publiques et Semi-Publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*, Damas 1967; Johannes Pedersen, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012, s. 125-138; Camilerdeki kütüphanaler için Mohamed Makki Sibai, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987, s. 49-124.

[591] Hirschler, *The Written Word*, s. 138; Haarmann, "Arabic in Speech Turkish in lineage", *Journal of Semitic Studies*, s. 93-94; Irwin, "Mamluk Literatur", *Mamlūk Studies Review*, s. 1-2.

[592] Hirschler, *The Written Word*, s. 142-143. Memlükler Kahire'sinde medrese, cami ve hankah gibi eğitim veren kurumların, gerek kendi hocaları ve talebeleri gerekse dışardan gelen âlimlerin istifadesine sunduğu büyük kitap koleksiyonları vardır. Bu kütüphaneler, koleksiyonları dolayısıyla sadece talebe ve âlimleri değil, müstensihleri

Kurulan kütüphanelerin sayısındaki artış ve bânilerinin çeşitlenmesine paralel olarak özel koleksiyonları olan âlimlerden de söz edilmeye başlanmıştır. Bu koleksiyonlardan en meşhuru, Bağdat'ta yaşamış İbn Tâvûs'a (664/1266) aittir.[593] Moğultay b. Kılıç'ın da çok zengin bir kütüphanesi olduğu biyografisiyle ilgili bilgi veren kaynakların belirttiği bir husustur. Kütüphanesindeki kitapların çokluğu yanında bizzat kitap istinsah ettiği bilinmektedir.[594]

Moğultay'ın bu özellikleri, eserlerinde kaynak olarak kullandığı kitap nüshalarına atıflar yaparken ve onları ayrıntılı tasvir ederken oldukça belirgindir. Bir kaynağın birden çok nüshasını karşılaştırmalı kullanma alışkanlığı, bilginin gerçekten kaynakta yer aldığından ve istinsah sürecinde herhangi bir yanlışlık yapılmamış olduğundan emin olma arzusunun bir yansımasıdır. Zira bilginin doğruluğunu tartışmaya geçmeden önce kaynağından emin olmayı önemsediği görülmektedir.

Burada Moğultay b. Kılıç'ın bizzat istinsah ettiği eserlere ve atıf yaptığı eser nüshalarına değinerek hem kütüphanesiyle hem de telif usûlü ve süreciyle ilgili bir fikir sahibi olmak amaçlanmaktadır. Moğultay b. Kılıç'ın, nüshaları hakkında ayrıntılar verdiği kitapların hepsine sahip olduğuna dair bir iddia ileri sürülemez. Zira kendisinin bazıları için düştüğü, kitabın kendisine aidiyetini gösteren tesâhub kaydını, hepsi için zikretmediği açıktır. Dolayısıyla burada söz konusu ettiğimiz kitaplardan bir kısmını, ders aldığı veya ders verdiği kurumların kütüphanelerinde tetkik ettiği veya söz konusu kütüphanelerden ödünç almak suretiyle üzerlerinde çalıştığı tahmin edilebilir. Örneğin

---

de kendine çekmektedir. Örneğin es-Süyûtî, Şam bölgesinden gelen yazısı güzel bir talebenin, Şeyhûniyye hankahında kendisinin ilkinde otuzdan fazla ikincisinde yirmi kadar eserini istinsah ettiğini ve böylece bir yıl geçirdiğini anlatır. Bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 37. Kitabın kütüphane dışına çıkarılmamasının şart koşulduğu Nâsıriyye medresesi kütüphanesiyle ilgili vakfiyedeki ifadeler için bkz. en-Nüveyrî, *Nihayetü'l-Ereb*, XXXII, 47. Bazı vakfiyeler ise, kitabın bedelinin rehin bırakılması şartıyla buna izin vermektedir. Bkz. Tâcüddîn es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am*, s. 88.

[593] Moğultay b. Kılıç'tan bir asır önce Bağdat'ta yaşamış ve önemli bir kitap koleksiyonuna sahip olduğu bilinen bir âlim olarak İbn Tâvus ve bıraktığı kayıtlardan oluşturulan kitaplarının listesi, dönemin önemli koleksiyonlarının nitelik ve nicelik açısından iyi bir örneğini sunmaktadır. Kitap listesinin oluşturulması ve koleksiyonun hususiyetleri için bkz. Etan Kohlberg, *A Medieval Muslim Scholar at Work: İbn Tāwūs and His Library*, Leiden 1992, s. 71-91.

[594] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl* adlı eserinde bir vesileyle kitaplarının çokluğuna ve sahip olduğu nüshaların sıhhatine işaret eden bir şiir inşad etmiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 22. Moğultay b. Kılıç'ın talebelerinden İbnü'l-Mulakkın'ın de kitap toplamaya merakı ve kütüphanesi oldukça meşhurdur. Ancak vefatından kısa bir süre önce kitaplarının çoğunluğunu bir yangın esnasında kaybetmesi, onu derinden etkilemiştir. Kaynakların verdiği bilgiye göre yangından sonra ruh hali ve zihnî durumu değişmiş ve bir daha toparlanamamıştır. Bkz. İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, VIII, 308.

uzun yıllar ders aldığı ve daha sonra da müderrislik yaptığı Zâhiriyye medresesinin zengin bir kütüphanesi olduğu bilinmektedir.[595]

Genel kabule göre bir talebenin veya âlimin, satın alarak bir kitabı elde etmesi mümkünse istinsahıyla meşgul olmaması tavsiye edilir. Satın alabilecek veya istinsah ettirebilecek maddi güce sahip olanlar için sürekli istinsahla meşgul olmak hoş görülmez. Maddi imkânsızlıklar dolayısıyla istinsahla meşgul olması durumunda da yazısını güzelleştirmekten ziyade doğru istinsah etmeye gayret göstermelidir. Eğer satın alabilir veya kiralayabilir durumdaysa kitabı ödünç alması da uygun değildir.[596] Hem bu ifadelere hem de Moğultay b. Kılıç'ın yazısının oldukça kötü olmasına dayanarak, kendi kullanımı için kitap istinsah ettiğini kabul etmek gerekir. İstinsah ederken de irtibatta olduğu kurumların kütüphanelerindeki nüshaları esas aldığı tahmin edilebilir.

İstinsah ettiği kitaplardan elimizde olanların ilki, el-Merzübânî'nin *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*'sıdır. Ferağ kaydında Moğultay b. Kılıç tarafından 13 Rabiulahir 738/8 Kasım 1337 tarihinde Kahire'deki Zâhiriyye medresesinde tamamlandığı kaydedilmiştir.[597] Moğultay, istinsahtan sonra olsa gerek bu eser üzerine *Terkü'l-Mirâ' fi'z-ziyâdeti alâ Mu'cemi'ş-Şu'arâ* adıyla bir de zeyl kaleme almıştır.[598]

Moğultay *İkmâl* adlı eserinde el-Mizzî'nin, Merzübânî'nin söz konusu kitabına *Tabakâtu'ş-Şu'ara* ismiyle atıf yaptığı bir yerde, bu isimde bir eseri olmadığını, mezkûr eserin *Mu'cemü'ş-Şu'arâ* olup bizzat istinsah ettiği nüshanın beş cilt olduğunu belirtir. Ayrıca Merzübânî'nin kendisinde bulunan diğer eserlerini de sıralayarak tanıtır: Yazı aletlerini anlattığı altı büyük cilt halindeki *el-Kâmil*; yaklaşık otuz ciltlik *el-Müstemir* isimli eserinin müvelledûn şairlerini anlattığı ciltler; iki cilt halinde ve üzerinde müellif hattı notları olan *el-Münharifîn mine'ş-Şuarâ an Emiri'l-Müminîn* adlı eseri, iki ciltlik *Tabakâtu'l-Mu'tezile* isimli eserinin bazı bölümleri; çok önce üçüncü ve son cildini gördüğü *el-Gâye fî Âlâti'l-Harb* isimli eseri. Ardından en-Nedîm'in *el-Fihrist*'inde de

---

[595] Moğultay b. Kılıç'tan önce bu medresenin hadis müderrisliğini yapan İbn Seyyidünnâs'ın, bu medresedeki kendisine ait kütüphanede çalışırken vefat ettiği kaydedilmiştir. Ancak bunun İbn Seyyidünnâs'a değil de medreseye ait bir kütüphane olduğu düşünülmektedir. Zira kütüphanenin, İbn Seyyidünnâs'ın medresenin üstünde yer alan evinde değil, medresenin içinde bulunduğu belirtilmiştir. Bkz. el-Cezerî, *Havâdisü'z-Zamân*, III, 721.

[596] İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm (733/1333), *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fî Edebi'l-İlm ve'l-Müte'allim*, Beyrut ty., s. 165-167.

[597] el-Merzübânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, s. 516. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XI, 256.

[598] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 198.

Merzübânî'nin *Tabakâtu'ş-Şu'ara* isimde bir eserine rastlamadığını belirterek "varsa bilen söylesin" der.[599] Bu kayıt, Moğultay b. Kılıç'ın kaynak kullanımındaki titizliği ve hocası el-Mizzî'yi eleştirme hususunda, bazen yersiz görülebilecek kadar istekli olduğunu göstermesi açısından önemlidir. Ancak daha önemlisi kütüphanesindeki bir müellife ait eserleri sıralayıp ayrıntılı tasvir etmekte ve bilinen en önemli bibliyografik kaynaklardan *el-Fihrist*'e sıklıkla başvurduğu kanaatini oluşturacak bir bilgi sunmaktadır.

İstinsah ettiğini bildiğimiz bir diğer eser, Ebû Bişr ed-Dûlâbî'nin *Târîh*'idir.[600] Ayrıca İbn Düreyd'in *el-Cemhere* adlı eserini, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Yunus el-Fesevî'den yazdığını ve ulemadan pekçok kişiden dinlediğini belirtir.[601]

Moğultay'ın kaynak olarak zikrettiği nüshalarının en önemli ayırıcı vasfı kim tarafından yazıldığı; yani kimin hattıyla olduğudur. Hocalarının hattıyla olan nüshaları özellikle kullandığını ve zikrettiğini görmekteyiz. el-Hatîb'in *Târîh*'i[602] ile İbn Ebî Heyseme'nin *et-Târihü'l-Evsat*'ı[603] gibi hocası İbn Seyyidünnâs'ın hattıyla olan nüshalar;[604] Ebû Muhammed ed-Dimyâtî hattıyla Ebü'l-Fazl el-Herevî'nin (405/1014) *el-Müttefak ve'l-Müfterak*'ı (*Müştebehü'l-Esâmî*)[605] ve İbn Sa'd'ın *Tabakât*'ı[606] örnek olarak zikredilebilir.

el-Hâkim'in *Müstedrek*'ini ise Ebû Amr el-Müstemlî hattıyla kullandığı;[607] ayrıca aynı eser üzerindeki Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd hattıyla yazılmış notlardan da istifade ettiği görülmektedir.[608]

Moğultay b. Kılıç'ın bütün eserlerinde karşılaştığımız hattını yani istinsah eden âlimi belirttiği nüshalarına örnek olarak; Ebû Recâ b. Hamdeveyh'in *Târîhu Merv*'inin

[599] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 311-312. el-Merzübânî ve eserleri hakkında bkz. Hüseyin Yazıcı, "Merzübânî", *DİA*, XXIX, 256-257.
[600] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 253.
[601] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1057, 1311.
[602] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 294.
[603] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 88.
[604] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 24, 92
[605] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 353; IV, 289.
[606] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XI, 164.
[607] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 120.
[608] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 308.

Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed es-Saffâr hattıyla;[609] İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Hadis* kitabını, İmam Ahmed b. Ali b. Süvâr el-Mukrî'nin (496/1102) hattıyla;[610] Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın eserini (muhtemelen *el-Meânî*) Endülüslü âlim Ali b. Muhammed eş-Şârî (649/1251) hattıyla;[611] yine ez-Zeccâc'ın *el-Me'ânî* eserini, öğrencisi el-Bâzencânî'nin hattıyla;[612] el-Ahzer el-Himânî'nin dîvânını, Ebû Bekr Muhammed b. Yahya es-Sûlî (335/946) hattıyla;[613] el-Askerî'nin eserini, el-Hâfız Ebû İshâk es-Sarîfînî (641/1243) hattıyla;[614] *Suâlâtu'l-Âcurrî* eserini Hafız Reşidüddîn el-Mısrî'nin hattıyla[615] yazılan nüshaları sıralanabilir.

Ebû Temmâm'ın *el-Vahşiyyât; el-Hamâsetü's-Suğra* isimli eserinin Ebü'l-Alâ'nın kâtibi İbn Hişâm'ın hattıyla olup ve Ebü'l-Alâ'ya iki defa okuduğu nüshasını kullandığını belirttiği kayıt da kimin hattıyla olduğu kadar kime okunduğuyla da ilgilendiğini gösterir. Zira hocanın onayından geçmiş nüshalar daha makbuldür.[616]

Müslim'in (261/875) *Şuyûhu Şu'be* isimli eserini ise Abdülaziz b. Muhammed b. Abdüveyh eş-Şîrâzî'nin yazdığı, gerçekten çok eski bir nüshasını kullandığını belirterek nüshanın bu özelliğinden dolayı bazı isimleri okuyamadığını ve başka bir nüsha ile de karşılaştırma imkânı bulamadığını dile getirir.[617]

Elindeki nüshaları övdüğü, nüshanın sıhhatini eleştirilerine dayanak yaptığı durumlar da vardır. Sahip olduğu Halife b. Hayyât'ın (240/854) *Târîh* nüshasını "dünyada eşi benzeri yok; zira İbnü'l-Hizâ'ın yazdığı ve hocalarıyla mukabele ettiği bir nüshadır" şeklinde tanıtmış ve kıymetini, aynı zamanda sıhhatini göstermeye çalışmıştır.[618] Halife b. Hayyât'ın *Tabakât*'ının ise Ebû Umrân Mûsâ b. Zekeriyya b. Yahya et-Tüsterî nüshasını kullanmıştır. Bu nüshanın özelliği ise bizzat Halife b. Hayyât'ın nüshasından istinsah edilmiş olmasıdır.[619]

[609] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 315.
[610] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 772.
[611] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 816.
[612] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 930.
[613] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 840.
[614] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 947.
[615] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1332.
[616] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1227.
[617] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 256-261.
[618] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 163-164.
[619] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 234; IX, 7, 175; XI, 35.

Özellikle üzerinde çalıştığı ve şerh, hâşiye, ta'lik türünden eserler telif ettiği kitapların, sağlam bir nüshasına dayanmayı önemsediği görülmektedir. Zira eleştirirken sahip olduğu metnin sıhhatinden emin olması gerekir. Örneğin üzerine *İkmâl*'i yazdığı el-Mizzî'nin *Tehzîb*'inin İbnü'l-Mühendis tarafından yazılan ve başından sonuna kadar el-Mizzî'ye okunan nüshasını kullanmıştır.[620] el-Mizzî'nin tehzîbini yazdığı el-Cemmâilî'nin *Kemâl*'ini ise Ahmed el-Makdisî'nin yazdığı nüshasından, kimin hattıyla olduğunu söylemese de iyi durumda olduğunu belirttiği bir nüsha ile karşılaştırarak okumuştur.[621] Bu ikincisi *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de kullandığını ifade ettiği Ebû İshâk es-Sarîfînî'nin hattıyla yazılmış nüsha olsa gerektir.[622] Sahip olduğu *el-Kemâl*' nüshasına notlar almış, daha sonra *İkmâl*'i telif ederken bu hâşiyelerinden istifade etmiştir.[623] Kimi zaman ise hâşiyelerinden bir kısmının kaynağını not etmediği ve de ilgili kaynağı hatırlamadığını belirtmiştir. Bu açıklamaları Moğultay'ın telif süreciyle ilgili de bir fikir vermektedir. Bir metin üzerine inşâ edilen eserlerin çoğunlukla böylesi bir çalışma usûlü ve sürecin neticesinde telife dönüştüğü tahmin edilen bir durumdur; ancak Moğultay gibi pekçok eserini metin üzeri çalışmalara hasretmiş bir müellif özelinde bunun somut bir şekilde örneklendirilmesi, genele teşmil edilebilmesi açısından önemlidir.

Üzerinde temellük kaydı bulunan ve 719 (1319) yılına ait bir kıraat kaydına dayanarak talebeliğinden itibaren Moğultay'ın sahip olduğunu düşünebileceğimiz İbn Düreyd'in *el-İştikâk* adlı eserinin, 27 Şevval 668 (19 Haziran 1270) tarihinde istinsah edilen elimizdeki tek nüshası, Moğultay'a ait pekçok ta'lîki barındırır.[624] Ensâb bilgisi, isimler, şiirlerin nispeti, haberlerin sıhhati gibi hususlara dair bu ta'lîkler de Moğultay b. Kılıç'ın *el-İştikâk* üzerine bir eser telif etme düşüncesi olduğunu akla getirmektedir.

Moğultay, İbn Asâkir'in *el-Etrâf* isimli kitabının Ebû Hişâm hattıyla olan nüshasını kullandığını belirtirken bu nüshanın müellif hattı ile karşılaştırıldığının düşünüldüğünü de ifade etmesi bir başka ilgi çekici örnektir.[625] Müellif hattından

[620] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 115, 168-169; IV, 375; IX, 52
[621] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 395; IV, 29.
[622] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1332.
[623] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 14; 345-346; IX, 176-177.
[624] İbn Düreyd, *İştikâk*, 5, 11, 13, 14, 16, 39, 62, 72, 141, 145, 163, 177, 243, 245, 254, 277, 278, 305, 311, 353, 386, 398, 401, 402, 403, 405, 410, 426, 429, 448, 455, 476, 489, 549, 550.
[625] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 326; VIII, 244.

kullandığı eserler ise; Muhammed b. Abdek el-Kencî'nin *Târîhu Beyti'l-Makdis*'i[626] ile Ebû Bekr b. el-Hatîb'in *Râfiü'l-İrtiyâb fi'l-Maklûb mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb*'ıdır.[627]

en-Nesâî'nin kitabının Ebû Abdullah Muhammed b. el-Kâsım b. Muhammed rivayetini kullandığını, bu nüshanın Mağrib hattıyla, eski bir nüsha olmakla birlikte sıhhat ve kelimelerin doğru harekelenmesi açısından daha iyisinin olmadığını belirtir.[628] Aynı şekilde İbnü't-Tallâ'ın *el-Ahkâm* adlı eserinin, gayet iyi ve sağlam durumdaki bir nüshasına sahip olduğunu kaydeder.[629] Bir başka kayıtta, İbn Ebî Hayseme'nin kitabının çok eski ve iyi durumdaki bir nüshasını kullandığını, bu nüshanın mütekaddimînden ve müteahhirînden birçok âlim tarafından okunduğunu belirtir.[630]

Moğultay'ın birden çok nüshayı karşılaştırmalı kullandığı durumlara örnek olarak İbn Hibbân'ın eseri *es-Sikât*'ın biri es-Sarîfînî hattıyla olmak üzere üç nüshasını kullandığı;[631] Buhârî'nin *Târîhü'l-Kebîr*'inin Ebû Zer hattı, İbnü'l-Ebbâr hattı ve Ebü'l-Abbas hattı olmak üzere "gayet iyi" dediği üç farklı nüshasını kullandığı;[632] ayrıca İbnü'l-Bâziş hattından olan bir nüshasına daha işaret ettiği[633] kayıtlar burada zikredilebilir. Farklı nüshaları karşılaştırma konusunda neden bu kadar hassas olduğunu gösteren bir başka örnekte, bir yer adıyla ilgili İbn İshâk'ın *Siyer*'inin farklı nüshalarını kullandığı, bunlardaki farklı okunuşlara işaret ettiği ve "eğer bu rivayet doğruysa" şeklinde kayıt düşerek değerlendirme yaptığı görülmektedir. Bu örnek, özellikle isimlerde ve garîb kelimelerde, noktaların yazılımına çok da güvenemediklerini ve bu sebepten karşılaştırma ihtiyacı hissettiklerini ortaya koymaktadır.[634]

Moğultay, şiirin nispetini doğru tayin için de şiirin nispet edildiği şairin dîvânına müracaat ettiği görülmektedir. Bu amaçla Ka'b b. Züheyr'in dîvânının İshâk b. Muhammed el-Hâşimî ve Ca'fer b. Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kayrevânî hattıyla iki farklı

[626] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 218.
[627] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, V, 147.
[628] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 326.
[629] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1375.
[630] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XI, 256.
[631] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 127; IX, 176-177.
[632] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 360. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 95; Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 178.
[633] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 178.
[634] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1149.

nüshasına başvurması bir örnektir.[635] Moğultay'ın rivayet tetkikindeki hassasiyetinin derecesini yansıtması açısından önemsediğimiz bir başka örnekte; İbn Hişâm'ın Temîm b. Ebî Mukbil'e nisbetle naklettiği şiirin, şaire aidiyetini tespit için dîvânının farklı rivayetlerinde yaptığı taramalarının neticesiz kaldığını, ancak bir rivayette şairin rivayet edilmemiş başka şiirleri de olduğuna işaret edildiğini gördüğü için bunun da onun şiiri olması ihtimalini kabul ettiğini belirtir.[636]

Moğultay b. Kılıç, zaman zaman dile getirdiği gibi hataların müstensihlerden kaynaklanabileceği ihtimalini ortadan kaldırmak için mümkünse birden çok nüshayı karşılaştırmalı kullanmayı âdet edinmiştir. İbn Ebû Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dil*'ini, İbnü'l-Hiraz hattıyla iyi bir nüshadan okuduğu[637] ve aynı eserin başka nüshalarını da karşılaştırmalı kullandığına dair *el-İktifâ* adlı eserindeki kayıt[638] bu duruma sadece bir örnektir.

Başvurulan eserlerin sahih nüshalarına ulaşma konusunda hassasiyet gösterilmesi, Moğultay b. Kılıç'a özgü bir durum değildir. Ancak bu özelliğinin öne çıktığı ve hatta bazılarınca aşırıya kaçtığı düşünülerek eleştirildiği görülmektedir. Başvurduğu eser nüshalarını bu kadar önemsemesi ve bunlara dayanarak değerlendirmeler yapması ve bazen değerlendirmelerinde yanılması bu konuda eleştirilmesine sebep olmuştur. Bu eleştirilerin bir parçası olarak daha önce de işaret edildiği üzere çok okuması ama tek başına, kendi kendine okumasının söz konusu edilmesi[639] de göz önünde bulundurulmalıdır. Örneğin hocası el-Mizzî'nin eserine yazdığı tehzîbde, hocasının hatalı olduğunu göstermek için pek çok eser nüshasını ard arda sıralamış ancak vardığı sonuçta yanılmıştır.[640] Bu ve benzeri örnekler, çağdaşı ve sonraki âlimlerin kınamalarına sebep olmuş ve bu kınamalar Moğultay b. Kılıç'ın biyografisiyle ilgili kaynaklara da yansımıştır. Ancak eleştirilerin sadece Moğultay b. Kılıç'ın hatalarından ve bazen ele aldığı eserleri kritik ederken üslubunun sert oluşundan kaynaklandığını söylemek eksik bir yorum olur. Eleştirilerde İslâm ilim

[635] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1377.
[636] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 277.
[637] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifa*, II, 256.
[638] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifa*, II, 397.
[639] Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352, 353; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15.
[640] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 244.

geleneğindeki, bilginin kitaplardan değil hocalardan alınması gerektiğine dair kabulün etkisi olduğu da hesaba katılmalıdır.

Bilindiği üzere; İslâm eğitim anlaşıyına göre, ideal olan, bir öğrencinin, saygın bir hoca bulması, onun ders halkasına katılması, derslerine devam etmesi ve bilgiyi ondan işitmesidir. Sonunda da kendisi bir ders halkası oluşturmak suretiyle bilginin tevarüsü ve aktarımına hoca olarak dâhil olmasıdır. Bu eğitim sürecinde, işitme, tartışma, ezberleme ve okuma önemli bir yer tutmaktadır. Buna karşın kendi başına bir metni okuma, küçük bir role sahiptir ve bazen de kaygı ve eleştiri kaynağı haline gelmiştir. Bilginin ve otoritenin hocadan talebeye aktarımı temel olarak yüzyüze bir ilişki şeklindedir. Kendi başına okuma ve çalışma sadece tamamlayıcı bir role sahiptir.[641]

İslâm dünyasında III./IX. asırdan itibaren bilgi edinme usûlüne dair Arapça eserler kaleme alınmaya başlanmıştır. Bunlardan en önemlileri Burhânüddîn ez-Zernûcî'nin (600/1203) *Ta'lîmü'l-Müte'allim* ve Moğultay b. Kılıç'ın hocalarından Bedrüddîn İbn Cemâ'a'nın (733/1333) *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fî Edebi'l-Âlim ve'l-Müte'allim* adlı eserleridir. Eğitimin her aşamasının ideal şeklini tarif eden bu kitapların vurguladığı en önemli hususlardan biri bilginin hocaların ağzından edinilen bir şey olduğudur. Zernûcî, ilmin bir hocanın ağzından alınması gerektiğini, zira onların duyduklarının en iyisini ezberlediklerini ve ezberlediklerinin de en iyisini söylediklerini belirtir.[642] İbn Cemâ'a ise eserinin başlığından itibaren bu kabulü yansıtacak şekilde bilginin aktarımının konuşan ve işiten arasında gerçekleştiğini vurgulamaktadır. Eserin içeriğinde de yeri geldikçe ilmin kitaplardan değil, bir hocanın ağzından alınmasının gereğini göstermeye çalışmıştır. Hoca seçerken dikkat edilmesi gereken hususlardan biri, asrının önemli şeyhlerinden okumuş olması ve hocaların sohbetinde bulunmadan evraklardan/kitaplardan alanlardan (sayfaların arasına gömülmüş fakat ilim sahibi hocaların yanında bulunmamış kişilerden) olmamasıdır.[643] Ayrıca bir metnin ezberlenmeden önce tahrif ve tashiflerden salim olması için tashih edilmesi gerektiğini

[641] Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 33-39; Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 177-184.
[642] Burhânüddîn Zernûcî, *Ta'lîmü'l-Müte'allim*, thk. Salah M. el-Haymî-Nezir el-Hamdân, Beyrut 1987, s. 89-90.
[643] İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 87.

temellendirirken "ilim kitaplardan alınmaz, bu fesatların en zararlısıdır" demektedir.[644] Öğrenilmesi gereken ilimlerin sıralarken de talebeye, sırasıyla her ilim dalının temel metinlerini ezberledikten sonra bunların şerhlerini öğrenmeye gayret etmesini, bunu yaparken de yine hocalara dayanması ve bu konuda kitaplara dayanmaktan şiddetle kaçınmasını salık vermektedir.[645]

Dolayısıyla İslâm ilim geleneği, tedris ve ilim tahammül usûllerinin iyice yerleştiği bu dönemde Moğultay b. Kılıç'ın kendi başına çokça okuması ve kitaplara dayanmasının eleştiri konusu edilmesi, hem dönemin tedris anlayışı hem de çağdaşları ve sonraki dönemden âlimlerin Moğultay b. Kılıç'a bakışı dikkate alınarak çok yönlü olarak değerlendirilmelidir.

Moğultay, İbnü's-Salâh'ın hadis usûlüyle ilgili eseri üzerine kaleme aldığı *Islâh*'ta muhaddisin özellikleri hususunda Hâzimî'nin *Tuhfetü's-Sefine*'sinden bir alıntı yapar: "Rivayeti hüccet olacak bir ravinin ilk şartı eğer adaleti sabitse ilim ehli arasında hadis talebiyle maruf olması ve bu hususta çaba harcadığının bilinmesi, hadis talebiyle şöhret bulması ve hıfzının suhuflardan değil de âlimlerden alınmış olması gerekir."[646] Bir muhaddisin sahip olması gerekli görülen bu hususiyetlerden en dikkat çekicisi, "hıfzının kitaplardan değil de âlimlerden alınmış olması" gereğidir.[647] Moğultay'ın kendi başına çok okuduğuyla ilgili tabakât kitaplarındaki ifadelerin olumsuz bir tonda dile getirilmesinin nedeni de bu olsa gerektir.[648]

Bir hocanın rehberliği ve bilgi üzerindeki tasarrufuna işaret eden bu ifadeler İslâm ilim geleneğinin hâkim anlayışı olduğu için Moğultay'ın bu açıdan eleştirilmesi de anlaşılabilir. Bilginin aktarımında, bir hocadan ahz edilen bilginin icâzetle naklini esas alan bir kültürü yansıtan bu geleneğin, hemen bir sonraki asırdan itibaren

---

[644] İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 122-123.

[645] İbn Cemâ'a, *Tezkiretü's-Sâmi'*, s. 113-115. Suyûtî, kendi kaleme aldığı hal tercümesinde kıraat alanındaki yetkinliğinden bahsederken bu ilmi herhangi bir hocadan almadığı için onu öğretmeye cesaret edemeyeceğini dile getirmiştir. Hâlbuki bu alanda bir kitap telif edecek müktesebata sahiptir. Ancak herhangi bir hocaya dayanmadığı için sahip olduğu bilgi, rivayet edilebilecek muteberlikte değildir. Bkz. Berkey, *Bilginin İntikali*, s. 33.

[646] Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, I, 102.

[647] Moğultay b. Kılıç'ın çağdaşı Tâcüddîn es-Sübkî de müderrisi tanımlarken "en çirkin ve kabul edilemez davranışlardan biri, bir kitaptan birkaç satır ezberleyip ders veren müderristir" ifadelerini kullanmıştır. Bkz. es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am*, s. 83.

[648] İbn Şâhin, *Neylü'l-Emel*, I, 332; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 134; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255.

değişmeye başladığı ve metinlerin kendi kendine okunmasıyla elde edilen bilginin geçerliliğinin daha az sorgulandığı görülmektedir. Bu değişimin takibi açısından dönemin okuma pratiklerine ve bunlar için kullanılan kavramlara bakmak faydalı olacaktır. Temelde "mütalaa" ve "kıraat" olmak üzere iki ana kavram ve bunların türevleriyle karşılaşılmaktadır. Tâla'a (طالع) kavramı, kişinin bir metni kendi başına ve sessizce okumasını ifade etmektedir. Yine de tabakât yazarları bu kavramı çok sık kullanmamışlardır. Bunun yerine ikinci bir kavram, bir metnin seslendirilmesi anlamında kara'e (قرأ) daha sık kullanılmıştır.[649]

Çağdaş kaynaklar, gerek bir metinden okumayı gerekse ezberinden okumayı kıraat terimiyle ifade etmişler, ancak sıklıkla hafızadan okunduğunu da belirtmişlerdir. Bununla birlikte yine aynı terim, bir metnin tek başına okunmasını ifade edecek şekilde de kullanılmıştır. Hirschler'in verdiği örneklerden birisi, hocalarından memnun olmayan İbn Sînâ'nın, kendi başına çalışmaya başlaması ve bu kendi başına okuma derslerini ifade ederken "tâla'a" değil "kara'e" fiilini kullanmasıdır. Bir diğer örnek ise VI./XII. asırda edebiyata ilgi duyan bir gencin bir metni kendi kendine okumasını ifade etmek için yine bu fiilin tercih edilmesidir. "Kıraat"ın kullanımına dair bu örnekler, giderek artmış ve kendi kendine okumayı tarif etmek için "kara'e bi-nefsihi" ifadesi standart hale gelmiştir. Bir ilim meclisinde metnin biri tarafından okunmasını ifade etmek içinse "kara'e bi-nefsihi alâ" ifadesi tercih edilmektedir. Ancak "kara'e bi-nefsihi" ifadesinin, kendi başına bir metin veya konu üzerine çalışma anlamında kullanılmadığı da belirtilmelidir. Bunu ifade için "talebe bi-nefsihi" tercih edilmiştir. Dolayısıyla "kara'a" tam olarak sessiz ve kendi başına okumayı ifade etmektedir. Oysa "tâla'a"nın kullanılması beklenirdi.[650] Bazı vakıf kayıtlarında, kütüphanenin okuma salonu için "kâ'atül-mutâla'a" ifadesinin kullanılması[651] bu konuda Moğultay b. Kılıç'ın yaşadığı dönem için kesin bir ayrım yapılamayacağını düşündürmekle birlikte

[649] Bu dönemdeki okuma pratikleri üzerinden İslâm kültürünün sözlü kültürden yazılı kültüre geçişini inceleyen Hirschler'e göre bu kavramlardan ilki yazılı kültürü imlerken ikincisi sözlü kültürü ifade etmektedir. Bkz. Hirschler, *The Written Word*, s. 13-14.

[650] Hirschler, *The Written Word*, s. 14. Khaled el-Rouayheb, XVII. asırda Osmanlı ve Mağrib ilim geleneklerindeki çeşitli gelişmeleri ele aldığı kitabının bir bölümünde, "deep reading" dediği mütalaanın, ilim elde etmenin bir usûlü olarak kabul edilmesinin gelişimini ele almakta ve hoca değil metin merkezli bir bilgi edinme idealinin yerleşmeye başlamasını vurgulamaktadır. Bkz. Khaled el-Rouayheb, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarlay Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Cambridge Uni. Press, Newyork 2015, s. 97-128.

[651] Hirschler, *The Written Word*, s. 141.

tabakât eserlerinde bu kavramların kullanımının izi sürüldüğünde bir ayrışmanın, giderek belirginleştiği anlaşılmaktadır.[652] Tabakât eserlerine bakıldığında "kara'a bi-nefsihi" ifadesinin biyografik sözlüklerde bir âlime nisbetle kullanımı, VIII./XIV. asırdan önce, Zehebi'nin *Tarihu'l-İslâm*'ında meselâ, nadiren görülmektedir. Sonraki asrın âlimlerini ele alan eserlerde ise bu terimin kullanımında ciddi bir artış olduğu göze çarpmaktadır.[653]

III. MOĞULTAY b. KILIÇ'IN TARİHÇİLİĞİ: ENSÂB VE RİCÂL BİLGİSİ

Zeynüddîn el-Irâkî, kendisine yöneltilen, muasır âlimlerden Moğultay, İbn Kesîr, İbn Râfi' ve el-Hüseynî (765/1364) arasında hangisinin hadis hafızlığında daha iyi olduğu sorusuna cevaben; "içlerinde ensâb ilmi hakkında bilgisi en geniş olan ve en yetkin olan, eserlerinde yanlış anlamadan kaynaklanmış olması muhtemel bazı hatalar görülse de Moğultay'dır. Metinleri ve tarihleri en iyi bilen İbn Kesîr'dir. En çok hadis öğrenen ve mü'telif ve muhtelif konusunda en çok bilgisi olan İbn Râfi'dir. Muasır şeyhleri ve tahrici en iyi bilen el-Hüseynî'dir" der.[654]

Bütün tabakât kaynakları Moğultay'ın hadis hafızı olduğu konusunda hemfikirdir.[655] İbn Hacer, hocalarının çoğunun Moğultay'dan ders aldıklarını, hadis konusunda onun görüşlerini benimsediklerini belirtir. Zira o, döneminde hadis riyasetinin kendisinde son bulduğu kişi;[656] "Şeyhü'l-muhaddisîn"dir.[657] İbn Fehd, Moğultay'ın ilim halkalarına iştirak ettiğini, başta ensâb ilmi olmak üzere çeşitli ilimlerde derinleştiğini ve hadis ilimlerinde ondan daha yetkini olmadığını dile getirir. Ona göre diğer ilimlerde ise ortalama bir bilgiye sahiptir.[658]

---

[652] es-Safedî, İbn Seyyidünnâs için de "talebe bi-nefsihi ve ketebe bi-hattıhi" ifadesini kullanmıştır. Endülüslü bir ümera ailesinden gelen İbn Seyyidünnâs'ın babasının Mısır'a gelirken yanında pek çok kitap getirdiği de bilinmektedir. Bkz. es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, II, 433.
[653] Hirschler, *The Written Word*, s. 14-15.
[654] es-Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-Huffâz*, 365.
[655] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 433; es-Süyutî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 268; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1498; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15.
[656] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17
[657] Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 70
[658] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133-134

Moğultay b. Kılıç'ın hadis ve ensâb ilmindeki yetkinliği değerlendirilirken kıyas yapıldığı da görülmektedir. Moğultay, Hadis ilimlerinde bilgi sahibi olmakla birlikte ensâb ilminde "allâme" kabul edilir.[659] Zeynüddîn İbn Receb, Moğultay'ın ensâbı çok iyi bildiğini; fakat diğer hadis ilimlerinde ortalama bir bilgi düzeyine sahip olduğunu belirtir.[660] İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî ise Moğultay için isminden sonraki ilk tanımlamada "ensâb âlimi" olduğunu söyler. Bu tanımlama da onun öncelikle ve daha çok ensâb alimi olarak tanındığını ve itibar edildiğini gösterir.[661] Aynı şekilde kendisiyle ilgili bir diğer tanımlamada, İbn Fehd'in naklettiğine göre Takıyyüddîn İbn Râfi', Moğultay'ın hadis öğrendiğini ve siyeri bir araya getirdiğini söyler.[662] Bu husus, muasırlarının gözünde hadiste yetkin olmakla birlikte siyer alanında daha çok tanındığını, ilmî şöhretini daha çok siyer alanındaki eseriyle elde ettiğini de düşündürebilir. Hadis, ensâb ve siyer dışında Arap dili hususundaki behresi de söz konusu edilmiştir.[663]

Zeynüddîn Irâkî'nin karşılaştırması, hadis hafızlığının gerektirdiği hususiyetlerin açıkça zikredilmesinin yanı sıra Moğultay'ın muhaddis kimliğinin de tarihçiliğinden beslendiğini göstermesi açısından önemlidir.

Velûd bir âlim olan Moğultay b. Kılıç'ın yüzden fazla eseri olduğu kaynaklarda belirtilir.[664] Yukarıda işaret ettiğimiz, behre sahibi olduğu ilim dallarında pekçok eser tasnif ettiği ve kendi el yazısıyla çok sayıda kitap yazdığı[665] ve bu eserlerinde muhaddisler ve dil âlimlerine karşı itirazları dile getirdiği kaydedilir.[666] Bu eserlerinin pekçoğu meşhur olmuştur.[667] Yüzü aşkın olduğu söylenen eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamış, hatta tamamının tespiti de mümkün olmamıştır. Elimize ulaşan

---

[659] es-Süyutî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 433; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 15,19; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 133

[660] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 313; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; el-Irâkî'den nakledilen aynı ifade için bkz. es-Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-Huffâz*, s. 365.

[661] İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1496.

[662] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141; ayrıca bkz. Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73.

[663] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 140.

[664] İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, XVII, 633; es-Süyûtî, *Hüsnü'l-Muhâdara*, I, 333; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312-313; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353, 354; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 138-139.

[665] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255

[666] es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275.

[667] Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 70

eserlerinin ise ancak sınırlı bir kısmı yayınlanmıştır. Hadis usûlü, ricâl, tabakât, siyer ve dil alanlarındaki bu eserleri, şerh, hâşiye, ta'lîk, tehzîb, intihâb gibi büyük oranda çeşitli eserler üzerine yaptığı çalışmalardır.[668]

Bu kadar çok eser vermiş olmasında yaşadığı dönemin hususiyetleri kadar kendi ilgileri de belirleyici olmuştur. Telif çalışmalarının bolluğu ile temayüz etmiş bir dönemde yaşamasının yanı sıra müderris olması ve uzun yıllar pekçok medresede ders vermesi, çok okuması ve oldukça geniş bir kütüphaneye sahip olması da eserlerinin çok oluşunda etkilidir. Kütüphanesinin zenginliği, eserlerinin sayısı ve çeşitliliği kadar başvurduğu kaynakların bolluğu ve çeşitliliğinden de anlaşılır. O kadar ki kütüphanesinde bazen bir eserin üç farklı nüshası bulunabiliyordu.

Muasırları, talebeleri ve onlardan nakil yapanlar tarafından eleştirilirken sert denilebilecek bir üslup kullanılmış olmasında Moğultay b. Kılıç'ın genel telif tarzının ve eserlerindeki eleştiri tavrının da etkisi olmuştur. Zira Moğultay'ın telif usûlü genel olarak belli başlı eserler üzerine "ta'akkubât" diye isimlendirilen[669] kritik yazmak ve ileride tek tek eserlerinden bahsederken söz konusu edeceğimiz gibi en ufak bilgi ve yorumları bile atlamadan eleştiriler serdetmektir. Ancak bu eleştirilerinde hiçbir şekilde mezhep taassubu yoktur; Hanefîleri de diğer mezhep mensuplarıyla aynı mesafede eleştiri konusu yapabilmiştir.

Hocalarının pekçoğu Moğultay'ın talebesi olan İbn Hacer, eserlerini söz konusu ederken hadis ilminde *Islâhu İbni's-Salâh* ismiyle bir eser telif ettiğini ancak eserinde İbnü's-Salâh'a, çoğunluğu vehim veya yanlış anlamadan kaynaklanan eleştiriler getirdiğini belirtir.[670] Moğultay'ın eserlerini sıraladıktan sonra ise genel bir değerlendirme ile içinde vehimler bulunmakla birlikte bunların naklinde çok fayda olduğunu dile getirir.[671]

Moğultay'ın eserleriyle ilgili kesin bir telif kronolojisi çıkarmak mümkün görünmemektedir. Günümüze ulaşmayan eserleri bir yana elimizdekilerin bile

[668] Moğultay'ın eserlerine dair bir liste için bkz. EK I.
[669] Bir kimseyi işlediği suçtan dolayı cezalandırmak, şüphe edilen bir haberi tetkik etmek veya bir kimsenin utanılacak özelliklerini ve hatalarını araştırmak anlamlarına gelen "Ta'akkub" kavramı için bkz. Mütercim Âsım Efendi, *el-Okyânûs*, I, 562.
[670] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 17
[671] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19

birçoğunun tam olarak ne zaman telif edildiğini bilemiyoruz. Yine de yirmili yaşlarından ömrünün sonuna kadar kitap telifiyle meşgul olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Elimizdeki en erken tarihli telif kaydı 714 (1314) yılında kaleme aldığını belirttiği *el-Kıdhu'l-Muallâ fi'l-Kelâm ala Hadîsi Ya'la* adlı eserine dairdir.[672] *İkmâl*'in 760 (1359) tarihinde yazılmaya devam ettiğine dair kayıt ise Moğultay'ın bilebildiğimiz son telif kaydıdır. Eserlerinin telif süreci devam ettiği için veya daha sonrasında eklemeler yaptığını tahmin ettiğimiz için eserler arası atıflardan kesin bir telif kronolojisi oluşturmak mümkün değildir.

Moğultay b. Kılıç'ın tarihçiliğini tespit etmeyi amaçladığımız bu bölümde, hem eserlerinin çokluğu hem de konumuzla doğrudan irtibatlı olmamaları hasebiyle bütün eserlerini tek tek ele almak yerine sadece tabakât, ricâl ve ensâb alanlarındaki eserleri incelenip tarihçiliğinin yansımaları çeşitli hususiyetleriyle söz konusu edilmeye çalışılacaktır. Siyer alanındaki eserleri ise üçüncü bölümde değerlendirilecektir.

Moğultay b. Kılıç'ın tarihçiliğini söz konusu ederken öncelikle genel tarih şeklinde nitelendirilebileceğimiz bir eseri olmadığını belirtmek gerekir. Bazı kaynaklarda kendisine ait olduğu kaydedilen[673] *Târîhu Selâtîni Mısr ve'ş-Şâm ve'l-Haleb ve Beyti'l-Makdis ve Umerâiha* isimli yazma halindeki eser, bulunduğu Berlin Kütüphanesi kataloğunda kaydedildiğine göre İbrahim Moğultay isimli birisine aittir. Katalogda ayrıntılarıyla yer verilen iç atıfları dolayısıyla Moğultay'ın vefatından sonraki bir tarihte telif edildiği de açıktır.[674]

Moğultay'a atfedilen bir diğer eser *Fütûhu İfrîkıyye*'dir. Bilinen yazma nüshaları Fas'ta bulunan eserin Moğultay b. Kılıç'a aidiyeti tartışılmalıdır. Zira kütüphane kayıtları ve nüshalarda isminin yazması dışında ne kendisi böyle bir eserine atıf yapmaktadır ne de biyografik ve bibliyografik kaynaklar böyle bir eserinin varlığından bahsetmektedir.[675] Çeşitli nüshaları bulunan eserin, Fas-Rabat'taki

[672] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 142. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140.
[673] Şakir Mustafa, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, Beyrut 1990, III, 218; Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, XXX, 230.
[674] W. Ahlwardt (haz.), *Verzeichniss der Arabichen Handschihriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, Berlin 1897, IX, 319-321 (9835 numaraya kayıtlı yazma).
[675] Kütüphane kayıtlarına göre birisi el-Mektebetü'l-Vataniyye, diğer beşi Hızânetü'l-Hasaniyye'de olmak üzere altı nüshası bulunmaktadır. Hızânetü'l-Haseniyye'nin fihristini hazırlayan Annân, buradaki beş nüshayı ayrıntılarıyla tasvir etmenin yanı sıra eserin basıldığını kaydetmiştir. Ancak bu baskıya dair herhangi bir bilgiye

Mektebetü'l-Vataniyye'de 620 numarada kayıtlı olan nüshasına bizzat ulaşılmıştır. Ferağ kaydında 15 Rabiulevvel 1289/23 Mayıs 1872 tarihinde Muhammed b. el-Arabî tarafından istinsah edildiği belirtilen ve mağrib hattıyla yazılmış bu eser 240 sayfadan müteşekkildir.[676] Roma rakamlarıyla yapılan bu numaralandırmanın, sonradan ilave edildiği anlaşılmaktadır. Her sayfada 25 satır ve yalnızca ilk sayfanın yanında uzun bir hâşiye yer almaktadır.

Eserin içeriğine bakılacak olursa kapak, zahriye vb. sayfalar olmaksızın doğrudan esere başlanan nüshada eserin ismi de yazılmamıştır. 1 numaralı ilk sayfada; Besmele ve salavattan sonra " قال الشيخ الامام العالم العلامة الحافظ الحجة علاء الدين مغلطاي ابن قليج الافريقي رحمه الله تعالى و رضي عنه" denilmektedir. Moğultay b. Kılıç'ın bilinen nisbesi el-Mısrî iken burada el-Ifrıkî nisbesinin tercih edilmesi dikkat çekicidir. Hamdele ve salveleden sonra gelen eserin mahiyetiyle ilgili açıklamaların yer aldığı "Amma ba'd" kısmında "Allah'ın fazlı ve güzel yardımıyla, bu muhtasarla ecri ve bereketini kazanmak için sahabe ve evlatlarının -Allah hepsine rahmet etsin- Halife Osman zamanındaki fetihlerini ihtisar etmeyi amaçladım. Çünkü Osman, İfrîkıye'nin fethi için asker topladı ve başlarına emir olarak Ukbe b. Âmir'i tayin etti" denilmektedir.[677]

Mukaddimeye uygun olarak muhtevasından da anlaşıldığına göre Hz. Osman'ın hilafeti döneminde (23-35/644-656) gerçekleştirilen ilk fetihleri konu alan ve Mehdiyye'nin fethi ile başlayan bu eser boyunca sahabenin ve çocuklarının fazileti sayesinde bu fetihlerin gerçekleştiğine vurgu yapıldığı görülmektedir.[678] Genel olarak bu övgüler, Abdullah b. Cafer b. Ebî Tâlib özelinde belirginleşmektedir. Öyle ki eserin Kuzey Afrika fetihleri çerçevesinde Abdullah b. Cafer'i methetmek üzere yazıldığını düşündürmektedir. Abdullah b. Cafer'in Hz. Peygamber'e (sav) akrabalığı ve yakınlığı

---

ulaşılamamıştır. Bkz. Muhammed Abdullah Annân, *Fehârîsü Hızâneti'l-Haseniyye: Fihrisu Kısmi't-Târîh ve'r-Rahalât ve'l-İcâzât*, Rabat 2000, II, 764-766. el-Menûnî, el-Hızânetü'l-Haseniyye'nin seçme fihristinde bu eserin bir nüshasına yer vermiş ancak müellifinin zikredilmediğini kaydetmiştir. Muhammed b. Abdulhâdî el-Menûnî, *Müntehabât min Nevâdiri'l-Mahtûtât*, Marakeş 2004, s. 112-113. Ayrıca bkz. Ömerî, *el-Hâfız Moğultay*, I, 40.

[676] Kütüphane fihristine göre görmediğimiz nüshalardan tarihi tespit edilen ikisi 1284 ve 1289 tarihlerinde istinsah edilmiştir. Bkz. Annân, *Fehâris*, II, 765.

[677] *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 1.

[678] *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 10, 11, 25, 29, 73.

vurgulanmakta ve gerek savaş meydanlarında gerekse karşılıklı görüşmelerde kendisiyle görüşenlerin Müslüman olmasına vesile olduğu anlatılmaktadır.[679]

Hz. Osman dönemi dışında doğrudan veya dolaylı olarak herhangi bir tarihe işaret edilmeyen eserin, tahkiye/kıssa üslubuna sahip olduğu görülmektedir.[680] Bir fetih şablonunun sürekli yinelendiği ve belli anlatım kalıplarının fethedilen her bölge için çoğunlukla kelime kelime tekrar edildiği[681] bu üslupta, olayların kahramanlar arasındaki diyaloglarla nakledilmesi,[682] ordu düzeni ve savaş atlarının özelliklerinden komutanların kıyafetlerine kadar pekçok hususun ilgi çekici bir dille ayrıntılı olarak tasvir edilmesi,[683] her savaşın bir öncekinden daha zor olduğunun vurgulanarak[684] tabir caizse heyecanın artırılması gibi özellikler belirgindir.

Eserin mahiyeti yanında dil ve üslubu ve tespit edilen nüshaların birbirine yakın ve oldukça geç tarihlerde istinsah edilmiş olması da Moğultay b. Kılıç'a aidiyetiyle ilgili şüpheleri haklı çıkarmaktadır. Neticede hâsıl olan kanaat, bu eserin Moğultay b. Kılıç'a ait olmadığı, nasıl ve neden olduğu bilinmese de yazma nüshalarının ilk sayfalarına ismi yazıldığı için kütüphane kayıtlarına bu yanlış şekliyle girdiğidir.[685]

Dolayısıyla *el-İşâre* isimli muhtasar siyerinin sonunda yer verdiği yine oldukça muhtasar ve her biri için birkaç kısa paragrafı geçmeyen halifeler tarihini dışarıda bırakırsak genel bir tarih eseri telif etmediği rahatlıkla söylenebilir.

---

[679] *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 23, 37, 95, 105. Halife Osman zikredildiği her yerde, Hz. Ali'nin de onunla birlikte zikredildiği görülmektedir. Birlikteliklerini vurgulayan bir örnek olarak "Osman'ın eli Ali'nin elinde" ifadesi için bkz. *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 121.

[680] Annân da eserin Vakıdî'nin Fütûhu'ş-Şâm'ındaki tarih usûlüne değil kıssacı üsluba sahip olduğunu belirtmiştir. Bkz. Annân, *Fehâris*, II, 764.

[681] *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 13, 31, 42, 80, 84, 89, 99, 105, 110, 111, 132, 144, 156, 195, 209. Tekrar eden kalıplardan birisi, savaş meydanında karşılaşılan düşman ordusunun, her seferinde çekirge sürüsüne benzetilmesidir. Bkz. *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 225.

[682] Örnek olarak bkz. *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 10.

[683] Örnek olarak bkz. *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 11, 13, 14.

[684] Örnek olarak bkz. *Fütûhu İfrîkıyye*, s. 73, 132.

[685] Moğultay b. Kılıç üzerine doktora tezi yazan araştırmacılardan el-Ömerî, Annân'ın verdiği, eserin basıldığına dair bilgiyi teyit edemediği için şüphe ile yaklaşmakla birlikte, Moğultay b. Kılıç'a nisbetiyle ilgili herhangi bir değerlendirmede bulunmamıştır. Ancak Gamidî, "Kütüphane fihristlerinde yer almakla birlikte kaynaklarda zikredilmeyen eserleri" arasında *Fütûhu İfrîkıyye*'yi söz konusu ederek el-Ömerî'nin şüphesinin eserin basımıyla değil de nisbetiyle ilgili olduğunu söylemiştir. Dolayısıyla her iki araştırmacı da esere dair ayrıntılı bir değerlendirme ve neticesinde Moğultay b. Kılıç'a nisbetiyle ilgili bir kanaat dile getirmiş değildir. Bkz. el-Ömerî, *el-Hâfız Moğultay*, I, 40; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 78.

Moğultay b. Kılıç'ın eserlerinden ilgili olanları incelemeye geçmeden önce ricâl ve ensâb alanlarının tarih ilmiyle ilişkisine kısaca değinmek gerekir. Bilindiği gibi ensâb ilmi, kabilelerin soyunu inceleyerek soy bağlarını ve bir kabileye veya bölgeye mensubiyeti ortaya koymaktadır. Soyun üstünlük ifade ettiği Câhiliye Araplarında, toplumsal yapının en önemli dayanağı olan asabiyeti ortaya koyan ensâb bilgisi oldukça önemlidir. Bu sebeple bazılarınca "yüce ve üstün ilim" şeklinde nitelendirilen ensâb bilgisi, şiir, hitabet, eyyâmü'l-Arab ve ahbâr ile birlikte Arap kültürünün önemli bir parçasıdır. İslam'la birlikte soyun üstünlüğü ve asabiyet düşüncesi ortadan kalkmış olmakla birlikte bu ilim önemini korumuş; ilk dönemlerden itibaren müstakil eserler telif edilmiş ve İslam tarih yazıcılığının önemli bir şubesini teşkil etmiştir.[686] Daha önce işaret edildiği üzere Moğultay b. Kılıç ensâb bilgisi açısından "allâme" ve çağdaşı olan ulemânın en bilgilisi kabul edilmektedir. Kendisi de *ez-Zehrü'l-Bâsim* adlı eserinde ensâb ilminin önemine dair uzun bir bahis açmış ve Hz. Peygamber'in (sav) konuyla ilgili "Sıla-i rahim yapmanızı temin edecek ölçüde neseplerinizi öğreniniz" şeklindeki hadisini değerlendirerek Hz. Peygamber'e (sav) atfedilmekte olan "Bu fayda vermeyen bir ilim ve zarar vermeyen bir cehalettir" sözünün batıl olduğunu ortaya koymaya çalışmış ve ensâb bilgisinin öğrenilmesi gerektiğine dair bir çıkarımda bulunmuştur.[687] Dolayısıyla ensâb ilmi, nesep şecerelerini muhafaza etmenin ötesinde bu şecerelerde adları geçen kişilerle ilgili birçok tarihî mâlumatı da bir araya getirdiği için tarih ilmiyle yakından irtibatlıdır.

Râvilerin bilgisi diyebileceğimiz ricâl türüyle tarih ilmi arasındaki irtibat ise, ravi ve rivayetlerin tenkidinde tarih bilgisine başvurulması dolayısıyladır. Râvi ve hocasının doğum ve vefat tarihleri bilinmek suretiyle görüşüp görüşmedikleri tespit edilmektedir. Aynı şekilde ravilerin yaşlılık ve hastalık gibi sebeplerle zihni melekelerinde sıkıntı oluşması ve rivayetlerinde ihtilat hâsıl olması durumunda, bunun tam olarak zamanının bilinmesi rivayetlerinin değerlendirilebilmesi için elzemdir. Ayrıca hadis talebiyle yapılan yolculuklarda ravinin ne zaman nerede olduğunun tespiti gerekmektedir. Bütün bu süreçler muhaddisleri belli ölçüde tarihle ilgilenmeye

[686] Mustafa Fayda, "Ensâb", *DİA*, XI, 244-249.

[687] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 145-154. Bu bahis büyük oranda, Moğultay b. Kılıç'ın sıklıkla başvurduğu, ensâb ilminin en önemli eserlerinden olan İbn Hazm'ın *Cemhere*'sinden nakledilmiştir. Bkz. İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1982, s. 3-5.

sevketmiş ve ricâl kitaplarındaki tarihî bilgileri zorunlu kılmıştır. Diğer taraftan hal tercümeleri de tarih ilminin önemli bir şubesidir.[688] Moğultay b. Kılıç'ın ensâba dair müstakil eseri olmadığı ancak ricâl ilminin telif türlerinden esmâ ve künâ, mü'telif ve muhtelif, sikât ve du'afâ, ma'rifetü's-sahâbe gibi neredeyse hepsine dair telif çalışmaları yaptığı ve bu eserlerde ensâb bilgisinin önemli bir yekûn tuttuğu görülmektedir.

A. *el-Vâdıhu'l-Mübîn fî Zikri men Üstüşhide mine'l-Muhibbîn*

Moğultay'ın eleştirilmesine ve mihneye maruz kalmasına sebep olması[689] ve bir tabakât kitabı olmakla birlikte türünün yaygın örneklerine kıyasla oldukça farklı temada kişileri bir araya getirmesi dolayısıyla *el-Vâdıhu'l-Mübîn*'in önemli bir yeri vardır. Moğultay b. Kılıç, kendisine aidiyeti herhangi bir şüphe taşımayan[690] ve çeşitli baskılarıyla elimizde olan[691] bu kitapta, mukaddimesinde de belirttiği gibi, Hz. Peygamber'in (sav) "Kim aşık olur, aşkına galip gelir, iffetini muhafaza eder ve ölürse, şehit olarak ölür" hadisine[692] dayanarak aşkından dolayı muzdarip bir şekilde yaşayıp, şehit olarak ölen ve Rabb'ine kavuşanları tabakât türünün bir örneği olarak bir araya getirmiştir.[693]

Bu eseri, *el-İ'lâm bi-Sünnetihi Aleyhi's-Salâtü ve's-Selâm* kitabı başta olmak üzere eserlerini okuyanların, bu ilmî meşguliyetlerinden dolayı yorulan kalplerinin ferahlaması, bitkin zihinlerinin dinlenmesi için kaleme aldığını belirten Moğultay, Hz. Ali'den rivayet edilen "Kalpleri hikmetli nüktelerle dinlendirin, bedenler yorulduğu gibi kalpler de yorulur" sözünü de bir dayanak olarak zikretmeyi ihmal etmez.[694]

---

[688] Rical ilminin genel mahiyeti ve tarih ilmi arasındaki yakın ilişki için bkz. Mehmet Eren, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012, s. 46-66.

[689] İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139-140

[690] İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1498; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255

[691] İlk olarak Alman oryantalist Otto Spies tarafından İstanbul kütüphanelerindeki iki yazması esas alınarak iki cilt halinde yayına hazırlanmış ancak sadece tek cildi yayınlanabilmiştir. Bkz. Otto Spies, *Mughultai's Biographical Dictionary of the Martyrs of Love*, Stuttgart 1936, I. Daha sonra Mısır'daki yazmadan iki farklı baskısı daha yapılmıştır. 1997'deki Beyrut baskısını yayına hazırlayan belirtilmemiştir. Yeni baskısı ise 2005'te Seyyid Kesrevî Hasen tarafından yine Beyrut'ta yayınlanmıştır.

[692] "İffetli âşık hadisi" olarak nitelendirilen bu hadis hakkında bkz. el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdîsü'd-Da'îfe*, I/V, 13-19

[693] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 15.

[694] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 25.

Moğultay b. Kılıç, kitabını ilgi çekici şiirlerden, nadir haberlerden, şaşırtıcı rivayetlerden mahrum bırakmayacağını; bunların edîb için ziyafet, âlim için mertebesinde yükselme, âbid için tecelli, âşık için teselli, muhaddis için nükte, şair için yakınlaşma, müverrih için uzaklaşma, uzaktaki için yakınlık sadedinde olduğunu ifade eder.[695] Diğer taraftan Moğultay'ın, "Biliyorum ki bazı aklıselim sahibi olmayanlar bu telifimi gördüklerinde eleştirecekler ve 'görüyorsun ki yolundan sapmış, ondan uzak dur' diyecekler. Hiç kimsenin beyan ettiklerim dışında hakkımda zan sahibi olmasına izin vermiyorum/hakkımı helal etmiyorum"[696] şeklindeki sözleri de bir anlamda bu eseri yüzünden eleştirileceğini öngördüğünü ortaya koyar.[697] Bir diğer ihtimal; kitabına, yöneltilen eleştiriler ve yaşadığı sıkıntılardan sonra bu ifadelerin eklendiğidir. Ancak *el-Vâdıh*'ı ne zaman yazdığını ve daha sonradan tekrar elden geçirip geçirmediğini bilmediğimiz için kesin bir sonuca varmak mümkün değildir. Mukaddimeden, atıf yapılan *el-İ'lâm*'dan sonra yazdığı anlaşılmakla birlikte *el-İ'lâm*'ın farklı bölümlerine ait 732, 739 ve 753 tarihli üç farklı müellif nüshası[698] bu eserinin telifinin de uzun bir zaman dilimini kapsadığını göstermekte ve *el-Vâdıh*'ın telifiyle ilgili tam bir tarihsel bilgi sağlamamaktadır. Yine de *el-Vâdıh*'ın mihne olayının ve mahkemenin vukû bulduğu 745 tarihinden[699] biraz önce yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir denebilir.[700]

Moğultay, aşkla ilgili hadisin farklı rivayetlerini ele alarak başladığı ve beş cilt halinde telif ettiği eserini aşk hakkındaki uzun bir girizgahla sürdürür. Aşkın isimleri, tanımları, özellikleri, aşk derdinin devası gibi konulara yer verdiği giriş bahsinde ayrıca genellikle felsefî tanımlara ve ayrımlara başvurarak nefsten de bahseder.[701] Ardından alfabetik olarak aşıkların hal tercümelerini verir. İsmi bilinmeyen aşıklara ise, onun hakkındaki haberi rivayet eden ravinin veya biliniyorsa maşukunun adıyla yer verir.

---

[695] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 36.
[696] Bu ifadelerinin ardından zannın kötülüğüne dair âyet ve hadislere yer vermiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 37.
[697] en-Nüveyri, *Nihâyetü'l-Ereb* adlı ansiklopedik eserinin başındaki "eser yazanın hedef hâline geldiğini öğrendim. Bazı kulakları memnun etse de bazılarını sağır eder" ifadesi, Moğultay b. Kılıç'ın dile getirdiğine benzer bir duruma işaret etmektedir. Bkz. en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, I, 17.
[698] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, I, 43-44.
[699] el-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 434; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 352.
[700] Tahkikli neşrini kullandığımız Mısır nüshasının 24 Zilkade 873/5 Haziran 1469'da Muhammed b. Ali b. Sûdûn el-İbrahimî el-Hanefî tarafından istinsah edildiği bilinmektedir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 451.
[701] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 38-105.

Söz konusu edilen 166 aşığın çoğunluğu, İslâm döneminden olmakla birlikte İslâm öncesi dönemden de isimler vardır.[702] Bu kişilerin biyografileri ayrıntılı bir şekilde ele alınıp şiirlerle süslenmiştir. Bu yönüyle eserin tabakât ve edebiyat antolojisi karışımı bir özellik arzettiği söylenebilir.

Aşkla ilgili uzun mukaddimesinde ilâhî aşka değinmemiş olsa da yer verdiği ilk kişi Hadîd Suresi'nin 16. âyetini okuyarak vefat eden bir Basralı'dır.[703] Eserde Kur'ân-ı Kerîm'den çeşitli ayetleri okumak suretiyle Allah aşkından şehit olan başka pekçok isme yer verilmiştir.[704] Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) kabri başında ağlaya ağlaya vefat eden bir kadına[705] veya zikir meclislerinde pekçok kişinin ölmesine dair rivayetler[706] de Moğultay'ın aşk tanımının dünyevî aşkla sınırlı olmadığını göstermektedir. Hayatını ele alırken de işaret ettiğimiz gibi kendisinin tasavvufla doğrudan bir ilişkisi olmadığı söylense de Moğultay'ın bu eseri aşağıda ayrıntılarına değineceğimiz döneminin aşk anlayışını yansıtmaktadır.

Her ne kadar başlıkta "şehit olanlar" ibaresi olsa da kitapta yer verilen isimler için "şehit" ve "katîl/ölü" şeklinde iki farklı kategori kullanıldığı görülür. Moğultay, gayri müslim olanlar veya aşkından intihar edenlere şehit değil ölü darken, bir erkeğe aşık olup aşkından ölen erkeği de şehit şeklinde nitelendirebilmektedir. Alfabetik olarak üçüncü sırada yer verdiği Ahmed b. Kelîb ve Eslem b. Sa'îd isimli iki erkek arasındaki aşktan bahsederken bunları "katîl (ölü)" diye nitelendirmiştir.[707] Muhammed b. Dâvûd ez-Zâhirî'nin Muhammed b. Câmi'e aşkında olduğu gibi şehit dediği de vakidir.[708] Dolayısıyla sadece aynı cinse aşık olmayı şehitlik mertebesinden çıkarmak için yeterli görmeyip rivayetteki diğer hususiyetleri göz önünde bulundurduğu söylenebilir. Aşkla ilgili girişte kadınların tehlikeleriyle ilgili rivayetleri verdikten sonra güzel yüzlü, tüyü bitmemiş delikanlılara bakılmasının da sakıncalı olduğunu belirtmiş ve onlarla birarada

[702] Otto Spies, *el-Vâdıh*'ı tanıttığı ve kitaptan bazı pasajların tercümesine de yer verdiği makalesinde eserin 150 âşıktan bahsettiğini yazar. İstanbul'daki nüshaları esas aldığı için bu farklılığın Mısır ve İstanbul nüshalarının içerdiği kişi sayısındaki farklılıktan kaynaklanmış olması muhtemeldir. Bkz. Otto Spies, "al-Mugultai's Spezialwerk über Martyrer der liebe", *Studien zur Geschichte und Kultur des Nahen und Fernen Ostens*, Leiden 1935, s. 149.
[703] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 121.
[704] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 132, 134, 169-171, 188, 211-212, 230, 428.
[705] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 250.
[706] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 232.
[707] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 123-129.
[708] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 370-373.

bulunmanın da fitne olduğunu "onlar da kadın mesabesindedir" diyerek dile getirmiştir.[709] Edebiyatta kullanımı nadirattan olmayan bu tema ile ilgili olarak yapılan araştırmalarda bunun bir "edebî söylem" olduğunun, İslâm'daki yasakların geçerliliği konusunda herhangi bir şüpheye yol açmayacağı gibi tarihsel gerçekliğinin olduğuna dair bir yargıya da götürmeyeceğinin ortaya koyulduğunu belirtmek gerekir.[710] Aşkından intihar eden Basralı bir gençten "ölü" diye söz etmesi[711] de aşığın ölürken İslâm dini üzere olup olmamasına veya yasaklanmış bir fiil işleyip işlememesine bağlı olarak şehit ve ölü kategorilerini tercih ettiğini göstermektedir.

İlâhî aşkın ve karşı cinsler ile aynı cinsler arasındaki aşkın yanı sıra oğlunun ölüm acısına dayanamayarak vefat eden babanın hikayesi[712] gibi evlat sevgisiyle ilgili rivayetlere de rastlanmaktadır. Daha ilginç olan böyle bir kitapta hayvanlar arasındaki sevgiye de yer verilmiş olmasıdır. Dişi bir ördeğin, erkeğinin ölümü ardından nasıl harap olduğuna dair rivayet buna örnek olarak zikredilebilir.[713] Bir başka örnekte ise Hayber'de Hz. Peygamber'in (sav) gelişini bekleyen bir eşek hakkındaki rivayet nakledilir; Hz. Peygamber'in (sav) vefatı üzerine bir kuyuya atlamak suretiyle kendisini öldürmüştür.[714]

Cariyesi Habâbe'nin vefatına dayanamayıp üzüntüden vefat eden Halife Yezid b. Abdülmelik'in şehadeti (105/724)[715] veya Kays ve Leyla[716], Cemil ve Büseyne[717] gibi meşhur âşıkların rivayetleri de eserde geniş bir yer tutar.

Eleştirel yaklaşımının yansımalarını diğer eserlerindeki kadar açık ve sık göremediğimiz bu eserinde bazı tarihsel rivayetleri değerlendirdiği de vâkîdir. Örneğin Abdülaziz b. Mervan'ın kızı ve Velid b. Abdülmelik'in karısı olan Ümmü'l-Benîn ve el-Vaddâh'ın hikayesiyle ilgili rivayetleri değerlendirirken Vaddâh'ın bir sandık içinde

[709] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 23-24.
[710] Everett K. Rowson, "Two Homoerotic Narratives from Mamlūk Literature: al-Safadī's Law'at al-shākī and Ibn Dāniyāl's al-Mutayyam", *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, New York 1997, s. 158-191. Ele alınan dönem, Moğultay b. Kılıç'tan sonrasını söz konusu etse de bakış açısının devamlılığını göstermesi açısından Khaled el-Rouayheb'in bu alandaki çalışması önemlidir. Bkz. Khaled el-Rouayheb, *Before Homosexuality in the Arab-Islamic World: 1500-1800*, Chicago 2005.
[711] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 225.
[712] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 445.
[713] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 137.
[714] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 446.
[715] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 429-439.
[716] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 323-334.
[717] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 175-184.

Ümmü'l-Benîn'in yanına geldiği rivayetinin bir Şuûbî tarafından ortaya atıldığı bilgisine itimat ve bu rivayetin siyasî nedenlerle uydurulduğu görüşünü kabul ettiği görülür.[718]

el-Vâdıhu'l-Mübîn'in içeriğiyle ilgili bu genel tasvirin ardından, bu eser dolayısıyla Moğultay'a yöneltilen eleştirilere gelecek olursak kaynaklarda temelde iki hususun zikredildiğini görürüz. İlki ve en önemlisi böyle bir kitapta Hz. Âişe'nin ve Hz. Peygamber'in (sav) ona olan sevgisinin söz konusu edilmesidir.[719]

Dinde sevginin -aşk değil hub kelimesini tercih eder burada- inkar edilmediği ve şer'î açıdan da bir mahzur taşımadığı hususunda âlimlerin hemfikir olduğunu dile getiren Moğultay, Zührî'nin "İslâm'daki ilk sevgi, Hz. Peygamber'in (sav) Aişe'ye sevgisidir" dediğini nakleder.[720]

Hemen ardından Abdullah b. Amr b. Âs'ın kölesi Ebû Kays'tan nakledilen, Ümmü Seleme'ye sorulan Hz. Peygamber'in (sav) oruçlu iken hanımlarını öpüp öpmediği sorusuyla ilgili rivayete yer verir. Rivayete göre Ümmü Seleme, Hz. Peygamber'in (sav) oruçlu iken hanımlarını öpmediğini söyler. Bunun üzerine "Ama Âişe, öptüğünü söyledi" diye itiraz edilince de "Peygamber (sav), Âişe'yi gördüğünde ona karşı koyamazdı ama benimleyken öyle değildi" diye cevap verir.[721]

Kitabın tematik temelini oluşturan iffetli aşığa dair hadisin, Hz. Âişe ve İbn Abbâs'a dayandırılan iki tarîki vardır.[722] Ancak Moğultay, Hz. Âişe tarîkini hiç söz konusu etmeyip İbn Abbas'tan gelen Süveyd b. Sa'îd tarîkiyle olan varyasyonlarını nakletmiştir. Bazı âlimler Süveyd b. Sa'îd'den gelen tarîki illetli kabul etseler de Moğultay bu isnadın sahih olduğunu iddia ederek Süveyd'i infiradla suçlayanlara cevap verir.[723] Bu bağlamda Moğultay b. Kılıç'ın, *el-Vâdıh*'ta yer verdiği hadisleri,

[718] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 152.
[719] el-Makrizî, *el-Mukaffâ*, IV, 119. Ayrıca bkz. es-Safedî, *A'yânu'l-Asr*, V, 434; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197.
[720] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 27.
[721] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 27-28.
[722] Muhammed Nâsıruddîn el-Elbânî, *Silsiletü'l-Eshâdîsi'd-Da'îfe ve'l-Mevdû'a ve Eserüha's-Seyyi' fi'l-Ümme,* Beyrut 1977, I/V, 17.
[723] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 16-17. Moğultay b. Kılıç, diğer eserlerinde de Süveyd'i söz konusu ettiği yerlerde *el-Vâdıh*'taki bilgilere atıf yaparak el-Hâkim'in *Müstedrek*'te sika olduğunu belirtmekle birlikte infirad suçlamasına cevap verildiğini kaydetmiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VI, 165; Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 281.

çoğunlukla "Peygamber'den rivayet edilen hadiste şöyle geldi" diyerek rivayet ettiği ve bunların zayıf hadisler olduğu belirtilmelidir.[724]

Moğultay'ın eleştirildiği ikinci husus ise bu eserde yer verdiği bazı şiirleridir. İbn Receb, *el-Vâdıh*'ı bitirirken zikrettiği kendisine ait beyitlerin "dindeki ihmalkarlığını ve zaafını ortaya koyduğunu" dile getirir.[725] Sonraki müellifler de İbn Receb'in bu değerlendirmesini tekrarlarlar ancak "Moğultay'ın dindeki ihmalkarlığını ve zaafını ortaya koyduğu" iddia edilen bu şiirlerin hangileri olduğu veya hangi açılardan tenkid edildiği belirtilmemiştir.[726]

el-Vâdıhu'l-Mübîn eleştirilerden dolayı olsa gerek pek yaygınlaşmamış[727] ve diğerleri kadar tanınmamış olsa da, aşk konulu Arapça literatürün tipik bir örneğidir ve türünün genel özelliklerini taşır.[728] Hicrî III. ve IV. asırlarda, sevgiye dair tartışmalar üzerine, bir literatür oluşturacak kadar eserler verilmiştir. Bu eserlerin müellifleri genellikle aşk ve muhabbet konusunu bütün yönleriyle İslâm'a uygunluğu açısından ele alıp inceleyen, tenkid ve münakaşasını yapan muhaddisler ve özellikle Hanbelî ve Zâhirî mezheplerine mensup âlimler olmuştur. Bunlardan ilki olan, Zâhiriyye mezhebinin kurucusu Dâvûd b. Ali'nin oğlu İbn Dâvûd ez-Zâhirî (297/909), *Kitâbu'z-Zehre* adlı eserinde aşka dair birçok şiir nakletmiştir. İbn Dâvûd aşk ve sevginin esasını, şekillerini, türlerini, şartlarını ve kurallarını açıkladıktan sonra Yunan ve Arap geleneğinde sevgi ve aşkın yerini belirtmenin yanı sıra kendi görüşlerini anlatmıştır. Zira kendisi de Muhammed b. Câmi'e duyduğu aşkla bir kahraman olarak literatürde yer bulmuştur. Onun ardından Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî (327/938) ve eseri *İ'tilâlü'l-Kulûb* gelir. Bu ikincisi Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) *Zemmü'l-Hevâ*'sının öncülüdür. Türün en önemli kaynak eserleri ise İbn Hazm'ın (456/1064) *Tavku'l-Hamâme*'si ile Ca'fer b. Ahmed es-Serrâc'ın (500/1106) *Mesâri'u'l-Uşşâk* isimli kitabıdır. Gerek İbn Dâvûd gerekse İbn Hazm eserlerinde sadece beşerî aşk konusunu işlemişler, mutasavvıfların ilâhî aşk ve sevgi konusundaki

[724] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 36.
[725] İbn Receb, *el-Müntekâ*, s. 142.
[726] İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1498; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 313.
[727] Otto Spies, "al-Mugultai's Spezialwerk", *Studien zur Geschichte und Kultur*, s. 146.
[728] Otto Spies, "al-Mugultai's Spezialwerk", *Studien zur Geschichte und Kultur*, s. 147. Miskinzoda, *el-Vâdıh*'ın, "şehitlik mertebesi" temelinde ve alfabetik bir düzenle telif edilmiş olması dolayısıyla aşkla ilgili literatüre yeni bir tarz getirdiği kanaatindedir. Bkz. Miskinzoda, *On the Margins of Sīra*, s. 65-66.

fikirlerine temas etmemişlerdir. Buna karşılık İbnü'l-Cevzî, İbn Teymiyye ve İbn Kayyim gibi Hanbelî âlimler bir taraftan mutasavvıfların bu konudaki görüşlerini ciddi şekilde tahlil ve tenkit etmişler, diğer taraftan konu ile ilgili kendi görüşlerini geniş bir şekilde ortaya koymuşlardır. Genellikle onlar kelime ve kavram olarak "aşk"ı reddeder, yerine "muhabbet"i koyarlar. Onlara göre aşk şer'an da aklen de kötü, muhabbet ise hem din hem akıl yönünden faydalı ve güzel bir duygudur. İbnü'l-Cevzî *Zemmü'l-Hevâ* adlı eserinde en basit arzudan başlayıp aşka kadar varan bütün his ve heyecan hallerini geniş bir tahlil ve tenkide tâbi tutmuş, bunlardan dinî ve İslâmî olanlarla olmayanları tesbit edip şer'î hükümlerini tayin etmeye çalışmıştır. [729]

Moğultay'ın bu kitap için başvurduğu kaynaklarına bakmak bile aşk konulu literatürün tipik bir örneği olduğunu görmek açısından yeterlidir. Eserinin konusu *Mesâriu'l-Uşşâk* kitabıyla aynıdır hatta ondan harfi harfine pekçok rivayet nakletmiştir. Diğer kaynakları arasında Harâîtî'nin *İ'tilâlü'l-Kulûb*'u[730], İbn Düreyd'in (321/933) *Emâlî*'si[731], İbn Hazm'ın *Tavku'l-Hamâme*'si[732], Husrî'nin (413/1022) *Kitâbu'l-Masûn*'u zikredilebilir.[733] Örneğin aşkın isimlerine dair 58 isimlik bir listeyi el-Husrî'nin *Kitâbu'l-Masûn*'undan kaynağını belirterek aynen nakletmiş ve başka kaynaklardan yaptığı ilavelerle bu listeyi ikmal etmiştir.[734] Ayrıca hocası Şihâbüddîn Mahmud b. Süleyman el-Halebî'den (725/1325) icazetle nakilleri[735] yanında *Menâzilü'l-Ahbâb ve Menâzihü'l-Elbâb* adlı eserinden nakilleri de vardır.[736] Halen yazma halinde bulunan *Menâzilü'l-Ahbâb*'ın, *el-Vâdıh*'la aynı türde yazılmış bir eser

[729] Joseph Norment Bell, *İslâm'da Aşk Tasavvuru: Hanbelîlik Örneği*, çev. Yücel Âşıkoğlu, İstanbul 2010, s. 20-22; Süleyman Uludağ, "Aşk", *DİA*, IV, 14-15; L. A. Giffen, "Love Theory", *Encyclopedia of Arabic Literature*, Newyork 1998, II, 477-479. Bu literatürü konu alan araştırmalar için bkz. L. A. Giffen, *Theory of Profane Love Among Arabs*, New York 1971; J. C. Vadet, *L'Esprit Courtois en Orient dans les Cinqs Premiers Siecle de l'Hegire*, Paris 1968, 267-316, 379-430; Muhammed Hasan Abdullah, *el-Hubb fî Turâsi'l-Arabî*, Kuveyt 1987, s. 45-78, 81-107.
[730] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 122.
[731] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 168.
[732] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 128, 375.
[733] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 71, 78.
[734] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 73-74. İbrahim Tozlu, bu isimlerin aşk ehline ait olduğunu iddia etmiştir. İbrahim Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 144.
[735] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 198, 363, 367.
[736] Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 18, 277.

olduğu göz önünde bulundurulunca, Moğultay'ın kitabını telif ederken hocasından etkilendiğini düşünmek mümkündür.[737]

Moğultay'ın çağdaşı İbn Kayyim el-Cevziyye (751/1350) ise Hanbelî sevgi doktrinin nihaî hâlini ortaya koyması ve *Ravdatü'l-Muhibbîn* başta olmak üzere bu konuda pekçok eser telif etmiş olması açısından bizim için önemlidir.[738] İbn Kayyim, iffetli aşıkla ilgili hadisin Süveyd b. Sa'îd rivayetini, raviyi zayıf bulduğu için reddeder. Ancak yine de şehitlik mertebesinin sınırlarının belli olduğu, sadece aşk acısı çekmenin kişiyi buna ulaştırmayacağı kanaatindedir.[739] İbn Kayyim'in *el-Vâdıh*'tan haberdar olduğu hatta onu kaynak olarak kullandığı tespit edilmiştir. *Ravda*'da verdiği sevgi terimleriyle ilgili listeyi Moğultay'dan almıştır.[740] İbn Kayyim'i, bu türdeki eserlerini ve Hanbelîler'in bu alandaki çalışmalarını bu kadar önemsememizin nedeni, Moğultay'ın eleştirilmesiyle ilgili tarihsel bazı dayanaklara ulaşma imkanıdır. Moğultay b. Kılıç'la Hanbelîler arasında bir husumet olduğuna dair yorumların yanı sıra Moğultay'ı bu eserinden dolayı yargılayan ve mahkum eden de bir Hanbelî kadısıdır.[741]

es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh* adlı eserinde Moğultay'ın büyüklüğüne rağmen taarruza uğramasının nedeninin, düşmanlarının kendisine karşı taassubu ve hasetleri olduğunu açıkça dile getirir.[742] Sehâvî'nin Moğultay'la birlikte, çağdaşlarının taassubundan dolayı taaruz ettiği bir başka isim olarak zikrettiği[743] İbn Ebî Hacele

---

[737] Bell, *İslâm'da Aşk*, s. 162, 233-234. *Menâzilü'l-Ahbâb* adı eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Giffen, *Theory of Profane Love*, s. 31-33.

[738] Bu konuda yetkin bir inceleme için Bell, *İslâm'da Aşk*, s. 145-281.

[739] İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr (751/1350) *Tıbbu'n-Nebevî*, thk. Abdulganî Abdulhâlık, Kahire 1957, s. 213-215; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *Ravdatü'l-Muhibbîn ve Nüzhetü'l-Muştâkîn,* thk. es-Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1987, s. 192-194; İbnü'l-Kayyim el-Cevziyye, *ed-Dâ' ve'd-Devâ'*, thk. Ali b. Hasan el-Halebî, Riyad 1999, s. 372-375. Bell, *İslâm'da Aşk*, s. 214-215. Hadisin zayıflığıyla ilgili bkz. el-Elbânî, *Silsiletu'l-Ehâdîsü'd-Da'îfe*, I/V, 13-19; İbrahim Tozlu, "Türk Muhaddis Moğultay'ın Aşka Dair Eseri", s. 174-177. İbn Kayyim'in öncüsü olan İbnü'l-Cevzî ve İbn Teymiyye ise söz konusu hadise daha farklı yaklaşmışlardır. İbn Teymiyye hadisi sahih kabul etmezken İbnü'l-Cevzî *Zemmü'l-Hevâ*'da onu bir bölüm başlığı yapmıştır. Bkz. İbnü'l-Cevzî, *Zemmü'l-Hevâ*, 326-329. Moğultay'ın çağdaşı Safedî de Lâmiyyâtü'l-Acem şiirinin şerhinde bu hadise değinmiş, bazı fakihlerin aşığın şehadeti için iffet ve aşkını gizli tutmayı şart koştuğunu dile getirmiştir. Ancak en-Nevevî'nin hiçbir şart koşmadığını ve bu konuda bu derece tesâhül (gevşeklik) göstermesine şaşırdığını vurguladıktan sonra hadisin Süveyd tarîkine ve ravinin cerh-tadiliyle ilgili rivayetlere girerek sıhhati ile ilgili tartışmaları da söz konusu etmiştir. Bkz. es-Safedî, *el-Gaysü'l-Müseccem fî Şerhi'l-Lâmiyyeti'l-Acem*, , 2. Baskı Beyrut 1990, I, 165-166.

[740] Giffen, *Theory of Profane Love*, s. 87-90; Bell, *İslâm'da Aşk*, s. 233-234.

[741] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 138 (1 nolu dipnot)

[742] es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehle't-Târîh,* thk. Salih Ahmed el-İlyî, Beyrut 1986, s. 119-120.

[743] es-Sehâvî, *el-İ'lân bi't-Tevbîh*, s. 119-120.

(776/1375) de aşkla ilgili eseri *Dîvânü's-Sabâbe* dolayısıyla eleştirilmiştir.[744] ez-Zehebî'ye yazdığı zeylde de Moğultay'dan bahsederken bilgisinin genişliği ve teliflerinin çokluğu bu derecede olan birisinin yer yer hata yapmasının normal görülmesi gerektiğini dile getirmiştir.[745] Zâhid el-Kevserî de *Lahzu'l-Elhâz*'ın hamişinde Alâî ile Moğultay arasındaki münâferetin bilindiğini, Zâhiriyye'de şeyh olduktan sonra muasırlarının muhalefetiyle ve diğer mezheplerden âlimlerin husumetiyle karşı karşıya kaldığını belirtir.[746] Zahiriyye'de müderrisliğe getirildiği andan itibaren çağdaşlarının husumetlerine hedef olan Moğultay'ın, mihne esnasında ve sonrasında bu görevini sürdürdüğü, yukarıda da söz konusu edildiği üzere bir mektubuna ve bazı ders kayıtlarına dayanarak ortaya konmuştur.[747]

el-Alâî'nin de Hanbelîler'le arasında husumet olduğu bilinmekle[748] birlikte Moğultay b. Kılıç'ı Hanbelî kadısına şikayet etmesi üzerinde düşünülmelidir. O dönem Hanbelîler'in aşk mevzusuna yaklaşımları düşünüldüğünde Moğultay'ın eserine saldırılması normal görülebilir. Ancak şikayetin neden el-Alâî tarafından yapıldığı açık değildir. el-Alâî, el-Mizzî ve ez-Zehebî ile yakın bir ilişkiye sahiptir. Moğultay b. Kılıç'ın el-Mizzî'yi eseri *Tehzîbü'l-Kemâl* üzerinden eleştirmesinin ve ez-Zehebî'yi de üstü örtülü olarak hedef almasının, Alâî'nin Moğultay b. Kılıç'a husumeti için bir sebep teşkil edebileceği akla gelmektedir.[749]

---

[744] İbn Ebî Hacele'nin, eserinde Moğultay'dan kitabının adını da zikrederek rivayet nakletmiş olması, *el-Vâdıh*'ı bildiği ve ondan kaynak olarak olarak istifade ettiğini göstermektedir. Bkz. İbn Ebû Hacele, *Dîvânü's-Sabâbe*, thk. Muhammed Zağlul Selam, İskenderiye ty., s. 176. Eserin dönemin edebî faaliyetleri içerisindeki yeri için bkz. Irwin, "Mamluk Literatur", *Mamlūk Studies Review*, s. 12. *Dîvânü's-Sabâbe*, telifinden sadece on yıl sonra, müellifi hayatta iken, İslâm coğrafyasının batısında Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb tarafından *Ravdatu't-Ta'rîf bi-Hubbi'ş-Şerîf* adıyla bir reddiyeye konu edilmiştir. Bkz. Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, *Ravdatu't-Ta'rîf bi-Hubbi'ş-Şerîf*, thk. Muhammed el-Kettânî, Beyrut 1970, I, 37-44; Casim el-Ubûdî-Cengiz Tomar, "İbnü'l-Hatîb", *DİA*, XXI, 76.

[745] es-Sehâvî, *ez-Zeylü't-Tâm*, s. 184. Moğultay da İbn Sîde'nin çokça hata yaptığını söyleyerek onu kınayan Süheylî'ye "müksîr (çokça rivayet nakleden, eser veren) âlimlerin sürçmelerinin, küçük hatalar yapmalarının mazur görülmesi ve ayıplanmaması gerektiği" şeklinde itiraz ederken asırlar sonra kendisinin de aynı mazeretle savunulacağını aklına getirmiş midir acaba? Zira bu bahisteki sözlerini "Hatadan ve zilletten, gösteriş yapacak kadar gururlanmaktan O'na sığınırız" şeklinde bir dua ile bitirir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 695.

[746] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 137-140.

[747] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 141. Miskinzoda da Moğultay'ın eserinde yargılanmasına neden olacak bir sebep bulunmadığını belirterek şahsî husumet veya ilmî rekabet dolayısıyla böyle bir mihne olayı yaşandığı kanaatindedir. Ancak husumet veya rekabetin mahiyetine dair herhangi bir yorumda bulunmamıştır. Bkz. Miskinzoda, *On the Margins of Sīra*, s. 73-74.

[748] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 36.

[749] Moğultay b. Kılıç'ın el-Mizzî ve ez-Zehebî'ye yönelik eleştirileri, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* adlı eserinin incelendiği başlık altında ayrıntılarıyla söz konusu edilecektir.

Bu dönemde Hanbelîler'le Şâfiîler arasında özellikle Dımaşk'ta süren bir mücadeleden söz edilmektedir. Chamberlain'a göre şehirdeki Hanbelîler'in çoğunluğu Moğol istilası ve Haçlı saldırıları sebebiyle el-Cezîre ve Filistin gibi bölgelerden göç eden ve "yabancı" oldukları için şehirde kabul görmek konusunda zorluk yaşayan âlimlerdir. Dolayısıyla Şâfiîler'le aralarındaki tartışmalar akıdevî tartışmalar olduğu kadar, belki daha fazla, bir varlık gösterme mücadelesidir.[750]

Diğer taraftan geniş bir yelpazede yazmak ve edebi türler arasında geçişler yapmak dönemin genel özelliklerindendir. Şairlerin, aynı zamanda biyografi veya dinî ilimlerde eserler telif etmesi veya halk hikâyeleri yazanların Hz. Peygamber'i (sav) öven şiirler ve rüya tabirlerine dair eserler kaleme alması sık rastlanan durumlardır.[751] Aynı şekilde Memlükler döneminde dinî ilimlerle meşgul âlimlerin edebiyata ilgisi, "âlimlerin edîbleşmesi, edîblerin âlimleşmesi" şeklinde tarif edilen bir süreçle birlikte oldukça artmıştır. Âlimlerin özel kitap koleksiyonları da çok sayıda edebî eseri barındırmasıyla dikkat çekmektedir.[752] Memlükler dönemini edebî açıdan derleme ve antolojiler dönemi olarak tavsif eden Irwin, gözyaşından arılara kadar hemen her konunun irili ufaklı eserlerde ele alındığını ancak aşkın, başat konu olmaya devam ettiğini ve en dindar âlimlerin bile bu konuda yazmaktan geri durmadığını belirtirken Moğultay b. Kılıç'ı ve eseri *el-Vâdıhu'l-Mübîn*'i örnek vermiştir.[753] Irwin, bir yanda kıssacıların uydurma hikâyeleri bir yandan da gerek yazılan gerekse gölge oyunlarıyla sahnelenen müstehcen hikâyelerden müteşekkil dönemin vülgar edebiyatına karşı da âlimlerden tepkiler geldiğini, Tâcüddîn es-Sübkî ve İbnü'l-Hâcc gibi isimlerin yanı sıra İbn Teymiyye başta olmak üzere Hanbelîler'in bu konuda öne çıktığını belirtmiştir.[754] *el-Vâdıhu'l-Mübîn*, söz konusu vülgar edebiyata dâhil edilmemekle birlikte aşk konusunu ele alması itibariyle, mukaddimede de zikredildiği üzere okuyucuyu sıkıntılardan kurtarıp rahatlatmayı amaçlamaktadır.

[750] Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 213-221.
[751] Irwin, "Mamluk Literature", *Mamlūk Studies Review*, s. 8-9. Verilen örneklerden birinde, Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd'in, edebî meclislerin önemli isimlerinden/zürefâdan olduğu belirtilir.
[752] Memlük dönemi Arap edebiyatı üzerine çalışan Bauer'e ait bu tespit, Hirschler tarafından nakledilmiştir. Bkz. Hirschler, *Written Word*, s. 149.
[753] Irwin, "Mamluk Literature", *Mamlūk Studies Review*, s. 14.
[754] Irwin, "Mamluk Literature", *Mamlūk Studies Review*, s. 22-25.

el-Vâdıhu'l-Mübîn'le ilgili değerlendirmelere son verirken, araştırmacı İbrahim Tozlu'nun bu konudaki yaklaşımına da değinmek gerekir. Doktora tezinde Moğultay b. Kılıç'ın hadisçiliğini inceleyen Tozlu, gerek tezinde gerekse daha sonra yayınladığı müstakil bir makalede, *el-Vâdıhu'l-Mübîn*'i ve eser dolayısıyla yaşanan tartışmaları, Moğultay b. Kılıç'ın muhaddisliği üzerinden bir tartışmaymış gibi ele almaktadır.[755] Bu değerlendirmelerin aşk konusunda var olan literatürün hususiyetleri ve *el-Vâdıh*'ın bu eserler arasındaki yeri hiç dikkate alınmadan yapıldığı anlaşılmaktadır. Zira eserin Moğultay'ın muhaddisliğinden ziyade edîb ve müverrih yönünü yansıttığı gözden kaçırılmaktadır. Aynı şekilde yaşanan tartışmanın tarihsel bağlamı; Hanbelîler'in aşk konusundaki karşıt yaklaşımı ve genel tartışmacı üsluplarının etkisi[756] de hesaba katıldığında meselenin, Moğultay'ın zayıf bir hadise dayanması veya Hz. Âişe'yi söz konusu etmesinden ziyade Hanbelîler'le zıt noktalarda yer almasından kaynaklandığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Moğultay'ın Zâhiriyye'deki görevinin başlangıcından itibaren iyice gün yüzüne çıkan husumetin, bu eser bahane edilerek tekrar canlandırıldığı da tahmin edilebilir. Zira bir mansıbı elde edebilmek için başvurulan en önemli taktiklerden biri, o mansıb sahibinin günahkârlık, ahlâksızlık veya kâfirlikle suçlanmasıdır.[757]

Tozlu'nun en önemli dayanaklarından birisi, Moğultay b. Kılıç'la çağdaşı biyografi yazarı Safedî arasında, 739 (1339) yılında gerçekleşen mektuplaşmadır. Safedî gerek *A'yânu'l-Asr*'ın Moğultay'ın biyografisine ayrılmış bölümünde gerekse mektuplaştığı muasırlarına dair kaleme aldığı müstakil tabakâtında Moğultay'ın mektubuna ve kendi cevabına yer vermiştir.[758] O esnada kendisi Dımaşk'ta Moğultay ise Kahire'dedir. Manzum ve mensur karışımı yazılan bu iki mektup, Moğultay'ın biyografisine dair bazı bilgilere işaret etmekle birlikte bu mektuptan yola çıkarak araştırmacının vardığı sonuçlara varmak mümkün görünmemektedir. Tozlu'nun, tezindeki;

---

[755] Tozlu, "Türk Muhaddis Moğultay'ın Aşka Dair Eseri", *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 181-182; Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 317-322.

[756] Donald P. Little, İbn Teymiyye'nin yargılanmasını konu alan makalesinde Hanbelî âlimlerin tartışmalardaki genel tavrına da dikkat çeker. Bkz. Donald P. Little, "The Historical and Historiographical Significance of the Detention of Ibn Taymiyya", *International Journal of Middle East Studies*, vol. IV, 1973, 325.

[757] Chamberlain, *Ortaçağ'da Bilgi*, s. 128-129.

[758] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 433-438; es-Safedî, *Elhânü's-Sevâci'*, II, 321-324.

> "*Safedî, Moğultay'ın Hz. Âişe'ye nisbet ettiği "İslâm'da bilinen ilk aşk, Hz. Peygamber'in (sav) Âişe'ye olan sevgisidir" rivayetinin, el-Alâî'ye göre sahih olmadığını ifade eder. Bir zamanlar kendisinden hadis ilmini aldığı devrin bu önemli hocasını över. Moğultay hakkında verilen kararın yerinde olduğunu hatırlatır ve şöyle der: "el-Alâî, Hz. Âişe hakkında zikredilen rivayetin sahih olmadığını söylemiş ve rivayetin tenkidini yapmıştır. Zira o bu hususta engin görüşleri olan bir kimsedir*""

cümlelerine[759] karşın öncelikle Moğultay b. Kılıç'ın İslâm'daki ilk aşkla ilgili ifadeyi Hz. Âişe'ye değil Zührî'ye nisbet ettiği belirtilmelidir. Söz konusu mektupta Hz. Âişe ile ilgili rivayetin nasıl yer aldığına bakıldığında ise araştımacının hatalı bir sonuca ulaştığı görülecektir. Safedî, Moğultay'a mektubunda "Ne zaman uydurulmuş bir hadis vârid olursa Efendimiz (Mevlâna) onu tenkit eder ve Hümeyra'nın zikredildiği hadis sahih değildir der. Sizin bu hususta görüşünüz daha üstündür" demektedir.[760] Mektupta Hz. Âişe'nin zikredildiği hangi hadisten bahsedildiği açık değildir. İslâm'daki ilk sevgi ile ilgili rivayet olabileceği gibi *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de işaret ettiği ifk hadisesiyle ilgili tartışmalı başka bir rivayet de olabilir. İfk hadisesini anlatırken Hâkim'in eserinde (muhtemelen *el-Müstedrek*) maktû ve sahih olmayan bir hadis nakledildiğini, hadisi sadece uyarmak için zikrettiğini belirttikten sonra "o hadis konusunda tartışma çok uzadı" der.[761] Dolayısıyla mektupta el-Alâî söz konusu edilmediği gibi hadis konusundaki yetkinliği teslim edilen kişi Moğultay'dır.

Tozlu makalesinde de "Daha önce zikredildiği gibi, Moğultay'ın ilmî kişiliğine zafiyet getiren *el-Vâdıhu'l-mübin*'i, ilk defa tenkit eden muasırı Ebû Saîd Keykeldî el-Alâî (761/1360) olmuştur. el-Alâî, kitabın muhtevasını tartışmaya açarak değerinin anlaşılması gerektiğini ortaya koymuştur. Esasen bu durum, Moğultay adına sevindirici bir gelişmedir. Zira el-Alâî, Moğultay adına bir yanlışı izâle etmektedir. Bilindiği üzere Moğultay, bu kitabından dolayı tutuklanmış ama sonradan salıverilmişti. Safedî'nin (764/1363) söylediğine göre Moğultay, bu süre içinde kendisine bir mektup yazmış, bu mektuba cevabında Safedî, hocası el-Alâî'nin haklı olduğunu Moğultay'a manzum bir ifadeyle bildirmiştir. Bu mektuplaşmadan öyle anlaşılıyor ki Moğultay, el-Alâî'nin

[759] Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 321-322.
[760] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 438.
[761] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1235. Abdullah b. Mübârek (181/797) tebeü't-tâbiînin ileri gelen muhaddislerindendir. Horasan bölgesinde özellikle Merv'de hadislerin tedvininde başı çektiği için şöhret bulmuş ve hadis alanında dönemin en büyük âlimlerinden sayılmıştır. Özellikle hadisler hakkında ihtilafa düşüldüğünde "bu ilmin tabibi" olarak kendisine başvurulduğu kaynaklarda dile getirilen bir hususdur. Bkz. Raşit Küçük, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, 122-124.

hadis ilmindeki yerine saygı göstermektedir. Kaynaklar Moğultay'ın, el-Alâî aleyhinde her hangi bir olumsuz tavrı olduğundan bahsetmez." demektedir.[762] Öncelikle Safedî'nin çok açık bir şekilde mektuplaşmanın 739 (1339) senesinde, mahkemenin ise 745 (1345) senesinde gerçekleştiğini ifade ettiğini hatırlamak gerekir. Dolayısıyla mektuplaşma esnasında eser üzerine tartışmalar olsa bile henüz mahkeme cereyan etmemiştir. Ne Moğultay ne de kitabı mahkûm edilmiştir. Yorumlarda dile getirilen ikinci husus ise mektubun araştırmacı tarafından olduğundan farklı anlaşıldığını göstermektedir. Zira el-Alâî ismen zikredilmediği gibi Safedî tarafından "Mevlâna" diye hitab edilen de Moğultay'dır. Mektuplaşmada her iki taraf da "memlük-mevlâ" kavram çiftini kullanmakta, kendinden bahsederken "memlük (bendeniz)", muhataptan bahsederken de "Mevlâna (efendimiz)" ifadelerini tercih etmektedir. Dolayısıyla Safedî'nin hadis ilmindeki yetkinliğini teslim ettiği kişi Moğultay'ın bizzat kendisidir. Tartışmalarda bir tarafı tuttuğu iddia edilecekse bu Moğultay'ın tarafıdır. Ayrıca dönemin önemli kâtip ve ediplerinden olan ve biyografik eserlerinin yanında eğlenceli ve müstehcen hikâyeleriyle de tanınan Safedî'nin[763] Moğultay b. Kılıç'ın *el-Vâdıhu'l-Mübîn* eseri dolayısıyla yaşanan tartışmalarda karşısında yer alıp hasımlarını haklı görmesi pek olası değildir. Bu mektuplaşmadan yola çıkarak, Moğultay'ın Safedî'den iltifat bekler hali ile yaşanan tartışmalar arasında bir ilişki kurulabilir; hatta belki ömrünün son yıllarında oğlunun yaptıkları dolayısıyla gözden düşen ve 739 (Kasım 1338) senesinde vefat eden hâmîsi Hatîb el-Kazvinî'nin yerine yeni bir hâmî arayışında olduğu yönünde bir fikir yürütülebilir. Ancak araştırmacının iddialarını destekleyecek bir veriye ulaşmak imkân dâhilinde değildir.

B. *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fihim mine's-Sahâbe*

İsminden de anlaşılacağı üzere sahabî olup olmadığı ihtilaflı kişiler hakkında kaleme alınan bu kitap, bu konudaki literatürün önemli eserlerindendir.[764] Bir ravinin sahabî olduğunun tespiti, adaletinin tespiti anlamına geleceği ve rivayetini de makbul kılacağı için bu konudaki ihtilafların giderilmesi hadis ilmi açısından önem arz etmektedir. Tek ve eksik bir nüshasından iki cilt halinde neşredilen eserin

[762] Tozlu, "Türk Muhaddis Moğultay'ın Aşka Dair Eseri", *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, s. 182.
[763] Irwin, "Mamluk Literature", *Mamlūk Studies Review*, ,s. 20.
[764] Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 209.

mukaddimesine sahip olmadığımız için hangi saiklerle bu kitabın telif edildiği veya isimlerin hangi ölçülerle belirlendiği hususunda malumat sahibi değiliz. Aynı sebepten telif tarihi gibi pekçok soru cevapsız kalmak durumundadır.

Moğultay, 1203 kişiyi alfabetik olarak sıraladığı[765] bu kitabı telif ederken Ebû Mûsâ el-Medînî'nin (581/1185) *Kitâbu's-Sahâbe* isimli eserini esas alıp öncelikle oradaki bilgileri nakletmiş görünmektedir.[766] Ardından diğer kaynaklarla karşılaştırma yapıp ihtilaflı hususları ele almıştır. Sıklıkla başvurduğu kaynakların başında İbnü'l-Esîr'in (630/1233) *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe* isimli kitabı gelir. Çoğunlukla kaynak olarak atıf yaptığı, ama zaman zaman da atıf yapmadan doğrudan alıntılar yaptığı[767] bu eser yanında sahabî olup olmadıkları ihtilaflı kişilere dair ilk eser kabul edilen Radıyyüddîn es-Sâgânî'nin (650/1252) kaleme aldığı *Nak'atu's-Sadyân fî men fî Suhbetihim Nazar mine's-Sahâbe ve gayri zâlik* adlı kitabından da çokça istifade etmiştir.[768] Ayrıca sahabenin tanınmasına dair zamanına kadar yazılmış bütün önemli eserleri karşılaştırmalı olarak kullandığı görülmektedir.[769] Diğer eserlerinde de gözlemlediğimiz kaynak bolluğu bu kitabın da başat özelliklerinden biridir. Sadece sahabenin tanınmasıyla ilgili kaynaklar değil; el-Belâzürî, İbn Sa'd, el-Kelbî, İbn Hazm, el-Kâsım b. Sellâm, el-Müberred, İbn Ebî Hayseme gibi ensâb ilmiyle ilgili kaynaklar da sıklıkla kullanılmıştır.[770]

Moğultay, ele aldığı kişilerle ilgili hemen bütün bilgileri tartışmış, bazen sebebini belirterek bazen de sebep göstermeksizin itirazlar serdetmiştir. Söz konusu edilen kişiyi sahabeden sayan kaynakları, varsa kendisinden rivayet edilen hadisin senedini, hadisin mürsel mi müsned mi olduğuna dair değerlendirmeyi, sika olup

---

[765] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 288.
[766] Bu eserin es-Sayrafî hattıyla olan nüshasını kullandığını ifade etmektedir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 147.
[767] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 141, 142, 156, 163, 186-187, 192-193, 249; 50, 56, 90, 92, 104-105, 149, 240,
[768] *el-İnâbe* ile Sâgânî'nin eserinin karşılaştırmalı bir incelemesi için bkz. Tozlu, *Moğultay b. Kılıç*, s. 210-212.
[769] Kaynakları; Ebû Musa el-Medînî, *Kitâbu's-Sahâbe*; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-Gâbe*; İbn Abdilberr, *el-İsti'âb*; Buhârî, *et-Târîh el-Kebîr*, *el-Evsat*, *es-Sağîr*; et-Taberânî, *el-Mu'cem el-Kebîr*, *el-Evsat*, *es-Sağîr*; İbnü'l-Cevzî, *Telkîhu Fühûmi Ehli'l-Eser*; es-Sâgânî, *Nak'atu's-Sadyân*; İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*; İbnü'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*; ed-Dârekutnî, *el-Muhtelif ve'l-Mü'telif*; İbn Ebî Âsım, *el-Âhâd ve'l-Mesânî*; Ebû Nuaym, *el-Ma'rife*; İbn Mende, *el-Ma'rife*; İbn Sa'd, *et-Tabakât*; Halîfe b. Hayyât, *et-Tabakât*; İbn Hibbân, *es-Sikât ve'l-Mecrûhîn*; İbn Kâni', *Mu'cemü's-Sahâbe*; el-Begavî, *Mu'cemü's-Sahâbe*; İbn Asâkir, *Târîhu Dımaşk*; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-Ta'dîl*; İbn Mâkûlâ, *el-İkmâl*. Bu kaynaklar, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de olduğu gibi telif ettiği bütün eserlerin kaynakları olarak karşımıza çıkmaktadır.
[770] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 171. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 55, 132. Bir vesileyle kendisinden "pekçok neseb kitabı görmüş birisi" şeklinde bahseder. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1018.

olmadığını ve o raviyi sahabîden saymayan kaynakları sıraladıktan sonra kendi kanaatini dile getirmiştir.

"Şair Hutey'e" bahsi Moğultay b. Kılıç'ın bu eserdeki üslubunu genel hatlarıyla göstermesi açısından güzel bir örnektir. Öncelikle Ebû Mûsâ el-Medînî'nin şair hakkındaki değerlendirmesini nakletmiş sonra da çeşitli açılardan bu değerlendirmeyi eleştirmiştir. İlk olarak ona göre Hutey'e, Ebû Mûsâ'nın iddia ettiği gibi isim değil lakaptır. İsmi ise Hemmâm b. Gâlib'dir. İkinci olarak Hutey'e'nin bir müslümanı hicvettiği bilgisine itiraz etmiştir. Hutey'e Absî'dir ve Absîler'in Hz. Peygamber'e (sav) gelen heyetlerinde on değil dokuz kişi vardır ve isimleri de bilinmektedir. Hutey'e bunlardan biri değildir. Araplar'ın âdetlerine göre heyette eşraftan kişiler olur; oysa Hutey'e eşraftan değildir. Üçüncüsü Ebû Mûsâ'nın verdiği bilgilerden sahabî olduğu kanaatini sağlayacak herhangi bir delil yoktur. Dördüncü olarak Hutey'e'nin hicviyle ilgili Ebü'l-Ferec, Ebû Ahmed el-Askerî, el-Vâkıdî ve benzeri diğer müelliflerin verdiği bilgileri değerlendirmiş, bunlarda sahabî olup olmadığı hakkında bir neticeye varılmasını sağlayacak deliller aramış ve "Hz. Peygamber'in (sav) hayatında müslüman olduğuna hükmetsek bile onu görmediği kesindir" sonucuna varmıştır.[771] "Bu, sahabî olduğuna dair sahih bir delil değildir",[772] "onun sahabî olduğunun söylenmesi bana göre doğru değildir ve benim kanaatime göre hadisi mürseldir",[773] "Bu onun sahabî olmasını gerektirmez",[774] "Bu durumdaki bir kişinin sahabî arasında zikredilmemesi gerekir",[775] "Doğru değil gibi",[776] "Bu ve benzeri durumlar sahabî olduğuna delalet etmez",[777] "Bunda sahabî olduğuna veya Hz. Peygamber'i (sav) gördüğüne delalet eden bir durum yoktur, üzerinde düşünülsün",[778] "Bütün bunlarda onun sahabî olduğunu kesinleştirmeye yeterli bir delil yoktur"[779] gibi ifadelerle kendi değerlendirmelerini dile getirmiştir.

[771] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 171-173.
[772] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 42.
[773] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 45.
[774] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 49.
[775] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 48.
[776] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 90.
[777] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 114.
[778] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 209, 243, 303, 310, 312, 327, 387; II, 12, 48, 63, 68, 84, 94, 194, 196, 225, 230, 262, 272.
[779] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 230.

Sahabî tanımıyla ilgili düşüncelerini vermesi açısından Enes b. Râfi‘ bahsi önemlidir. Istılahların doğru kullanılması konusundaki hassasiyetini üçüncü bölümde ele alacağımız Moğultay, “ıstılah olarak; bir kişi hakkında Hz. Peygamber’in (sav) yanına geldi demek müslüman olarak geldi demek değildir”[780] şeklinde itiraz etmiştir. Sâbit b. Tarîf el-Murâdî’yi ele aldığı bölümde ise Mısır’ın fethine katılmış olmasının sahabî olarak kabul edilmesi için yeterli olmadığı; Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer dönemlerinde savaşanlardan Allah Resulü’nün (sav) dönemine yetiştiği bilinenlerin bile hepsinin sahabî olmadığını, bu sebeple İbn Hibbân ve diğerlerinin Sâbit b. Tarîf’i tâbiînden saydıklarını belirtmiştir.[781] Aynı şekilde ona göre “Hz. Peygamber’in (sav) dönemine yetişmiş olması da bir kişiyi sahabî yapmaz.”[782]

Moğultay b. Kılıç, isimlerin ve neseblerin doğru tespitine önem vermiştir. Abdullah b. Abdurrahman b. Ebî Bekr es-Sıddîk hakkında İbn Mende’nin “Tâif günü şehid edildi” demesine itiraz ederken ‘Tâif’te öldürülen Abdullah b. Ebî Bekr’dir, torunu değil. Tarihçiler bu görüştedir. Burada zikredilen Abdullah ise İbn Hibbân ve diğerlerine göre tabiindendir’ demek suretiyle baba ile oğul arasındaki karışıklığı gidermeye çalışmıştır.[783] Bir başka örnekte Muhammed b. Ka‘b b. Mâlik el-Ensârî’nin sahabî olup olmadığını değerlendirirken öncelikle isimlendirmenin doğru tespit edilmesi gerektiğini söyleyerek ‘ensâb âlimlerinin kitaplarına baktım. Ka‘b b. Mâlik’in oğulları bahsinde Muhammed ismini zikrettiklerini görmedim. Ma‘bed ismini zikrediyorlar ki bu ismin Muhammed ismiyle karıştırılmış olması mümkündür’ şeklinde bir sonuca varmıştır.[784]

Moğultay, *Ma‘rifetü’s-Sahâbe* konusunda ilk başvuru kaynaklarını da eleştiri süzgecinden geçirerek kullanmıştır. Üzeyne b. el-Hâris’i ele alırken İbn Abdilberr’i “hakkında ihtilaf vardır; Abdulkays kabilesinden olduğu söylendiği gibi el-Hâris b. Ya‘mur’un oğlu olduğu da söyleniyor. İlki daha doğrudur. Bazıları onun hakkında eş-Şennî olduğunu söyledi; bu doğru değildir” ifadeleri nedeniyle eleştirmiş ve “bu söylediklerinden hangisine şaşırayım bilmiyorum” diyerek hatalı gördüğü hususları tek

[780] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 93.
[781] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 122. Benzer ifadeler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 125, 156.
[782] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 181.
[783] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 365.
[784] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 171.

tek ele almıştır. Öncelikle "bazıları" dediği neseb âlimleridir ve onlar hakkında bazıları ifadesinin kullanılması doğru değildir. İkinci olarak eş-Şennî, Abdî'dir. Zira Şenn Efsâ b. Abdulkays'ın oğludur.[785] Yine İbn Abdilberr'in Hibbân b. Zeyd eş-Şer'îbî'nin sahabî olduğu kanaatine ve aynı hususta İbn Hibbân'ın onu sika raviler arasında zikretmesine de "vehim" diyerek itiraz etmesi örnek olarak zikredilebilir.[786]

Verilen örneklerden Moğultay'ın her zaman itiraz ettiği gibi hatalı bir sonuca ulaşılmasının önüne geçmek için değerlendirmeleri neticesi hemfikir olduğu durumları da dile getirmek gerekir. Sâbit b. Mes'ûd ile ilgili bahiste Ebû Musa el-Medînî'nin görüşünü değerlendirip "Ebû Mûsâ'nın söylediği doğru gibi görünüyor. Çünkü sahabî arasında bu isimde birini görmedim"[787] demesi buna örnek olarak zikredilebilir.

Sahabîdendir veya değildir demeden sadece kaynaklardaki bilgileri, değerlendirmeleri nakledip şahsi kanaatini belirtmediği pek çok örnek de vardır.[788]

Moğultay'ın *el-İnâbe*'yi aceleyle yazdığı anlaşılmaktadır. Hakîm'in sahabî olup olmadığını tartışırken, atıf yapılan İbn Ebî Heyseme'nin *Târîhü'l-Kebîr* ve *Târîhü'l-Evsat* eserlerine baktığını ancak ilgili rivayete rastlayamadığını yine de bunun mümkün olduğunu; zira bazen bu bilginin söz konusu kişiyle ilgili bahiste değil de farklı bir bahiste yer alabildiğini, ancak acele ile bu iki eserin tamamını bu gözle elden geçirmediğini ifade etmiştir.[789]

Bu eserde siyer bilgisinin çok önemli bir yer tuttuğu ve Moğultay b. Kılıç'ın değerlendirmelerinde temel dayanağı olduğu görülmektedir. Ebû Musa el-Medînî'nin İsmail b. Zeyd ile ilgili olarak "Hz. Peygamber'e (sav) yetiştiğini bilmiyorum" şeklindeki değerlendirmesine itiraz ederken "bilmiyorum" demesinin gereksiz olduğunu belirtmiş ve babası Zeyd b. Sâbit'in üçüncü yılda Uhud'da, küçük olduğu için geri çevrildiği malum iken oğlunun Hz. Peygamber'in (sav) zamanına yetişmesinin mümkün

[785] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 54-55.
[786] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 148.
[787] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 124.
[788] Örnek olarak bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 50-51; 114-115; 320-321.
[789] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 180.

olamayacağını dile getirmiştir. Dolayısıyla Hz. Peygamber'in (sav) zamanına yetişemediği açık iken "bilmiyorum" denmesine itiraz etmiştir.[790]

Muhammed b. Ebî Seleme b. Abdülesed el-Mahzûmî'nin sahabîliğini tartışırken ve ilgili rivayetleri değerlendirirken de siyer bilgisine dayanmıştır: "Ebû Seleme (ra), Allah Resulü (sav) hayatta iken vefat etti ve Allah Resulü (sav), karısı Ümmü Seleme (ra) ile evlendi. Dolayısıyla Ebû Seleme'nin çocukları Hz. Peygamber'i (sav) gördü ve ona yetişti. Bunu ancak idraki olmayan inkâr eder".[791]

Amr b. el-Esved b. Âmir'in Yemâme'de şehit olmasına dayanarak sahabî olduğunun iddia edilmesine itirazla "Yemâme'de şehit olan herkes sahabî değildir. Ancak Mekke veya Medine şehirlerinden birinde yaşadığı biliniyorsa bu söylenebilir" denmektedir.[792]

Ebû Hâle Nebbâş b. Zürâre'nin sahabîliği tartışılırken de şu tespiti yapar: "Allah Resulü'nden önce yaşadığı sabittir. Zira oğlu Hâle, Hz. Peygamber'den (sav) önce Hatice'nin kocası idi. Oğlunun İslam'a yetiştiği söylenemezken babası nasıl yetişsin? Üzerinde düşünülsün. En doğrusunu Allah bilir".[793] Zeyd b. el-Asamm'ı söz konusu ederken de "vefatına ve vefat ettiğindeki yaşına bakarsak sahabî olmadığı ortaya çıkar"[794] ve Muhammed b. İsmail el-Ensârî için "Muhammed b. Sâbit, Hz. Peygamber'in (sav) zamanında doğduğuna göre oğlunun sahabî olması nasıl mümkün olabilir? Bu mümkün değildir"[795] değerlendirmeleri tarih usûlünü tatbiki açısından önemlidir.

Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî İsbâti İslâmi Halîme* ismiyle müstakil bir risale kaleme alıp muasırı âlimlerin Hz. Peygamber'in (sav) sütannesi Halime'nin müslüman olmadığı yönündeki iddialarına cevap vermiştir.[796] Moğultay b. Kılıç *el-İnâbe* dışında muhadram ravileri ele aldığı *Kitâbü'l-Muhadramîn* adlı eserinde de

[790] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 70-71.
[791] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 159. Başka örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, I, 167, 172, 185, 197, 201; II, 36, 37, 243.
[792] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 64.
[793] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 214.
[794] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 246.
[795] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 150.
[796] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403. Yakın zamanda *et-Tufetü'l-Cesîme fî Zikri Halime* adıyla neşredilen bu eser, Moğultay b. Kılıç'ın siyer telifleri arasında ayrıntılarıyla ele alınacaktır.

sahabî olup olmadığı tartışılan isimlerden bazılarını ele almıştır. Bilindiği üzere muhadram, İslâm öncesi dönemde yaşayıp Hz. Peygamber'in (sav) devrine yetişen ancak kendisiyle görüşmeyen müslümanlar için kullanılan özel bir isimdir.[797] Bunun yanı sıra Moğultay'ın, İbnü'l-Esîr'in sahabe biyografilerine hasrettiği *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe* adlı eseri üzerine *Hâşiye alâ Üsdi'l-Gâbe* ismiyle bir hâşiye kaleme aldığı da bilinmektedir.[798] Ancak bu eserlerin günümüze ulaştığına dair bir bilgi yoktur.

C. *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ li'bni'l-Cevzî*

Sika ravileri esas alan "*es-Sikât*" adıyla anılan eserlere[799] karşın zayıf olan ve rivayetleri kabul edilmeyen ravileri ele alan "du'afâ" türü eserler kaleme alınmıştır.[800] Hayli geniş bir literatür oluşturan bu eserlerden biri de İbnü'l-Cevzî'nin (597/1201) toplam 4018 raviyi değerlendirdiği *Kitabu'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*'idir.[801] Moğultay b. Kılıç, İbnü'l-Cevzî'nin *Kitâbu'd-Du'afâ*'sını, üç büyük cilt halinde *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ* ismiyle tehzîb ettiğini diğer eserlerinin muhtelif bölümlerinde ifade etmiştir.[802] Biyografisiyle ilgili kaynaklarda da kendisine aidiyeti şüpheye yer kalmayacak şekilde dile getirilmiş olan[803] bu eserin elimize ulaşan nüshası müellif hattıyladır. Kitabın sadece ikinci cildinin üçte biri kadarını içeren bu tek nüsha üç cilt halinde yayınlanmıştır.[804] Eserin ikinci cildinin sonundaki tamamlanma tarihi olarak kaydedilmiş olan 2 Muharrem 732/5 Ekim 1331 tarihi,[805] eserin 731 yılında başlanıp 732 yılının başında tamamlandığını düşünme imkânı vermektedir.

Moğultay'ın, eksik bir nüshasına sahip olduğumuz için mukaddimesinden ve dolayısıyla telif sebebi ve usûlüne dair kendi ifadelerinden yoksun olduğumuz bu

---

[797] Eren, *Rical Bilgisi*, s. 392-394.

[798] İbn Hacer, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe* eserinde kullandığı kaynaklar arasında bu hâşiyeye atıflar yapmıştır. Örnek olarak bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvız, Beyrut 1995, I, 377.

[799] Eren, *Rical Bilgisi*, s. 585-610.

[800] Eren, *Rical Bilgisi*, s. 551-585. Eren'in Moğultay b. Kılıç'ın *el-İktifâ*'sına değinmemesi bir eksikliktir. Du'afâ literatürüyle ilgili yakın zamanda yapılmış kapsamlı bir çalışma için bkz. Mustafa Macit Karagözoğlu, *Zayıf Raviler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul 2014.

[801] Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî İbnü'l-Cevzi (597/1201), *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadı. Beyrut 1986, I-III.

[802] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 103. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 26; II, 40; III, 207; IV, 22, 23, 308, 343; V, 79, 322, 431; VI, 177; VIII, 70, 375; IX, 143; X, 47; XII, 321, 341, 361; Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 209.

[803] İbn Tağriberdî, *en-Nücûmüz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, 269; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139.

[804] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ*, thk. Mâzin b. es-Sersâvî, I-III, Kahire 2009.

[805] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, III, 558.

eserini isimlendirirken tenkîh ve tanıtırken de tehzîb ifadelerini kullanmış olmasından yola çıkarak amacı ve usûlüyle ilgili bazı sonuçlara varabiliriz. "Ayıklamak, budamak, kabuğunu soymak" anlamındaki tenkîh ve "temizlemek, arıtmak, düzeltmek" anlamındaki tehzîb; kitap için kullanıldıklarında gereksiz bilgileri ayıklayarak kısaltmayı, iyice gözden geçirmeyi, düzeltmeyi ve ayıklamayı ifade etmektedir. Tehzîb ve tenkîh, ihtisar yanında metin üzerinde yapılan çalışmalarda gösterilen özene ve çabaya işaret etmek amacıyla bazen şerhler için de kullanılmıştır. Bu eserlerin bir kısmı belli bir alandaki bütün malzemeyi derleme amacı da taşıyabilmektedir.[806] Moğultay b. Kılıç da İbnü'l-Cevzî'nin eserinden seçerek, alfabetik olarak söz konusu ettiği ravileri, cerh ve tadil yönüyle değerlendiren, kimlerden rivayette bulunduklarını ve haklarındaki kanaatleri dile getiren kaynaklardaki bütün bilgileri nakletmeye özen göstererek tanıtma yoluna gitmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin pekçok hatasına işaret edip kaynaklardan derlediği bilgilerle bu hataları tashih etmeye çalışmıştır.[807]

Moğultay, İbnü'l-Cevzî'nin başvurmadığı pekçok kaynaktan istifade etmiş, bazen de onun verdiği bilgileri kaynaklarından tespit etmiştir.[808] İbnü'l-Cevzî'yi kaynağıyla karşılaştırdığı durumlar da söz konusudur.[809] Moğultay, İbnü'l-Cevzî'nin *Duafâ*'da zikretmeyip uydurma rivayetleri ele aldığı *el-Mevzû'ât* isimli eserinde zikrettiği bazı isimlere de yer vermiş,[810] iki eserine aldığı ravileri ise nadiren olmakla birlikte kitabında söz konusu etmiştir.[811] Örneğin İbnü'l-Cevzî'nin Abbâd b. Abdussamed ve Ebû Ma'mer diye iki farklı kişi olarak değerlendirdiği ravinin aynı kişi olduğunu belirttikten sonra İbnü'l-Cevzî'yi nakil yaptığı kaynağı Ebû Hâtim er-Râzî ile karşılaştırır ve naklettiği rivayetin söz konusu kaynakta olmadığını tespit eder. Emin olmak için birden çok nüshasına baktığını ancak daha sonra İbnü'l-Cevzî'nin *el-Mevzû'ât* eserinde rivayeti doğrusuyla naklettiğini gördüğünü belirtir. İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği rivayet Ebû Hâtim'den değil İbn Adî'dendir.[812]

[806] Ahmet Özel, "Tehzîb", *DİA*, XL, 325.
[807] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 166; III, 48, 73, 119, 128, 155, 171, 285, 355, 363, 375-376, 394, 453, 522.
[808] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, III, 204.
[809] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 279; III, 286, 482, 529.
[810] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 30, 93, 186, 495; III, 6, 329.
[811] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 356-357; III, 106, 317.
[812] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, III, 95-96.

Bir ensâb âlimi olarak Moğultay b. Kılıç, ravilerin öncelikle kimliklerinin doğru bir şekilde tespit edilmesine çalışmış ve İbnü'l-Cevzî'nin bu hususta ki hatalarını düzeltmiştir. Ravinin ismiyle ilgili düzeltmelerin[813] yanı sıra nesebiyle ilgili yanlışlıkları da tashih etmiştir.[814] İbnü'l-Cevzî'nin bir kişiyi iki farklı kişi gibi değerlendirmesi[815] veya kişileri karıştırması[816] gibi durumlarda da tashihler yapmıştır. Örneğin Abdullah b. Râfi' b. Hudeyc ile kardeşi Abdurrahman b. Râfi' b. Hudeyc'i aynı kişi kabul etmesine itiraz etmiş ve Buhârî'yi de kaynak göstererek bunların aynı kişi değil, kardeş olduklarını belirtmiştir.[817]

Moğultay, ravilerin nesebi ve mesleği gibi, biyografisiyle ilgili ilave bilgiler vererek cerh-tadil değerlendirmelerinin ötesinde kişinin daha iyi tanınmasını amaçlamıştır.[818] Bu ziyadeler aynı zamanda İbnü'l-Cevzî'nin çoğunlukla eksik bıraktığı ravinin cerh edilme sebeplerine dair bilgiler de ihtiva etmektedir.[819] Tarihçiliğinin ve ravinin cerh edilme sebebinin de zikredildiği "müfesser cerh" usûlünün bir yansıması olarak değerlendirilebilecek bu tutum, İbnü'l-Cevzî'nin eseri için önemli bir ikmaldir.

ez-Zehebî tarafından İbnü'l-Cevzî'ye yöneltilen, kitabın en büyük kusuru olarak raviler hakkında cerh ifadelerine yer verirken tadil ifadelerine yer vermemesi eleştirisi[820] Moğultay b. Kılıç'ın tenkihinin de birincil amacı gibi görünmektedir. Zira ele alınan raviyle ilgili kaynaklardaki bütün bilgileri sıralamaya özen gösterirken İbnü'l-Cevzî'nin eksik bıraktığı tadil ifadelerini nakletmeye dikkat etmiştir. İbnü'l-Cevzî'nin ele aldığı ravi hakkında "zayıftır", "uydurmadır" gibi tek yönlü olarak naklettiği bilgileri, aynı raviyle ilgili "sikadır" veya "rivayet edilebilir" şeklindeki zıt bilgilerle çeşitlendirmiştir.[821] Bu bağlamda tadili önceledi̇ği kesin bir şekilde söylenemese de bu yöndeki rivayetlerin en azından varlığına işaret etmeyi bir yükümlülük olarak gördüğü açıktır.

---

[813] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 329, 343, 430, 472, 485, 495
[814] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 273, 517-518; III, 160-161.
[815] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 79.
[816] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 148, 185, 275, 517.
[817] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 90-91.
[818] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 97, 119, 127, 144, 310, 345, 371, 380-382, 452, 479; II, 13, 69, 80, 95, 134, 183, 184, 201, 235, 240, 241; III, 56, 76, 92, 107, 161, 170, 195, 223, 231, 328, 379, 450.
[819] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 254, 291-292, 319-320, 410; II, 57-58, 80, 146, 183, 329, 493; III, 15-16, 88, 91, 180, 227, 255, 335, 551-552.
[820] Mehmet Eren, s. 567.
[821] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 314; II, 179, 180; III, 170, 195, 387.

Moğultay, sadece İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği bilgileri değil, söz konusu edilen raviyle ilgili literatürdeki diğer bilgileri de ele alıp tenkit etmiştir. Örneğin Abdurrahman b. Âdem'i söz konusu ederken İbn Adî'nin 'onu tanımıyorum' demesine itiraz etmiş ve usûl olarak tanımayan birine değil tanıyana bakmayı tercih edeceğini, ikincisinin birinciden daha fazla bildiğine hükmedeceğini belirtmiştir.[822]

Üzerinde çalıştığı ve eserlerine konu ettiği bütün kitaplarda olduğu gibi müstensih hatasından doğabilecek yanlışlıklara karşı Moğultay'ın oldukça temkinli hareket edip birden çok nüshayı karşılaştırmalı kullanma tavrını, İbnü'l-Cevzî'nin kitabı için de uyguladığını görmekteyiz.[823]

Moğultay b. Kılıç, Sa'îd b. Abdurrahman Ebû Şeybe'yle ilgili bölümde öncelikle onun Zebîdî nisbesiyle bilindiğini ve Rey kadısı olduğunu bildirir. Daha sonra İbnü'l-Cevzî'nin İbn Adî'den naklettiği "hadisi takip edilmez, bununla maruf değildir" ifadesini iki açıdan eleştiri konusu eder. Birincisi bu ifade İbn Adî'ye ait değildir, onu Buhârî'den nakletmiştir. Ayrıca ifadenin tamamı İbnü'l-Cevzî'nin naklettiği kadar değildir. Moğultay, kaynaktan ilgili bahsin tamamını lafzen nakleder. Kaynaktaki ifadeye göre Sa'îd b. Abdurrahman, kendisinden rivayet edilmesiyle maruf değildir. İkinci eleştirisi; İbn Ebî Hâtim'in dediğine göre es-Sevrî, Ebû Ca'fer er-Râzî ve daha birçokları kendisinden hadis rivayet etmişken Sa'îd'in maruf olmadığının söylenmesidir. İbnü'l Cevzî'yi bu şekilde eleştirdikten sonra ravi ile ilgili diğer kaynaklardaki bilgileri nakletmeye geçer. İbn Hibbân'ın *es-Sikât*'ında Sa'îd'in nisbesinde hata etmesine Buhârî'nin ve İbn Ebû Hâtim'in karşı çıktığından bahisle "bundan daha fazla nasıl maruf olunabilir" diyerek itirazını tekrarlar. el-Ukaylî'nin Sa'îd'i zayıf raviler arasında saydığı ve "hadislerinin bazısına uyulmaz" dediğini, İbnü'l-Cârûd'un da aynı şeyleri söylediğini belirtir. İbn Halfûn'un ise *es-Sikât*'ta "bazıları onu infiradla suçladı" dediğini, *Kitâbu Abbas*'ta ise Yahya'dan nakille sika olduğunun söylendiğini nakleder.[824] Tek bir ravi örneğinde bile verdiği ilave biyografik bilgileri, İbnü'l-Cevzî eleştirisini ve literatürdeki İbnü'l-Cevzî'nin zikretmediği ravinin tadiline dair rivayetleri görmek mümkün olmuştur.

[822] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 304-305.
[823] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, II, 397.
[824] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 97-99.

Moğultay, Sellâm b. Selîm b. Sevvâr'la ilgili bahiste de öncelikle Sellâm'ın künyesinin Ebü'l-Abbâs olduğuna dair İbnü'l-Cevzî'nin zikrettiği rivayete karşın künyesinin Ebû Süleyman olduğunu söyleyen başka bir rivayeti verir. Âmâ ve Şebâbe b. Sevvâr'ın kardeşinin oğlu olduğu, Medineli olup Dımaşk'ta yaşadığı bilgilerini verdikten sonra sika olduğuna dair bir rivayeti nakleder. İbnü'l-Cevzî'nin, hadisinin münker olduğu yönündeki rivayetlerini destekler mahiyette farklı kaynaklardan rivayetler de naklettikten sonra Sellâm'ın künyesiyle ilgili tartışmaya geri döner. İbnü'l-Cevzî'nin, Sellâm'ın künyesinin Ebü'l-Münzir olduğuna dair naklettiği bilgiyi hatırlatarak bunun vehim olduğunu belirtir. Moğultay'a göre İbn Asâkir de bu künyenin vehim olduğunu açıklamış olduğundan, Ebü'l-Münzir künyeli Sellâm b. Süleyman el-Kârî başka bir ravidir ve daha önce yaşamıştır.[825]

Moğultay, Seleme b. Sâlih el-Ahmer'i ele alırken, bir kısmına İbnü'l-Cevzî'nin de yer verdiği, zayıf olduğuna ve cerh edildiğine dair pek çok rivayeti naklettikten sonra bu kadar saldırıya muhatap olması ve yalancılıkla suçlanmasının muhtemel nedenini açıklar. Bu sebebi göz önünde bulundurmadığı için İbnü'l-Cevzî'nin vardığı sonucun batıl olduğunu söyler.[826] Selim b. Kays el-Alevî'nin de herkesten iki gün veya bir gece önce hilali gördüğünü söylediği için cerh edildiğini belirterek kendi usûlünce bu durumu izah etmeye çalışır. Neticede sadece bu sebepten şahitliğinin kabul edilmeyip cerh edilmesini uygun bulmadığını belirtip sika olduğuna dair bir rivayet naklederek bahsi kapatır.[827]

Bir başka yerde İbnü'l-Cevzî'nin Selîm Ebû Meymûne'yi resim sattığı için zayıf raviler arasına almasını uygun görmeyen Moğultay, sadece bu sebepten dolayı zayıf kabul edilmesinin hiçbir dayanağı olmadığını belirtir. Ayrıca sika olduğuna dair pekçok rivayeti nakleder.[828]

Moğultay, Selîm b. Mansûr b. Ammâr bahsinde İbnü'l-Cevzî'yi, İbn Ebî Hâtim'den aldığı rivayeti "Babama, Bağdatlılar onun hakkında konuşuyor dedim; onu bırak, dedi" şeklinde anlaşılmayacak kadar muhtasar naklettiği için "Bu rivayetten

[825] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 211-213.
[826] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 232-233.
[827] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 254-256.
[828] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 261.

maksadı anlaşılmıyor. Cerh mi kastediyor yoksa tadil mi?" şeklinde eleştirir. Moğultay, İbnü'l-Cevzî'nin burada rivayeti kesmesinin, Selîm b. Mansûr'u zayıf raviler arasında saymasını haklılaştırmak kastıyla olduğunu; oysa İbn Ebî Hâtim'in rivayetinin devamında "onu yani o sözü bırak, sana onun hakkında söylenenin yanlış olduğunu açıklayayım" dendiğini nakleder.[829]

İbnü'l-Cevzî, Tâlût b. Abbâd hakkında, sadece âlimlerin onu zayıf bir ravi kabul ettiklerini zikretmekle yetinir. Moğultay ise Hammâd b. Seleme'den hadis rivayet ettiğini belirttikten sonra İbn Ebî Hâtim'den naklen babası Ebû Hâtim'in ondan hadis rivayet ettiğini, sorulduğunda da hakkında "saduk" yani doğru olduğunu söylediğini nakleder. el-Hâkim'in *Târîhu Nîsâbûr*'da Sâlih b. Hamza'ya onun hakkında sorulduğunu ve yine "saduk bir şeyhtir" dediğini zikrettikten sonra İbnü'l-Cevzî'nin "nakil âlimleri onu zayıf kabul etti" sözünü hiçbir yerde görmediğini, ayrıca Tâlût'u zayıf gördüğü için İbnü'l-Cevzî'ye itiraz edene de rastlamadığını belirtir.[830] Ancak Moğultay b. Kılıç'ın eleştirilerinde haksız olduğu, aşırıya kaçtığı durumlar da söz konusudur.[831]

Moğultay'ın bu eseri dışında zayıf ravilerle ilgili bir çalışması daha vardır. Hadis ricâli konusunda otorite kabul edilen İbn Adî'nin (365/976) *el-Kâmil fî Duafâi'r-Ricâl*'i ve İbnü'r-Rûmiyye (637/1239) tarafından yazılan zeyli *el-Hâfil fî Tekmileti'l-Kâmil* üzerine *el-Fâsıl beyne'l-Hâfil ve Kitâbi'l-Kâmil* isimli bir eser yazmıştır.[832] Ancak hâlihazırda mevcudiyetiyle ilgili bir bilgi yoktur.

Ayrıca sika raviler üzerine de eser telif ettiği bilinmektedir. İbn Hibbân'ı, *Sikât* eserinde, isminin hilafına sika olmayan ravilere yer verdiği için eleştirerek *Tenkîhu'l-Ezhân fî Tehzîbi's-Sikât li'bni Hibbân* ismiyle bir tehzîb yazmıştır[833] ancak eser bugün mevcut değildir.

[829] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 262-263.
[830] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 486.
[831] Örnek olarak bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 109, 188, 230.
[832] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77.
[833] Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 190.

D. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*

Rivayetleri *Kütüb-i Sitte*'de yer alan ravilerin hal tercümelerini konu alan ilk çalışma olan Ebû Muhammed Takıyyüddîn Abdülganî b. Sa'îd el-Makdisî el-Cemmâîlî'nin (600/1203) *el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl* isimli eserine[834] el-Mizzî (742/1341) tarafından *Tehzîbü'l-Kemâl* adıyla bir tehzîb kaleme alınmıştır.[835] Birçok eksiği tamamlamak ve hatayı tashih etmek amacıyla telif edilen bu tehzîb, yeni bir tertib ve tashih çalışmasıdır. Moğultay b. Kılıç, kaynaklardaki bilgilere göre, el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl* isimli eserine, eksiklerini tamamlayıp hatalarını tashih etmek amacıyla istidrak olarak *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* adıyla 14 ciltlik bir eser kaleme almıştır.[836] Bu eserini daha sonra sadece el-Mizzî'ye itiraz edilen hususları içerecek şekilde 2 cilt halinde ihtisar etmiştir.[837] Daha sonra telif ettiği muhtasarı da tek cilt halinde ihtisar etmiştir.[838]

İkmâl'in, müellif hattı da dâhil olmak üzere birden çok yazma nüshası elimize ulaşmakla birlikte bunlar eksiktir ve mevcut nüshaların bir araya getirilmesiyle yapılan neşir de bu sebeple eserin tamamını kapsamamaktadır.[839] Ezher Kütüphanesi 15 numarada kayıtlı, müellif hattı nüshanın üzerindeki notlardan bir kısmı İbn Hacer'e aittir.[840]

Mukaddimesinde 744 yılının Receb ayından biraz önce (Kasım 1343) yazımına başlandığı belirtilen[841] eserin elimizde olan bölümlerinde iki tarihe daha işaret edilmektedir: 8. cüzün sonunda 26 Receb 749/20 Ekim 1348;[842] 9. cüzün sonunda 26

---

[834] Kandemir, "Cemmâîlî", *DİA*, VII, 339.
[835] Mehmet Özşenel, "Bir Kemâlin Hikâyesi: el-Makdisî'nin *el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'inin Dört Asırlık Serüveni", *Dîvân*, 2001/2, s. 155-161; Eren, *Rical Bilgisi*, s. 485-499.
[836] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408; İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *et-Tibyân*, III, 1498; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 72; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313.
[837] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275.
[838] İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; ayrıca bkz. Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 72.
[839] Moğultay b. Kılıç, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed-Usâme b. İbrahim, Kahire 2000, I-XII. Eser yayınlanmadan önce üzerinde bir doktora tezi de hazırlanmıştır. Bkz. Muhammed Ali Kasım Ahmed el-Ömerî, *el-Hâfız Moğultay ve Kitâbü İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl*, Medine Câmiatü'l-İslamiyye (Yayınlanmamış doktora tezi), I-II, Medine 1983.
[840] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 47 (neşredenin mukaddimesi).
[841] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 8.
[842] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 253.

Safer 760/27 Ocak 1359.[843] Bu tarihler eserin telifinin uzun yıllar devam ettiğini göstermektedir. Ayrıca daha önce de zikredildiği üzere Tâcüddîn es-Sübkî, el-Mizzî'yi anlatırken babasına Kâhire'den *Tehzîbü'l-Kemâl*'deki maddelere dair bazı sorular sorulduğunu bildirir. Sübkî, 754 (1353) yılında Kahire'den Dımaşk'a dönüşünde, Kahire'deki Zâhiriyye medresesi hadis şeyhi Alâüddîn Moğultay'ın bu istidraklerinden seçmeleri yanında getirdiğini haber verirken babasının da bunlara yönelik cevaplarını eserine alır: "Mısır diyarından oğlum Abdulvehhâb tarafından getirilen soruların cevaplarıdır; 28 Cemaziyelevvel 754/1 Temmuz 1353".[844] Bu ifadeler de Moğultay'ın, *İkmâl*'i telif ederken karşılaştığı bazı sorunlar için Dımaşk'taki âlimlerle irtibat kurduğunu göstermektedir.

Müellif, mukaddimesinde hocası Hâfız el-Mizzî'nin *Tehzîbü'l-Kemâl*'ine ikmâl olacak bilgileri bu kitapta derlediğini belirtir. *Tehzîb*'in, çok faydalı ve benzeri telif edilmemiş bir eser olduğunu belirttikten sonra hal tercümesi verilen kişiyi tanıtmayı amaçlayan bu eserde, isnadlar gibi gereksiz veya okuyanı ilgilendirmeyecek bilgilere yer verilmiş olmasını eleştirirken kendi usûlünü şöyle açıklar:[845] "el-Mizzî'den, sadece ravinin ismi ve nesebine dair verdiği bilgileri zikredip söylediklerini doğrudan veya mânâsıyla naklettikten sonra gerekli ziyade bilgileri vermek; eğer sözlerinde tartışmalı bir husus varsa "fîhi nazar/bu konuda farklı görüş de var" diyerek delilleriyle birlikte muhtasar bir şekilde izah etmek; her rivayeti kaynağına dayandırmak". Moğultay, hocasının kitabı üzerine böyle bir eser telif etmekteki amacının ise ilim talibini irşad etmek ve işlerini kolaylaştırmak olduğunu belirtir; yoksa kimseyi hor görmek niyeti taşımadığını da özellikle ifade eder. Ayrıca hocasının, söz konusu edilen ravinin hadis rivayet ettiği kişilerin ve kendisinden hadis rivayet edenlerin tamamını zikretmediğini; ancak herkesi ihata etmediği için mazur görülebileceğini zira bunun mümkün olmadığını mukaddimede dile getirir.[846]

Moğultay, mukaddimesinde kaynaklardan nakil metodunu da açıklar. Buna göre "revâ fülân an fülân" veya "revâ anhu fülân" diyerek naklettikleri; muhakkak el-Mizzî'nin söylediklerine ilavedir. "kâle fülân" şeklindekiler ise o kişinin kitabından

[843] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 256.
[844] es-Sübkî, *Tabakât*, X, 408.
[845] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 3-4.
[846] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 4-5.

nakildir. Doğrudan nakil yapmıyorsa da vasıtayı belirtir.[847] Kendisinin âlimlerin sözlerini yerli yerince, hiçbir değişiklik veya tahrif yapmadan bir araya getirerek tasnif etmekten başka bir şey yapmadığını vurgulayan Moğultay, Cemmâîlî ve el-Mizzî'yi kastederek o ikisinden daha fazla yorulduğunu da iddia eder.[848] Ayrıca Moğultay, el-Mizzî'nin kullandığı *Kemâl* nüshasının "mühezzeb (tashih edilmiş, gözden geçirilmiş)" olmadığı ve Ebû Muhammed Abdülganî'nin de bazen gerekli bazı kaynakları görmediği kanaatindedir.[849]

Moğultay, kitabının iki türden muhatabı olacağını ileri sürer. Âlim olanların kendisinin gayretini göreceğini; zira el-Mizzî'nin bütün kaynaklarına müracaat ettiği gibi bulabildiği kadarıyla yeni bilgiler de ilave ettiğini belirtir. Özellikle ravilerin cerh ve tadiline dair verdiği malumat, *Tehzîb*'in kat kat üstündedir. Ona göre elbette hataları da müsamaha ile karşılanmalıdır. İkinci muhatabı olan haset eden cahillerin ise değerlendirme yapma konusunda adeti maalesef ilim ehlini ayıplamaktan ibarettir. Müellif, kendisine yöneltilmesi muhtemel eleştirilere de peşinen cevap verir: 'Kişi bilmediğine düşman olur; kıskandığı kişiyi de çekiştirip durur'.[850] Moğultay'ın bu ifadeleri o günlerde eleştiri konusu edildiğini düşündürmektedir. Ayrıca Zâhiriyye'deki müderrislik mansıbıyla ilgili tartışmaların etkisinin sürmesi muhtemel olduğu gibi *el-Vâdıh* adlı eseriyle ilgili yaşadıklarını da akla getirmektedir.

Moğultay b. Kılıç'ın *İkmâl*'de takip ettiği usûlünü genel hatlarıyla tarif etmek gerekirse; öncelikle ravinin ismini el-Mizzî'nin verdiği gibi naklettikten sonra gerekli gördüğü itiraz ve ilaveleri dile getirmiştir. İsimlerin doğru okunmasına ve künyelerinin doğru tespitine çok ihtimam göstermiş, yer yer ravinin hal tercümesiyle ilgili ilaveler de yapmıştır.

İkmâl'in en önemli katkısı ensâb bilgileriyle ilgili el-Mizzî'nin hatalarına işaret ve onları tashih etmesidir. Bu bahisteki haklı eleştirileri Moğultay'ın ensâb ilmindeki yetkinliğinin de göstergesi kabul edilmiştir.[851] Ayrıca Moğultay'ın hocası el-Mizzî'yi

[847] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 6.
[848] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 6.
[849] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 6.
[850] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 8.
[851] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 34 (neşredenin mukaddimesi).

ensâb konusunda yeterli görmediğini ihsas ettiren ifadeleri de vardır.[852] Bu hususta dile getirilebilecek pek çok örnekten biri, Rabîa b. Âmir b. el-Hâd'ın nesebiyle ilgili el-Mizzî'nin Ezd, Esed, Deyl rivayetlerini sıralamasına Moğultay'ın itiraz ederek bu üç nesebin de aynı babaya dayandığını belirtmesidir. el-Mizzî'nin iki sebepten bu konuda mazur görüleceğini söylerken de eleştirmeye devam eder: Birincisi taklide ve rahatlığa meyli ve bütün çabasını senedlere hasretmesi, ikincisi ise az tahkik etmesi ve neseb konusunda neredeyse hiç tahkikte bulunmamasıdır. el-Mizzî'nin Rabîa b. Âmir'in nesebiyle ilgili verdiği bilgiyi *Kemâl* kitabından olduğu gibi naklettiği; Abdülganî'nin de İbn Abdülberr'in kitabından naklettiği kanaatindedir. Rivayetin kaynağı İbn Abdilberr olsa da sonra gelenlerin naklederken ve onu kullanırken ihtiyatlı olmaları gerektiğini bir ölçü olarak ortaya koyar.[853]

Moğultay'ın, ensâba dair ilave ve tashihlerinin dışındaki itirazlarında çoğunlukla hataya düştüğü görülmektedir.[854] el-Mizzî'nin yer vermediği hal tercümelerini eserine alırken de yanıldığı durumlar olmuştur. Örneğin Moğultay, İsmail b. Ömer el-Becelî'nin müslüman olduğunu zannederek hal tercümesini verip İsmail b. Ömer'den gelen rivayetleri tahric etmiştir. Ancak İbn Hacer'in de eleştirdiği gibi bu bir vehimdir ve İsmail b. Ömer el-Vâsıtî isminin yanlış yazılmasından başka bir şey değildir.[855] Ayrıca el-Mizzî'nin eserin farklı bir yerinde zikrettiği kişileri de zikretmemiş gibi eleştirerek kendisi; hal tercümelerini istidrak ettiği durumlar söz konusudur. Dedesine nispet edildiği için el-Mizzî'nin İsmail b. Mesleme b. Ka'neb şeklinde yer verdiği İsmail b. Ka'neb'i Moğultay'ın kendi ilavesi gibi sunması bu duruma bir örnektir.[856]

Öncelikle kişinin doğru tespitini amaçlayan Moğultay, aynı isim ve nesebdeki kişilere işaret edip karışıklıkların önüne geçmeye gayret eder[857] ve el-Mizzî'nin ravileri karıştırmasını da eleştirir.[858] Örneğin el-Mizzî'nin Eyyûb b. Beşîr el-Ensârî'yi temyiz için zikretmiş olmasını eleştirir. İki raviyi birbirinden ayırmak, farklı olanları ayırt

[852] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VIII, 291.
[853] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 350. Başka örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 95; 130; IV, 40.
[854] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 38 (neşredenin mukaddimesi).
[855] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 32 (neşredenin mukaddimesi).
[856] Moğultay b. Kılıç, İkmâl, I, 32-33 (neşredenin mukaddimesi).
[857] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 37-38.
[858] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 192

etmek anlamındaki temyizin, aynı tabakadaki kişiler arasında yapıldığı; söz konusu edilen ravilerin ise farklı tabakadan olmaları dolayısıyla temyize gerek olmadığı kanaatindedir.[859]

Moğultay, ravinin kimliğinin tespiti ve biyografisiyle ilgili ziyadelerin ardından cerh ve tadili konusunda ulaşabildiği bütün bilgileri nakletmeye çalışmıştır. Bu nedenle muahhar kaynaklara kadar indiği, cerh ve tadil konusunda kaynak olamayacak eserlere veya mütesahil olduğu bilinen kaynaklara da başvurduğu görülmektedir. Kaynaklarının pekçoğu bugün elimizde olmadığı için bu bahiste yer verdiği rivayetler çok kıymetli kabul edilmektedir. Moğultay'ın, ömrünün sonlarında ve dolayısıyla kütüphanesinin en mükemmel durumda olduğu bir döneminde ve yaklaşık on altı yılda yazdığı *İkmâl*'de kullandığı kaynakların zenginliği, esere bir ansiklopedi özelliği vermektedir.[860] Ancak bazen de el-Mizzî'nin zikretmediği müteahhir âlimlerin eserlerinden cerh ve tadil ifadelerine yer verir ki bu eserler İbn Şâhin, el-Hâkim gibi mütesahil olarak bilinen müellifler veya cerh ve tadil ilmi açısından kaynaklık özelliği taşımayan İbn Hazm ve Ebû İshak es-Sarîfînî gibi kişilerin eserleridir.[861]

Moğultay b. Kılıç, söz konusu edilen ravinin *Kütüb-i Sitte* ve diğer musanniflerden kimler tarafından tahric edildiğini belirtip sahabîliği tartışmalı isimlerde bu hususta bir neticeye varmaya çalışmıştır.[862] Özellikle sahabî ve tabiin ravileriyle ilgili bilgi verirken bu eserinde de siyer rivayetlerinden istifade ettiği görülmektedir. Ancak mukaddimede bu rivayetleri geniş bir şekilde ele almayacağını ilgili eserleri *ez-Zehrü'l-Bâsim* ve *el-İşâre*'ye atıfla belirtmiştir.[863]

Moğultay'ın el-Mizzî'nin *Tehzîb*'i üzerindeki bir diğer önemli tasarrufu, hocasını kaynaklarıyla karşılaştırmak, sağlamasını yapmak ve varsa nakledilen bilgi ile kaynağı arasındaki farklılıklara işaret etmektir. Bunu eserin mukaddimesinde el-

[859] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 319.
[860] el-Ömerî, *el-Hâfız Moğultay*, I, 61-63.
[861] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 33 (neşredenin mukaddimesi).
[862] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 290
[863] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 8.

Mizzî'nin her sözünü kaynaklarından araştırdığını, sonra gerekli bilgileri ilave ettiğini söylerken de açıkça dile getirmiştir.[864]

Hocası el-Mizzî'nin kaynak kullanımıyla ilgili ilk eleştirisi, kaynaktan doğrudan değil dolaylı olarak istifade etmesidir. Moğultay, genellikle el-Mizzî'nin mânâ rivayetlerini veya vasıtalı rivayetlerini tetkik edip kaynağından rivayetin aslını nakletmiştir.[865] Örneğin Eyyûb b. Beşîr el-Ensârî bahsinde, el-Mizzî'nin Buhârî'nin ve daha başkalarının sözlerini kendilerine nispet etmeden naklettiğini; bu durumun Buhârî'nin *et-Târîh*'ini görmediğine ve vasıtalarla nakilde bulunduğuna delil olduğunu belirtir.[866] Başka bir yerde ilave bir bilgi olmadığı sürece mütekaddimin âlimlerinden nakletmenin öncelenmesi gerektiğini söyler ve el-Mizzî'nin Buhârî'nin *et-Târîhü'l-Kebîr*'inde yer alan bir bilgiyi el-Mutayyen ve İbn Ebî Âsım'dan nakletmesini eleştirirken bunu bir usûl olarak ortaya koyar.[867]

Moğultay, hocası el-Mizzî'nin daha önce söylenmiş sözleri kendisine nispet ettiğini ileri sürerek itirazlar serdetmiştir. el-Mizzî'nin bir yerde el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *et-Târîh* eserinde aynısıyla yer alan sözü, kendi sözüymüş gibi dile getirmesini eleştirip sözü sahibine nispetle nakletmenin insanın vicdânen rahat etmesi ve Allah'ın rızası için daha doğru olduğunu belirtmiştir.[868]

Her ne kadar Moğultay'ın, eleştirileri konusunda haklı olduğu kabul edilebilirse de hocası el-Mizzî'nin hatalarını dile getirirken edeb ölçülerinin dışına çıktığı durumlar da vâkîdir. Onu cehaletle ve taklide düşkünlükle itham etmesi, Moğultay'ın eleştirildiği en önemli hususdur.[869] Yer yer hocasına karşı bir kin veya kıskançlık beslediğini düşündürecek kadar ileri gittiği söylenmiştir.[870]

---

[864] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 8.

[865] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 6, 311; IV, 39. Moğultay, bu hususta çok hassastır. Usûlüyle ilgili olarak eğer müellif "kāle fulân" diyerek bilgiyi naklediyorsa doğrudan sözün sahibinin kaynak olarak kullanılıp kullanılmadığına baktığını, "zekera fulân" veya "fî kitâbi fulân" denildiği takdirde ise sadece rivayetin lafız veya mânâsıyla o kaynakta olup olmadığına baktığını belirtir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1061-1062.

[866] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 319-320. Başka bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 95-96; V, 360.

[867] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 265.

[868] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 40. Moğultay çok eleştirdiği bu hatayı kendisi de yapmış; İbnü'l-Cevzî'den naklettiği bilgiyi, doğrudan kaynağından alıyormuş gibi göstermiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, X, 264-265; XII, 321. Aynı şekilde, üzerine bir hâşiye yazdığını bildiğimiz İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-Gâbe*'sinden kaynak göstermeden yaptığı nakiller de söz konusudur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XII, 280-281.

[869] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 40 (neşredenin mukaddimesi).

[870] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 40-41 (neşredenin mukaddimesi).

Hocası el-Mizzî ile ilgili yeri geldikçe dile getirdiği genel eleştirilerine bir örnek olarak; el-Mizzî'nin İbn Mâce'yi eleştirdiği Sa'lebe b. Süheyl ez-Zıhrî bahsi ele alınabilir. Moğultay, el-Mizzî'yi haksız bulmuş ve delilsiz bir suçlamada bulunduğunu öne sürmüştür. Moğultay'a göre hocasını bu hataya düşürense; kendisinin hatalarını düzeltmeyen, ne derse desin ona itimat eden kişilerle oturup kalkmasıdır. Hatta kitabına yani *Tehzîb*'e de bu şekilde muamele edilmektedir.[871] Başka bir yerde de "Şeyh" dediği el-Mizzî'nin kırk yıldır bu tehzîb üzerinde çalıştığının söylendiğini; hatta Şeyh Şerefüddîn ed-Dimyâtî'den *Kemâl* üzerine bir eser yazması istendiğinde; "el-Mizzî bir süredir onunla ilgili çalışıyor" şeklinde cevap verdiğini pek çok kişiden dinlediğini belirterek bunca zaman emek verilmiş olsa da sonuçtan memnun olmadığını ihsas ettirir.[872] Hatta "otuz yılda bir tavuk yumurtası" diye başlayan bir şiire de yer verir.[873]

Moğultay, el-Mizzî'yi "ulüvvü'l-isnad"ı önceliği gerekçesiyle eleştirirken de "bu muhaddislerin avâmının usûlüdür; eğer müteahhir, mütekaddimden daha geniş bir bilgiye sahipse mütekaddimin tashih edilmesi ve ulüvvü'l-isnadın terkedilmesi gerekir" diyerek görüşünü belirtir.[874] Bu tavrı aynı zamanda kendi eleştiri ve tashihlerine alan açma ve usûlünü meşrulaştırma olarak da değerlendirilebilir. Zira rivayet usûlü açısından çok önem verilen mütekaddim-müteahhir ayrımını başka yerlerde de söz konusu etmiştir. Örneğin *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de Bedir'e katılanlarla ilgili bölümde İbn İshâk'ın zikretmediği ve Bedir ehlinden olduğu söylenen isimlerden Umeyr b. Harâm'dan bahsederken izlediği usûle de değinir: "İbn İshâk'ın zikretmeyip el-Vâkıdî ve Muhammed b. Umâre el-Ensârî'nin Bedir ehlinden biri olarak zikrettiği; Umeyr b. Harâm b. Amr el-Cemûh. İbn Âiz ve el-Kelbî de onu Bedir ehli arasında zikretti. Bu kitaba bakanlardan bazıları İbn Abdülber ve Ebû Nu'aym ve benzerlerinin, onu Bedir ehli arasında zikrettiklerini görür ve bize istidrak edebilir veya bize kusur nispet edebilir (yani mezkûr sahabîyi Bedir ehli arasında zikreden âlimlerden sadece yukarıda sıralananları zikretmekle yetinmesini kusurlu görüp diğer âlimlere de işaret ederek düzeltme yapabilir). Bilinsin ki bu gibi durumlarda, müteahhirinin zikri zaruri olmadığı müddetçe, sadece kudemanın sözlerini zikrederiz."[875] Moğultay'ın, ilk örnekte olduğu

[871] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 95-96.
[872] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 129-130.
[873] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 130.
[874] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IX, 231.
[875] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 984.

gibi müteahhirînin söylediklerini önemsemekle birlikte sonraki ifadesinde, bunu gerekli kılacak farklı rivayet veya yorumların bulunmasını şart olarak vaz ettiği görülmektedir.

Moğultay, diğer eserlerinde de el-Mizzî'yi ve *Tehzîb*'deki hatalı gördüğü hususları söz konusu etmiştir.[876]

Moğultay'ın hocasının yanı sıra eleştirdiği bir kişi daha vardır. "Müteahhirînden bir musannif" diyerek mütemadiyen ismini zikretmeksizin eleştirdiği kişi[877] muasırı ve el-Mizzî'nin diğer bir talebesi ez-Zehebî'dir (748/1348). ez-Zehebî'nin adını açıkça zikrettiği bir yerde ise "Allah onu affetsin" demiştir.[878]

Örneğin el-Hâris b. Ziyâd eş-Şâmî ile ilgili bahiste "müteahhirînden bir musannif" dediği ez-Zehebî'nin el-Hâris'i meçhul kabul etmesine itiraz ederken "bu iddia daha önce kimsenin dile getirmediği ve aklı olanın itimat etmeyeceği bir iddiadır. Zira bu adamın –yani ez-Zehebî'nin- tasniflerinde hata yapması, kusurlu olması âdetidir. İlim konusunda basiretli bir tasarrufu yoktur. Özellikle de zamanının Buhârî'si kabul ettiği bir kişinin –el-Mizzî'yi kastediyor olmalı- eserleri söz konusu ise" demektedir.[879]

Moğultay b. Kılıç, başka bir örnekte, Harîs b. Zuhayr el-Kûfî ile ilgili müteahhir âlimlerin biri dediği ez-Zehebî'nin söz konusu ravinin bilinmediği iddiasına itiraz eder ve şöyle der: "Anlaşılan şeyhinin –el-Mizzî'nin- kitabına itimat etti ve ravinin durumuyla ilgili herhangi bir bilgi verilmediği için bilinmediğini söyledi".[880] *İkmâl*'in müellif hattı nüshasının kenarına İbn Hacer tarafından düşülen not ise bu itiraza cevap mahiyetindedir. Moğultay'a hitaben "Sen de hiçbir delil olmaksızın bu kişinin durumunu meçhullükten çıkarıyorsun. Oysa meçhul olduğu aşikar" diyerek ez-Zehebî'nin yanında olduğunu ortaya koyar.[881]

ez-Zehebî'nin, hocası el-Mizzî ile ilgili *Tezkiretü'l-Huffâz*'da yazdıkları da Moğultay b. Kılıç'ın bu iki âlim arasındaki ilmî bağlılığa dair iddialarını doğrular

[876] Moğultay b. Kılıç, *el-İnâbe*, II, 171.
[877] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 189, 290; IV, 38; 41; VI, 153; VII, 206; VII, 251.
[878] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 277.
[879] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, III, 290-291.
[880] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 41-42.
[881] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 41.

niteliktedir. ez-Zehebî, el-Mizzî'den daha güçlü bir hadis hâfızı görmediğini, hadis ilmi ve ricâli konusunda herkesten ileri olduğunu ve kendisinin problemlerini de onun çözdüğünü belirtmiştir.[882]

Bu iki örnek yukarıda söz konusu ettiğimiz el-Mizzî'nin, her dediğini sorgusuz sualsiz kabul eden kişilerle bir arada olduğu yorumu ile birlikte düşünüldüğünde Moğultay'ın ez-Zehebî ile el-Mizzî arasındaki arkadaşlık ve hoca-talebe ilişkisini hedef aldığı şeklinde değerlendirilebilir.

Moğultay'ın, ez-Zehebî ile örtük bir rekabet içerisinde olduğu, bazı ifadelerinden daha iyi anlaşılmaktadır. Abbas b. Abdulmuttalib ele alınırken yine adını zikretmeksizin "müteahhirînden bir musannif"in İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk* adlı eserinde 53 varaklık bir bölümün Abbas b. Abdulmuttalib'e hasredildiğini söylemesine itiraz ederek tahkir eder bir tonda "Şu ilmin çokluğuna bakın ki hocasının eserine istidrakte bulunuyor. İsteseydik İbn Asâkir'in zikretmediği Abbâs'ın haberlerinden bir cilt tutacak kadar zikrederdik. Fakat insanları sıkmaktan korkmanın ötesinde bu acelede muhtasar vermeyi tercih ettik. Ayrıca bu sözü söyleyene; varağın ölçüsü, varakta kaç satır bulunduğu ve hattının düzgün ve açık olup olmadığı sorulsa yeridir" der.[883]

el-Mizzî'nin arkadaşı ve talebesi olmasının yanı sıra ez-Zehebî de *Tehzîb* üzerinde çalışmış ve dört farklı eser kaleme almıştır: *Tehzîbü't-Tehzîb*; *el-Kâşif fî Ma'rifeti men lehu Rivâye fi'l-Kütübi's-Sitte*; *el-Mücerred min Tehzîbi'l-Kemâl*; *el-Muktedab min Tehzîbi'l-Kemâl*. ez-Zehebî'nin sadece *Tehzîb* değil başka pekçok eserinde de Moğultay'la yollarının kesiştiği görülmektedir. Zira çoğunlukla aynı eserler üzerine kalem oynatmışlardır.[884] Kaynaklarda aralarında husumet olduğuna dair bir bilgi olmamakla birlikte Moğultay'ın gerek adını zikretmekten kaçınması gerekse kullandığı ağır ifadeler; ez-Zehebî ile arasında husumet olmasa bile bir çekişme veya rekabet olduğunu düşündürmektedir. Gerek el-Mizzî'nin gerekse ez-Zehebî'nin, İbn

[882] ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-Huffâz*, IV, 1498-1500.
[883] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 206
[884] ez-Zehebî'nin hayatı ve eserleri için bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 336-338; es-Süyûtî, *Zeylü Tabakâti'l-Huffâz*, s. 347-349; Tayyar Altıkulaç, "Zehebî", *DİA*, XLIV, 180-188.

Teymiyye'ye yakın ve Hanbelîler'in görüşlerini paylaşan Dımaşk ulemasının başında geldiği de akılda tutulmalıdır.[885]

Her türlü eksik ve hatalı bilgi ve yorumlara karşı titizlikle itiraz eden Moğultay'ın da *İkmâl* içerisinde hatalı bilgiler verdiği veya değerlendirmelerde bulunduğu pekçok husus vardır.[886] Bu hataların bir kısmına İbn Hacer'in, *Tehzîbü't-Tehzîb* adlı eserinin ön çalışması olduğu tahmin edilebilecek *İkmâl*'in yazma nüshası üzerindeki talikleriyle, bir kısmına da *İkmâl*'i tahkik eden Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed ve Usâme b. İbrahim'in işaretleri ile değinilmiştir.

İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*'in mukaddimesinde Moğultay'ın *İkmâl*'inden istifade etmekle birlikte onu taklid etmediğini belirtir. Bazı durumlarda kaynak olarak onu kullandığını, bazı durumlarda ise atıf yaptığı kaynaklara giderek aslından naklettiğini, bu muhtasar eserinde *Tehzîb* ve *İkmâl*'de bulunmayan bazı ilavelere yer verdiğini dile getirir.[887]

E. *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh*

Moğultay b. Kılıç'ın *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh* adlı eseri, Hatîb el-Bağdâdî'nin (463/1070) *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh mimmâ lâ Yü'menü Vukû'i'l-Hatâ'i fîh* isimli eserinden yapılmış alfabetik bir seçmedir. Eser bu haliyle geniş hacimli eserlerin içinden belirli kısım veya konuların seçilmesi, tekrarlardan arındırılıp özetlenerek yeniden düzenlenmesiyle meydana getirilen müntehab türü eserlerin[888] bir örneğidir.

Ravilerin isim, künye, lakap ve nisbelerinin tespitinin çok büyük bir önem arz ettiği ricâl ilminde, birbirini tamamlayan unsurlar olarak isim ve künyelerin doğru eşleştirilmesi ayrıca mühimdir. Özellikle II/VIII. yüzyıldan sonra râvi sayısının artıp benzer isimlerin çoğalması ve bu durumun râvilerin birbirine karıştırılmasına yol açması neticesinde künye bilgilerinin ayırıcı fonksiyonundan istifade edilmiş ve

[885] M. Yaşar Kandemir, "Mizzi, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, 220.
[886] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, I, 48, 63-64, 69; II, 67, 69, 78-79, 106-107, 109, 264-265; III, 95-97; VIII, 151, 244; IX, 176-177
[887] İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvaz, Riyad ty., I, 11; Eren, *Rical Bilgisi*, s. 495-497.
[888] Mustafa Uzun, "Müntehabât", *DİA*, XXXII, 28.

künyeye dair ilk müstakil eserlerin telifi söz konusu olmuştur. Bunun yanı sıra tabakât, ricâl ve tarih kitaplarında râvilerin biyografilerinde künyelerinden mutlaka söz edilmiş; bazılarında bu konuya müstakil bölümler ayrılmıştır.[889] Hadis ricâliyle ilgili pekçok eser telif eden Hatîb el-Bağdâdî'nin *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh mimmâ lâ Yü'menü Vukû'i'l-Hatâ'i fîh* eseri de ravilerin künyelerinin tespitiyle ilgili hataların önüne geçmek amacıyla kaleme alınan bu türde bir eserdir. [890]

Tek yazma nüshasına dayanılarak, Ebü'l-Feth el-Ezdî'nin aynı türdeki iki eseriyle birlikte yayınlanan *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh* adlı eserin Moğultay b. Kılıç'a aidiyeti ve Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinden intihab edildiği hususlarında herhangi bir şüphe yoktur. Kitabın başlangıcında "Hâfız Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *Men Vâfekat Künyetühû İsme Ebîh* isimli kitabının intihabı" olduğu ve "muhaddis Alâ'uddîn Moğultay b. Kılıç İbn Abdullah el-Bekcerî tarafından intihab edildiği açıkça zikredilmiştir.[891] Aynı şekilde eserin sonunda yer alan "intihabın sonu" ifadesinin yer aldığı ibare ile de bu husus tekrarlanmıştır.[892]

Moğultay, Hatîb el-Bağdâdî'nin söz konusu eserindeki bütün hal tercümelerini, okuyucuyu sıkacak kadar uzatmadan ama aşırıya kaçacak kadar da ihtisar etmeden zikredeceğini belirttiği[893] intihabda, künyesi babasının ismiyle aynı olan kişileri alfabetik olarak sıralamıştır. Harfler alfabetik olsa da o harfin altındaki isimlerin sıralanmasında tam bir alfabetik tertib olduğu söylenemez. İsmi ve babasının ismi benzer olan kişilere işaret edilip aynı zamanda ismi ve künyesi benzer olanların, bazen aynı isim ve künyeye sahip ikiden fazla ismin söz konusu edildiği bu eserde genel olarak ravinin adı, babasının adı, nesebi, hangi şehirden olduğu, bazı hoca ve talebelerinin isimleri gibi bilgilere ve nadiren de olsa ravi ile ilgili cerh-tadil ifadelerine yer verilmesi şeklinde bir usûl takip edilmiştir. Örneğin ikinci sırada ele alınan İsmail b. İshâk ve İsmail Ebû İshâk isimlerinden ilkinde yani İsmail b. İshâk isminde pekçok ravi olduğu belirtildikten sonra ikincisi yani İsmail Ebû İshâk hakkında şöyle bilgi verilmiştir: "Babası Abdülmelik b. Ebî Şebîb el-Hazzâz ed-Darîr el-Basrî'dir. Fâyid b.

[889] Nebi Bozkurt, "Künye", *DİA*, XXVI, 559.
[890] M. Yaşar Kandemir, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, 457-458; Yusuf el-Îş, *el-Hatîb el-Bağdâdî: Müerrihu Bağdâd ve Muhaddisuhâ*, Dımaşk 1945, s. 132.
[891] Moğultay b. Kılıç, *Men Vâfekat Künyetuhû İsme Ebîh*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Kuveyt 1988, s. 77.
[892] Moğultay b. Kılıç, *Men Vâfekat Künyetuhû*, s. 120.
[893] Moğultay b. Kılıç, *Men Vâfekat Künyetuhû*, s. 78.

Ebi'l-Verkâ, Meymun b. Ebî Aclân, Anbese b. Abdurrahman, İbn Avn ve Şu'be'den rivayet etti. Kendisinden de iki Basralı İbrahim b. Merzuk ve Ebü'l-Abbas el-Kerîmî ile Ahmed b. Assâm b. Abdülmecid el-Isbahânî rivayet etti".[894]

"B (ب)" harfinin ilk sırasında ise ismi, künyesi, nesebi, tabakası ve şehri aynı olan iki kişiyi; İbn Bişr ve Ebû Bişr'i şu şekilde söz konusu etmiştir: "İlki Becelî'dir. Enes, İbn Ebî Hâzım, Ebû Amr eş-Şeybânî, eş-Şa'bî, İbn Ebî Leylâ Abdurrahman ve Abdurrahman b. Hilâl el-Absî'den hadis rivayet etti. Kendisinden de İsmail b. Ebî Hâlid, es-Sevrî, Şu'be, Züheyr b. Muaviye, Hâlid b. Abdullah, Ebû Avâne, Zâide, Mes'ar, Şerîk, İbn Uyeyne, Cerîr b. Abdülhamid ve Ali b. Âsım rivayet etti. Diğeri ise Zâzan Ebî Amr ve İkrime'den rivayet etti. Hâşim b. el-Berîd de kendisinden rivayet etti. Hadisi çok kıymetlidir".[895]

F. *el-Îsâl*

Moğultay b. Kılıç'ın İbn Mâkûlâ ve ondan sonra gelen *el-Muhtelif ve'l-Mü'telif* türünden eser verenlere *istidrak* olarak kaleme aldığını ve *el-Îsâl* olarak isimlendirdiğini söylediği[896] bu kitabın tam adı, *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ*'dır.[897]

Bu eserin, müellif hattı olan Şaban 737/Mart-Nisan 1337 tarihli eksik bir nüshası, Fas-Rabat el-Mektebetü'l-Vataniyye'de Kettânî bölümü 361 numarada kayıtlıdır.[898] Oldukça kötü durumda olan bu nüsha incelendiğinde, kaynaklardaki

[894] Moğultay b. Kılıç, *Men Vâfekat Künyetuhû*, s. 79.
[895] Moğultay b. Kılıç, *Men Vâfekat Künyetuhû*, s. 81.
[896] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 619-620.
[897] ez-Ziriklî *el-A'lâm* eserinde, Moğultay b. Kılıç'ın eserleri arasında *el-Îsâl fi'l-Luga* isimli bir kitaba da yer vererek Kettânî 361 numarada kayıtlı bir yazmasına işaret etmiştir. Ancak incelediğimiz bu yazmanın, *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ* eserine ait olduğu görülmektedir. Ayrıca Moğultay b. Kılıç'ın eserleri arasında sadece başlık olarak zikredilen *Zeyl ala Kitabi İbn Nukta fi'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif* ve *el-İttisâl fi Muhtelifi'n-Nisbe* adlı eserlerinin de bu eser olduğu tahmin edilmektedir. Bkz. ez-Zirikli, *el-A'lâm*, VII, 275; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72-73.
[898] Şubat 2017 tarihinde Fas'ta yaptığımız kütüphane çalışmasında incelediğimiz bu yazma nüshanın, yazısının kötü olması ve üzerinde çok sayıda notlar bulundurmasından tebyiz edilmemiş bir müsvedde olduğu anlaşılmaktadır. Söz konusu bu tek nüsha, kurtlar tarafından yenmiş, yıpranmış ve yer yer yırtılmış durumdadır. Sonradan verildiği âşikâr sayfa numaralarına göre (varak olarak değil sayfa olarak numaralandırılmış) 397 sayfadır,. Ancak ana sayfalardan kopmuş küçük parçalar da mevcuttur. Bunlar da ait olduğu var sayılan sayfaya göre numaralandırılmışlardır.

ifadelere uygun olarak muhtelif ve mü'telif türünün en önemli eserlerini ihtisar ederek çeşitli düzeltmelerde ve ilavelerde bulunan bir kitap olduğu görülmektedir.[899]

Ravi isimlerinden (isim, künye, lakab, nisbe) yazılışı aynı veya birbirine yakın ancak okunuşu farklı olanlar için kullanılan ve bu alanda yazılan eserleri de ifade eden muhtelif ve mü'telif terimi, bu konuda telif edilen eserleri ifade etmek üzere ricâl ilminin bir alt türü hâline gelmiştir. Ebû Nasr İbn Mâkûlâ'nın (475/1082) *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif fi'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb* adlı eseri, bu alanın en mütekâmil çalışması kabul edilmektedir. Kendinden önce telif edilmiş eserlerin eksiklerini tamamlamak ve hatalarını düzeltmek iddiasıyla telif edilen *el-İkmâl*, bu alanda kendisinden sonra yapılan hemen bütün çalışmalarda esas alınmış ve çeşitli zeyller yazılmıştır.[900]

Alfabetik olarak düzenlenen eserlerde söz konusu edilen isimler, lakaplar, künye ve nisbeler, hareke ve noktaların olmaması sebebiyle muhtemel okuma şekilleri göz önünde bulundurularak bablar halinde ele alınmaktadır. Ravinin kimliğinin tam olarak tespitini amaçlayan bu eserlerde söz konusu isimleri taşıyan kişilerin çoğunlukla hocaları ve talebelerine de yer verildiği görülmektedir. İsimlerin okunuşu yanında anlamı üzerinde de durulduğu gibi kişinin yaşadığı zaman, yer ve vefat tarihi de belirtilmiştir.[901] Moğultay b. Kılıç da *el-Îsâl*'de genel hatlarıyla bu usûle riayet etmiş görünmektedir.

el-İkmâl üzerine yazılan ilk önemli zeyl, İbn Nukta'nın *Tekmiletü'l-İkmâl* veya *el-İstidrâk ale'l-İkmâl* adıyla bilinen zeylidir. Bunu, İbnü's-Sâbûnî'nin *Tekmiletü'l-İkmâli'l-İkmâl* adını taşıyan eseriyle İbn Selîm el-Hemedânî'nin *ez-Zeyl alâ Tezyîli İbn Nukta ale'l-İkmâl* adlı eseri takip etmiştir. Moğultay b. Kılıç'ın kaleme aldığı *el-Îsâl* ise bu son iki zeyli birleştirerek kendisinin de özellikle şair isimleri ve neseblere dair bazı ilave ve düzeltmelerde bulunmasıyla telif ettiği bir eserdir. Dolayısıyla ricâl ve neseb alanındaki diğer eserlerinde gördüğümüz üslubun bunda da takip edildiği açıktır. el-

[899] Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 306; es-Süyûtî, *Zeylü Tezkireti'l-Huffâz*, s. 366; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1637.
[900] S. Kemal Sandıkçı, "Mü'telif ve muhtelif", *DİA*, XXXII, 191-192.
[901] Ali Osman Koçkuzu, "el-İkmâl", *DİA*, XXII, 30.

Irâkî'nin verdiği bilgilere göre büyük bir zeyldir ancak şairlerin isimleri ve ensâbı ile doludur.[902]

Moğultay'ın, ricâl ve tabakât türünde olup günümüze ulaşıp ulaşmadığını bilmediğimiz diğer eserlerinin de en azından burada başlıklarına ve konularına genel olarak işaret etmek, Moğultay'ın bu alandaki telif faaliyetlerini derinlemesine değerlendirme imkânı sağlayacaktır.

Moğultay, hocası el-Mizzî'nin, müsnedlerdeki hadis ravilerini ele aldığı meşhur eseri *Etrâf* üzerine kaleme aldığı ve başlığından da anlaşılacağı üzere yine eleştirel bir yaklaşım sergilediği *Evhâmü'l-Etrâf* da denilen *el-İtrâf bi-Tehzîbi'l-Etrâf* ismiyle bir tehzîb kaleme aldığını söylemektedir.[903]

Yine Moğultay, aynı raviye ait farklı isim, künye, lakap veya nisbeleri açıklayan ve bu hususta yapılan hataları izale etmeyi amaçlayan ricâl türünün bir örneği olarak *Kitâbu'l-Mûdıh*'ı yazdığını söylemektedir.[904]

Moğultay'ın bir diğeri eseri, annesine nispetle tanınan ravileri ele aldığı *Men Urife bi-Ümmihî*'dir. Bu eser hakkında ise Moğultay b. Kılıç'ın atıfları[905] yanında talebesi el-Irâkî'nin ifadeleri sayesinde bilgi sahibi olmaktayız. el-Irâkî, hocası Moğultay'ın, annesine nispet edilen ravilerle ilgili güzel bir eser tasnif ettiğini belirterek, müellif hattı 63 varaklık nüshasının kendisinde bulunduğunu söylemiştir.[906]

Ayrıca Moğultay'ın, Sem'ânî'nin (562/1166) nisbeleri esas alarak yazdığı *Kitâbu'l-Ensâb*'ına İbnü'l-Esîr'in tehzîbi; *el-Lübâb fî tehzîbi'l-ensâb* üzerine *Ref'u'l-*

---

[902] Zeynüddîn el-Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkire*, thk. Abdullatif el-Hemîm-Mahir Yasin Fahl, Beyrut 2002, II, 216-217. Ayrıca bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbn Tağriberdî, *en-Nücûmuz'z-Zâhire*, XI, 9; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312-313; İbn Tağriberdî, *el-Menhelü's-Sâfî*, XI, 255; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353-354; Muhammed b. Ca'fer el-Kettânî, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, nşr. Muhammed el-Muntasır el-Kettânî, Dımaşk 1964, 117-118; İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275; es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Kutluboğa, *Tâcü'Terâcim*, s. 269; Eren, *Rical Bilgisi*, s. 211.

[903] Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 206; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 86. Ayrıca bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19.

[904] Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, IV, 26.

[905] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 269; ayrıca bkz. Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73.

[906] el-Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra*, II, 282.

İrtiyâb fi'l-Kelâm ale'l-Lübâb ismiyle bir eser telif ettiğini *el-Îsâl*'deki ifadelerinden öğreniyoruz.[907]

[907] Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 25, 127.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM FÎ SİYERİ EBİ'L-KÂSIM

I. MOĞULTAY b. KILIÇ'IN SİYER TELİFLERİ VE *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM*

Moğultay b. Kılıç'ın siyerle ilgili telifleri, bu bölümün konusu olan *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Siyeri (Sîreti) Ebi'l-Kâsım*'ın yanı sıra bu eseri telhis edip sonuna da kısa bir halifeler tarihi eklediği *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ, Hasâisü'n-Nebî* ve *Delâilü'n-Nübüvve* ile *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme* adlı eserleridir.[908]

Hayatı ve eserlerine dair bilgi veren kaynaklar, Moğultay'ın siyerle ilgili *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Siyeri Ebi'l-Kâsım* ismiyle güzel bir eser telif ettiği ve daha sonra onu bir cilt halinde ihtisar ettiğini belirtirler.[909] Bu eserin Süheylî'nin *er-Ravzu'l-Ünüf* adlı eseri hakkında yazılmış olduğu da kaynaklarda zikredilen bir diğer husustur.[910]

Moğultay b. Kılıç, pek çok nüshası günümüze ulaşan ve Muhammed Nizamüddîn Füteyyih tarafından tahkikli neşri yapılan, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ* adlı diğer siyer eserinde, hocası Hatîb el-Kazvînî'nin isteği üzerine *ez-Zehrü'l-Bâsim*'i ihtisar ettiğini şu şekilde dile getirir: "Acem ve Arablar'ın en faziletlisi efendimiz Kâdılkudât Celâlüddîn -Allah onun bereketiyle müslümanları faydalandırsın- *Telhîsü Sireti'l-Mustafa ve Âsâru men ba'dehu mine'l- Hulefâ*'yı yazmaya görevlendirdi. Bu işaretlerin çoğunluğunu, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım* isimli kitabımdan ihtisar ettim".[911]

---

[908] Zeynüddîn el-Irâkî'nin mevlidini yayınlayan Ömer b. el-Arabî, eserin girişinde mevlid çalışmalarını sıralarken Moğultay b. Kılıç'ın *er-Red alâ men Enkera'l-Kıyâm inde Vilâdetihi sallallahu aleyhi vesellem* isimli eserine de yer vermiştir. Haydarabad'daki el-Mektebetü's-Sa'îdiyye'de bulunduğu (Sirat 46, 294/1) belirtilen nüshayı görmediğimiz için ve bu eserine dair, incelediğimiz eserlerinde herhangi bir atıfla karşılaşmadığımızdan dolayı, bu bilginin tahkiki mümkün olmamıştır. Ancak o dönemde İbn Kesîr ve Zeynüddîn el-Irâkî dâhil pek çok müellifin mevlid telif ettiği bilinmektedir. Bkz. Zeynüddîn el-Irâkî, *el-Mevridü'l-Henî fî Mevlidi'n-Nebî*, thk. Ömer b. el-Arabî A'mirî, Kahire 2010, s. 70.

[909] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269-270; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275.

[910] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbn Fehd, 139; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73.

[911] Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Nizamüddîn Füteyyih, Dımaşk 1996, s. 41-42. Medine Arif Hikmet Kütüphanesindeki 120/242 numarada kayıtlı, 773 tarihinde Abdullah b. Ömer el-Usmânî tarafından istinsah edilmiş nüshanın başlığı da *Muhtasaru'z-Zehri'l-Bâsim fî sireti Ebi'l-Kâsım*'dır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre*, s. 21 (neşredenin mukaddimesi). Süleymâniye Kütüphanesi'nde bulunan dört yazmasından birisi de (Şehid Ali Paşa nr. 1878) *Mulahhasu'z-Zehri'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım* başlıklıdır. Süleymâniye Kütüphanesi'ndeki diğer nüshaları: Ayasofya nr. 3164, Hacı Mahmud Efendi nr. 4397, Karaçelebizâde nr. 279.

el-İşâre'nin mukaddimesinde yer alan Moğultay'ın bu ifadesi, eserin telif sebebi ve usûlünü izah ettiği gibi telif tarihiyle ilgili de bir ip ucu sunmaktadır. İbarede hocasından bahsederken "rahimehullah" dememiş olması, *el-İşâre* yazıldığında hocasının hâlâ hayatta olduğunu düşündürmektedir. Dolayısıyla hocası el-Kazvînî'nin 739/1338 yılında vefat ettiği göz önünde bulundurularak eseri bu tarihten önce yazdığını tahmin etmek mümkündür.

Eserin telif süreciyle ilgili ele alınması gereken bir diğer husus Moğultay'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de, muhtasarı olduğunu açıkça ifade ettiği *el-İşâre*'ye atıflar yapmasıdır.[912] Diğer eserlerini ve eserleri arasındaki atıfları göz önünde bulundurarak Moğultay'ın eserlerini genellikle uzun sürelerde telif ettiği, muhtelif zamanlarda eklemeler yaptığı, hiç değilse aralara notlar girdiğini düşünmek mümkündür. Buna dayanarak *ez-Zehrü'l-Bâsim*'deki *el-İşâre*'ye atıfların da daha sonradan girildiği şeklinde bir izah makul olacaktır.

Kaynaklarda siyerle ilgili muhtasar bir eser olduğu[913] ve Moğultay'ın bu eserinde *ez-Zehrü'l-Bâsim*'i ihtisar ederek ona bazı halifelerin hayatını da ilave ettiği belirtilen[914] ve ayrıca *es-Sîretü's-Suğra* da denilen *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'e göre daha çok yaygınlık kazanmış ve kaynak olarak kullanılmış görünmektedir. el-Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emîn* eserinin girişinde Hz. Peygamber'in (sav) hayatıyla ilgili verdiği bilgileri Moğultay'ın bu eserinden telhis ve ihtisar ettiğini belirtir.[915] Başka kitapları bırakıp bunu tercih etmesinin sebebini de "bu konuda geniş bilgilere yer veren ve kitaplarda yer almayan pek çok güzel faideler (*fevâid-i nefîse*) bulunması" şeklinde izah eder.[916] *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in aksine pekçok nüshasının elimize ulaşmış olması da *ez-Zehrü'l-Bâsim*'e kıyasla *el-İşâre*'nin daha fazla yaygınlık kazandığını ve okunduğunu düşündürmektedir.

Moğultay'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de Süheylî'yi eleştirmek amacıyla yaptığı bir değerlendirme ihtisar türündeki eserlere bakışını ve bir anlamda kendi telif ettiği bu iki

[912] Moğultay, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 271; II, 1405.
[913] es-Safedî, *A'yânü'l-Asr*, V, 435; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313.
[914] Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zünûn*, I, 98; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275.
[915] el-Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn*, I, 217.
[916] el-Fâsî, *el-Ikdü's-Semîn* I, 218.

eser arasındaki ilişkinin müellifin zihnindeki bağlantısını ortaya koyması açısından mânidardır. Süheylî, Kâbe'nin yapımıyla ilgili rivayetlerin ardından bu konuda istifade ettiği kaynakları sıralarken Rezîn b. Muaviye'nin *Fedâilu Mekke* adlı eserine de yer vermiştir. Moğultay ise; bunun müstakil bir eser değil Ezrakî'nin kitabının muhtasarı olduğunu söyleyerek ayrı iki esermiş gibi takdim eden Süheylî'yi eleştirir. Moğultay'a göre bahsi geçen iki eser arasında Ezrakî'nin eserinin rivayet senedleri ve benzeri hususlar dolayısıyla daha uzun olmasından başka bir fark yoktur.[917]

Moğultay b. Kılıç'ın siyerle ilgili bir diğer telifi, *el-Hasâisü'n-Nebeviyye*'sidir.[918] Fas'ta Hızânetü'l-Haseniyye kütüphanesinde bulunan üç farklı nüsha (11969, 12732, 13503 numaralı nüshalar) ile Süleymaniye nüshası (İbrahim Efendi, 428 nolu yazma) tarafımızdan incelenmiş ve bu risalenin, *el-İşâre*'nin Hz. Peygamber'in (sav) ahlâkı, fazileti, mucizeleri ve hasâisine dair bahislerinden müteşekkil olduğu anlaşılmıştır.[919] Müellif tarafından mı yoksa başka birisi tarafından mı müstakil bir risale halinde istinsah edildiği bilinmemekle birlikte müellifin diğer eserlerinde *el-Hasâisü'n-Nebeviyye* ismiyle bir eserine hiç atıf yapmamış olması, ikinci ihtimali kuvvetlendirmektedir. Ulaştığımız dört nüshanın da mecmualar içerisinde, 8-10 varaklık risaleler halinde bulunması, bu görüşü destekleyen bir başka husustur.

Moğultay b. Kılıç'ın ele alacağımız bir diğer siyer telifi, *el-Hasâisü'n-Nebeviyye*'nin aksine eserlerinde atıf yaptığı *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eseridir.[920] eş-Şâmî'nin de *Sübülü'l-Hüdâ*'da zikrettiği[921] bu eserin mevcut bir nüshası bilinmemektedir. Ancak Moğultay'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de, *el-İşâre*'deki usûlüne benzer biçimde başlıklar hâlinde de olsa yaptığı atıflar, eserin muhtevasıyla ilgili az da olsa bir fikir vermektedir.

---

[917] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 469.

[918] ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275. Kaynaklarda Medine el-Câmiatü'l-İslâmiyye'de, 229 numarada kayıtlı *Hasâisü'r-Resul ve Mu'cizatü'r-Resul* başlıklı bir nüshası ile Muhammed Mahmud tarafından 16 sayfalık bir risale halinde Mısır'da 1319 tarihinde yayınlandığı kaydedilmekle birlikte ne mezkûr yazma nüshaya ne de yayınlanmış haline ulaşabildik. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75; Kandemir, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, XXX, 231.

[919] Moğultay b. Kılıç, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa*, s. 414-461. Moğultay'ın eserleri arasında sayılan ve hakkındaki tek kayıt Nijerya 87 numara olan *Fezâilü'n-Nebî*'nin de *el-Hasâisü'n-Nebeviyye*'nin bir nüshası veya benzer biçimde *el-İşâre*'nin ilgili kısmının müstakil bir risale halinde istinsah edilmiş şekli olduğunu tahmin etmekteyiz. Bkz. *Fihrisü'ş-Şâmil: es-Sîre*, I, 677.

[920] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 499, 538.

[921] eş-Şâmî, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî (942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Mustada Abdulvâhid v.dğr., Kahire 1997, I, 347.

Moğultay, Yahudi din adamlarının Hz. Peygamber'in (sav) sıfatlarıyla ilgili bilgileri oluşu konusunda sadece bir rivayet varmış gibi değerlendirdiği için Süheylî'yi eleştirerek "İstesek burada *Delâilü'n-Nübüvve* kitabımızdaki haberlerden naklederdik" der ve sadece ilgili hadislerin ravilerini zikretmek suretiyle kırk iki rivayete işaret eder.[922] Benzer şekilde Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini müjdeleyen kâhinlerin haberleriyle ilgili olarak Süheylî'yi İbn İshâk'ın naklettiklerine hiçbir ilave yapmadığı için eleştirirken de yine *Delâilü'n-Nübüvve* eserine atıfla bu konuda otuzdan fazla haber olduğunu bildirir ve otuz bir tane farklı haberi yine sadece başlıklar şeklinde sıralar.[923] Dolayısıyla *Delâilü'n-Nübüvve*'nin, büyük oranda Ebû Nu'aym'ın aynı isimli eserinde yer alan bu haberlerin ayrıntılarını içeren, türünün tipik bir örneği olduğunu düşünmek yanlış olmaz.

Moğultay, ayrıca *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de Hz. Halime'nin Müslüman ve dolayısıyla sahabî olduğuna dair yazdığı bir cüzden de bahsetmektedir. *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme* ismini verdiği bu eserde Hz. Halime'nin Müslüman olduğunun doğruluğuna dair deliller getirdiğini belirterek tatmin edici ve şüphe giderici bilgiler için eserine bakılmasını söyler.[924] Yakın zamanda neşredilen bu eserin ismi ve müellifine nisbeti hakkında herhangi bir şüphe yoktur.[925] Gerek kendisinin diğer eserlerindeki atıfları gerekse kaynaklardaki bilgiler bu hususları açık bir şekilde beyan etmektedir.[926] Neşre de kaynaklık eden nüsha, Moğultay'ın kendisine okunmuş bir nüshadan Sıbt İbnü'l-Acemî tarafından istinsah edilmiştir.[927] Yine neşre konu olan nüshada yer alan Moğultay'ın eser için verdiği icazet kayıtları da eserin nisbetini doğrulamaktadır.[928]

---

[922] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 538-541.
[923] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 499-501.
[924] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403.
[925] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*, thk. Muhammed b. Muhammed Alvân, Riyad 2016. Söz konusu neşirde iki nüshanın esas alındığı görülmektedir. Birincisi Câmiatu Ümmü'l-Kurâ Kütüphanesi 8343 numarada kayıtlı Sıbt İbnü'l-Acemî'nin nüshasından talebesi İbnü'ş-Şıhne tarafından kopyalanmış bir nüshadır. İkinci nüsha ise Kudüs Hâlidiyye Kütüphanesi 1708 numarada kayıtlı, 968 yılında Zeynüddîn Abdurrahman el-Etfinî isimli, tanınmayan bir müstensih tarafından istinsah edilmiş bir nüshadır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 49-52.
[926] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403.
[927] Sıbt İbni'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 251-252, 254-255.
[928] Sıbt İbnü'l-Acemî'nin nüshasında, Moğultay tarafından verilen icazet yer almaktadır. Aslında Moğultay'ın hattıyla olan bu icazet İbnü'ş-Şıhne (890/1485) tarafından aynen istinsah edilmiştir: "*Burhânüddîn İbrahim b. Mûsâ el-Ebnâsî'nin (802/1399) Zâhiriyye'de 755 senesinin Rabî'ulevvel ayının altısı (31 Mart 1354) Salı günü kıraat ettiği bir topluluk dinledi. Onu Sirâcüddîn Ömer b. Nûruddîn Ali b. Ahmed el-Ensârî (İbnü'l-Mülakkın 804/1401), İmam Sadrüddîn Abdülkerim b. Alâüddîn el-Konevî (762/1360) ve Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Ebî Zibâ (790/1388) yazdılar. Onlara, bana rivayeti caiz olanların hepsi için icazet verdim*". Bir diğer icazet ise; Sıbt İbnü'l-Acemî'nin Moğultay'ın talebesi olan iki hocasından bu eserle ilgili icazetidir: "*Sirâcüddîn el-*

Ayrıca Moğultay'ın bu eserinden nakillerde bulunan Sıbt İbnü'l-Acemî dışındaki İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî,[929] Muhammed b. Yûsuf eş-Şâmî,[930] Ali b. Burhânüddîn el-Halebî[931] ve Zürkânî[932] gibi âlimlerin Moğultay b. Kılıç'ın bu eserine atıf ifadeleri de delil olarak zikredilebilir.[933]

Bu konuda yazıldığı bilinen tek kitap olan[934] *et-Tuhfetü'l-Cesîme*'nin telif sebebini Moğultay b. Kılıç şu şekilde izah etmiştir: "Bazı yakın arkadaşlarımın bir süredir tekrar eden Hz. Peygamber'in (sav) sütannesi Halime es-Sa'diyye'nin durumu hakkındaki "doğru olan nedir? Sahabî midir yoksa küfür üzere mi ölmüştür?" şeklindeki sorularıdır. Bunu beyan ve delilleri ile izah etmem istendiğinde tamam dedim".[935]

Sıbt İbnü'l-Acemî, kendi istinsah ettiği nüshasına sahip olduğu bu eserden, *Uyûnu'l-Eser* üzerine yazdığı şerhinde ilgili bahiste kaynak olarak istifade etmiştir. Ayrıca eserin yazılmasına sebep olan tartışmayı da taraflara ve görüşlerine ayrıntılarıyla yer vererek söz konusu etmiştir.[936] Sıbt İbnü'l-Acemî'nin "hocalarımızın hocası" dediği ve Moğultay b. Kılıç'ın da hocalarından Abdulmümin ed-Dimyâtî siyerinde "Halime'nin ne sahabî ne de Müslüman olduğu bilinmektedir. Birden çok kişi hata etti ve onu sahabe arasında saydı ama öyle değil" diyerek onun Müslüman olduğunu reddetmiştir. Moğultay b. Kılıç'ın bir diğer hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî, kendisinin de hocası olan ed-Dimyâtî'nin bu görüşünü benimsemiştir. Ayrıca ez-Zehebî de *Tecrîd*'inde Halime'nin hadisini tahric edenlerin onun Müslüman olduğuna dair delil sunamadıklarından bahisle Halime'nin sahabî olduğu görüşünü reddetmiştir.[937]

Moğultay ise, ne *et-Tuhfetü'l-Cesîme*'de ne de bu eserine atıf yaptığı *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de tartışmanın taraflarına dair açık ifadeler kullanmıştır. Ancak *ez-*

Ensârî ve Şemsüddîn b. Ebî Ziba icazetle dediler ki, müellif bize haber verdi." Bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 55.

929 İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *Câmi'ü'l-Âsâr fi's-Siyer*, II, 1070.

930 eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ*, I, 466.

931 el-Halebî, Ebü'l-Ferec Nûruddîn Ali b. İbrâhim b. Ahmed (1044/1635), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, Kuveyt 2013, I, 105.

932 ez-Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf (1122/1710), *Şerhü'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye bi'l-Menahi'l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrut 1996, I, 265.

933 Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 30-31.

934 Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 33.

935 Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 69.

936 Sıbt İbni'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 250-254.

937 Sıbt İbni'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 250-251. ed-Dimyâtî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Es'ad Muhammed et-Tîb, Beyrut 1996, s. 36-37; ez-Zehebî, *Tecrîdü Esmâi's-Sahâbe*, Beyrut ty., II, 259.

Zehrü'l-Bâsim'deki "Müteahhirînden, Halime'nin Müslüman olduğu sabit değildir, diyenlerin sözü doğru değildir. Bu konuyu anlatmak için bir cüz telif ettim. İsmi *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*. Orada Müslümanlığının sıhhatine ve Müslüman olmadı, diyenlerin şâz sözlerinin batıl olduğuna dair deliller getirdim. İsteyen oraya baksın, orada nefse şifa verecek ve şüpheyi giderecek bilgiler vardır"[938] şeklindeki atıfta belirsiz de olsa bir işaret vardır. Önceki bölümde Moğultay b. Kılıç'ın *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* eseri söz konusu edilirken, "müteahhirînden bir musannif" diyerek eleştirdiği kişinin, bazı karinelere dayanarak ez-Zehebî olduğu tespit edilmişti. Burada da ez-Zehebî'yi hedef aldığı ve ona itirazla eserini telif ettiği yönünde bir tahmin yürütülebilir.[939]

Otuz bir kaynaktan istifade edilerek telif edilen bu risale,[940] "muhayyel diyalog" veya "cedel" diyebileceğimiz "fein kīle kulnâ/şöyle derlerse böyle deriz" şeklinde bir üslupla kaleme alınmıştır.[941] Tercih edilen bu telif tarzı da konunun canlılığı ve tartışmanın sürdüğüne dair bir işaret olarak değerlendirilebilir. Moğultay b. Kılıç'ın öncelikle ilgili hadisleri nakledip tahric ve değerlendirmelerini yaptıktan sonra[942] aklî olarak da Hz. Halime'nin Müslüman ve sahabeden olduğunu kanıtlamaya gayret ettiği görülmektedir.[943] Son olarak da 22 Rebîülâhir 738 (17 Kasım 1337) tarihinde gördüğü bir rüyada, Hz. Halime'nin durumunu sorduğu Hz. İsa'nın (a.s) kendisine "Allah ondan razı olsun" diye cevap verdiğini aktardıktan sonra[944] "nakledilen haberler arasında geldi" diyerek Halime'nin gördüğü rüyalar, işittiği gaipten sesler vs. konulardaki haberlere yer vermiştir.[945] "Yazdığımdan daha çok haberi,

[938] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403.
[939] Sıbt İbnü'l-Acemî, "Müellif (Moğultay), onun Müslüman olduğunun inkâr edildiğine 'bunu inkâr eden insanlar var' diyerek işaret etti. Anlaşılan o ki hocası Dimyâtî'ye işaret ediyor" şeklindeki ifadeleriyle, Moğultay'ın eserini hocası Dimyâtî'ye cevaben yazdığını ileri sürmektedir ve ez-Zehebî'yi hiç bahis konusu etmemiştir. Ancak tartışmayı başlatanın Dimyâtî olduğu açıksa da Moğultay'ın eserini telifi esnasında vefat etmiş olması bu ihtimali zayıflatmaktadır. Bkz. Sıbt İbni'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 252.
[940] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 34-38.
[941] Eseri neşreden Muhammed Alvân, bu usûl için "اسلوب الفنقلة" ifadesini kullanmaktadır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 48 (neşredenin mukaddimesi). Bu söylem kalıbının kullanıldığı yerler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 77, 80, 87, 95, 101,
[942] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 70-84.
[943] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 95-96, 101-102.
[944] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 96.
[945] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 96-99.

yazmadan bıraktım. Muhtasar telif etmeye ve meşhur haberleri vermeye gayret ettim" diyerek dua ile eserini bitirmiştir.[946]

Sıbt İbnü'l-Acemî dışındaki müellifler de eserlerinde Hz. Halime'nin Müslüman olup olmadığını söz konusu ederken Moğultay'ın bu eserine sıklıkla atıf yapmışlardır. Bunlardan bir kısmı ilgili tartışmanın taraflarına da değinmiştir. Bu müelliflerden biri olarak *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye* şârihi Zürkânî, Dimyâtî ve Ebû Hayyân'ın Hz. Halime'nin müslüman olmadığını düşündüklerini ancak bunun reddedildiğini ve Moğultay'ın bu konuda geniş bir cüz telif ettiğini ve ismini *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî İsbâti İslâmi Halîm*e koyduğunu belirttikten sonra "Böylece döneminin âlimleri ondan razı oldu. Ebû Hayyân bu meydanın atlılarından değildir (bu ilim dalında otorite değildir), Zeyd'ine ve Amr'ına gider (başlangıç seviyesindedir). Dimyâtî'ye gelince sadece 'birden çok kişi onu sahabeden sayma hatasında bulundu' sözünü çürütmekle yetineceğiz. Zira onlar bu sözlerini kanıtlamışlardır, hani nerede onların aleyhine olan hüküm? Halime'yi sahabî sayanlar; *Târîh*'inde İbn Ebî Hayseme, İbn Abdilber, *el-Hadâik*'ta İbnü'l-Cevzî, *Muhtasaru Süneni Ebî Dâvûd*'da el-Münzirî, *el-İsâbe*'de İbn Hacer ve diğerleri. Onlara hüccet olarak yeter" demiştir.[947]

Moğultay b. Kılıç'ın siyer telifleri içerisinde en kapsamlısı ve siyer yazıcılığı açısından da en önemlisi ise bu çalışmanın ana metni olan *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Siyeri Ebi'l-Kâsım*'dır. Yukarıda da işaret edildiği üzere Moğultay'ın hayatı ve eserlerine dair bilgi veren kaynaklar siyerle ilgili *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Siyeri Ebi'l-Kâsım* ismiyle latif bir eser telif ettiğini[948] ve bu eserin Süheylî'nin *er-Ravzu'l-Ünüf*'ü üzerine olduğunu belirtirler.[949]

Bu eserin bilinen iki yazma nüshası vardır. Bunlardan Leiden 370 numarada kayıtlı olan nüshasına dayanılarak bir neşir yapılmıştır ve çalışmada bu neşir

[946] Moğultay b. Kılıç, *et-Tuhfetü'l-Cesîme*, s. 102.
[947] ez-Zürkânî, *Şerhü'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye*, I, 265. Ayrıca bkz. eş-Şâmî, *Sübülü'l-Hüdâ*, I, 465-469.
[948] İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-Zeheb*, VI, 197; es-Süyûtî, *Tabakâtu'l-Huffâz*, 534; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 312; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 353; İbn Kutluboğa, *Tâcü't-Terâcim*, s. 269-270; Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, XI, 313; ez-Ziriklî, *el-A'lâm*, VII, 275.
[949] İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Ebû Zür'a, *ez-Zeyl*, I, 73.

kullanılmıştır.[950] Mukaddimenin bir kısmı ve eserin içerisinden bazı bölümleri eksik olsa da eserin tamamını kapsayan tek nüsha budur. Diğeri ise üzerine doktora tezi yapılan ve Fas'ta bulunduğu ifade edilen eksik bir nüshadır. Gâmidî, üzerinde inceleme ve kısmî neşir şeklinde doktora tezi hazırladığı bu nüshanın, Fas-Rabat'taki Hizânetü'l-Âmme'de (el-Mektebetü'l-Vataniyye) bulunan ve birinci cildin büyük bir kısmını kapsayan müellif hattı nüsha olduğunu belirtir. Ancak araştırmamız dâhilinde hâlihazırda mezkûr kütüphanenin kayıtlarında bu nüshaya rastlayamadık.[951]

Eserin mukaddimesinin sadece bir kısmı elimizde olduğu için telif tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Leiden'deki yazma nüshanın ilk cildinin sonundaki istinsah kaydı; 4 Muharrem 847/4 Mayıs 1443 tarihinde Ahmed b. Ali b. Said eş-Şâfi'î tarafından istinsahının tamamlandığını, ikinci cildin sonundaki istinsah kaydı ise 18 Rebîülâhir 847/15 Ağustos 1443 tarihinde tamamlandığını göstermektedir.[952]

Müellif hattı olan ve Fas'ta bulunduğu ifade edilen diğer nüsha ise; Gâmidî'nin kanaatine göre Moğultay'ın müsvedde nüshası olup onu tebyize fırsat bulamamıştır.[953] Gâmidî'nin incelemelerine göre bu nüshada müellifin sonradan hâşiyeler eklediği görülmektedir. Şiir beyitleri, daha önce verilen bilgiyi destekleyici rivayet ve sözlere ilaveler, bazı kelime ve ibarelerin anlamlarına dair izahatlar, ilave açıklamalar ve yapılan hataların tashihi şeklindeki bu hâşiyeler de müellifin eseri üzerinde çalışmaya devam ettiğini göstermektedir.[954]

Bu nüsha, telif tarihi olmasa da kıraat kayıtları taşımasıyla eserin telif tarihine dair çeşitli bilgiler sunmaktadır. Nüshanın hâşiyesinde yer alan bu kayıtlara göre, eserin bazı bölümleri Moğultay'ın bazı öğrencileri tarafından okunmuş ve diğerleri tarafından

---

[950] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Sîreti Ebi'l-Kâsım*, thk. Ahsen Ahmed Abdüşşekur, I-II, Kahire 2012. el-Gâmidî, bu yazmanın da Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İlmî Araştırma Merkezi Sîre Bölümü 123 numarada kayıtlı bir mikrofilm kopyası olduğu ve tezinde bu kopyayı kullandığı bilgisini verir. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140.

[951] el-Gâmidî, kullandığı nüshalar hakkında bilgi verirken Hizânetü'l-Âmme, Siyer bölümü 427 numarada kayıtlı olduğunu söylediği bu nüshanın, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi İlmi Araştırma Merkezi Sîre Bölümü 17 numarada kayıtlı mikrofilm kopyasını kullandığını belirtmiştir. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 135. Tezde yer verdiği, nüshaya dair birkaç fotoğrafta da kütüphanenin mührü açık olarak görülmektedir. Ancak Şubat 2016 tarihinde araştırma yaptığımız Rabat'taki söz konusu kütüphanede esere erişilememiştir. Basılı fihristler ve elektronik tarama sisteminde hakkında herhangi bir bilgiye rastlanamayan eser, kütüphane görevlilerinin çabalarına rağmen bulunamamış ve bulunamaması konusunda da bir izah yapılamamıştır.

[952] Moğultay, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 48.

[953] el-Gâmidî, İbn Hacer'in hattıyla bazı hâşiyeler, tashihler ve istidraklar olan bu nüshanın, eş-Şâmî'nin *Sübülü'l-Hüdâ*'yı telif ederken istifade ettiği kaynaklarından olduğuna işaret eder. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 139.

[954] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137.

da dinlenmiştir. Semâ kaydına göre sonuncusu 21 Receb 755 (11 Ağustos 1354) Pazartesi günü olmak üzere iki mecliste okunmuştur.[955] Ömer b. Ali b. Ahmed el-Ensârî tarafından yazılan kayda göre, eserin müellifine okunduğu bu meclislerde Nûruddîn Ali el-Melîcî el-Mâlikî, Nâsıruddîn Muhammed b. Hâlid Efres el-Kalemşî, Süleyman b. Lûlû es-Sakatî ve Şemsüddîn Muhammed b. Ebû Zibâ er-Rîsin de bulunmuş ve kendilerine icazet verilmiştir.[956] Bir başka kıraat kaydı da eserin ilk iki cüzünün tamamı ile üçüncü cüzden bir kısmının 6 Ramazan 755 (24 Eylül 1354) Çarşamba günü Kahire'de okunduğunu bildirmektedir.[957] Eserin okunduğu bu dersler Zâhiriyye medresesinde gerçekleştirilmiştir.[958]

Moğultay'ın *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in içerisinde zikrettiği iki tarih de eserin telifinin uzun bir süreye yayıldığını göstermektedir. Bu tarihlerden ilki bir kelimenin zaptıyla ilgili hocası Allâme Takıyyüddîn es-Sâiğ'e (725/1325)[959] atıf yaparken kendisinden 717 (1317-1318) yılında bu bilgiyi aldığını belirtmesidir.[960] Moğultay'ın zikrettiği diğer tarih ise Hz. Peygamber'i (sav) rüyasında gördüğü 11 Rebîülevvel 740/16 Ekim 1339 Pazartesi gecesidir.[961] Ayrıca başka bir hocası Ebû Hayyân el-Endelüsî'ye (745/1344) atıf yaparken "Allah ona rahmet etsin" diyerek dua etmiş olması[962] eserin hocasının vefatından sonra da yazılmaya devam ettiğini göstermektedir. Dolayısıyla 717/1317-1318 yılında veya bundan biraz önce eserin telifine başlanıp 745/1344 yılından sonra 755/1354 tarihinden önce büyük oranda tamamlandığını düşünmek mümkündür.

Leiden nüshasında, müstensihinin İbn Hacer'in hattından naklettiğini belirttiği başka bir rivayet kaydı vardır. Söz konusu kayda göre İbn Hacer, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in bir kısmını hocası Sirâcüddîn Ömer b. Ali el-Ensârî'den semâ ile, gerisini de icazetle rivayet etmiştir; ayrıca Ahmed b. Ali b. Hacer'den birden çok defa semâ yoluyla almıştır.[963] *es-Sîretü's-Suğrâ* denilen muhtasarı *el-İşâre*'ye kıyasla *es-Sîretü'l-Kübrâ*

[955] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137.
[956] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137.
[957] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137-139.
[958] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 83.
[959] Hayatıyla ilgili bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, III, 320.
[960] Moğultay, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 488.
[961] Moğultay, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 569-570.
[962] Moğultay, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 551.
[963] el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 141.

olarak da isimlendirilen[964] *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in Moğultay b. Kılıç'ın kendi ihtisarından başka çağdaşlarından Ebü'l-Berekât Muhammed b. Abdurrahîm es-Sübkî (776/1375) tarafından sadece Süheylî'ye yapılan itirazlar bir araya getirilerek ayrıca ihtisar edilmiştir.[965] Diğer taraftan Moğultay b. Kılıç'ın talebelerinden Ebû Bekr b. el-Hasen b. Ebî Hafs el-Kureşî (816/1413) tarafından *Revâihu'z-Zehr* adıyla telhis edilmiştir.[966]

II. *ez-ZEHRÜ'L-BÂSİM*'İN KAYNAKLARI

Şerh ve hâşiyeler, farklı metinleri bir araya getirip birbiriyle ilişkilendirdiği için kaynaklarını ele alıp kurulan ilişkileri mümkün mertebe ortaya koymak bir gerekliliktir. Bir şârih veya muhaşşînin, bir âlim olarak ilgilerini, okuma, araştırma ve çalışma disiplini ile ilmî birikimini göstermesi açısından kaynaklardan derlediği bilgilerin ve metin parçalarının tespit edilmesi ve böylece şerhin veya haşiyenin "metin haritasının" ortaya çıkarılması önemlidir. Ayrıca kaynaklardan derlenen bu metinlerin neden ve nasıl ana metinle ve birbirleriyle ilişkilendirildikleri sorusu da önem arz etmektedir. Zira şârih veya muhaşşî sadece eski bir metinle irtibat kurmakla kalmaz aynı zamanda o metnin parçası olduğu ilmî birikim ve şerh-hâşiye geleneğiyle de ilişkiye geçer.[967]

Moğultay b. Kılıç, diğer eserlerini söz konusu ederken de vurguladığımız üzere zengin kütüphanesi ve literatüre hâkimiyeti dolayısıyla bir konu hakkında yazarken pek çok kaynağa yer vermekte ve çok çeşitli rivayetleri zikretmektedir. Kaynakları çoğunlukla yazılı olmakla birlikte şifahi kaynakları olan hocalarından da rivayetler nakletmiştir.

Moğultay'ın, hâşiyesini kaleme alırken özellikle Süheylî'nin verdiği bilgileri kaynağından kontrol etmeyi esas aldığı için hem metinlerdeki atıfların kontrolünü ve verilen bilgilerin sağlamasını yapmak amacıyla hem de kendi değerlendirmeleri için

[964] Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 30; II, 100.
[965] İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 96.
[966] es-Sehâvî, *Dav'ü'l-Lâmi'*, XI, 30.
[967] İnan, şerhe konu olan eseri "çerçeve metin", kaynaklardan derlenen metinleri ise "alt metin" kavramlarıyla ifade etmiştir. Bkz. Murat Umut İnan, "Osmanlıca Şerhlerin Metinselliği Üzerine Düşünmek", *Metnin Hâlleri*, s. 310-337 içinde, s. 316-317.

kaynaklara başvurmuştur. Böylece Moğultay'ın kaynaklarının bir dökümü, aynı zamanda Süheylî'nin kaynak listesini de kapsayacaktır.[968]

Moğultay'ın kaynaklarından istifade şekli çeşitlilik arz etmekle birlikte genellikle müellif ve eserinin ismini zikretmiştir. Hatta ileri düzeyde atıf yöntemlerine uygun bir şekilde bab başlığına kadar zikrettiği atıfları da söz konusudur. Bununla birlikte bazen sadece müellif adını zikredip eseri belirsiz bıraktığı bazen de eser ismini zikretmekle yetindiği görülmektedir. Nadir de olsa karşılaştığımız bir diğer durum; atıf yaparken "bazı neseb âlimleri veya müfessirlerden bazıları" gibi genel ve belirsiz ifadeler kullanmasıdır.

Müellifin kaynaklarından bir kısmının elimize ulaşmadığı düşünülürse *ez-Zehrü'l-Bâsim*, özellikle bu tür kaynaklardaki bilgilerin günümüze aktarımında bir kaynak vazifesi görebilecek durumdadır. Burada Moğultay b. Kılıç'ın kaynaklarından, sıklıkla başvurdukları, alanlarına göre tasnif edilmiş bir şekilde zikredilecek ve hangi tür bilgiler için ilgili kaynağa başvurduğu belirtilecektir.[969]

A. Dilbilgisi, Lugat ve Edebiyat Kaynakları

Şerh ve hâşiye türünde eserlerin kaynakları arasında birinci sırada sözlükleri görmek şaşırtıcı olmasa gerektir. Bu durum *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in kaynakları için de geçerlidir. Özellikle şiirlerde ve tarihî rivayetlerde geçen kelimelerin anlamlarını izah etmek amacıyla başvurulan sözlüklerin başında Cevherî'nin, Arapça sözlükleri içerisinde tertibi ve sadece fasih kelimeleri ihtiva etmesi itibariyle ayrı bir yere sahip *es-Sıhâh fi'l-Luga*'sı[970] ve bu eserin hâşiyeleri olan İbn Berrî'nin *el-İfsâh*'ı;[971] Ebü'l-Me'âlî'nin *el-Müntehâ fi'l-Luga min Sıhâhi'l-Cevherî*'si[972] gibi çeşitli lugatler gelmektedir. Ayrıca Cevherî'nin eserine benzer şekilde sadece sahih kelimelere yer veren İbn Fâris'in *el-Mücmel fi'l-Luga*'sı[973] ve *Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*'sı;[974]

[968] es-Süheylî'nin kaynakları için bkz. Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 80-120.
[969] *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in kaynaklarının tam liste için bkz. EK II. Ekteki listede yer verildiği için bu başlık altında müelliflerin vefat tarihleri zikredilmemiştir.
[970] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 230-231, 232, 279, 291, 322, 424, 426, 427, 431, 435, 519, 535, 548, 582, 584, 642, 653, 666, 703; II, 804, 833, 927, 929, 956, 1014, 1015, 1019, 1020, 1099, 1141, 1200, 1362.
[971] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 219, 478; II, 901.
[972] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 288, 357, 402, 422, 423, 425, 472, 477, 512, 526, 563, 582, 666, 703, 705, 730; II, 750, 773, 776, 777, 790, 812, 815, 816, 833, 929, 935, 936, 937, 956, 1021, 1051, 1098, 1099, 1190.
[973] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 221, 222, 282, 547, 583, 705; II, 804.

Sa‘leb’in halkın dilinde yanlış olarak kullanılan kelime ve ifadelerin doğru şekillerinin açıklandığı eseri *Kitâbül-Fasîh*;[975] bunun üzerine talebelerinden İbn Dürüsteveyh’in şerhi, *Tashîhu’l-Fasîh*;[976] Ebû Ömer el-Bâverdî’nin *Fâyitü’l-Fasîh*[977] ve Ebû Ali el-Merzûkî’nin *Şerhu’l-Fasîh*’i[978] de Moğultay b. Kılıç tarafından sözlük olarak kullanılmıştır.

el-Halîl b. Ahmed’in *Kitâbu’l-Ayn*’ı;[979] Ebû Ali el-Kâlî’nin Endülüs’te yazılan ilk sözlük olması hasebiyle önem arzeden eseri *el-Bâri' fi’l-Luga*’sı;[980] İbn Sîde’nin *el-Muhkem*[981] ve *el-Muhassas*[982] isimli sözlükleri; İbnü’t-Teyyânî’nin *el-Mû‘ab*’ı;[983] İbnü’s-Sîd el-Batalyevsî’nin *el-Müselles*’i;[984] el-Ezherî’nin *Tehzîbü’l-Luga’*sı;[985] el-Kazzâz’ın el-*Câmi‘ fi’l-Luga*[986] ve yaklaşık on veya daha fazla anlamı olan kelimelerin derlendiği sözlüğü *Kitâbu’l-Aşerât fi’l-Luga*’sı;[987] İbn Düreyd el-Ezdî’nin alfabetik düzenlenmiş ilk Arapça sözlük olarak bilinen eseri *el-Cemhere*[988] ve İbnü’l-Enbârî’nin halkın namaz, dua, tesbih ve günlük konuşmalarında kullandığı tâbirlerin anlamlarını izah ettiği *ez-Zâhir fi’l-Luga*’sı[989] Moğultay’ın başvurduğu sözlük türündeki diğer eserlerdir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın, “*garîbü’l-luga*” diye anılan, nadir kelimeler hususunda konulara göre tertip edilen ilk lugat kitabı kabul edilen eseri *el-Garibü’l-*

---

[974] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 643; II, 810.
[975] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 223, 354, 520, 728, 729; II, 860, 911, 1048.
[976] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 355, 417, 651; II, 763.
[977] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 642, 690.
[978] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 650; II, 810.
[979] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 263, 282, 295, 665, 684, 705, 730; II, 744, 833, 1014, 1099, 1191, 1312.
[980] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 580, 584, 655; II, 930.
[981] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 78, 93, 142, 170, 172, 179, 211, 222, 230, 239, 279, 309, 334, 339, 402, 416, 417, 424, 425, 426, 431, 433, 434, 435, 440, 472, 504, 509, 512, 520, 547, 548, 563, 571, 576, 580, 582, 583, 584, 603, 616, 637, 653, 665, 666, 672, 673, 694-695, 703, 705, 728, 731, 732; II, 750, 752, 756, 763, 773, 774-775, 776, 777, 810, 812, 816, 826, 833-834, 860, 869, 870, 882-883, 935, 936, 949, 959, 963, 970, 1014, 1032, 1051, 1088, 1096, 1098, 1099, 1117, 1186, 1190, 1223, 1289, 1311, 1318, 1322, 1348, 1376, 1386, 1387.
[982] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 239, 244, 288, 548; II, 833-834, 912, 928-929, 956, 963, 1190, 1209, 1322, 1386, 1387.
[983] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 78, 172, 201, 221, 263, 309, 320, 429, 434, 437, 478, 490, 504, 563, 582, 604, 665, 684, 705, 730, 731, 733; II, 756, 782, 833, 929, 930, 936, 956, 1099, 1191, 1223.
[984] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 224, 319; II, 815, 1051,
[985] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 94, 101, 129, 142, 235, 263, 291, 320, 357, 429, 430, 434, 440, 446, 504, 520, 563, 576, 582, 635, 665, 666, 667, 683, 728, 732; II, 745, 752, 755, 761, 770-771, 833, 844, 882, 914, 927, 930, 936, 1136, 1191.
[986] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 170, 232, 291, 422, 424, 427, 430, 434, 437, 446, 547, 573, 580, 583, 584, 616, 646, 665, 667, 672, 684, 731; II, 745, 752, 756, 791, 798, 804, 811, 860, 870, 902, 929, 931, 950, 1013, 1015, 1099, 1136, 1190, 1209, 1223, 1298, 1323, 1348.
[987] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 604; II, 849.
[988] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 172, 192, 220, 254, 273, 301, 309, 313-314, 335, 339, 341, 426, 440, 460, 503, 583, 597, 604, 666; II, 745, 756, 791, 812, 929, 930, 1017, 1057, 1148, 1190, 1191, 1201, 1222, 1286, 1305, 1311, 1378.
[989] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 323, 355, 519, 535; II, 1062,

Musannef'i[990] ile Kürâunneml'in *el-Müntehab min Garîbi Kelâmi'l-Arab*'ı;[991] yine dildeki şâz, nâdir ve garîb kelimelere ve onların kullanımlarına dair İbn Hâleveyh'in *Leyse fî Kelâmi'l-'Arab*[992] isimli sözlüğü ve el-Fârâbî'nin *Dîvânü'l-Edeb*'i[993] de ez-Zehrü'l-Bâsim'de nadir kelimelerle ilgili sıklıkla kullanılan sözlüklerdir.

Moğultay'ın başvurduğu, belli bir alandaki kelimelere hasredilmiş sözlükler içerisinde Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin bitkilere dair *Kitâbü'n-Nebât* adlı sözlüğü başı çekmektedir.[994] Botanik tarihinin en ünlü kaynaklarından biri olan ve günümüze kısmen ulaşan bu büyük ansiklopedik eserin yanı sıra özelde astronomi genelde ise Araplar'ın meşgul olduğu bütün ilimleri kapsayan *Kitâbu'l-Envâi'l-Kebîr*[995] isimli eseri de Moğultay b. Kılıç'ın kaynaklarındandır. Yine bu alanda Ebü'l-Abbâs en-Nebâtî et-Teyyânî'nin *İhtisâru'n-Nebât li-Ebî Hanîfe*;[996] İbn Baytar'ın basit ilâçlar konusundaki Arapça kitapların en önemlisi ve en güveniliri kabul edilen *Kitâbu'l-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Ağziye*'si[997] de kaynaklar arasında göze çarpmaktadır. İbnü's-Sikkît'in konulara göre düzenlediği ve kelimeleri mensur ve manzum örnekler verilerek açıkladığı sözlüğü *el-Elfâz*[998] da bu alandaki bir diğer kaynaktır.

Sözlüklerin dışında kelimelerin kökenlerinin tespiti ve doğru harekelendirilmesi (zaptı) için İbn Düreyd'in Hz. Peygamber (sav) ve onun Me'ad b. Adnân'a kadar uzanan soy kütüğündeki özel isimler başta olmak üzere Arap dilindeki birçok şahıs, kabile ve yer adlarının kökenini açıkladığı *el-İştikâku'l-Esmâ*'sı;[999] İbnü'l-Cevâlikî'nin Arapça'ya başka dillerden giren ve Kur'ân-ı Kerîm ile hadislerde, ayrıca şiir vb. yerlerde kullanılan Arapçalaşmış kelimeleri ihtiva eden alfabetik eseri *el-Mu'arreb mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*[1000] ile İbn Berrî'nin buna

[990] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 244, 359, 431, 547; II, 1017, 1020.
[991] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 324; II, 1021, 1059.
[992] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 136, 171, 272, 321, 376, 504, 644; II, 913, 952-953, 958, 959, 1148, 1199, 1395.
[993] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 94, 198, 274, 358, 359, 428; II, 833, 1316.
[994] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 232-233, 684; II, 1017, 1360-1361.
[995] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 328, 371; II, 1322, 1323.
[996] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1017, 1361.
[997] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 288, 360; II, 775-776, 1017.
[998] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 774, 1075.
[999] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 110, 111, 140, 159, 172, 191, 192, 197, 201, 220, 223, 238, 241, 253, 257-259, 268, 291, 299, 301, 310, 313-314, 299, 333, 341, 353, 361, 376, 466, 478, 480, 483, 496, 523, 597, 653, 669, 734; II, 754, 845, 863, 874, 1145, 1197, 1200, 1215, 1286, 1347, 1372, 1401.
[1000] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 219, 226, 243, 271, 272, 273, 509; II, 815, 1361.

yazdığı hâşiyesi *Hâşiye ale'l-Mu'arreb*;[1001] el-Asma'î'nin *Kitâbü'l-İştikâk*'ı;[1002] el-Müberred'in *Kitabü'l-İştikak*'ı;[1003] İbnü's-Serrâc'ın *Kitâbu'l-İştikâk*'ı[1004] ve en-Nehhâs'ın *Kitabü'l-İştikak*'ı[1005] gibi eserlerden istifade ettiği görülmektedir.

Kelime ve ibarelerin anlamlarının doğru tespit edilmesi amacıyla sözlüklere müracaat etmenin yanı sıra anlamın tespitinde gramatik çözümlemelerin doğru yapılabilmesi de önem arzeder. Moğultay b. Kılıç'ın Arap dili konusundaki tartışmalı hususlar için sıklıkla başvurduğu kaynakların başında Sîbeveyhi'nin *el-Kitâb*'ı[1006] gelir. Ayrıca İbnü'l-Enbârî'nin *Kitâbü'l-Müzekker ve'l-Mü'ennes*'i;[1007] İbnü's-Sikkît'in dil hatalarını düzeltmek için yazdığı ve üzerinde çeşitli çalışmalar yapılan eseri *Islâhu'l-Mantık*[1008] ve Ebû Ali ed-Dîneverî'nin günümüze ulaşmayan *Islâhu'l-Mantık*'ı;[1009] Ebû Hafs Ömer el-Himyerî'nin Arapça konuşanların yapmış oldukları hataların yanı sıra kurrâ, fukaha, müfessirler, tabipler gibi ilim erbabının kendi alanlarıyla ilgili yanlış kullanımlarının düzeltilmesini amaçlayan eseri *Teskîfu'l-Lisan ve Telkîhu'l-Cenân*[1010] bu alanda kullandığı kaynaklardandır.

Şiirlerin metin olarak tespiti, şairlerine nisbeti ve şiirlerde geçen kelimelerin harekelendirilmesi ve anlamları gibi hususlarda da şairlerin divanlarına ve bu divanların şerhlerine başvurmuştur. Bunların başında İbnü'l-Enbârî'nin *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'i't-Tıvâli'l-Câhiliyyât*'ı;[1011] Ebû Bekr es-Sûlî'nin *Şerhu Şi'ri Habîb*'i;[1012] Ebû Temmâm'ın Arap şiirinin en güzel örneklerini bir araya getiren üç antolojisi; *el-Hamâsetü'l-Kübrâ*,[1013] *el-Hamasetü'l-Vustâ*[1014] ve *el-Vahşiyyât: el-Hamasetü's-Suğra*[1015] ve bunlardan *el-Hamâsetü'l-Kübrâ*'ya yazılan şerhler; Hatîb Tebrizî'nin Ebû Temmâm'ın

[1001] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72-73, 271; II, 1362.
[1002] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 162; II, 946, 1209,
[1003] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 274; II, 1171.
[1004] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 323,
[1005] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73, 200, 293, 309, 570, 583; II, 1200, 1244.
[1006] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 93, 230, 231, 428, 509.
[1007] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 417.
[1008] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 230; II, 912.
[1009] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222; II, 810.
[1010] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 296; II, 754, 1098, 1362.
[1011] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 431; II, 875-876, 998, 1000, 1003.
[1012] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 82, 421, 450.
[1013] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 464; II, 1011.
[1014] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 420; II, 1092.
[1015] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 305, 306, 359-360; II, 1227, 1401.

antolojisine yazdığı şerh olan *Şerhu Dîvâni'l-Hamâse*'si;[1016] el-A'lem eş-Şentemerî'nin *Şerhu'l-Hamâse*[1017] ve *Eş'âru'ş-Şu'arâi's-Sitte'l-Câhiliyyîn*'i,[1018] Mufaddal ed-Dabbî'nin Câhiliye devri şairleriyle muhadram şairlerden seçtiği kasideleri ihtiva eden antolojisi *el-Mufaddaliyyât*'ı;[1019] Ebû Bişr el-Âmidî'nin Tay kabilesinin iki ünlü şairi Ebû Temmâm ile Buhtürî'nin şiirlerini estetik ve muhtevasının çalıntı olup olmaması açılarından mukayese ettiği eseri *el-Muvâzene beyne't-Tâiyyeyn*'i;[1020] Endülüslü şair İbn Derrâc el-Kastallî'nin, kendi hattıyla divanının nüshası;[1021] Ru'be b. el-Accâc'ın *Dîvân*'ı; İbn Habîb'in rivayetinden Hassân b. Sâbit *Divân*'ı[1022] ve *Şerhu Dîvâni Tufeyl el-Ganevî*;[1023] İbnü's-Sikkît'in *Dîvânu İmrii'l-Kays*[1024] ve *Eş'âru Küseyyir*'i;[1025] Ebû Sa'id es-Sükkerî'nin *Şerhu Şi'ri'l-Hüzeliyyîn*[1026] ve *Şerhû Dîvâni Hassân*'ı [1027] ve Ebû Sa'id es-Sîrâfî'nin *Şerhu Şi'ri'l-Hüzeliyyîn*'i[1028] gelmektedir.

ez-Zehrü'l-Bâsim'de şairlerin isimleri, hayat hikâyeleri ve şiirleri inşad ettikleri tarihsel bağlamla ilgili bilgiler için; şairlerin lakaplarına dair İbn Düreyd'in *el-Vişâh fi'l-Âdâb*'ı;[1029] Ebû Bişr el-Âmidî'nin, isim, künye, lakapları aynı olan şairleri birbirinden ayırmak maksadıyla yazdığı *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*'i;[1030] İbn Sellâm el-Cumahî'nin *Tabakâtu Fuhûli Şu'arâi'l-İslâm*'ı;[1031] Ebü't-Tayyîb el-Lugavî'nin *Merâtibü'n-Nahviyyîn*'i;[1032] İbn Cinnî'nin *el-Mübhic fî Tefsîri Esmâi Şu'arâi'l-Hamâse*'si;[1033] İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin şiir türleri ile şairlerin biyografileri ve şiirlerinden örneklere yer verdiği eseri *Kitâbü't-Tabakât* [*eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*][1034] gibi kaynaklar kullanılmıştır.

[1016] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 265, 420, 421; II, 906, 949, 1092, 1200.
[1017] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 611; II, 907, 1093.
[1018] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 465, 619; II, 951.
[1019] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 596; II, 1306, 1390.
[1020] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1033-1034.
[1021] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76, 168, 169, 170, 171, 198, 281, 340, 653.
[1022] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107.
[1023] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1110.
[1024] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 618.
[1025] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 289.
[1026] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 162, 327, 575, 676; II, 936,
[1027] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1098.
[1028] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 447; II, 798.
[1029] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 65, 126, 162, 175, 562, 649, 727; II, 759, 795-796.
[1030] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140-141, 155, 173, 242, 253, 280-281, 331, 613; II, 769, 873, 874, 1093,
[1031] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 154-155, 285; II, 863.
[1032] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 128, 269, 447.
[1033] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107, 192, 293, 301.
[1034] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186, 296-297, 428, 619, 624, 625, 635.

Atasözlerinin anlamları ve tarihsel bağlamları için el-Meydânî'nin Arap atasözlerine dair en iyi ve en kapsamlı çalışma olarak kabul edilen *Mecma'u'l-Emsâl*'i[1035] başta olmak üzere Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emsâl'i*[1036] ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin bu eser üzerine yazdığı şerhi *Faslü'l-Makâl fî Şerhi'l-Emsâl*'i;[1037] Mufaddal b. Seleme ed-Dabbî'nin Arap atasözlerinin yanı sıra günlük hayatta anlamı bilinmeden kullanılan selâm, dua-beddua, tebrik, tâziye niteliğindeki ifade ve deyimleri açıkladığı eseri *el-Fâhir fi'l-Emsâl*'i;[1038] Zemahşerî'nin *el-Müstaksâ fi'l-Emsâl*'i;[1039] İbnü'l-Hasen el-Isfahânî'nin *Kitâbu'l-Emsâl*'i;[1040] el-Cevvânî'nin *Nüzhetü'l-Enfüs fi'l-Emsâl*'i[1041] kullanılmıştır.

Edeb türünden eserler de özellikle bazı tarihî folklorik rivayetler için Moğultay'ın başvurduğu bir kaynak türü olmuştur. Arap edebiyatının dört temel eserinden biri kabul edilen el-Müberred'in *el-Kâmil fi'l-Edeb*'i[1042] ve İbn Sa'd el-Hayr'ın buna yazdığı şerhi *el-Kurt Şerhu'l-Kâmil li'l-Müberred*[1043] başta olmak üzere İbn Düreyd'in *Emâlî*'si;[1044] İbnü's-Sîd el-Batalyevsî'nin İbn Kuteybe'nin *Edebü'l-Kâtib*'ine şerh olarak yazdığı *el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb*'ı;[1045] el-Câhız'ın, bitkilere dair önemli bir eseri olup zamanımıza ulaşmayan *Kitâbü'z-Zer' ve'n-Nahl ve'z-Zeytûn ve'l-Anâb*,[1046] Mekke, Medine, Basra ve Kûfe gibi şehirlerin ahalisinden ve onların meziyetinden bahseden bir coğrafya ve folklor kitabı olan *Kitâbü'l-Emsâr*,[1047] sakat ve hastalıklı olan meşhur kişileri konu edindiği *el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*[1048] ve *Kitâbu'l-Hayevân*[1049] gibi çeşitli eserleri; Ebû Ali Kutrub'un zamanla ilgili isimleri, sıfatları, şiirleri ve secili ifadeleri derlediği, ayrıca Câhiliye telbiyelerine

[1035] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 333, 449, 478-479, 483, 572, 695; II, 989, 1314, 1330, 1350.
[1036] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 251, 610.
[1037] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 122, 163-164, 198, 251-252, 310, 333, 372, 572, 610; II, 1362.
[1038] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 392, 610, 613; II, 1377.
[1039] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 372, 611; II, 950, 990, 1286.
[1040] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 940, 1286.
[1041] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 122, 393, 600, 635; II, 789, 951, 990, 1346.
[1042] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137-138, 197, 240-241, 258, 319, 347, 351, 354, 421, 427, 432, 458, 464, 474, 477, 481, 482, 510, 542, 607, 608, 649, 651, 696-697; II, 853, 881, 906, 1015, 1043-1044, 1072-1073, 1095, 1001, 1146, 1196, 1199, 1217, 1226, 1227, 1263, 1376.
[1043] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 906-907, 1073.
[1044] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 299.
[1045] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 244, 267-268, 638; II, 1048-1049
[1046] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 164-165; II, 988.
[1047] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222, 273, 274, 279.
[1048] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 170, 174, 258, 663; II, 845, 873.
[1049] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 314, 428, 606; II, 1016.

yer verdiği *el-Ezmine*'si;[1050] Ebû Ali el-Kâlî'nin dil ve edebiyata dair çeşitli konuları içeren ve Kurtuba ve Zehrâ'da verdiği ders notlarından meydana gelen *el-Emâlî*'si[1051] ve Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin buna yazdığı *el-Le'âlî fî Şerhi'l-Emâli li-Ebî Ali el-Kâlî* adlı şerhi;[1052] Vezîr el-Mağribî'nin Arap dilinin özelliklerini ve Kur'ân-ı Kerîm'in i'câzını göstermek amacıyla telif ettiği ve belli başlı Arap şairlerinin şiirlerinden örnekler, şairlerin kabileleri, nesepleri ve şiirleri hakkında anekdotlar içeren *Edebü'l-Havâss*'ı;[1053] İbn Reşîk'in şiir, edebî sanatlar ve özellikle şiir tenkidine dair *el-Umde fî Mehâsini'ş-Şi'r ve Âdâbih*'i;[1054] Ebû Ali el-Hecerî'nin *et-Ta'lîkât ve'n-Nevâdir*[1055] ve *el-Emâlî*'si;[1056] Sa'leb'in *Mecâlisü Sa'leb* diye de bilinen ve Kûfe mektebinin dil meselelerine, Kur'an ve şiir mânaları ile ahbâra dair çeşitli meseleleri ihtiva eden *Emâli*'si;[1057] Ebü'l-Kâsım ez-Zeccâcî'nin *el-Emâlî fi'l-Lugat ve'l-Edeb*'i;[1058] el-Ahfeş el-Asgar'ın *el-Emâlî*'si;[1059] İbnü'ş-Şecerî'nin *Emâlî*'si;[1060] Zemahşerî'nin halifelerin, büyük sahâbîlerin ve fakihlerin hikmetli sözleriyle ibret alınacak hikâyeler ve meşhur şairlerden iktibaslar içeren eseri *Rabî'u'l-Ebrâr ve Nusûsu'l-Ahbâr*'ı;[1061] İbn Ebî Hâlid en-Numeyrî'nin *el-İhtifâl fî Sıfâti'l-Hayl*'i;[1062] Ali b. Hâzım el-Lihyânî'nin günümüze ulaşmayan eseri *Nevâdir*;[1063] el-Askerî'nin alanındaki ilk ve en önemli eser olduğu belirtilen *el-Evâil*'i[1064] *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de faydalanılan kaynak eserler arasında zikredilebilir.

B. Kur'an İlimleri, Tefsir ve Kıraat Kaynakları

Moğultay b. Kılıç, âyetlerin anlamlarını ve tarihsel bağlamlarını ele alırken tefsir literatürüne de sıklıkla başvurmuştur. Bunların başında Taberî'nin *Câmi'u'l-*

[1050] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 646.
[1051] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 705; II, 1146, 1209.
[1052] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 103, 134, 140, 199, 610; II, 1146, 1256, 1403.
[1053] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 143, 223, 238, 281, 310, 325, 432, 523.
[1054] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155; II, 884, 1096.
[1055] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 168-169, 263, 335, 672, 673; II, 753, 762, 935, 944, 1031, 1348.
[1056] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 760-761, 901, 962, 1371.
[1057] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 287.
[1058] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 510.
[1059] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 424, 432; II, 770, 1298.
[1060] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 479, 480.
[1061] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 229, 319, 429, 527, 660; II, 874.
[1062] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 243, 305, 560; II, 914, 960, 962, 963, 970.
[1063] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 249, 416, 417, 520, 705.
[1064] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 233, 387, 555, 562, 640; II, 812, 895, 1364.

Beyân'ı gelmektedir.[1065] el-Ferrâ'nın *Me'âni'l-Kur'an'ı*[1066] ve Ebû İshâk ez-Zeccâc'ın *el-Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh*'ı;[1067] Mukâtil b. Süleyman'ın *Tefsîr*[1068] ve *Nevâdirü't-Tefsîr*'i;[1069] ed-Dahhâk'ın *Tefsîr*'i;[1070] Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın, hocası Ma'mer b. Râşid'in *Tefsîr*'ini de ihtiva eden *Tefsîr*'i;[1071] Mâverdî'nin *Tefsîr*'i;[1072] Ebû Ubeyde Ma'mer b. Müsennâ'nın Kur'an tefsirine dair bilinen ilk eser kabul edilen *Kitâbü'l-Mecâzi'l-Kur'an*'ı;[1073] Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *Me'âni'l-Kur'an*'ı;[1074] İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'an*'ı;[1075] Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ı;[1076] Bedrüddîn er-Râzî'nin *Makâmâtu't-Tenzîl*'i;[1077] Ebü'l-Kâsım el-Isfahânî'nin *Tefsîr*'i;[1078] es-Sa'lebî'nin *Tefsîr*'i;[1079] Kurtubî'nin *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*'ı;[1080] İbn Fûrek el-Isfahânî'nin *et-Tefsîr*'i;[1081] Ebû Bekr en-Nakkâş'ın *Şifâu's-Sudûr fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i;[1082] Ahfeş el-Evsat'ın *Me'âni'l-Kur'âni'l-Kerîm*'i;[1083] Kuşeyrî'nin *Tefsîr*'i;[1084] İbnü'l-Cevzî'nin *Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*'i[1085] gibi tefsirlerin yanı sıra günümüze ulaşmayıp çeşitli eserlerdeki rivayetleri üzerinden istifade edilen İbn Abbâs'ın *Tefsîr*'i[1086] ile Abd b. Humeyd el-Kissî'nin *Tefsîr*'i[1087] de Moğultay'ın kaynakları arasındadır.

[1065] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72, 180, 207-208, 210-211, 227, 235, 237, 543, 637, 672-673, 677-678, 679, 707, 708, 709, 710, 734; II, 831, 844, 846, 846-848, 849-852, 856-860, 862, 870, 1080, 1085, 1087, 1088,
[1066] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 179, 212, 214, 551, 588, 637, 640, 669, 673, 679, 685, 708, 721; II, 792, 868, 1014, 1087, 1125-1126, 1134, 1137, 1249.
[1067] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 179, 207, 212, 215, 492, 534, 551, 588, 622, 633, 668, 673, 708; II, 816, 844, 849, 929, 1088, 1131, 1134, 1388.
[1068] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 202-206, 385, 492, 493, 543, 551, 588-589, 614, 622, 632, 640, 669, 679, 682, 721, 734; II, 828, 1084, 1134, 1137, 1139, 1249, 1393.
[1069] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I,185, 587, 643, 714.
[1070] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 185, 211, 217, 614, 622, 681, 720; II, 742, 1137.
[1071] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 844.
[1072] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 202, 211, 235.
[1073] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 103.
[1074] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 211.
[1075] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 769.
[1076] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 685; II, 1087.
[1077] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 547, 614, 641; II, 828, 1393.
[1078] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 235.
[1079] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 527, 543, 560; II, 958, 964, 1376.
[1080] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 674; II, 856-857, 1246.
[1081] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 621, 622-623; II, 1388.
[1082] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 681.
[1083] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 637.
[1084] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 644-645.
[1085] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 709, 721.
[1086] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 181-182, 546, 551, 590, 632, 669, 675, 678, 679, 686, 721; II, 831, 1254, 1353, 1354.
[1087] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 345, 210-211, 217, 235, 495, 543, 546, 587, 588, 589, 672, 674, 678, 721; II, 844, 1040, 1133, 1134, 1144.

Bu genel tefsir eserlerinin dışında "*Mübhemâtü'l-Kur'ân*" konularında, bu alana hasredilmiş ilk eser kabul edilen Süheylî'nin *et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm*'ı[1088] ve İbn Asker el-Gassânî tarafından yazılan zeyli *et-Tekmîl ve'l-İtmâm li-Kitâbi't-Ta'rîf ve'l-İ'lâm*[1089] ile Bedrüddîn İbn Cemâ'a'nın *et-Tibyân li-Mübhemâti'l-Kur'ân* isimli eserinin, kendisi tarafından yapılmış ihtisarı *Gureru't-Tibyân fî men lem Yüsemme fi'l-Kur'ân*[1090] adlı eserlerine başvurduğu görülmektedir. Ayrıca Ebû Mûsa el-Medînî'nin, Ebû Ubeyd Kasım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-Kur'ân* konusundaki eserini tamamlamak maksadıyla yazdığı *el-Mecmû'u'l-Muğîsî Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*[1091] ile Ebû Ubeyd el-Herevî'nin *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*'i[1092] bu alandaki başvuru kaynaklarıdır.

Nâsih ve Mensûh konusunda Ebû Ca'fer en-Nehhâs'ın *en-Nâsih ve'l-Mensûh*'u;[1093] Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin *en-Nâsih ve'l-Mensûh*'u;[1094] esbâb-ı nüzul konusunda kaleme alınan en meşhur eserlerden biri olan ve kendisinden sonra yazılan birçok kitaba kaynak teşkil eden Vâhidî'nin *Esbâbu'n-Nüzûl*'ü[1095] de Moğultay'ın Kur'an ilimleriyle ilgili kaynakları arasında yer almaktadır.

Kıraat konularında ise Ebü'l-Hasen es-Sehâvî'nin Kur'an'ın nüzûlü, i'câzı ve faziletleri, nâsih-mensuh konularının yanında şâz kıraatler, kıraat imamları, bazı tecvid ve kıraat meseleleri gibi konuları ele aldığı eseri *Cemâlü'l-Kurrâ ve Kemâlü'l-İkrâ*;[1096] İbnü'l-Bâziş'in *el-İknâ' fî Kırâ'ati's-Seb'a*[1097] ve İbn Cinnî'nin şâz kıraatlere hasrettiği *el-Muhteseb fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâ'at ve'l-Îzâh anha*[1098] isimli eserlerinden istifade etmiştir.

[1088] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1247.
[1089] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 959-960.
[1090] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 714, 721.
[1091] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 580, 583; II, 752, 773, 807, 868, 902, 956, 960, 1379.
[1092] Moğultay b. Kılıç, ez-Zehrü'l-Bâsim, I, 597, 598, 635; II, 935, 1140.
[1093] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 855.
[1094] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 857.
[1095] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 456, 487, 587, 640, 669, 682, 686, 688, 706, 734; II, 828, 846, 848, 850-851, 862, 937, 1083, 1249, 1393.
[1096] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 447.
[1097] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 448.
[1098] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 535.

C. Hadis Kaynakları

Moğultay b. Kılıç'ın hadis hafızı ve döneminin önde gelen muhaddislerinden olması, müderrisliği ve telif ettiği eserlerde de daha çok bu kimliğinin öne çıkması, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in kaynaklarına da yansımıştır. Zenginlik ve çeşitlilik açısından tarih ve ensâb kaynaklarıyla yarışacak düzeydeki bu kaynak türünün başında temel hadis derlemeleri ve bu derlemeler üzerine yazılan çeşitli türlerde eserler gelmektedir. Kendisinin Buharî'nin *Sahîh*'ine *et-Telvîh fî Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh li'l-Buhârî* adıyla ve İbn Mâce'nin *Sünen*'ine de *el-İ'lâm bi-Sünnetihî 'Aleyhisselâm* adıyla şerh yazdığı da düşünülürse hadis derlemelerinin bu haşiyenin kaynakları arasındaki ağırlığı daha iyi anlaşılacaktır.

Buhârî'nin *Câmiu's-Sahîh*'i[1099] ile bunun üzerine yapılan çeşitli telifler arasından İbn Battâl'ın Buhârî'nin ilk şerhlerinden olup sonrakilerin de vazgeçilmez kaynağı olan *Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*'si;[1100] Ebû Bekr el-İsmâilî'nin *el-Müstahrec* diye de bilinen ve bir cüzü âlî isnadla Buhârî'nin ta'liklerine ayrılmış ve Buhârî'nin muallak rivayetlerinin muttasıl senedleri tesbit edilmiş olan eseri *Sahîh alâ Şarti'l-Buhârî*'si;[1101] Müslim'in *Sahîh*'i[1102] ile Ebû Abdullâh el-Mâzerî'nin, Müslim'in bilinen ilk şerhi olan *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*'i[1103] ve Kâdî İyâz'ın bu şerhteki bazı eksikliklerin tamamlanması ve bazı hataların düzeltilmesi amacıyla ona zeyil mahiyetinde yazdığı *İkmâlü'l-Mu'lim bi-Fevâid fî Şerhi Sahîhi Müslim*'i;[1104] Tirmizî'nin *Câmi'ü's-Sahîh*'i;[1105] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'i;[1106] en-Nesâî'nin *es-Sünenü'l-Kübrâ*[1107] ve *es-*

[1099] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184, 257, 418, 486-487, 505, 521, 567, 672, 689, 710-711; II, 758, 760, 767, 806, 825, 826, 854, 866, 871, 875, 877, 879, 890, 895, 903, 915, 923, 928, 953, 958, 961, 1040, 1050, 1056, 1076, 1080, 1083, 1088, 1089, 1115, 1118, 1121, 1129, 1133, 1155-1156, 1157, 1167, 1174, 1175, 1188, 1204-1205, 1207, 1211, 1213, 1235, 1239, 1268, 1280, 1282, 1308, 1318, 1319, 1325, 1330, 1333, 1335, 1339, 1341, 1342, 1344, 1356, 1367, 1368, 1373, 1376, 1385, 1388, 1405, 1412,

[1100] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 476, 613; II, 877, 1328.

[1101] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 184, 825.

[1102] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 86, 201-202, 414, 487, 517, 526, 537, 541, 695, 715; II, 747, 758, 856, 866, 871, 903, 917, 925, 964, 1010, 1050, 1066, 1083, 1085, 1133, 1156, 1157, 1239, 1261, 1263, 1264, 1271, 1276, 1279, 1281, 1295, 1319, 1334, 1335, 1342, 1355, 1371, 1383, 1385, 1387, 1405, 1406, 1409, 1417.

[1103] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 527-528.

[1104] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 439, 719.

[1105] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 146, 378, 408, 554, 557, 568, 672, 695; II, 746-747, 803, 824, 825, 858, 866, 1156, 1245, 1271, 1302, 1351, 1352.

[1106] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 174, 553-554, 567, 672, 695; II, 743, 825, 865, 915, 1010, 1065, 1191, 1228, 1244, 1247, 1262, 1265, 1266, 1268, 1269, 1280, 1282, 1284, 1288, 1326, 1327, 1333, 1341, 1366.

[1107] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 568; II, 1192, 1262,

Sünen'i;[1108] İbn Mâce'nin *Sünen*'i;[1109] İmam Mâlik'in *el-Muvatta'*ı[1110] ve Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin şerhi *Kitâbu'l-Mesâlik fî şerhi Muvattai Mâlik*'i;[1111] Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'i[1112] bu eserlerden önce çıkanlardır.

Ma'mer b. Râşid'in günümüze gelen hadis kitaplarının en eskisi kabul edilen *el-Câmi'*i[1113] ve talebesi Abdurrezzâk b. Hemmâm'ın fıkıh bablarına göre tertip edilmiş büyük bir hadis külliyatı olan *el-Musannef*'i;[1114] el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*'ı[1115] ve sahih hadis kabulü için uyguladığı ölçülerdeki hassasiyeti sebebiyle bundan daha muteber sayılan Ziyâüddîn el-Makdisî'nin *el-Ehâdîsü'l-Ciyâdi'l-Muhtâre mimma leyse fi's-Sahîhayn*'ı;[1116] ed-Dârimî'nin *Müsned*'i;[1117] el-Bezzâr'ın *Müsned*'i;[1118] Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî'nin *Müsned*'i;[1119] İbn Hibbân'ın *Müsnedü's-Sahîh*'i;[1120] Dârekutnî'nin *es-Sünen*'i;[1121] Beyhakî'nin *es-Sünenü'l-Kebîr*[1122] ve *Kitâbu's-Sünen ve'l-Âsâr*'ı;[1123] İbn Huzeyme'nin *Sahîh*'i;[1124] İbn Ebû Şeybe'nin, *el-Müsned* adıyla kaydedilen *el-Musannef*'i;[1125] İbnü'l-Cârûd'un ahkâm hadislerini fıkıh konularına göre tasnif ettiği *el-Müntekâ mine's-Süneni'l-Müsnede an Resûlillah*'ı;[1126] Ebû Ca'fer et-Tahâvî'nin fıkıh sistematiğine göre mezhepler arasında tartışılan hadisleri incelediği *Me'âni'l-Âsâr*'ı;[1127] Abdullah b. Zübeyr el-Humeydî'nin *Müsned*'i;[1128]

[1108] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1070-1071, 1156, 1272.
[1109] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 676; II, 854, 1067.
[1110] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 947, 1051-1052, 1311.
[1111] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1153.
[1112] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 516, 568; II, 820, 824.
[1113] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 825, 1279.
[1114] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 827, 1282.
[1115] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 66, 84, 101, 146, 315, 378, 381, 410, 418, 505-506, 513, 548-550, 555, 667, 685, 718; II, 754, 759, 796-797, 889, 891, 892, 907, 1052, 1056, 1067, 1073, 1075, 1083, 1138, 1169, 1170, 1172, 1173, 1174, 1187, 1228, 1229, 1245, 1270, 1302, 1373, 1418, 1419,
[1116] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 397, 414, 568; II, 1274.
[1117] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 825, 1268, 1270.
[1118] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 659, 672; II, 819.
[1119] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1266, 1290, 1327.
[1120] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 397, 404, 438, 506, 508, 536; II, 766-767, 826, 1065, 1157, 1295.
[1121] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 658; II, 824, 954, 960, 1062, 1068, 1071, 1094, 1295, 1296.
[1122] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 822, 825.
[1123] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1216-1217.
[1124] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 552; II, 856, 1325.
[1125] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 991, 992, 1153, 1241, 1267.
[1126] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 463, 552; II, 1271.
[1127] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1156, 1242, 1296.
[1128] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1271.

İbnü'l-Harrât'ın *Kitâbu'l-Vâ'î fî Hadîsi Ali*'si[1129] de Moğultay'ın hâşiyede başvurduğu hadis kaynakları arasındadır.

Moğultay'ın kullandığı, belli bir konudaki hadislerin bir araya getirildiği tematik hadis derlemelerinden el-Hâkim'in Hz. Peygamber (sav) ile aile fertlerinin hayatıyla ilgili bilgileri ve hadisleri toplayarak daha önce benzeri görülmeyen bir şekilde tertip ettiği *Kitâbü'l-İklîl*[1130] öne çıkmaktadır. Ayrıca Tirmizî'nin yine sahasında ilk ve en mükemmel eser kabul edilen *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*'sine[1131] de başvurulmuştur.

Hadis derlemelerinin yanı sıra Ebü'l-Kâsım et-Taberânî'nin mu'cem türünün en geniş hacimli örneği *el-Mu'cemü'l-Kebîr*[1132] ile *el-Mu'cemü'l-Evsat*'ı;[1133] Ebû Mes'ûd ed-Dımaşkî'nin, etraf türündeki ilk eserlerden *Etrâfu's-Sahîhayn*'ı[1134] gibi hadis alanının çeşitli türdeki eserlerinden de istifade etmiştir.

Garîbü'l-hadis alanında Dârekutnî'nin *Garîbü'l-Hadîs*'i;[1135] İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *Garîbü'l-Hadîs*'i;[1136] Ebû Ahmed el-Askerî'nin *Tashîfü'l-Muhaddisîn fî Garîbi'l-Hadîs*'i;[1137] Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbu'l-Hadîs*'i;[1138] el-Hattâbî'nin, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın ve İbn Kuteybe'nin *Garîbü'l-Hadîs*'lerine almadıkları veya el-Hattâbî'nin bu iki âlimin yaptığı izahlara katılmadığı garîb kelimeleri açıklamak amacıyla telif ettiği *Garîbü'l-Hadîs*'i[1139] ile Sâbit b. Hazm'ın, yine bu iki müellifin Garîbü'l-Hadîs'lerine bir tür zeyl kabul edilen eseri *ed-Delâil fi Garîbi'l-Hadîs*'i;[1140] Safiyüddîn el-Urmevî'nin *Tetimmetü Garîbi'l-Hadîs* diye meşhur

[1129] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 520, 547, 571, 705; II, 745, 750, 775, 791, 810, 822, 869, 914, 922, 1298.
[1130] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 758, 764, 795, 796-797, 801, 802, 805, 809, 880, 904, 907, 911, 921, 987, 997, 1009, 1010, 1029, 1045, 1046, 1048, 1050, 1053, 1062, 1071, 1076-1077, 1078, 1083, 1115, 1133, 1134, 1152, 1164, 1167, 1168, 1189, 1212, 1224, 1232, 1234, 1239, 1240, 1243, 1245, 248, 1249, 1261, 1273, 1278, 1283, 1285, 1308, 1310, 1326, 1331, 1335, 1342, 1353, 1354, 1355, 1357, 1381, 1382, 1384, 1386, 1388, 1412, 1413, 1416, 1418, 1419.
[1131] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1032.
[1132] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 260, 404, 405, 517, 524, 672; II, 804, 824, 837, 962, 971, 988, 989, 1236, 1270, 1393.
[1133] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 113, 117, 350, 537, 719; II, 768, 821, 942, 1152, 1281, 1282, 1321, 1351.
[1134] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1086, 1250.
[1135] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 664.
[1136] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 509; II, 771, 838, 879, 919.
[1137] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461, 571; II, 747.
[1138] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 926.
[1139] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 325, 527, 537; II, 922.
[1140] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 666; II, 917, 919-920, 956, 959.

Zeylü'n-Nihâye li'bni'l-Esîr fî Garîbi'l-Hadîs'i;[1141] Ebü'l-Hasen el-Fârisî'nin *Mecma'u'l-Garâib*'i[1142] gibi eserlere başvurulmuştur. Kâdî İyâz'ın *Sahîhayn* ile *el-Muvatta*'da geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek maksadıyla alfabetik olarak düzenlediği *Meşârıku'l-Envâr alâ Sahîhi'l-Âsâr*[1143] ve Tahâvî'nin ihtilâfu'l-hadis konusundaki eseri *Müşkilü'l-Âsâr*'ı[1144] da bu alandaki diğer başvuru kaynaklarıdır.

Sağlam bir haberin sıhhatine zarar verebilecek gizli sebepleri tespit eden "*İlel*" konusunda ise Ahmed b. Hanbel'in hadis râvileri hakkındaki tenkit ve görüşlerinin derlendiği *el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*'i;[1145] Tirmizî'nin *el-İlelü'l-Kebîr*'i;[1146] Dârekutnî'nin *İlelü'l-Hadîs*'i;[1147] İbn Ebû Hâtim'in *Kitâbu'l-İlel*'i[1148] gibi eserlerin yanı sıra İbnü'l-Cevzî'nin uydurma denecek kadar zayıf olan rivayetleri ele alan eseri *el-İlelü'l-Mütenâhiye*[1149] ile yaklaşık 1850 haberi ihtiva eden ve fıkıh bablarına göre düzenlenen *el-Mevzû'ât*'ı;[1150] zayıf hadislerin toplandığı Ebü'l-Fazl el-Makdisî'nin *ez-Zahîre fi'l-Ehâdîsi'z-Za'îfe ve'l-Mevzû'a*'sı[1151] zayıf rivayetlerle ilgili başvurduğu kaynaklardır.

Moğultay, hadis usûlüyle ilgili eserlerden el-Hâkim'in *Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*[1152] ve el-Hatîb el-Bağdâdî'nin alanın ilk ve en önemli kaynaklarından olan ve daha önceki usûl kitaplarında temas edilmeyen pek çok hadis meselesine değinen eseri *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*'sinden[1153] istifade etmiştir.

Hadis ilminin en önemli şubelerinden olup Moğultay'ın teliflerinin yoğunlaştığı ricâl türü kitaplar da en çok istifade edilen hadis kaynaklarıdır. Buhârî'nin alanın ilk eserlerinden olan kendi şeyhlerinden sahabeye kadar senedte yer alan ravilerin

[1141] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 961.
[1142] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1061, 1418.
[1143] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 787, 888, 890, 922, 948, 965.
[1144] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 718-719.
[1145] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 454, 552, 555; II, 1274, 1326, 1348.
[1146] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 993.
[1147] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 174, 260, 568.
[1148] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 767, 1266.
[1149] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 838.
[1150] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 719.
[1151] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 321, 552.
[1152] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1272.
[1153] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 446.

güvenirliklerini tespite çalıştığı *et-Târîhu'l-Kebîr*[1154] başta olmak üzere İbn Ebî Hâtim'in *el-Cerh ve't-Ta'dîl*'i;[1155] İbn Ebî Hayseme'nin *et-Tarihü'l-Kebîr*'i;[1156] el-Cüzcânî'nin *Kitâbu Ahvâli'r-Ricâl*'i;[1157] Yahya b. Maîn'in râvileri güvenirlik açısından değerlendirildiği *et-Târîh ve'l-İlel*'i;[1158] Müslim'in sahabe ve tabiinden ravileri şehirlerine göre tasnif ettiği *Tabakâtu'r-Ruvât*'ı;[1159] İbn Hibbân'ın *Kitâbü's-Sahâbe*,[1160] *Kitâbü's-Sikât*[1161] ve *Kitâbü'l-Mecrûhîn*[1162] adlı eserleri; Ebû Ahmed el-Askerî'nin *Kitâbü's-Sahâbe*'si;[1163] Ebû Mansûr el-Bâverdî'nin *Kitâbu's-Sahâbe*'si;[1164] el-Mizzî'nin, Cemmâîlî'nin *Kütüb-i Sitte* râvileri hakkındaki *el-Kemâl*'ini tashih ve yeniden tertip etmek üzere kaleme aldığı *Tehzîbü'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'i;[1165] Ebû Nasr el-Kelâbâzî'nin Buhârî'nin râvilerine dair eseri *Ricâlü'l-Buhârî*'si[1166] ravilerle ilgili yararlandığı temel kaynaklardır.

Ayrıca isim, künye, lakap ve nisbeleri yazılışta aynı veya birbirine yakın olup okunuşta farklılık gösteren kimselere dair Moğultay'ın başvurduğu *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif* türü eserlerden başta ed-Dârekutnî'nin *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*'i[1167] ve *Muvazzıhu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*;[1168] *el-Müttefik ve'l-Müfterik mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb*;[1169] *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*[1170] ve bazı rivayetlerde müphem ifadelerle anılan veya sadece künyeleriyle zikredilen şahısların kim olduğunu ortaya çıkarma amacıyla kaleme aldığı *Mübhemât*[1171] adlı eserleriyle İbn Mâkûlâ'nın *el-İkmâl fî Ref'i'l-İrtiyâb*

[1154] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 117, 195, 260, 486-487, 526, 571; II, 746, 753, 762, 805, 876, 890, 934, 945, 989, 995, 1066, 1120, 1207, 1215, 1216, 1274, 1290, 1351.
[1155] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 101, 129, 195, 659, 684; II, 746, 762, 838, 1154, 1155, 1241, 1249, 1267, 1274, 1290, 1368, 1373, 1415.
[1156] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 236, 438, 476; II, 788, 961, 1087.
[1157] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 552; II, 1327.
[1158] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 492; II, 1287.
[1159] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 562.
[1160] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 106; II, 783, 786, 838, 1347, 1380.
[1161] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 175, 176, 177, 192, 224, 261, 328, 342, 343, 378, 380, 410, 416, 447, 471, 493, 499, 524, 534, 546, 571, 661, 689, 706, 712, 733-734; II, 744, 746, 754, 759, 762, 783, 792, 793, 813, 817-818, 819, 825, 837, 838, 846, 934, 945, 998, 1006, 1041, 1051, 1066, 1077, 1079, 1120, 1139, 1215, 1224, 1229, 1230, 1245, 1250, 1263, 1264, 1265, 1274, 1278, 1281, 1290, 1294, 1330, 1332, 1350, 1351, 1352,1368, 1399, 1404, 1407, 1415.
[1162] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 129, 187, 721; II, 820, 839, 993, 965,
[1163] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 103, 115, 116, 672, 699-700, 701; II, 744-745, 746, 788, 806.
[1164] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 662; II, 1365.
[1165] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 472, 685; II, 1333.
[1166] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 731; II, 817, 818, 1008, 1329.
[1167] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461, 502, 584; II, 899, 942, 944, 1009, 1113, 1119,
[1168] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 726.
[1169] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 560.
[1170] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 787-788.
[1171] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1035.

ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif mine'l-Esmâ ve'l-Künâ ve'l-Ensâb'ı[1172] ve bunun üzerine İbn Nukta tarafından telif edilen zeyli *Tekmiletü'l-İkmâl*'i;[1173] Ebû Bişr ed-Dûlâbî'nin *el-Künâ ve'l-Esmâ*'sı;[1174] Ebû Bekr Ahmed eş-Şirâzî'nin *Kitâbü'l-Elkâb*'ı;[1175] İbn Beşküvâl'in *Gavâmizü'l-Esmâi'l-Mübheme*'si;[1176] Ebû Bekr el-Hâzimî'nin hadis râvilerinin neseplerine dair *Ucâletü'l-Mübtedî ve Fudâletü'l-Müntehî fi'n-Neseb*[1177] adlı eseri zikredilmelidir.

Sika ravilerle ilgili İbn Halfûn'un *Kitâbü's-Sikât*;[1178] el-İclî'nin *Ma'rifetu's-Sikât*;[1179] İbn Şâhin'in *Esmâu's-Sikât*[1180] adlı eserleriyle zayıf ravilere hasredilmiş kitaplardan İbn Adî'nin *el-Kâmil fî Du'afâi'r-Ricâl*'i;[1181] Dârekutnî'nin *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*'i;[1182] en-Nesâî'nin *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*'i;[1183] el-Ukaylî'nin *Du'afâü'l-Kebîr*'i;[1184] Ebû Yahya ed-Dabbî'nin zayıf râvileri konu alan eserler arasında önemli bir yere sahip olup günümüze ulaştığına dair hakkında bilgi bulunmayan eseri *Kitâbü'd-Du'afâ*[1185] da Moğultay'ın istifade ettiği ricâl türünden diğer kaynaklardır.

Son olarak hadiste nâsih-mensuh konularında, Ebû Bekr el-Hâzimî'nin *el-İ'tibâr fî Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensûh*'u[1186] ile İbn Şâhin'in *Kitâbu'n-Nâsih ve'l-Mensûh mine'l-Hadîs*'ini[1187] kaynak olarak kullandığını da belirtmek gerekir.

D. Tarih, Siyer, Ensâb ve Tabakât Kaynakları

Siyer alanında yazılmış bir hâşiye metni olması hasebiyle, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de tarih, ensâb ve siyer kaynaklarına sıklıkla başvurulduğu görülmektedir. Bu kaynakların başında, muhtevasında siyere de yer veren genel İslâm tarihi eserleri gelir.

[1172] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 124, 143, 155, 157, 200, 213, 236, 260, 280, 301, 310, 311, 313, 318, 323, 446, 461, 571, 639, 653, 682, 685; II, 742, 747, 753, 771, 774, 779, 780, 790, 828, 841, 881, 912, 942, 944, 973, 980, 981, 994, 996, 1093, 1120, 1200, 1262, 1306, 1313, 1358, 1372, 1398, 1402.
[1173] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 639; II, 1093, 1265.
[1174] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 261-262, 315-316, 390, 710; II, 1370.
[1175] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 141-142, 563, 672; II, 817, 988, 992, 1382.
[1176] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1372.
[1177] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 171.
[1178] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 128-129, 342, 462, 499; II, 762, 1077.
[1179] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 323, 441, 734; II, 904, 1077, 1287, 1327.
[1180] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 454, 462; II, 1267.
[1181] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 322, 375, 463; II, 839, 904, 1138, 1154, 1267, 1271, 1287, 1327.
[1182] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 492.
[1183] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 224; II, 820, 1274.
[1184] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 224, 415, 463.
[1185] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1086, 1272.
[1186] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 822, 856.
[1187] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 374; II, 1267, 1272.

Moğultay, Taberî'nin, daha önce yazılmış ve zamanımıza intikal etmemiş birçok kitaptan yaptığı nakiller dolayısıyla büyük değeri bulunan ve genel İslâm tarihi türünden akla gelen ilk kitap olan *Târîhü'l-Ümem ve'l-Mülûk*'unun[1188] yanı sıra Hz. Hatice ve bazı sahabe ve tâbiînin isimlerine, kısmen hayat ve şahsiyetlerine dair bilgilerle Resûlullah'tan hadis rivayet eden bazı kişilerin, bunlar arasında bazı hanımların adlarının da zikredildiği ve Moğultay'ın çoğunlukla *Kitâbü's-Sahâbe*[1189] şeklinde zikrettiği *Zeylü'l-Müzeyyel*[1190] isimli eserinden istifade etmiştir.

İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin Hz. Âdem'den İslâm'ın doğuşuna kadar olan dönemi özetlendikten sonra İslâm'ın başlangıcından Halife Müstaîn-Billâh'ın (252/866) son zamanlarına kadar geçen devirler hakkında ansiklopedik bilgi veren *el-Ma'ârif*'i;[1191] Halîfe b. Hayyât'ın, kronolojik esasa göre telif edilmiş tarih kitaplarından elimize ulaşan ilk örnek olmasıyla önem arz eden *Târîhu Halîfe*'si;[1192] İbnü'l-Esîr'in *el-Kâmil fi't-Târîh*'i;[1193] Mes'ûdî'nin hem bir genel tarih hem de coğrafya kitabı hüviyetindeki eserleri *Mürûcü'z-Zeheb ve Me'âdinü'l-Cevher*[1194] ve *et-Tenbîh ve'l-İşrâf*[1195] ile *el-Kitâbu'l-Evsat*'ı;[1196] İbn Ebû Şeybe'nin Câhiliye devrinden Hz. Ömer'in vefatına kadar olan dönem hakkında bilgi verdiği *Târîh*'i;[1197] İbnü'l-Berkî'nin *Târîh*'i;[1198] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin, peygamberler ve halifeler tarihi şeklinde telif ettiği *Telkîhu Fühûmi'l-Eser*[1199] ve biyografi ağırlıklı bir umumî tarih mahiyetindeki *el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*[1200] adlı eserleri; Miskeveyh'in umumi tarihi *Tecâribü'l-Ümem ve Te'akıbü'l-Himem*'i;[1201] Ebû Yûsuf el-Fesevî'nin *el-Ma'rife ve't-Târîh*'i[1202] ve İbn

[1188] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 68, 197, 228; II, 899, 913, 1038, 1046, 1094, 1115, 1158, 1181, 1259, 1260, 1331, 1376, 1410, 1417, 1419.
[1189] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 651; II, 995, 1007, 1282-1283, 1285, 1306, 1348,
[1190] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 1215.
[1191] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 97, 197, 223, 277, 321, 436, 561, 716, 727; II, 962, 993.
[1192] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 196, 381, 387; II, 1349.
[1193] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 387, 411, 522, 560, 716; II, 1010.
[1194] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441, 450, 522, 598.
[1195] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 555, 559, 662.
[1196] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 644.
[1197] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 811.
[1198] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 829.
[1199] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 411, 662; II, 960.
[1200] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 467.
[1201] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1246.
[1202] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 458; II, 1166, 1327.

Vâsıl'ın *Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*[1203] isimli kitabı Moğultay'ın genel tarih kaynakları arasında yer almaktadır.

Ayrıca çeşitli bölgelerin fethine ve ridde olaylarına hasredilmiş eserlerden Mûsa b. Ukbe'nin *Kitâbu'r-Ridde*'si;[1204] Seyf b. Ömer'in *Kitâbu'r-Ridde*'si;[1205] Vesîme b. Mûsa'nın *Kitâbu'r-Ridde*'si;[1206] İbn A'sem el-Kûfî'nin *Kitâbü'l-Futûh*'u;[1207] Vâkıdî'nin *Fütûhu Mısr*[1208] ve *Kitâbü'r-Ridde*[1209] isimli eserleri ile Ömer b. Şebbe'nin başta günümüze ulaşan tek eseri *Ahbâru'l-Medîne*[1210] olmak üzere *Ahbâru'l-Basra*;[1211] *Kitâbu'l-Küttâb*[1212] ve *Ahbâru Muhammed b. Sellâm el-Cumahî*[1213] adlı eserleri; Hâlidî kardeşlerin *Ahbaru'l-Mevsıl*'ı;[1214] İbn Abdülhakem'in günümüze ulaşan tek eseri *Fütûhu Mısr ve Ahbâruhâ*[1215] gibi çeşitli bölgelerin tarihiyle ilgili eserler de Moğultay'ın kaynakları arasındadır. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın malî hukuka dair bir eser olmakla birlikte özellikle fetihlerle ilgili verdiği bilgiler açısından İslâm tarihinin vazgeçilmez kaynaklarından olan *Kitâbü'l-Emvâl*'i[1216] ile nübüvvet öncesi dönemle ilgili konularda istifade ettiği İbn Hişâm'ın Himyer melikleri üzerine kaleme aldığı *Kitâbü't-Tîcân fî Mülûki Himyer*[1217] ve el-Harâitî'nin cinlere ve kâhinlere dair daha çok tarih ve edebiyat kitaplarında yer alan rivayetleri ihtiva eden eseri *Hevâtifü'l-Cinnân*[1218] da önemli kaynaklarındadır.

Moğultay'ın siyerle ilgili kaynaklarının başında İbn İshâk'ın tamamı günümüze ulaşmayan *el-Mübtede' ve'l-Meb'âs ve'l-Megâzî*[1219] adlı eseri gelir. Bu kitap özellikle

[1203] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 644.
[1204] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 932.
[1205] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197; II, 1395.
[1206] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197; II, 1054, 1394-1395.
[1207] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197.
[1208] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 90.
[1209] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184, 197; II, 931-932, 1053.
[1210] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 988, 989, 1418.
[1211] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 650.
[1212] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 315.
[1213] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 559.
[1214] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 250, 272, 273.
[1215] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 88.
[1216] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 570.
[1217] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 70-71, 78, 107, 108, 109, 120, 122, 130-133, 158-159, 160, 161-162, 172, 175, 264, 299-300, 628-631; II, 806, 1379.
[1218] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 376, 382, 485, 493-495.
[1219] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 167, 175, 206, 209, 229, 230, 239, 382, 392, 404, 414, 420, 454-455, 458, 460, 467, 547, 621, 719; II, 764, 799, 813.

İbn Hişâm'ın tehzîbinde yer almayan konular için ve tehzîble karşılaştırmalı olarak farklara işaret etmek üzere kullanılmıştır.

Kimilerince ilk megâzî âlimi olarak görülen Süleyman b. Tarhân da Moğultay'ın kaynak olarak başvurduğu isimlerdendir. Moğultay'ın *Kitâbü's-Siyer*[1220] olarak atıf yaptığı eser, kaynaklarda *Kitâbü'l-Megâzî* olarak zikredilen eser olmalıdır. Mûsa b. Ukbe'nin *Megâzî*'si;[1221] Ebû Ma'şer es-Sindî'nin Hz. Peygamber'in (sav) hayatını bütün safhalarıyla anlattığı kaydedilmekle birlikte günümüze ulaşmayan eseri *Kitâbü'l-Megâzî*'si[1222] ve Moğultay'ın *Siyer*[1223] olarak zikrettiği ve günümüze başka eserler içinde parçalar halinde ulaşan İbn Şihâb ez-Zührî'nin *Megâzî*'si yanında Vâkıdî'nin *Târîh*'inin önemli bir bölümünü teşkil eden ve günümüze tam olarak ulaşmış tek eseri olan *Kitâbü'l-Megâzî*'si[1224] gazve ve seriyyelerin çok geniş biçimde anlatılmış olması itibariyle Moğultay'ın en önemli kaynaklarındandır.

Siyer alanında Endülüs'teki ilk çalışmalardan biri olan ve sonraki pekçok siyer telifinin kaynakları arasında yer alan İbn Abdülberr'in *ed-Dürer fi'htisâri'l-Megâzî ve's-Siyer*'i;[1225] İbn Hazm'ın *Cevâmi'u's-Sîre*'si;[1226] İbn Asâkir'in *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si;[1227] Ebü'l-Abbâs et-Taberî'nin *Hulâsatu Siyeri Seyyidi'l-Beşer*'i;[1228] el-Cemmâilî'nin *Sîretü'n-Nebî ve Ashâbuhu'l-Aşere*'si;[1229] Ebü'r-Rabi' el-Endelüsî'nin *Kitâbu'l-İktifâ fî Megâzî Rasûlillah ve's-Selâseti'l-Hulefâ*'sı[1230] Moğultay'ın istifade ettiği diğer önemli siyerlerdir.

[1220] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461; II, 748, 797, 933, 1133, 1139, 1167, 1367, 1372, 1383, 1387, 1415, 1416.
[1221] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 414; II, 789, 894, 920-921, 928, 1151, 1310, 1314, 1315.
[1222] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 531, 691, 723; II, 1139, 1162, 1166.
[1223] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441; II, 1034, 1036, 1133, 1138, 1279.
[1224] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 783, 892, 900, 909, 916, 918, 921, 924, 925, 927, 938, 939, 940, 941, 942, 956-957, 966, 967, 971, 972- 975, 977, 978, 980, 982, 984, 985, 986, 987, 992, 993, 994, 1003, 1005, 1006, 1010, 1028, 1031, 1038, 1039, 1045, 1046, 1050, 1055-1056, 1062, 1074, 1089, 1090, 1091, 1092, 1115, 1116, 1118, 1127, 1128, 1129, 1130, 1138, 1139, 1151, 1161, 1162-1163, 1167, 1206-1207, 1210, 1221, 1224, 1225, 1226, 1234, 1273, 1277, 1278-1279, 1284, 1297, 1299, 1304, 1331, 1341, 1342, 1364, 1365,
[1225] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441; II, 892, 1091.
[1226] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 388, 664, 670; II, 888, 892, 1210, 1246, 1319, 1367.
[1227] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 380, 382, 385, 388, 390, 405, 467, 521.
[1228] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 386, 412, 457, 460.
[1229] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 389, 411; II, 1154, 1231, 1332, 1353.
[1230] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1212, 1367.

İbn Hişâm'ın tehzîbine yazılmış bir diğer şerh olan Ebû Zer el-Huşenî'nin *el-İmlâü'l-Muhtasar*'ı[1231] da Moğultay'ın önemli kaynaklarındandır. Özellikle kelime anlamlarını verirken bu kaynağı Süheylî'nin şerhine tercih ettiği görülmektedir. Bazı durumlarda hiçbir şekilde atıf yapmaksızın kaynak olarak kullandığı da vâkîdir.[1232]

Delâil ve şemâil konularında Ebû Nu'aym el-Isfahânî'nin, Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini ispat etmek maksadıyla yazdığı ve bu konuda delil olarak sunulan olaylarla ilgili rivayetleri bir araya getirdiği ve alanında ilk kabul edilen *Delâilü'n-Nübüvve*'si[1233] başta olmak üzere el-Beyhakî'nin *Delâilü'n*-Nübüvve'si;[1234] İbn Zafer'in *Hayru'l-Bişer bi-Hayri'l-Beşer*'i;[1235] Ebû Sa'd en-Nîsâbûrî Harguşî'nin *Şerefü'l-Mustafa ve Delâilü'n-Nübüvve*'si;[1236] Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukuki'l-Mustafâ*'sı;[1237] Ebü'l-Ferec İbnü'l-Cevzî'nin Hz. Peygamber'in (sav) sîreti, şemâili ve mûcizelerine dair eseri *el-Vefâ bi-Ahvâli'l-Mustafa*'sı;[1238] İbnü'l-Mübârek'in *Me'âlimu Rasûlillah*[1239] ve İbn Hayyân'ın *Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbuhu*[1240] gibi eserlerden sıkça istifade etmiştir.

Mevlid konularında Süheylî'nin talebesi İbn Dihye el-Kelbî'nin *et-Tenvîr fî Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr*'i;[1241] İbn Âiz'in, bu isimle müstakil bir eseri bilinmediğinden siyerinden bir bölüm olduğunu tahmin ettiğimiz *Kitâbu'l-Mevlid*'i;[1242] Ahmed b. Muhammed el-Azefî'nin *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Mevlidi'n-Nebî*'si[1243] ile Hz. Peygamber'in (sav) hanımları ve çocuklarıyla ilgili konularda Ebû Ubeyde Ma'mer b.

[1231] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 169, 171, 216, 218, 221, 228, 230, 280, 281, 327, 328, 332, 390, 418, 422, 424, 426, 430, 472, 491, 502, 513, 529, 565, 611, 696, 728; II, 741, 778, 790, 792, 861, 876, 885, 925, 950, 1008, 1020, 1031, 1058, 1241, 1260, 1290, 1291, 1312, 1319, 1396, 1409.
[1232] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1101-1113.
[1233] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 203, 365, 366, 372, 376, 386-387, 398, 399, 410, 497, 501, 533, 553, 579; II, 795, 1135,
[1234] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 118, 211, 365, 368, 398-399, 418, 419-420, 439, 597, 645, 664, 723-724, 725-726; II, 765, 801, 808, 814, 830-831, 908, 916-917, 925, 928, 1020, 1090, 1151-1152, 1157, 1166, 1204, 1235, 1239, 1240, 1248, 1259, 1303, 1315, 1322, 1335, 1353, 1355, 1356, 1367, 1380, 1384, 1417.
[1235] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 273.
[1236] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 346, 394, 405, 410, 442, 453, 455-456, 457-458, 528, 584; II, 803, 808, 809, 814, 897, 905, 921, 941, 958, 967, 968, 970, 1010, 1068, 116, 1161, 1167, 1204, 1210, 1233, 1239, 1240, 1259, 1303, 1315, 1340, 1367, 1412.
[1237] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 402, 403, 561, 716; II, 1215, 1251.
[1238] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 404.
[1239] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 411.
[1240] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 964, 969.
[1241] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 796.
[1242] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 439.
[1243] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 207, 388, 394, 400, 402, 414.

Müsennâ'nın *Tesmiyetü Ezvâci'n-Nebî ve Evlâdih*[1244] adlı eserine başvurduğu görülmektedir.

Ensâbla ilgili konularda Moğultay'ın istifade ettiği kaynaklara bakılacak olursa bunların başında, kendi ifadesiyle "Ahbâr ilmi açısından bilgisi en yüksek olan, ulemanın eyyâm ve ensâb ilminde onun önüne birini geçirmediği"[1245] el-Kelbî'nin, *Cemheretü'n-Neseb,*[1246] *Cemhere*'nin devamı olarak düşünülen *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*[1247] ve *el-Câmi' li-Ensâbi'l-Arab*[1248] gibi çeşitli eserleri gelmektedir. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın hocası İbnü'l-Kelbî'nin *Cemheretü'n-Neseb*'ini ihtisar ettiği ve aynı usûlde ilâveler yapıp özellikle ashâb, tâbiîn ve Câhiliye şairleri hakkında bilgi verdiği *Kitâbü'n-Neseb*'i[1249] de bir diğer önemli kaynaktır. Kureyş kabilesiyle ilgili Mus'ab ez-Zübeyrî'nin mensubu olduğu Kureyş kabilesine hasrettiği *Kitâbü Nesebi Kureyş*[1250] ile yeğeni ve talebesi Zübeyr b. Bekkâr'ın, amcasının kitabından geniş biçimde faydalanarak farklı bir usûlle telif ettiği *Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ*[1251] isimli eseri ve Muvaffakuddîn İbn Kudâme el-Makdisî'nin Hz. Peygamber'in (sav) ve akrabalarının nesebi ve faziletleri hakkındaki *Kitâbu't-Tebyîn li-Ensâbi'l-Kureşiyyîn*'i[1252] dikkat çekmektedir. el-Hasen el-Hemdânî'nin *el-İklîl*'i[1253] bir diğer önemli ensâb kaynağıdır. Kuzey Arabistan kabileleri için bir kaynak olarak *Cemheretü'n-Neseb* ne kadar önemliyse Güney Arabistan kabileleri için de *el-İklîl* o kadar önemlidir. Ebü'l-Hasen el-Evdî'nin *Meğâyuzu'l-Cevher fî Ensâbi Himyer*[1254] isimli eseri bu konudaki diğer kaynağıdır.

el-Belâzûrî'nin tabakât, ensâb ve ahbâr üslûplarını birleştirmek suretiyle telif ettiği ve Hz. Peygamber'in (sav) hayatının yanı sıra Hulefâ-yi Râşidîn, Emevîler ve

[1244] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1414.
[1245] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 371-372.
[1246] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91, 105, 126-127, 137, 192, 193, 200, 228, 278, 279, 289, 305, 311, 313, 318, 366, 436-437, 496, 577, 623, 668, 688, 691, 705, 727; II, 747, 781, 795, 891, 910, 922, 976, 977, 978, 979, 982, 983, 984, 985, 988, 992, 993, 996, 997, 998, 1091, 1215, 1306, 1341, 1409.
[1247] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 194, 201, 213, 237-238, 261, 263, 523; II, 805, 1349-1350.
[1248] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 240-241, 255, 264, 332, 366, 453, 496, 637; II, 757, 891, 976, 977, 978, 979, 982, 983, 984, 985, 988, 992, 993, 996, 997, 998, 1288-1289.
[1249] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 105, 155, 197, 200, 213, 241, 291, 496, 523, 572, 577.
[1250] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 253, 526, 623, 633, 648, 654, 693; II, 1186, 1332.
[1251] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 199, 240, 361, 380, 472, 477, 515, 651, 653, 668, 685, 688, 689, 691, 717, 731; II, 921, 955, 1011, 1195, 1238, 1313.
[1252] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 318.
[1253] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 136, 191, 199, 212, 247, 264-265, 293, 294, 523, 552; II, 1316.
[1254] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107, 122, 133, 159, 162, 164, 165, 166, 264; II, 1364.

Abbâsîler'in ilk dönemleri için önemli bir kaynak olan *Ensâbü'l-Eşrâf*'ı;[1255] İbn Hazm'ın Araplar'ın Adnân, Kahtân ve Huzâa kollarının kendi zamanına kadar gelen nesep silsilesine yer verdiği en kapsamlı ensâb kitaplarından biri olan *el-Cemheretü Ensâbi'l-Arab*'ı;[1256] es-Sem'ânî'nin *el-Ensâb*'ı;[1257] İbn Sevbân'ın *Ensâbu Mudar*'ı;[1258] Abdullah b. Muhammed el-Ensârî'nin *Kitâbu Nesebi'l-Ensâr*'ı[1259] ve Ebû Ali el-Cevvânî'nin Hz. Peygamber'in (sav) Âdem'e kadar olan nesebini ele aldığı *Usûlü'l-Ashâb ve Fusûlü'l-Ensâb*[1260] ile varlığı tespit edilememiş eseri *ed-Dürrü'l-Manzûm fî Nesebi Mahzûm*[1261] da sıklıkla başvurduğu ensâb kitaplarındandır.

Ayrıca er-Ruşâtî'nin sahâbe döneminden kendi zamanına kadar yaşamış hadis râvileriyle muhaddislerin nesepleri ve hayatları hakkında bilgi verdiği, günümüze tam bir nüshası ulaşmayan eseri *Kitâbu İktibâsi'l-Envâr*,[1262] Moğultay'ın ensâb konusundaki önemli kaynaklarındandır. Eserin adı tek bir yerde zikredilmekle birlikte Ruşâtî'ye yapılan diğer atıfların da mahiyetleri itibariyle bu eserinden olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz.[1263]

İbn Habîb'in bir tür peygamberler ve halifeler tarihi *el-Muhabber*'in[1264] yanı sıra Hz. Âdem'den Resûl-i Ekrem'e (sav) kadar geçen bütün peygamberlerle Kureyş kabilesinin ensâb ve ahbârına dair *el-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*[1265] ve *Muhtelifü'l-Kabâil ve Mü'telifühâ*[1266] isimli kitaplarıyla Moğultay'ın önemli kaynaklarından olduğu görülmektedir. el-Vezîr el-Mağribî tarafından İbn Habîb'in *Muhtelifü'l-Kabâil ve Mü'telifühâ* eserine zeyl olarak telif edilen *el-Înâs fî İlmi'l-Ensâb* da birbirine benzeyen kişi, kabile ve yer isimlerinin okunuşuna dair sıklıkla başvurduğu bir eserdir.[1267] Ebû

[1255] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91, 105, 114, 255-256, 289, 301, 304, 326, 577, 606-607, 610, 612, 619, 646, 688, 691; II, 818, 844, 891, 896, 942, 1145, 1244, 1255, 1306.
[1256] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 127-128, 145-153, 197, 261, 264, 291, 317, 351, 367, 437; II, 755, 818, 844, 863, 899, 997, 1126, 1196, 1306, 1337, 1399, 1401.
[1257] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 169, 248, 461, 594; II, 896, 1290, 1305.
[1258] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 200, 496.
[1259] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 974, 975-976, 978, 980, 981, 982, 984, 987.
[1260] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74, 75, 76.
[1261] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 485, 658.
[1262] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 381.
[1263] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77, 135, 146, 147, 169, 193, 213, 248, 193, 302, 303, 311, 325, 496, 504-505, 624, 706, 733; II, 747, 750, 762, 845, 896, 899, 962, 1034, 1041, 1061, 1092, 1116, 1200, 1209, 1290, 1304, 1338, 1363, 1380, 1389.
[1264] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 154, 197, 376, 411, 485; II, 855, 1006, 1164, 1413.
[1265] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 962.
[1266] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 213, 237, 294, 311, 312, 341, 645; II, 751, 867, 980.
[1267] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 213, 311, 312, 314, 341,479, 480, 646, 697; II, 867, 1283, 1304.

Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ’nın Câhiliye devriyle İslâmî döneme ait şairlerden seçmelerle Araplar’ın neseplerine ve halifeler tarihine ait bazı kısımları ihtiva eden *Kitâbü’t-Tâc*[1268] ile *Mekâtilu’l-Fursân*’ı[1269] da bu bağlamda dikkat çeken kaynaklardandır.

ez-Zehrü’l-Bâsim’in kaynakları içerisindeki tabakât türü eserlere bakıldığında en başta İbn Sa‘d’ın muhalled eseri ile karşılaşılmaktadır. Tabakât kitaplarının ilki ve zamanımıza intikal edenlerin en eskisi olan eser, esas itibariyle siyer-megâzî ve tabakât ana bölümlerinden meydana gelmektedir. Moğultay’ın sadece bir tabakât kitabı olarak değil siyer bölümünden de geniş bir şekilde istifade ettiği *Kitâbü’t-Tabakât*,[1270] özellikle İbn İshâk’ın naklettiği hadisleri ve rivayetleri ikmal için kullandığı birincil kaynaktır.

Halîfe b. Hayyât’ın zamanımıza ulaşan en eski tabakât kitaplarından biri olan *Tabakât*’ı;[1271] Ebû Nu‘aym el-Isfahânî’nin sahabe biyografilerini verdiği *Ma‘rifetü’s-Sahâbe*[1272] adlı eserinin yanı sıra Aşere-yi mübeşşere ile başlayıp diğer zâhid sahâbîler, ehl-i Suffe, tâbiîn ve tebeü’t-tâbiîn nesilleriyle müellifin zamanına kadar yaşayan zâhidleri ihtiva eden *Hilyetü’l-Evliyâ ve Tabakâtü’l-Asfiyâ*’sı;[1273] İbn Abdülberr’in sahabe biyografisine dair günümüze ulaşan ilk eserlerden biri olan *el-İstî‘âb fî Ma‘rifeti’l-Ashâb*[1274] ile *el-İstî‘âb*’da geçen râvilerin neseblerine ve kabilelerine dair geniş bilgilerin yer aldığı ve Arap kabilelerinin Câhiliye ve İslâm dönemindeki durumu, fetihlerdeki rolleri ve coğrafî dağılımları gibi konulara da değindiği *el-İnbâh alâ*

[1268] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 186, 200, 276, 299, 300, 301, 481, 608; II, 872, 1126, 1196, 1198, 1199, 1347.

[1269] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 298, 304, 305, 481; II, 875, 906, 1130, 1186, 1347.

[1270] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 79, 176, 193, 217, 318, 323, 343, 345-346, 365, 370, 375, 376, 377, 384, 385, 388, 389, 398, 407, 433, 441, 450, 451, 459-460, 466, 475, 488, 496, 518, 523, 532, 653, 655; II, 747, 749, 755, 758, 768, 770, 772, 786, 790, 792, 794, 795, 803, 808, 814, 818, 855, 873, 874, 880, 888-889, 890, 892, 895, 907, 910, 911, 913, 915, 922, 934, 937, 947, 960, 961, 964, 970, 972-980, 983, 985-987, 990, 993-995, 997, 1010, 1028, 1029, 1034, 1035, 1036, 1037, 1039, 1045-1049, 1067-1068, 1073, 1077, 1089, 1092, 1094, 1114, 1120-1121, 1125, 1130, 1134, 1135, 1138, 1151, 1152, 1159, 1161, 1162, 1164, 1166, 1175, 1176, 1189, 1190, 1204, 1212, 1213, 1214, 1220, 1224, 1225, 1226, 1239, 1245, 1248, 1249, 1250, 1259, 1261, 1280, 1293, 1294, 1295, 1304, 1309, 1310, 1313, 1317, 1332, 1339-1340, 1341, 1354, 1356, 1357, 1366, 1373, 1381, 1382, 1390, 1392, 1398, 1399, 1404, 1410, 1414.

[1271] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 662, 665; II, 793, 997, 1372.

[1272] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 106, 147, 195, 387, 403, 444, 556, 575; II, 744, 757, 825, 832, 941, 942, 971, 976, 982, 983, 994, 1215, 1288, 1317, 1372, 1389.

[1273] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 134.

[1274] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 193, 214, 216, 236, 259, 261, 385, 392, 403, 411, 452, 460, 516, 522, 556, 558-559, 579, 616, 647, 648, 654, 657, 664, 669, 675, 688; II, 743, 746, 757, 777, 792, 793, 808, 817, 819, 831, 832, 910, 913, 942, 945, 947, 973, 976, 978, 983, 985, 992, 994, 995, 997, 1034, 1040, 1047, 1054, 1092, 1094, 1128, 1215, 1261, 1266, 1267, 1284, 1289, 1307, 1314, 1330, 1332, 1333, 1351, 1353, 1358, 1372, 1390, 1392, 1400, 1401, 1413, 1414.

Kabâili'r-Ruvât[1275] adlı eserleri; İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-Gâbe*;[1276] İbn Kâni'in *Mu'cemü's-Sahâbe*;[1277] Ebü'l-Kâsım el-Begavî'nin *Mu'cemü's-Sahâbe*;[1278] Ebû Mûsa el-Medînî'nin, Ebû Abdullah İbn Mende'nin *Ma'rifetü's-Sahâbe* adlı eserine zeyil olarak yazdığı *Tetimmetü Ma'rifeti's-Sahâbe*;[1279] Ebû Bekr el-Berkî'nin *Târîhu's-Sahâbe*;[1280] el-Hatîb el-Bağdâdî'nin, tabakât olmasının yanı sıra bir şehir tarihi mahiyetindeki muhalled eseri *Târîhu Bağdâd*[1281] ve es-Sem'ânî tarafından kaleme alınan zeyli *Kitâbu'l-Müzeyyel*[1282] ile *Târîhu Bağdâd* örnek alınarak İbn Asâkir tarafından telif edilen *Târîhu Medîneti Dımaşk*[1283] ve İbn Yûnus'un Mısırlı âlimlerle ilgili eseri *Târîhu Mısr*[1284] ve *Tabakâtu'l-Hımsıyyîn*[1285] isimli eserleri bu alanda istifade edilen diğer kaynaklardır.

Moğultay'ın kaynakları arasında çeşitli meslek türlerinden kişilere hasredilmiş tabakâtlardan Ebü'l-Arab et-Temîmî'nin Mâlikî fakihleri ve hadis âlimlerinin hal tercümelerine dair olan eseri *Tabakâtu Ulemâi'l-İfrîkıyye*;[1286] Osman b. Sa'id ed-Dânî'nin günümüze ulaşıp ulaşmadığı bilinmeyen ve kurrayla ilgili daha sonra telif edilen pekçok tabakât kitabına kaynaklık etmiş eseri *Tabakâtü'l-Kurrâ ve'l-Mukri'în*;[1287] İbn Ebû Usaybia'nın *Tabakâtu'l-Etibba*'sı;[1288] Ebû Abdullah el-Cehşiyârî'nin *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*'ı[1289] ile İbn Zafer'in ünlü şahsiyetlerin biyografileriyle bazı edebî konulardan bahsettiği *Enbâu Nücebâi'l-Enbâ*'ı[1290] dikkat çekmektedir. Ayrıca şairlerle ilgili meselelerde kaynak olarak Ebû Ubeydullah el-

[1275] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 105, 112, 153-154, 200.
[1276] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 745, 817, 837, 921, 933, 959, 971, 981, 1094, 1128, 1265, 1353.
[1277] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 221, 471.
[1278] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 262, 660, 675; II, 754, 834, 883, 1390.
[1279] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 148; II, 996, 1260, 1351, 1365.
[1280] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 196; II, 941.
[1281] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 129.
[1282] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 352.
[1283] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 138, 216, 282, 366, 373, 374, 380, 382, 385, 388, 441, 443, 461, 487, 556, 557, 565-566, 715; II, 958, 960, 964, 966, 969, 1280, 1379, 1418.
[1284] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 86-88, 675; II, 1371.
[1285] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 996, 1358,
[1286] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 823.
[1287] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 526; II, 1232, 1370.
[1288] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1012.
[1289] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 810-811.
[1290] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 317, 411, 435.

Merzübânî'nin *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*'sı;[1291] İbn Kuteybe ed-Dîneverî'nin *eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*'sı[1292] *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de sıklıkla kullanılmıştır.

Ebü'l-Ferec el-Isfahânî'nin, Emevîler devrinde ve Abbâsîler'in ilk dönemlerinde yaşayan şarkıcı ve bestekârlarla bunların şarkı ve bestelerini konu edindiği *Kitâbü'l-Egânî*'si de Moğultay'ın önemli kaynaklarındandır.[1293] Moğultay'ın, "Ebü'l-Ferec'in *Târîh*'i" şeklinde atıf yaptığı bu eser, bir antoloji ve tabakât kitabı olmasının ötesinde bir muhtevaya sahip olduğu için kaynak olarak istifadesi de daha geniş olmuştur.

E. Coğrafya Kaynakları

Yer isimlerinin ve coğrafî konumlarının tespitinde başvurulan coğrafya kaynaklarının başında Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l-Buldân*'ı gelir.[1294] Ebû Ubeyd el-Bekrî'nin coğrafya ansiklopedisi hüviyetini haiz, Câhiliye şiirinde, Kur'an'da ve hadis edebiyatında zikredilen Arap yarımadasına ait birçok yerin tarih ve coğrafyası hakkında bilgi veren, imlâ ve telaffuzunda zamanla meydana gelen yanlışlara dikkat çeken eseri *Mu'cem Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzı'*ı;[1295] Kelbî'nin *Esmâü'l-Buldân*'ı;[1296] Ebû Bekr el-Hâzimî'nin *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif fî Esmâi'l-Büldân* adıyla da bilinen eseri *el-Emâkin*;[1297] İbn Hurdâzbih'in *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*'i;[1298] Zemahşerî'nin *Kitâbü'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh*'ı;[1299] el-Hasen el-Hemdânî'nin Arap yarımadasındaki meskûn yerlerden ve buralarda oturan kabilelerden

[1291] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 139, 155, 219, 236, 287, 289-290, 319, 351, 421, 427, 482, 483, 545, 611, 612, 638; II, 840-841, 852, 854, 861, 867, 881, 1002, 1093, 1182, 1198, 1199, 1346, 1358, 1401.
[1292] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186, 296-297, 428, 619, 624, 625, 635.
[1293] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 101, 155, 175, 224, 236, 240-241, 276, 281, 294, 301, 302, 331-332, 450, 453, 496, 512, 542, 624, 637, 701; II, 780, 834, 841, 863, 874, 990, 1001, 1077, 1127, 1144, 1147, 1182, 1184, 1218, 1237, 1238, 1346, 1364, 1365.
[1294] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 178, 247, 271, 272, 273, 340, 465, 509, 513, 594; II, 741, 799, 879, 902, 1022, 1059, 1096, 1158, 1159, 1359.
[1295] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 93, 173, 178, 292, 309, 320, 321, 327, 451, 465, 478, 512, 579, 729; II, 745, 800, 807, 827, 893, 897, 1017, 1029, 1037, 1096, 1114, 1148, 1263, 1299, 1300, 1315, 1316, 1318, 1359, 1377.
[1296] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 119, 125, 178, 266-267, 281, 320, 322, 623.
[1297] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 178, 199, 223, 247, 251, 274, 296, 327, 338, 340, 466, 508, 594, 596; II, 785, 807, 879, 902, 1030, 1031, 1037, 1059, 1149, 1159, 1176, 1210, 1213, 1319.
[1298] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 594, 643.
[1299] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 320, 327, 338, 579.

bahsettiği eseri *Sıfatu Cezîreti'l-Arab*'ı[1300] ve el-Makdisî'nin *Ahsenü't-Takâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*'i[1301] coğrafya alanında istifade ettiği diğer kaynaklardır.

Kaynaklar bahsini bitirirken Moğultay'ın yeri geldikçe kendi eserlerine de atıflar yaptığını belirtmek gerekir. Hâşiyenin kendisine iç atıfların yanında[1302] doğrudan siyer konularıyla ilgili hâşiyenin muhtasarı *el-İşâre*'ye;[1303] *Delâilü'n-Nübüvve*[1304] ve *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*[1305] adlı eserlerine atıf yapar. Ricâl konularında da *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*;[1306] *Men Nüsibe ila Ümmihi*;[1307] *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fîhim mine's-Sahâbe*;[1308] *el-Îsâl*;[1309] *el-Meyse ilâ Leyse*[1310] eserlerine işaret eder. Bunların dışında yeri geldikçe atıf yaptığı diğer eserleri, *el-Kıdehu'l-Me'âlî*[1311] ile Moğultay'ın Buhârî şârihi olarak tanınmasını sağlayan şerhi *et-Telvîh ilâ Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*'tir.[1312]

III. HÂŞİYE USÛLÜ: TAHKİK, TEKMİL, TENKİD VE TASHİH

Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in, büyük oranda eksik olarak günümüze ulaşan mukaddimesinde, telif amacı ve usûlüyle ilgili ayrıntılı sayılabilecek bilgiler vermiştir. Eserin mahiyetiyle ilgili dile getirilen ilk husus; bir hâşiye olduğunu açıkça ortaya koyar niteliktedir. Bu kitapta *er-Ravzü'l-Ünüf* isimli şerh üzerine siyer ilimlerinden yirmiden fazla "fenni" ihtiva eden bölümler zikredeceğini belirten Moğultay'ın, söz konusu fenleri sıraladığında fen kelimesi ile aslında aşağıda ayrıntılarına değineceğimiz kendi tasarruflarını kastettiği anlaşılmaktadır.[1313]

Bilindiği üzere *er-Ravzü'l-Ünüf*, İbn İshâk'ın *el-Mübtede ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî* isimli eserinin, el-Bekkâî rivayetinin İbn Hişâm tarafından tehzîb edilmesi suretiyle telif edilen es-*Sîretü'n-Nebeviyye* üzerine kaleme alınmış bir şerhtir. Moğultay,

[1300] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 901.
[1301] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 292.
[1302] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186.
[1303] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 271; II, 1405.
[1304] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 499, 538.
[1305] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403.
[1306] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 449, 472.
[1307] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 269.
[1308] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 471.
[1309] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 619-620; II, 779.
[1310] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 952.
[1311] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140.
[1312] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 751, 990, 1387, 1406.
[1313] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 60-61.

her ne kadar şerh üzerinde dursa ve çoğunlukla es-Süheylî'nin rivayet ve değerlendirmelerini söz konusu etse de telif ve rivayet süreçleri açısından doğrudan ilişkili olan bu üç eser ve müellifi de hâşiyenin konusudur.

Moğultay'ın hâşiyede takip ettiği usûlle ilgili ilk sırada dile getirdiği "fen"; İbn İshâk'ın, el-Bekkâî rivayeti ile diğer rivayetlerini karşılaştırmaktır. Böylece el-Bekkâî rivayetinde zikredilmeyip diğer rivayetlerde yer alan bilgileri belirtmeyi amaçlamaktadır.[1314] İkinci olarak İbn İshâk'ın eserinde söz konusu edilen hadis rivayetleriyle ilgili; senedlerinde varsa itham edilenlere işaret etmek; zayıf tarîklerden rivayet ettiklerinin varsa sahih tarîklerini göstermek, sened ve metin açısından müphem hususları açıklığa kavuşturmak, İbn İshâk'ın maktu (hadisin tâbi'înden gelmesi), mürsel (tâbi'înin Hz. Peygamber'den (sav) rivayet etmesi), muğdal (senedinden iki ravinin düşmesi; munkatı'ın bir çeşidi) veya muallak (senedin başından bir veya daha fazla kişinin hazfedilmesi) rivayet ettiği ancak mevsul (senedinin Hz. Peygamber'e (sav) ulaşması) tarikleri olanları göstermek, zikredilen senedleri sıhhat açısından değerlendirmek şeklinde sıraladığı bir dizi tasarrufu olacağını belirtir.[1315]

Moğultay'ın mukaddimede belirttiği fenlerden bir kısmı da İbn Hişâm'ın tehzîbiyle ilgilidir. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserini daha önce de işaret edildiği üzere sadece rivayet etmekle kalmamış aynı zamanda tehzîb etmiştir. Tehzîbinde yer yer İbn İshâk'a itiraz ettiği veya ilave olarak bazı açıklamalar yaptığı görülür. Moğultay, İbn Hişâm'ın tefsir ettiği bazı hususların aslında İbn İshâk tarafından eserinin başka bir bölümünde zaten dile getirilmiş olması sebebiyle böylesi durumları hâşiyede belirteceğini ayrıca İbn Hişâm'ın İbn İshâk'a itirazlarının sıhhatli (yerinde) olup olmadığını tartışacağını söyler.[1316]

ez-Zehrü'l-Bâsim, er-Ravzü'l-Ünüf üzerine yazılmış bir hâşiyedir. Dolayısıyla ana amacı, bu şerhi ele almaktır. Mukaddimede dile getirdiği 'fenler' de büyük oranda es-Süheylî ve şerhi ile ilgilidir. Bunlardan ilki kendi ifadesiyle, es-Süheylî'nin rivayet naklederken açıkça vehmettiklerini, ayrıca lafzen söylenmemiş oldukları halde

[1314] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 61.
[1315] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 61-62.
[1316] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 62.

söylenmiş gibi naklettiği rivayetleri belirtmektir.[1317] Moğultay, es-Süheylî'nin bazı konulardaki açıklamalarını yeterli görmeyip daha iyi bir açıklama varsa onu dile getireceğini belirtir. Süheylî'nin bu hususstaki eksikliğinin hayli fazla olduğunu, ancak kendisinin bunlardan bir kısmını belirtmekle yetineceğini de ifade eder.[1318] Ayrıca İbn İshâk'a ait olduğunu zannederek tefsir ettiği rivayetlere ve faydasını belirtmeden, gereğini izah etmeden ortaya koyduğu iddialara işaret edeceğini belirtir. Moğultay'a göre Süheylî'nin bu hususstaki yanılgısı, mezkûr rivayetlerin İbn İshâk'ın eserinin bazı rivayetlerinde veya İbn Hişâm rivayetinde yer alması veya İbn İshâk'ı kıskanan bazı imamların bu sözleri İbn İshâk'a mal etmesidir.[1319] Moğultay'ın, İbn İshâk'a nisbet edildiği için Süheylî tarafından şerh edilen ancak ona ait olmayan hususları ele alması, zımnen de olsa es-Süheylî'yi, açıklama yapmadan önce rivayetin nisbetini kesinleştirmekle mükellef gördüğünü gösterir. Nitekim mukaddimede fenleri sıralarken bunu açıkça dile getirmiş olmasa da eleştirileri ayrıntılı olarak incelenirken bu durumun örnekleri ile de karşılaşılmaktadır.

Moğultay'ın hâşiyede üzerinde durduğunu belirttiği bir diğer husus, es-Süheylî'nin öyle olmadığı halde İbn İshak'ın bir konuda teferrüd ettiğini, yalnız kaldığını veya vehmettiğini düşündüğü rivayetlerdir.[1320] Ayrıca Süheylî'nin başkalarına uyarak yanıldığı hususlara işaret edeceğini belirten Moğultay, son olarak Süheylî'nin tahrif ettiği konuları ele alacağını, ancak bunların hepsine işaret edemeyeceğini "bu fennin tamamını kuşatmaya kalksam tek başına bir eser olurdu" diyerek dile getirir.[1321]

A. İbn İshâk'a Hâşiye

Moğultay'ın, mukaddimesinde de belirttiği üzere, öncelikle İbn İshâk'ın siyerinin farklı rivayetlerini karşılaştırmak suretiyle müellif ve metni arasındaki ilişkiyi tam olarak tesis etme çabasında olduğu görülmektedir. Rivayetler arası farklılıkların zikretmeye değer olduğu pekçok durum olması da Moğultay'ın bu konudaki çabasını daha anlamlı kılmaktadır. Aslında aynı kaygı ve çaba es-Süheylî'nin şerhinde de

[1317] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 62-63.
[1318] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 63.
[1319] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 63.
[1320] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 63.
[1321] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 63.

görülür. Dolayısıyla Moğultay'ın, bu tavrı sürdürdüğü ve es-Süheylî'nin bu bağlamda eksik bıraktığı hususları tamamladığı söylenebilir.[1322]

İbn İshâk'ın el-Bekkâî-İbn Hişâm rivayeti dışında kullandığı rivayetlerin başında Yûnus b. Bükeyr gelir. Yûnus b. Bükeyr rivayeti, Süheylî'nin de sıkça başvurduğu ve İbn Hişâm rivayetini karşılaştırmak için kullandığı rivayettir. Yûnus b. Bükeyr rivayetinden öncelikle hadis rivayetlerinde İbn İshâk'ın verdiği senedleri ikmal için istifade edildiği görülmektedir. Örneğin İbn İshâk'ın "bana ulaştığına göre" diyerek naklettiği rivayette, Yezîd b. Rûmân'dan nakleden Yûnus rivayetine başvurur.[1323] Başka bir rivayette İbn İshâk'ın hadisi kendisinden naklettiği "şeyh"in Sa'd b. Târık olduğunu açıkça dile getiren Yûnus rivayetini zikreder.[1324] İbn İshâk, annesi Hz. Âmine'nin Hz. Peygamber'e (sav) hamile iken rüyasında kendisinden bir nur sadır olduğunu gördüğüne dair hadisi naklederken ravi ismini şüphe ile zikretmiştir. Moğultay bu şüpheyi izale etmek için Yûnus b. Bükeyr rivayetine başvurur ve orada hadisin hiçbir şüphe olmaksızın aynı raviden nakledildiğini, senedin sahih olduğuna dair bir rivayetle birlikte belirtir.[1325] Daha pekçok örneğine rastladığımız bu durum; Moğultay'ın İbn İshâk'ın özellikle hadis rivayetlerini tahkim etmek için Yûnus rivayetini öncelikli olarak kullandığını ortaya koymaktadır.[1326]

Moğultay'ın Yûnus'tan konuyla ilgili İbn İshâk'ın diğer rivayetlerinde yer almayan farklı bilgileri naklettiği de görülmektedir. Örneğin ihtilaflı bir konu olan vahyin tam olarak ne zaman başladığına dair çeşitli rivayetleri söz konusu ettikten sonra en sonunda Yûnus b. Bükeyr'den Hz. Peygamber'e (sav) ayetlerin inzal buyrulmasının Ramazan ayında Cuma günü başladığına dair rivayeti nakleder.[1327] İbn Hişâm'ın çeşitli sebeplerle tehzîbinde yer vermediği şiirleri de zaman zaman Yûnus rivayetinden naklettiği görülür. Ümmü Kıtâl bint Nevfel'in Hz. Peygamber'in (sav) babası Abdullah'a inşad ettiği, evliliğinden önce alnında var olup daha sonra kaybolan nübüvvet alameti nûra dair şiir, bu durum için verilebilecek örneklerden sadece

[1322] es-Süheylî'nin İbn İshâk'ın eserinin farklı rivayetlerinden nasıl istifade ettiğine dair *bkz. Yıldız, Abdurrahman es-Süheylî*, s. 109-116.
[1323] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 707.
[1324] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1406.
[1325] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 396.
[1326] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1042, 1276, 1287.
[1327] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 522. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 927, 1284, 1369-1370.

biridir.[1328] Yine İbn Hişâm'ın "zayıf, doğru değil" diyerek nakletmediği bir şiiri, sahih bir senedle rivayet eden Yûnus b. Bükeyr'den nakleder.[1329]

Ziyâd b. Abdullah el-Bekkâî ve Yûnus b. Bükeyr rivayetleri dışında İbrahim b. Sa'd (183/799),[1330] Hârun b. Ebî İsâ (190/806),[1331] Yahya b. Sa'îd el-Emevî (194/810)[1332] ve Seleme b. el-Fazl (190/806)[1333] rivayetlerine de başvuran Moğultay, bazen de diğer rivayetlere genel olarak işaret etmekle yetinmiş; ravi adını belirtmemiştir.[1334]

Moğultay'ın bazı yerlerde siyer ravisine değil; doğrudan *el-Mübtede*'e atıf yaptığı görülmektedir. Ancak bu atıflar değerlendirilirken *el-Mübtede*'in, eserin tamamına değil sadece o bölümün rivayet edilmesiyle oluşan ve İbn İshâk'ın Şam bölgesinden ravileri tarafından VII./XIII. asra kadar bu hâliyle rivayet edilen şekline işaret ettiği akılda tutulmalıdır.[1335] Örneğin Fil vak'ası esnasında yaşananlara dair siyerde yer almayan bazı rivayetleri ve Abdulmuttalib'in inşad ettiği şiiri *el-Mübtede*'den naklettiği görülmektedir.[1336]

Diğer rivayetlere sadece İbn Hişâm rivayetini karşılaştırmak için başvurmamış; aynı zamanda farklılıklara işaretle, var olduğunu düşündüğü hataları da düzeltmeye gayret göstermiştir. Örneğin Me'ad'ın sulbünden gelenleri tartışırken İbn İshâk'ın diğer rivayetlerinde yer alan Neccaroğullarından Hâlid b. Abdüluzza'nın Amr b. Talle ile övünmesine dair rivayeti "bu konuda farklı görüş var" diyerek tartışır. Kendisinden rivayet edilen Hâlid'i, şairlerin hayatlarını konu alan veya nesebler hakkında bilgi veren hiçbir kaynakta bulamadığını belirterek söz konusu edilen kişinin el-Merzübânî'nin

[1328] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367-368. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1078-1079, 1277-1278,
[1329] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 377. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 470.
[1330] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 977, 981. Ravi ve siyer rivayeti hakkında bkz. et-Tarâbîşî, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk*, s. 66-73.
[1331] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 977. Ravi ve siyer rivayeti hakkında bkz. et-Tarâbîşî, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk*, s. 231-234.
[1332] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 981. Ravi ve siyer rivayeti hakkında bkz. et-Tarâbîşî, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk*, s. 216-222.
[1333] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 984. Ravi ve siyer rivayeti hakkında bkz. et-Tarâbîşî, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk*, s. 147-163.
[1334] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 619, 637; II, 1149, 1352.
[1335] et-Tarâbîşî, *Ruvâtu Muhammed b. İshâk*, s. 42
[1336] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 206-207, 209. Ayrıca bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 719.

kitabında ve başka kaynaklarda da zikredilen ve câhiliye şairi olarak tanıtılan şair el-Hâris b. Abdüluzzâ olup isminin yanlış yazılmış olabileceğini dile getirir.[1337]

Moğultay'ın İbn İshâk'ın metni üzerinde yaptığı en önemli tasarruf, onu çeşitli açılardan ikmal etmesidir. Bu çerçevede Moğultay'ın öncelikle İbn İshâk'ın rivayet ettiği hadisleri sened ve metin açısından tamamlamaya azamî gayret gösterdiği belirtilmelidir. İlk iş olarak İbn İshâk'ın senedsiz rivayetlerini, diğer kaynaklarda verilen sahih senedlerini zikretmek suretiyle tahkim ettiği görülmektedir.[1338] Daha sonra İbn İshâk'ın çeşitli illetlerle malul senedlerle naklettiği hadislerin varsa diğer kaynaklardan daha sağlam senedlerini getirmiştir. Mürsel,[1339] münkatı',[1340] mu'dal[1341] hadislere müsned, muttasıl senedler getirmiş veya İbn İshâk'ın "من لا أتهم"[1342] "حدثت"[1343] gibi meçhul ifadelerle rivayet ettiği hadislerin senedlerindeki bu belirsizliği gidermiştir.[1344]

Moğultay, hadisler dışında İbn İshâk'ın isnatsız naklettiği çeşitli bilgi ve değerlendirmeleri de kaynaklandırmaya çalışmıştır. Bunlar ağırlıklı olarak çeşitli ayetlerin tefsirine dair rivayetlerdir.[1345] Şiirlerin şairlerine nisbetini ve tarihsel bağlamlarını tespit bir diğer önemli husustur.[1346] İbn İshâk'ın rivayet ve değerlendirmelerini de ilave rivayet, bilgi ve değerlendirmelerle tamamladığı görülmektedir. Bu türden ilavelerine örnek olarak Hz. Peygamber'e (sav) ve Müslümanlara karşı müşrikler tarafından uygulanan boykot kararını kırmak için birleşenlerin kim olduğuna dair İbn İshâk'ın verdiği isimlere Moğultay'ın İbn Sa'd ve ez-Zübeyr'in naklettiği başka bazı kişileri ilave etmesi zikredilebilir.[1347] Aynı şekilde

[1337] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 109-110. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1325.
[1338] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 247, 345-346, 418, 519, 586, 587, 589, 715; II, 743, 804-805, 1052, 1083, 1383, 1386.
[1339] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 706-707; II, 865-866, 1114, 1174-1175.
[1340] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 491-492, 496, 501, 516-517, 518, 521, 524-525, 614; II, 795, 915-916, 1170, 1177-1178, 1211, 1275-1276, 1281, 1355, 1356, 1384.
[1341] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 217, 645, 670, 677, 678, 700; II, 1129, 1172, 1204.
[1342] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 724; II, 803, 903-904, 1075, 1085, 1189-1190, 1261, 1262, 1411.
[1343] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 870, 909, 925.
[1344] Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 917, 925-926, 1079-1080, 1125, 1187, 1245, 1254, 1333, 1335, 1340, 1357.
[1345] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 68-69; II, 846-848, 849-852, 857-860, 861-862, 864-865, 866, 871, 917-918.
[1346] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 256-257, 356, 484-485, 689; II, 876.
[1347] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 693.

Hz. Peygamber'le (sav) alay edenlerin isimlerine ilaveler yapar.[1348] İbn İshâk'ın Bedir gazvesine katılanlar arasında zikretmediği bazı isimleri ilave ettiği ve zikrettiklerinden bazılarıyla ilgili de bilgiler verdiği,[1349] ayrıca ölen müşrikler,[1350] alınan esirler[1351] ve katılanların neseblerine dair eklemeler[1352] yaptığı görülür. Hayber'le Umretü'l-kaza arasında İbn İshâk'ın değinmediği çeşitli seriyyeler olduğundan bahisle bunlara da değinir.[1353]

Moğultay'ın hâşiyede İbn İshâk'ın siyeri üzerinde şimdiye kadar işaret ettiğimiz tamamlayıcı ve metni güçlendirici çabalarıyla kalmayıp bir adım ötesinde "tenkid ve tashih" diye tarif edebileceğimiz bir çaba içerisine girdiği görülmektedir. İbn İshâk'ın metnini farklı düzeylerde ve bu düzey farkını ihsas ettirecek şekilde farklı kavramlar kullanarak eleştirmiş; gerekli gördüğü yerlerde yanlışlarını tashih etmiştir. İbn İshâk'ı hatalı gördüğü hususlar, kelime anlamı tercihinden ensâb bilgisine, dilbilgisi kurallarından şiirin şairine nisbetine kadar her alan ve konudaki çeşitli bilgiler ve bu bilgilere dayanarak yaptığı tercih ve değerlendirmeleri kapsamaktadır.

Moğultay'ın, İbn İshâk'ın verdiği bilgilerin bir kısmını "doğru değil (غير جيد)" diyerek yanlışlayıp doğrusunu izah ettiği görülmektedir. "Habeşe (حبشة)" kelimesinin çoğulluğu ile ilgili İbn İshâk'ın verdiği bilginin, İbn Hişâm ve Süheylî tarafından desteklenmiş olmakla birlikte doğru olmadığını belirten Moğultay, neden doğru olmadığını "fâil kalıbında tekili olmadığı için kıyasla feale (فعلة) babında mükesser çoğulu doğru değildir" şeklindeki sarf kuralını dayanak göstererek izah eder. [1354]

Moğultay'ın bazen konu ile ilgili kaynaklardaki bilgileri zikrederek İbn İshâk'ın anlatımını "reddettiği" de görülür. Bu durumlar için özellikle "يرده قول فلان" kalıbını kullandığını belirtmek gerekir. Bu ifadeyi kullanmasından İbn İshâk'ın verdiği bilgiyi değil de diğerini doğru kabul ettiği anlaşılmaktadır. Örneğin Sebe'nin adının Abduşems olduğunu söyleyen İbn İshâk'ı el-Kelbî, Ebû Ubeyd, el-Belâzûrî, İbn

[1348] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 714.
[1349] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 971-975.
[1350] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1003-1006.
[1351] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1006-1008.
[1352] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1008-1011.
[1353] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1293. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 506-508, 556-558, 641, 660, 718-720; II, 795-796, 939, 1163, 1220, 1224, 1245, 1247-1249, 1282, 1338.
[1354] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 172. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 161, 228, 250, 691; II, 1012, 1243, 1370.

Düreyd, İbn Kuteybe ve diğerlerinden isminin Âmir olduğuna dair rivayetle reddeder.[1355] Başka bir örnek de İbn İshâk'ın Yemen meliklerinden Amr b. Tübbâ 'ın kardeşini komplo ile öldürdüğü için uyuyamamasına dair kıssadaki hatasını, İbn Hişâm'ın *et-Tîcân*'da verdiği bilgi ile reddetmesidir. İbn İshâk'a göre Amr, eşrafın isteği ile kardeşini öldürür. Kâhinlerden biri uykusuzluğunun sebebinin kardeşini öldürmesi olduğunu söyleyince de kendisini bu yönde kışkırtan eşrafı öldürmeye başlar. İbn Hişâm'a göre ise bizzat kâhin, kardeşini öldürtenleri öldürmedikçe şifa bulamayacağını söyler. Moğultay bu rivayeti naklettikten sonra "sanki bu daha doğru; zira onları uykusuzluk hastalığına şifa bulmak için öldürdü. Yoksa uykusuzluğu devam edecekse onları öldürmesinin ne faydası olur ki? Sinirlenerek öldürdü denilmesi de doğru değildir. Çünkü İbn Hişâm, Amr'ın, kardeşinden sonra 63 yıl melik olduğunu rivayet eder. Eğer bir kişi uykusuzluk hastalığına müptela olmuşsa uyumadan 63 yıl yaşaması mümkün değildir ve bu açıktır. İyice düşünülsün" diyerek rivayet tercihini temellendirir. Ayrıca, İbn İshâk'ın *el-Mübtede'*de, öldürme gerçekleşmeden önce uyarıldığı, kardeşini öldürdüğü takdirde uyuyamayacağının söylendiğini rivayet ettiğini, bu bilginin ise *es-Sîre*'deki bilgi ile çeliştiğini söyler.[1356]

İbn İshâk'ın verdiği bilgilerin veya değerlendirmelerin sorunlu olduğunu dile getirmek için Moğultay'ın sıklıkla kullandığı bir diğer ifade "يحدش فيه" dir. Kaynaklardaki farklı bilgiler veya değerlendirmelerle İbn İshâk'ın kanaatinin yara aldığına ve kesin bir doğruluk ifade edemeyeceğine işaret eder. Örneğin müşriklerin Hz. Peygamber (sav) ve Müslümanlara uyguladıkları boykot kararını yazdıkları sahifeyi Kâbe'nin içine astıklarına dair İbn İshâk'ın verdiği bilgiyi, İbn Sa'd'dan Ümmü'l-Cülâs'ta veya Kureyş'ten birinin evinde olduğu ve Musa b. Ukbe'den Hişâm b. Abduluzza'da olduğu şeklindeki farklı bilgileri naklederken bu ifadeyi kullanmıştır.[1357]

Moğultay'ın tenkid ederken sıklıkla kullandığı bir diğer ifade "نظر"dır. Rivayetlerle çelişen veya hatalı değerlendirmeler yapıldığını düşündüğü zamanlar bu konuda farklı görüşler olduğunu, üzerinde düşünülmesi, tekrar gözden geçirilmesi ve

[1355] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 110.
[1356] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 160. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 70, 157, 278, 532; II, 765, 1073-1074, 1347.
[1357] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 671. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 175, 333-334, 451, 682, 688; II, 758-759, 764, 794, 815, 829, 910-911, 915, 939-940, 1261, 1280.

yeniden değerlendirilmesi gerekdiğini ifade etmek için "فيه نظر, فينظر" şeklinde ifadenin farklı biçimleri kullanır.[1358] Örneğin İbn İshâk'ın Adnan'ın Me'ad ve Akk adlı iki oğlu olduğuna dair verdiği bilginin "birçok açıdan üzerinde düşünülmesi gerektiğini" ifade ettikten sonra hatalı gördüğü hususları değerlendirmeye geçer. Öncelikle ismin okunuşunda problem vardır. Akk'ın babası Adnan değil Adanan'dır yani dal harfi sakin değil fethalıdır. İkinci olarak Akk, Adnan'ın sulbünden değildir; İsmi el-Hâris b. ed-Deys b. Adanan'dır. Son olarak Adnan'ın el-Kelbî, el-Cevvânî ve el-Belâzûrî'de isimleri zikredilen başka oğulları da vardır.[1359] Bir başka örnekte İbn İshâk'ın ilk Müslüman olanlar arasında Hz. Âişe'yi de saymasını üzerinde düşünülmeli diyerek eleştirir. Hz. Peygamber'in (sav) kendisiyle evliliğinin Bedir gazvesinden sonra Şevval ayında vukû bulduğu ve bu esnada dokuz yaşında olduğu göz önünde bulundurulunca, Müslüman olması bir yana o vakit henüz doğmadığının açık olduğunu, üzerinde düşünmeye bile gerek olmadığını belirtir.[1360]

Moğultay, İbn İshâk'ın yanıldığı durumları dile getirip bazen neden bu yanılgıya düştüğünü de izah etmek suretiyle tashih etmektedir.[1361] Bazı durumlarda ise diğer kaynaklarda İbn İshâk'ın verdiği bilgi ve değerlendirmelerden farklı rivayetler olduğunu zikredip bunları sıralamakla yetinmiş; kendisi de kesin bir sonuca ulaşmamış veya tercihini belirtmemiştir. Örneğin Benî Süleym gazvesinin tarihiyle ilgili İbn İshâk'ın verdiği Bedir gazvesinden yedi gece sonra gerçekleştiği bilgisine karşın İbn Sa'd, Ebû Ma'şer, el-Vâkıdî ve diğerlerinin bu gazveyi Sevîk gazvesinden sonra zikrettiklerini belirtir.[1362]

Moğultay'ın İbn İshâk'ı eleştirirken veya yanlışlarken nadiren de olsa hataya düştüğü durumlar söz konusudur. Örneğin Moğultay, İbn İshâk'ın Urve'nin oğlu diye

[1358] Bu ifade kalıbına, şerh ve hâşiyelerde sıklıkla karşılaşıldığı görülmektedir. Örneğin Şeyhzâde de *Envâru't-Tenzîl* hâşiyesinde bu ifadeyi kullanmaktadır. Maden'in okuyucunun dikkatini çekmeye yönelik olduğu şeklinde değerlendirdiği bu ifadeye "bu konuda farklı görüşler/tartışmalar var" veya "farklı mülahazalar var" karşılıklarını vermiştir. Bkz. Maden, *Tefsirde Hâşiye Geleneği*, s. 154-157, 204-206.

[1359] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91.

[1360] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 570. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 254-255, 278, 294, 312, 600; II, 900, 1131, 1340-1341, 1351.

[1361] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 165.

[1362] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1028. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 200, 234,248, 294-295, 321, 491, 576-577, 590-592, 648-649; II, 744, 875-876, 881, 910, 912-913, 970-971, 1074, 1161, 1232, 1243, 1273, 1285, 1314, 1315, 1325, 1333, 1354, 1403, 1409.

zikrettiği Amr'ın aslında Ömer olması gerektiğini belirtir.[1363] Bunun, yazımında karışıklık olması veya elindeki nüshanın müstensihinden kaynaklı bir yanlışlıktan kaynaklanmış bir durum olarak değerlendirmeyip İbn İshâk'ın neseb hususunda hata ettiğini düşünmekle yanılmıştır. Nitekim elimizdeki nüshada söz konusu isim Ömer'dir.[1364]

İbn İshâk'ı, Hz. Peygamber'in (sav) Benî Nadir mallarını sadece bütün muhacirler arasında paylaştırdığı manasına gelebilecek bir ifade kullandığı için eleştirirken de Moğultay bir yanılgıya düşmüştür. Bütün muhacirlere pay verilmediği gibi ensardan pay alanlar da bulunduğunu rivayetlerle gösterir.[1365] Ancak burada İbn İshâk'ın ifadesini doğru aktarmadığı anlaşılmaktadır. Zira İbn İshâk "ilk muhacirler" ifadesini kullanmıştır. Ayrıca Ensar'dan olup pay verilen istisnaları da zikretmiştir.[1366]

Habeşistan'a hicret eden muhacirlerden Leyla'nın kocasının *es-Sîre*'de Ka'b b. Âmir b. Abdullah b. Avf b. Ubeyd şeklinde yanlış verildiğini ileri sürerek doğrusunun İbn Abdilberr ve diğerlerinin rivayet ettiği gibi Gânim b. Âmir b. Abdullah b. Ubeyd b. Uveyc olduğunu söyler.[1367] Hâlbuki *es-Sîre*'de, Moğultay'ın eleştirmek üzere naklettiği gibi değil, doğrusu budur dediği şekliyle rivayet edilmiştir.[1368] Vardığı bu neticenin kullandığı nüshadan kaynaklanan bir problem olduğu düşünülebilirse de çoğunlukla birden çok nüshaya başvuruyor olması bu ihtimali güçleştirmektedir.

B. İbn Hişâm'a Hâşiye

İbn Hişâm, İbn İshâk'ın eserini el-Bekkâî'den rivayet etmekle kalmamış, çeşitli tasarruflarla tehzîb etmiştir. Bu tasarruflarının sınırlarını da tehzîbinin başında dile getirmiştir. Dolayısıyla *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, sadece bir rivayet değil, eserin yeni bir yorumudur ve İbn Hişâm'ın telifi addedilebilecek ölçüde ilaveleri söz konusudur.

Moğultay b. Kılıç da hâşiyesinde İbn İshâk'ın telif ettiği siyer ile İbn Hişâm'ın bu eser üzerindeki tasarruflarını ayırmak ve değerlendirmelerini usûlünce yapmak

[1363] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 876.
[1364] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, III, 27.
[1365] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1139.
[1366] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, III, 414.
[1367] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 646-647.
[1368] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 100.

hususunda hassasiyet göstermiştir. Moğultay, İbn İshâk'ın metnini değerlendirdiği gibi İbn Hişâm'ın tasarruflarını da çeşitli açılardan değerlendirmiş, eksiklerini tamamlamanın yanı sıra, hatalarına işaret edip kendince doğrularını dile getirmiştir.

İbn Hişâm'ın, İbn İshâk'ın eseri üzerindeki en önemli tasarruflarından birisi, bazı şiirleri uydurma oldukları gerekçesiyle eserden çıkarmasıdır.[1369] Moğultay'ın İbn Hişâm'ın müdahalelerine dair değerlendirmelerinin büyük oranda siyerdeki şiirler üzerine olduğu görülmektedir. İbn İshâk'ın siyerinde olup İbn Hişâm'ın rivayet etmediği şiirlerden bazılarını, ilgili bölümlerde zikretmiş ve bir anlamda İbn Hişâm'ın bu hususstaki tasarrufunun da kendince sağlamasını yapıp uygun görmediklerini izale etmeye çalışmıştır. İbn Hişâm, İbn İshâk'ın rivayet ettiği Yemen melikleriyle ilgili beytin yer aldığı kasidenin uydurma olduğunu ve bu sebeple tespitinin söz konusu olmadığını belirtir. Moğultay ise "üzerinde düşünülmeli" diyerek İbn Hişâm'ın bu beyte diğer eseri *et-Tîcân*'da yer verdiğini ve uydurmalığına dair bir şey de söylemediğini belirtmek suretiyle itiraz eder.[1370] Başka bir bahiste Ebû Tâlib'e ait iki beyti "yerildiği için terk ettik" diyerek rivayet etmeyen İbn Hişâm'a karşın Moğultay, divanın farklı bir rivayetinden bu iki beyti, yerilmediği halde terk ettiği iki beyitle birlikte nakletmiştir.[1371]

Moğultay b. Kılıç, İbn Hişâm'ın yer verdiği şiirlerin şairlerine nispetini sağlamaya çalışmıştır. Öncelikle İbn Hişâm'ın şairini belirtmediği şiirlerin şairini tespit etmiştir. Örneğin Ashâb-ı Kehf bahsinde İbn Hişâm'ın "bir şair" diyerek şiirini naklettiği şairin kim olduğunu tespit etmiştir. Moğultay'a göre bu şair, Cerîr b. el-Hatafî'dir. Siyerin bazı nüshalarında kaydedilen bu bilginin, hâşiye mi yoksa nüshanın aslından mı olduğunu tam olarak bilmediğini belirten Moğultay, hâşiye olmasını başka nüshalarda yer almamasına dayanarak daha muhtemel gördüğünü ve bunun doğru bir nisbet olduğunu ifade eder.[1372] Moğultay, İbn Hişâm'ın bazı şiirlerin şairlerine nisbetinde hata ettiğini belirterek düzeltmeler yapmıştır. en-Nadr b. el-Hâris'le ilgili bahiste İbn Hişâm'ın Ebû Züeyb el-Hüzelî'ye nispetle verdiği şiirin icma ile bu şaire ait

[1369] İbn Hişâm, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, I, 4.
[1370] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 166-167.
[1371] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 585. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1121,
[1372] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 620. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 336; II, 1078,

olmayıp Ma‘kıl b. Hüveylid’in şiiri olduğunu, bu hususta bilgi veren pekçok edebiyat kaynağını zikretmek suretiyle ortaya koymuş ve söz konusu beyitlerin, öncesi ve sonrasındaki beyitlere de yer vermiş ve İbn Hişâm’ın yanılmasına neden olan durumu da izah etmiştir.[1373] Ayrıca İbn Hişâm’ın şairler hakkında özellikle isimleri ve nesebleri hususundaki bilgi hatalarını düzeltmiştir.[1374]

Moğultay, İbn Hişâm’ın naklettiği şiirlerin rivayetlerine ve yaptığı açıklamalara itirazlarla farklı rivayetlerinden şiirlerin doğru tespit edilip açıklanmasına ve garîb kelimelerin izahında tashihler yapmaya gayret göstermiş;[1375] söz konusu edilen beyitlerin inşad edildikleri tarihsel bağlamı ve beytin yer aldığı kasidenin başka bazı beyitlerini veya tamamını zikrederek İbn Hişâm’ın bu hususlardaki hatalarına işaretle doğru anlaşılmasını sağlamaya çalışmıştır.[1376]

Moğultay, İbn Hişâm’ın naklettiği bir şiiri söz konusu ederken “Şiirde tekessürün caiz olup olmadığı hususunda ihtilaf etmişlerdir” diyerek ara bir bahis açar ve uzun uzadıya muhtelif yaklaşımları söz konusu eder.[1377] Şiirle ilgili hadisleri ve farklı görüşleri bu şekilde ele almasının nedenini dile getirmediği için döneminde bir tartışma mı vardır veya şiirin meşruiyeti kaygısında mıdır veya kendisiyle ilgili tartışmalara bir tür cevap mı vermek istemiştir şeklinde bazı şimdilik belirsiz kalmaya mahkûm ihtimallerden söz edilebilir.

Moğultay’ın İbn Hişâm’ın naklettiği hadisler üzerinde de bazı ikmal ve tashihleri olmuştur. İbn Hişâm’ın vermediği hadis senedlerini vermiş veya varsa daha sağlam bir senedini zikretmiştir. Örneğin Hz. İsmail’in bütün Araplar’ın babası olduğuna dair İbn Hişâm’ın “Yemen ehlinden biri”nden naklettiği rivayet üzerine bu bilginin *Kitabü’t-Tabakât*’ta Hz. Peygamber’den (sav) rivayet edildiği ve mürsel bile olsa bu bilginin kendisine nispet edilmesi gerektiğini belirterek itiraz etmiş, ilgili hadisi

[1373] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 676-677. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 107, 112, 215, 529, 693; II, 784-785, 834, 839-840, 871, 957, 1077, 1081, 1124, 1387.
[1374] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 105, 841, 138-139, 191-192, 325-326.
[1375] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 778. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 299-300, 426, 470-471, 487-488, 490.
[1376] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 289-290, 298, 498, 615-616.
[1377] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 883-887.

İbn Sa‘d’dan senedi ve metni ile nakletmiştir.[1378] Hz. Peygamber’in (sav) Hz. Hatice ile evlenmesi bahsinde İbn Hişâm’ın bir hadisi Ebû Amr el-Hüzelî’den rivayet etmesi üzerine; başka bir nüshada bu ismin Ebû Amr en-Nedebî olduğunu belirterek İbn Hişâm’ın zikrettiği ismi bilmediğini belirtir. İkinci ismin kim olduğunu izah ederek hadis ravisi olarak hakkındaki değerlendirmeleri sıralar.[1379]

Hadislerin dışında İbn Hişâm’ın verdiği bazı rivayetlerin kaynağını tespit etmiş ve senedlendirmiştir. Örneğin İbn Hişâm’ın “mühl” kelimesinin anlamını verirken Hz. Aişe’den senedsiz naklettiği rivayete İbn Sa‘d’dan sahih bir sened getirip kelime anlamıyla ilgili bilgiler verir.[1380]

Moğultay’ın İbn Hişâm’ın tasarrufları üzerindeki hâşiyelerinin bir kısmının da ensâb alanındaki hatalarını düzeltmek için yapıldığı görülmektedir. İbn Hişam’ın Medâd’ın Cürhüm ile birlikte Kahtan oğullarından olduğunu söylemesi üzerine “üzerinde düşünülmeli” diyerek şöyle devam eder: “Eğer bundan kastı Medâd’ın Kahtan’ın sulbünden oğlu olduğu ise *Kitâbü’t-Tîcân*’da Kahtan’ın oğullarını sayarken Medâd’dan bahsetmedi. Yok, eğer oğullarından yani soyundan demek istiyorsa bunu söylemesine gerek yok.” Ayrıca İbn Hişâm’ın nesebi Cürhüm b. Yaktan b. Ayber şeklinde vermesini de el-Kelbî ve diğerlerinin rivayetine dayanarak Yaktan’ın Kahtan, Ayber’in de Hud olduğu gerekçesiyle doğru bulmadığını belirtir.[1381]

İbn Hişâm’ın yaptığı bazı değerlendirmelere de itiraz etmiş, farklı rivayet ve yorumlar getirmek suretiyle tercihlerini dile getirmiştir. İbn Hişâm’ın Huneyn’de Hz. Peygamber’le (sav) birlikte sebat edenler arasında zikrettiği Kusem b. el-Abbâs’ın Hz. Peygamber (sav) vefat ettiğinde küçük yaşta olanlar arasında sayıldığı ve Huneyn’de bulunmasının mümkün olmadığı gerekçesiyle bu hususta düşünülmesi gerektiğini belirterek İbn Hişâm’a itiraz etmiştir.[1382]

[1378] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I,79; İbn Sa‘d, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî‘ Zührî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2001, I, 34.

[1379] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 454. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 488, 533, 541, 692, 724; II, 1089, 1244, 1286, 1334-1335, 1380.

[1380] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 683. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 794, 923-924.

[1381] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 78. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 110, 111-112, 193, 264-265, 318, 522-523, 606-607, 671.

[1382] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1352.

Hudeybiye'de Hz. Peygamber'e (sav) ilk biat edenin kim olduğuyla ilgili İbn Hişâm'ın Vekî'–İsmail b. Ebû Hâlid-Şa'bî'den rivayet ettiği Ebû Sinan el-Esedî görüşüne İbn Sa'd'ın rivayetiyle karşılık verir. İbn Sa'd'ın rivayetine göre Ebû Sinan el-Esedî görüşünü hocası el-Vâkıdî'ye sormuş ve "Ebû Sinan el-Esedî, Hudeybiye'den önce Benî Kurayza kuşatmasında öldürüldü. Hudeybiye'de ilk biat eden ise Sinan b. Ebû Sinan'dır" şeklinde cevap almıştır.[1383] Benzer şekilde Hayber gazvesinde Medine'de Nümeyle b. Abdullah el-Leysî'nin görevlendirildiğini rivayet eden İbn Hişâm'ın yanıldığını, et-Taberî ve diğerlerinin Nümeyle'yi Hayber'de şehit olanlar arasında zikrettiklerini nakletmek suretiyle göstermiştir.[1384]

Son olarak zikredeceğimiz örnek, Moğultay'ın İbn Hişâm'ın yorumunu desteklediği bir durum olması hasebiyle diğerlerinden ayrılmaktadır. Bedir gazvesine giderken Hz. Peygamber'in (sav) takip ettiği güzergâhtaki menzillerden birinin ismini İbn İshâk Ûlâtu'l-Ceyş şeklinde zikretmiş; İbn Hişâm da bu ismi Zâtü'l-Ceyş şeklinde tashih etmiştir. Moğultay, el-Arcî'den ve İbn Ebû Rabî'a'dan birer beyit nakletmek suretiyle şiirle istişhad ederek İbn Hişâm'ın tercih ettiği ismin daha doğru olduğunu göstermiştir.[1385] Rastladığımız bu tek örnek Moğultay'ın metne, sadece eksikleri yakalamak veya eleştirmek için yaklaşmadığını göstermesi açısından önemsenmelidir.

C. Süheylî'ye Hâşiye

1. Tahkik ve Tenkid

Moğultay b. Kılıç'ın, Süheylî'ye hâşiyelerinin başında, kaynak kullanımına dair değerlendirmeleri gelmektedir. Moğultay, kendisi gibi zengin kaynak kullanımıyla tebarüz etmiş Süheylî'nin[1386] kaynaklardan istifade usûlüyle ilgili oldukça ayrıntılı sayılabilecek eleştiriler getirmiştir. Süheylî'nin hemen her ibaresini, kaynakları açısından tahkik etmek suretiyle tenkid etmiştir. Bu eleştirilerinde isabetli olduğu kadar haksız olduğu durumlar da söz konusudur.

[1383] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1250.
[1384] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1259. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 211-212, 451, 529, 536-537, 734; II, 870, 1138-1139, 1162, 1224, 1294.
[1385] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 908-909.
[1386] *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün kaynakları için bkz. Yıldız, *Abdurrahman es-Süheylî*, s. 80-120.

Süheylî'nin kaynak kullanımına getirdiği genel eleştirilerinden en dikkat çekicisi, Süheylî'yi hangi bilginin hangi eser türünden alınması gerektiğine dair usûl hatası yapmakla suçlamasıdır. Süheylî, at ve eşek eti yenmesinin hükmüyle ilgili bahiste, tavuk etinin yenmesine dair bir hadis için el-Herevî'yi kaynak gösterir. Moğultay, el-Herevî'nin eserindeki muhtemel bölümlere baktığını ancak hadisi bulamadığını belirterek "bu hadisi nerede zikrettiğine bakılsın" dedikten sonra el-Herevî'nin eserini -ki ismen zikredilmese de kastedilen *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs* adlı eseridir- bir lügat kitabı olarak değerlendirip hadis rivayeti için kaynak olamayacağını; "lugat kitapları hadis kaynağı değil, lafızlarla ilgili kaynaklardır. Her makamın ayrı bir sözü vardır. Bunun için lügat kitaplarına değil hadis kitaplarına bakılmalı" şeklinde ifade eder. Ardından farklı hadis kaynakları verip rivayetin sıhhatini değerlendirir.[1387] Moğultay'ın bu hususta eleştirisi isabetlidir. Süheylî'nin verdiği rivayet el-Herevî'nin söz konusu edilen eserinde yer almamaktadır.

Moğultay'ın kaynak kullanımıyla ilgili sorun olarak gördüğü bir diğer husus da asıl kaynağa gidilmemesi, ikincil kaynaklardan sanki onların sözüymüş gibi rivayet edilmesidir. Hâlbuki ikincil kaynaklar, o rivayeti aktaran konumundadır. Diğer eserlerini incelerken de çeşitli örneklerine işaret ettiğimiz bu tavrı, Süheylî'yi eleştirirken de sürdürdüğünü rahatlıkla söyleyebiliriz. "dedi (قال)" ile "zikretti (ذكر)" arasında ayrım yapılmadığı için ıstılahî olarak problemli gördüğü bu türden nakilleri, Süheylî'nin çok sık yaptığını ancak bazılarına işaret etmekle iktifa edeceğini belirtir.[1388] Örneğin Süheylî'nin İbnü's-Sikkît'in *el-Elfâz* adlı eserinden naklettiği kelime anlamını kaynağından kontrol eder ve bunu İbnü's-Sikkît'in söylemediğini sadece el-Asma'î'den ve diğerini de İbn Karîb'den naklettiğini belirterek bu şekilde atıf yapılmasını doğru bulmadığını ifade eder.[1389]

Moğultay b. Kılıç, Ashâb-ı Kehf'in Hz. Îsâ ile birlikte haccedeceklerine dair haberi, "rivayet edildi" şeklinde meçhul nakledip ardından İbn Ebî Hayseme'nin *el-Bed'* kitabında gördüğünü belirten Süheylî'yi, bu durumu şaşkınlık ifadeleriyle dile getirdiği için eleştirir. İlgili haberin harfî harfine İbn İshâk'ın eseri *el-Mübtede*'de yer aldığını

[1387] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1270.
[1388] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1318.
[1389] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 774. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 601; II, 872, 898, 935, 1018, 1061-1062, 1148, 1360-1361, 1401-1402.

belirterek İbn Ebî Hayseme'nin kitabına bakıp kimin kimden naklettiğini tespit etmek gerektiğini, ancak o kitabı veya ondan nakledeni hiç duymadığını söyler.[1390]

Moğultay'ın, Süheylî'nin kaynak tercihlerini beğenmediği veya usûlen bir başka kaynağa başvurmasının daha doğru olacağı düşüncesiyle itiraz ettiği durumlar söz konusudur. Süheylî'nin, Müseylime'nin Hz. Peygamber'in (sav) babası Abdullah doğmadan önce "Rahman" olarak isimlendirildiğine dair rivayeti, Vesîme b. Musa'ya atıfla zikretmesine itiraz ederek rivayetin es-Sa'îd b. Müseyyeb'e kadar götürüldüğünü ve ona atıfla nakledilmesinin daha uygun olduğunu söylemiştir.[1391] Süheylî, bir kelimenin anlamıyla ilgili İbn Kuteybe'nin tercihini naklettiğinde de Moğultay benzer bir tepki göstererek bu hususta İbn Sîde'nin ne dediğini görmemiş olduğuna hükmeder. Zira onu görse İbn Kuteybe'nin rivayetini tercih etmeyeceği görüşündedir.[1392]

Moğultay, Süheylî'nin kaynağından nakil yaparken karışıklıklara sebep olacak şekilde rivayet etmesini eleştirmiştir.[1393] Ancak bu türden eleştirilerinin çoğunlukla isabetsiz olduğu görülmektedir. Moğultay'a göre Süheylî, Hassân'ın şiirinde geçen bir kelimenin anlamıyla ilgili rivayeti naklederken iki kaynağı birbirine giydirmiş, kimin ne söylediği karışmıştır.[1394] Ancak Moğultay'ın iddia ettiği gibi rivayetlerin birbirine karışması söz konusu değildir.[1395] Ümeyye'nin öldürülmesiyle ilgili bahiste ise Süheylî'yi, ez-Zübeyr'in sözünü naklederken müphemliğe sebebiyet verecek ve kendi sözü ile naklettiği rivayetin karışmasına neden olacak şekilde ifadeler kullandığı için eleştirir.[1396] Ancak yine Süheylî'nin ifadelerine ve kaynağına bakıldığında kimin ne söylediğinin karışıklığa mahal vermeyecek derecede aşikâr olduğu görülmektedir.[1397]

Moğultay, bazen de Süheylî'yi rivayet naklettiği kaynağa sadık kalmayıp rivayete ilaveler yapmakla itham etmiştir.[1398] Ancak bu eleştirilerinde de çoğunlukla isabetsiz olduğu görülmektedir. Süheylî'nin, Adiyy b. Ebi'z-Zağbâ'nın nesebiyle ilgili

[1390] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 621.
[1391] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 633-634.
[1392] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 811-812. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 928, 933, 1032, 1125.
[1393] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 515-516, 633; II, 931, 940, 1307.
[1394] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 935.
[1395] Süheylî, *er-Ravz*, III, 96.
[1396] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 955.
[1397] Süheylî, *er-Ravz*, III, 123.
[1398] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 157, 532, 652, 687, 694; II, 813, 899, 926-927, 932-933, 987-988, 996, 1140, 1364.

Musa b. Ukbe'den naklettiği rivayetin sadece bir kısmının ilgili kaynakta yer aldığını iddia etmiştir.[1399] Fakat Süheylî'nin ifadesi, söz konusu neseble ilgili bilgilerin tamamının Musa b. Ukbe'ye atfedildiğini düşündürmemektedir.[1400] Başka bir örnekte Süheylî'yi İbn İshâk'ın metnine ilave yapmakla, söylemediği bir şeyi söyletmekle itham etmiş ve bu ifadenin İbn Hişâm'a da ait olmadığını belirtmiştir.[1401] Ancak bu ifadenin İbn İshâk'ın eserinde yer aldığı görülmektedir.[1402] Dolayısıyla Moğultay'ın başvurduğu nüshalarda bu konuda bir hata olduğu düşünülebilir.

Bir başka örnekte Süheylî'nin bir yer adının tespiti için el-Bekrî'nin *Mu'cem*'inden yaptığı alıntıyı kaynağıyla karşılaştıran Moğultay, kısmen nakletmesini doğru bulmamıştır. Kaynakta ilgili yer için dağ adı ve kale adı derken Süheylî sadece dağ adı karşılığını zikretmiştir.[1403] Ancak burada da Süheylî'nin kendi tercih ettiği anlamı vermekle yetindiği rivayetin geri kalanını nakletmeye ihtiyaç duymadığı şeklinde bir yorum yapılabilir.

Moğultay, Süheylî'yi kaynağını belirtmeden rivayet naklettiği için de eleştirmiştir. Ancak Moğultay'ın bu tavrından, eleştirirken ihmalden ziyade intihali düşündüğü anlaşılmaktadır. Bunun en açık görüldüğü örnek, Süheylî'nin Âdem isminin iştikakı ile ilgili Kutrub'a verdiği cevabı tartıştığı kısımdır. Moğultay, Süheylî'nin Kutrub'un görüşüne karşılık serdettiği görüşün, aynıyla en-Nehhâs'ın *Kitabü'l-İştikak*'ında yer aldığını belirterek Süheylî'yi Kutrub'u kıskanmakla ve onu bu şekilde itham etmekle suçlar. Biraz daha ileri giderek *er-Ravzü'l-Ünüf*'te bu türden sayılamayacak kadar örnek olduğunu, sadece bir kısmını zikretmekle iktifa edeceğini, zikretmediği diğerlerine istidlal edilmesini söyler.[1404] Moğultay'ın kendisinin de Süheylî'yi eleştirdiği bu yanlışı yaptığını hatırlatmak ve diğer eserlerinde işaret ettiğimiz örneklerinin yanında hâşiyede de kaynak göstermeden bazen sayfalar süren alıntılara yer verdiğini belirtmek gerekir.[1405]

[1399] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 900.
[1400] Süheylî, *er-Ravz*, III, 64.
[1401] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 954-955.
[1402] Süheylî, *er-Ravz*, III, 122.
[1403] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1300. Karşılaştırmak için bkz. es-Süheylî, *er-Ravz*, IV, 133.
[1404] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73.
[1405] Örneğin şiirlerdeki kelime anlamlarını izah ederken, Ebû Zer el-Huşenî'nin *el-İmlâü'l-Muhtasar* eserinden kaynağını zikretmeksizin sayfalarca alıntı yapmıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1101-1113.

Rabî'a b. Nasr'ın nesebini verirken "Âkilü'l-mürâr" diye isimlendirilen el-Hâris'in İmruü'l-Kays'ın dedesi olduğunu belirten Süheylî'yi, bunu söyleyen ilk kişi olmadığı, yani bir kaynağa atıf yapmadan söylediği için eleştirir. Moğultay, el-Asma'î ve İbn Hişâm'ın *es-Sîre*'nin ilerleyen kısımlarında bu bilgiyi verdiğini belirttikten sonra ayrıca "Âkilü'l-mürâr" olarak isimlendirilenin el-Hâris değil kardeşi Hucr olduğunun çok sayıda kaynakta zikredildiğini ifade ederek kaynaklardan bazılarını sıralar.[1406]

Moğultay, Süheylî'nin İbn İshâk'ın farklı rivayetlerini kaynak olarak kullanma şekline de eleştiri getirir. Ancak doğrusu bu hususta da pek isabet ettiği söylenemez. Süheylî, hicret esnasında mağarada Ebû Bekir'in söylediği şiiri kaynaklandırırken "*es-Sire*'nin Yûnus rivayetinde" dediği ve hangi siyer olduğunu beyan etmediği için eleştirir. Şiirin İbn İshâk'ın *es-Sîre*'sinde bulunduğunu belirttikten sonra "Süheylî'nin âdeti 'İbn İshâk filan kişinin rivayetinde onu zikretti' diyerek raviyi söylemektir" şeklinde eleştirisini sürdürür.[1407] Görüldüğü gibi eleştiriye konu edilecek bir durum yoktur; zira Yûnus rivayeti deyince İbn İshâk'ın eserinin kastedildiği herkes tarafından anlaşılmaktadır. Başka bir yerde Süheylî'yi, Medine'deki kahinenin isminin İbn İshâk'ın bir rivayetinde "Secah" olarak geçtiğini naklettiği ve kimin rivayeti olduğunu belirtmediği için eleştirir. Oysa bu bilginin Yûnus rivayetinde yer aldığı bilinmektedir.[1408] Moğultay böyle dese de Süheylî, Yûnus rivayetinde olduğunu tasrih etmiştir.[1409] Dolayısıyla yine kullandığı nüshadan kaynaklanan bir hata olduğunu düşünmekten başka bir izah akla gelmemektedir.

Moğultay'ın, Süheylî'nin verdiği bilgileri işaret ettiği kaynaklarından kontrol edip kaynakta bulamadığı durumları genellikle "üzerinde düşünülsün" veya "kaynağını tespit etmek gerek" gibi ifadelerle eleştirdiği görülmektedir. Bu örneklerin başında şiir rivayetlerinin mezkûr şairlerin divanlarında yer almaması durumu gelmektedir. Şairlerin divanlarının farklı rivayetleri olduğu ve Moğultay'ın gördüğü rivayetlerle sınırlı kaldığı akılda tutulmakla birlikte olabildiğince çok ve farklı rivayet ve nüshaları kullanmaya gayret etmesi bu hususstaki eleştirilerinde genelde isabetli olduğunu ortaya koymaktadır.

[1406] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 154-155. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 579.
[1407] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 801.
[1408] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367.
[1409] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 387.

Örneğin Süheylî'nin Ebû Temmâm et-Tâî'ye nispetle verdiği beyte itiraz eden Moğultay, es-Sûlî'nin cem ettiği divanında bu beyte rastlamadığını söyledikten sonra kaynak olarak kullandığı rivayetin sağlamlığını vurgulamak için İbnü's-Sîd el-Batelyevsî'nin bu nüshayı üç ayrı nüshayla karşılaştırdığını da belirtir.[1410]

Şiir divanları dışında da pek çok örneğine rastladığımız bu durumlardan biri Abdulmuttalib'in nezrine karşılık yüz deve diyetine hükmeden Medine'deki kâhinenin ismiyle ilgili Süheylî'nin Abdülganî b. Sa'îd'in (409/1018) *el-Gavâmiz ve'l-Mübhemât* eserini kaynak göstermesidir. Moğultay, mezkûr kitabın tamamına baktığını ancak kâhineden bahis olmadığını söyler. Yine kullandığı nüshanın güvenirliğini göstermek için Ebû Tâhir es-Silefî (576/1180) tarikiyle ve sema yoluyla edindiği bir nüsha olduğunu özellikle belirtir.[1411]

Diğer taraftan Moğultay'ın, kelime anlamları veya ensâbla ilgili Süheylî'nin verdiği bilgileri, tek bir kaynakta değil genel olarak bu konuda bakılabilecek bütün kaynaklara bakarak hiçbirinde bu bilgiye rastlayamadığı veya Süheylî'den önce bu bilgiyi hiç kimsenin dile getirmediği iddialarıyla eleştirdiği de görülür.[1412] Bu eleştirilerinde nadiren de olsa ihtiyatlı davrandığı olmuştur. Örneğin Süheylî'nin şiirdeki bir kelimeye karşılık verdiği anlam için "bu açıklamayı lafız olarak hiçbir lügat âliminde görmedim" diyerek kendisi çeşitli kaynaklardan açıklamalar verir.[1413] Süheylî'yi eleştirirken "lafzen" kaydını düşmesi önemlidir. Zira Süheylî'nin verdiği anlam Moğultay'ın çeşitli kaynaklardan naklettiklerine aykırı bir anlam değildir.[1414]

Moğultay'ın, Süheylî'nin naklettiği rivayet ile kaynağı arasında lafız açısından uyuşmazlıkları tespit etme hususundaki bazen aşırıya kaçan titizliği, bazı eserler üzerinde tebarüz etmiştir.[1415] Bunların başında Ebû Hanîfe ed-Dîneverî'nin *Kitâbü'n-Nebât*'ı gelir. Süheylî'nin bu kitaptan naklettiği rivayetlerinin büyük bir kısmını Moğultay'ın, kaynağında tespit edememesi, tespit ettiğinde de büyük farklılıklarla

[1410] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1033. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107, 242, 252, 714, 718; II, 802, 1236.
[1411] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 229-230, 309, 339, 495-496, 572-573; II, 801, 919-920, 1057, 1117.
[1412] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 253, 564, 665-666, 686; II, 898, 928-929, 1018, 1031, 1194, 1316, 1324.
[1413] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 477.
[1414] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 473.
[1415] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 239, 282-283, 320, 622, 726-727; II, 771, 774, 918-919, 955, 956, 1020, 1031-1032, 1059, 1062, 1131, 1144-1145, 1315, 1328, 1351, 1359.

karşılaşması, Ebû Hanîfe'nin günümüze tam olarak ulaşmayan bu eserinin birbirinden çok farklı iki nüshasını kullandıklarını akla getirmektedir. Süheylî'yi, Abdullah b. Cüd'ân hakkında Ebû Hanîfe'den yaptığı bir alıntı dolayısıyla eleştirirken kullandığı nüshaya dair tafsilatlı bilgiler verir. 367 (977) yılında yazılmış bu nüshanın ulemadan pekçok kişi tarafından okunduğunu belirttikten sonra Ebû Hanîfe'nin konu hakkındaki beyanını nakleder ve Süheylî'nin nakli ile karşılaştırarak iki metin arasındaki farkları tek tek sıralar.[1416] Bütün bu çabaya rağmen anlam açısından bir farklılık olmadığı gibi Süheylî'nin lafzen nakil yaptığına dair bir ibare de söz konusu değildir.[1417] Zikretmek istediğimiz bir başka örnek ise Süheylî'nin naklettiği ile kaynağı arasında lafız uyuşmazlığı olduğu durumlarda Moğultay'ın nasıl bir değerlendirme yoluna gittiğini göstermesi açısından önemlidir. Süheylî'nin "el-uşer" denilen bitki ile ilgili Ebû Hanîfe'den naklettiği açıklamaları kaynağında, Süheylî'nin zikrettiği şekilde bulamadığını belirttikten sonra kaynaktaki ilgili kısmı nakleder. Bununla da kalmayıp "Süheylî lafzen değil manen rivayet etmiştir" şeklindeki bir itiraza da "Süheylî manen rivayet ettiğinde bunu belirtir" diyerek peşinen cevap verir.[1418]

Süheylî'nin Ebû Hanîfe'den naklettiği Heysem isminin anlamıyla ilgili bilgiyi Ebû Hanife'nin zikretmediğini belirterek Ebû Hanife'deki bilgiyi veren Moğultay'ın bununla yetinmeyip Ebû Hanife'den bu bilgiyi nakleden başka müellifleri zikretmesi kendisinin de düşündüğümüz ihtimali göz ardı etmediğini gösterir.[1419] Ancak Süheylî'nin rivayeti, lafız olarak kaynağına uymasa da anlam olarak uygun görünmektedir.[1420] Başka bir yerde ise yine bir bitki hakkında Ebû Hanife'ye yaptığı atıf dolayısıyla Süheylî'yi "Ebû Hanîfe bunu söylememiştir; Süheylî'nin naklettiği şekilde zikretmediği gibi kitapta adı dahi geçmemektedir. Zikredilmesinin bir gereği de yok; zira onun bir bitki olmadığında icma var"[1421] şeklinde eleştiren Moğultay tamamen

[1416] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 371-372.
[1417] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 355.
[1418] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 233.
[1419] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 756. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 800, 1017.
[1420] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 290.
[1421] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 287.

haksızdır. Ebû Hanîfe'nin elimize ulaşan şekliyle *Kitâbü'n-Nebât*'ındaki bilgi, Süheylî'nin naklettiği şekildedir.[1422]

Moğultay, başka bir bahiste Süheylî'nin Sakîf b. Amr'ın Hayber'de bir Yahudi tarafından öldürüldüğünü Musa b. Ukbe'den rivayet etmesine "gördüğüm kadarıyla Musa b. Ukbe *Megâzî* kitabında ne Sakîf ne de kardeşinden bahsetmiştir. İbn Sa'd'ın da Musa b. Ukbe'nin ondan bahsetmediğini söylemiş olması bunu daha da vuzuha kavuşturur" diyerek itiraz eder.[1423] Kaynağın aslına bakmakla yetinmeyip, adeta müstensih hatası veya nüsha farkı türünden sebepleri izale etmek gayesiyle kaynaktan yapılan rivayetlere kadar araştırmasını derinleştirdiği başka örnekler de vardır. Süheylî'nin el-Herevî'den "eyyan" kelimesinin tefsiriyle ilgili naklettiği bilgiyi, Herevî'nin kitabında görmediği gibi ayrıca el-Herevî'den bütün sözlerini rivayet eden *el-Vâ'î*'nin müellifi İbnü'l-Harrât ve diğerlerinin, bu bilgiyi el-Herevî'den zikretmediğine dayanarak itiraz eder.[1424]

Moğultay'ın bu türden eleştirilerinde de isabetsiz olduğu örnekler vardır.[1425] Örneğin Bedir ganimetlerinin taksimi ile ilgili bahiste Süheylî'nin Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-Hadîs*'inden rivayet ettiği hadisin yerinin tespit edilmesi gerektiğini ve bunun için ilgili eserin iki sahih nüshasına baktığını ancak hadisi bulamadığını belirtir.[1426] Oysaki Süheylî, Moğultay'ın iddia ettiği gibi Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın *Garîbü'l-Hadîs* değil *el-Emvâl* eserini kaynak göstermiştir.[1427]

Moğultay'ın Süheylî'nin tedavülde olan, herkesin elinin altında bulunan kaynaklardan nakillerindeki hatalarına karşı çok daha müsamahasız olduğu görülmektedir. Zülkarneyn'le ilgili bahiste, İbn Hişâm'ın *Kitâbu't-Tîcân*'ından naklettiği, tübbaların ilki olduğuna dair bilgiyi kaynağı ile karşılaştırıp, Zülkarneyn'den önce ismi zikredilen tübbaları sıraladıktan sonra "İbn Hişâm'a söylemediği birşeyi

---

[1422] ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *Kitâbü'n-Nebât*, thk. Bernhard Lewin, III, Wiesbaden 1974, s. 91, 165. Moğultay'ın ed-Dîneverî'den rivayetleri bağlamında Süheylî'yi eleştirdiği benzer durumlar için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 297; II, 775-776, 935, 997, 1032, 1059-1061, 1097, 1098, 1100, 1119-1120, 1201, 1208, 1313, 1360-1361, 1398.

[1423] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 789.

[1424] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 868-869. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 306; II, 945, 1062, 1099, 1322, 1375.

[1425] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 833, 867-868, 988, 1051, 1052-1053.

[1426] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 937.

[1427] Süheylî, *er-Ravz*, III, 100.

söyletmeye ve bu çirkin vehmi talebenin elinde dolanan bir kitaba dayanarak yapmaya onu ne sevketti bilmiyorum. Bilinmeyen ve erişilmesi zor bir kitap olsa belki böylesi bir vehim mazur görülebilirdi" şeklinde tenkit eder.[1428]

2. Tenkid ve Tekmil

Moğultay b. Kılıç, Süheylî'yi bir yandan gafletle suçlarken öbür yandan gereksiz bilgiler verdiği için eleştirir. Efradını cami ağyarını mani diye ifade edilen telif usûlüne uymadığı gerekçesiyle yaptığı bu tarizlerin pek çok örneği vardır.

Moğultay'ın Süheylî'yi gafil olmakla suçladığı durumların bir kısmı kaynaklardaki bilgilerle ilgilidir. Örneğin Süheylî, İbn Habib isimli neseb âliminden bir bilgi aktardıktan sonra bu vesileyle onun isminin okunuşuyla ilgili bir rivayeti nakletmiş ve rivayetin tek kaynaktan geldiğini ifade etmiştir. Moğultay ise Süheylî'nin kaynağı dışında bu bilgiyi rivayet eden diğer kaynakları sıralamış ve bu konuyu *Men Nüsibe ilâ Ümmihi* kitabında delilleriyle açıkladığını belirtmiştir. Son olarak Süheylî'nin İbn Habîb'i söz konusu etme gerekçesine dayanarak, "bu durumda kendisinden rivayet naklettiği herkesin hal tercümesini vermesi gerekirdi; oysa öyle yapmıyor" diyerek ayrıca eleştirir.[1429] Gaflet ithamında bulunduğu diğer kısmı ise; toplu olarak tâdât ettiği kişi veya olay isimlerinde eksik bıraktıklarıyla ilgilidir. Örneğin Süheylî'nin Kudâa kabilesinde Uzre isminde iki kişi olduğuna dair ifadesi üzerine başka birinin daha bulunduğu bilgisini kaynaklardan zikrederek bu üçüncü kişiden gafil olduğunu belirtir.[1430] Aynı şekilde Ficar günlerini sayarken zikretmediği diğer bir güne işaretle hakkında bilgi verir.[1431]

Moğultay'ın, gereksiz ve faydasız bilgi verdiği için Süheylî'yi eleştirdiği durumların başında ise; İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın verdiği bilgilerin başka kaynaklardan tekrar verilmesi gelir. Bunları gereksiz gören Moğultay, Süheylî'yi bu yönüyle eleştirmiş ve İbn İshâk veya İbn Hişâm'da zikredildikleri yerlere işaret etmeyi ihmal

[1428] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 628. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 654.
[1429] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268-269. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76, 222, 297, 548-550, 564, 570, 584, 605-606, 658-659; II, 774, 810, 816, 945, 1047-1048, 1093, 1148, 1222-1223, 1371, 1380.
[1430] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 340-341.
[1431] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 449-450. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 242, 292-293, 577, 634, 706; II, 753, 942, 1048, 1398.

etmemiştir.[1432] Ancak bunlar içerisinde Süheylî'nin tavrının faydasız bir tekrar olarak görülemeyeceği durumlar vardır. Örneğin Moğultay, İbn Hişâm el-Müstevğır'ın hal tercümesini verdiği için Süheylî'nin tekrar vermesine gerek olmadığını ifade eder.[1433] Ancak Süheylî İbn Hişâm'ın verdiğinden çok daha tafsilatlı bilgiler vermiştir.[1434] Ayrıca kendisi Süheylî'nin hal tercümesini verdiği kişiler için tekrar bilgi vermekten çekinmezken veya Süheylî'nin izah ettiği kelimeyi aynı şekilde tekrar izah etmekten geri durmazken onu bu sebeple eleştirmesi de pek makul değildir.[1435]

Moğultay'ın faydasız diye nitelendirdiği diğer bilgilerse çeşitlilik arz etmektedir. Örneğin, Süheylî'nin başvurduğu bir hadis için 'uzun bir hadistir, İbn Ebî Şeybe'nin *Müsned*'inde yer alır' ifadesini, uzun hadislerin meşhurlarından olduğu pek çok müsnedde yer aldığı gerekçesiyle faydadan hâli bulduğunu belirtir.[1436] Başka bir bahiste Süheylî'nin bir kelimenin zaptıyla ilgili ihtilafı vermesine itiraz ederek bu kelimenin iki türlü de okunabildiğini dolayısıyla şeyhlerden zaptındaki ihtilafları zikretmesine gerek olmadığını belirtir.[1437]

Moğultay'ın bir konu hakkında Süheylî'nin verdiği bilgileri, eksik bulduğu yönleri ile tamamlamaya çalışması, hâşiyenin mahiyetiyle ilgili belirtilmesi gereken bir diğer husustur. Eksik gördüğü konuların başında ise isim ve ensâb meseleleri gelmektedir. Moğultay'ın bu alanda yazdığı eserler dolayısıyla kaynaklara hâkimiyeti tartışılmazdır. Dolayısıyla bu alanda yaptığı ikmaller genellikle yerindedir. Örneğin Süheylî, el-Bekrî'den A'şâ isimli kişilerin sayısının on beş olduğunu nakleder. Moğultay ise sayının daha fazla olduğunu, kendisinin bunu *el-Kıdhu'l-Me'âlî* isimli kitabında anlattığını, burada tafsilatına girmeden bunların kimler olduğunu vereceğini belirtir ve kaynaklarıyla isimleri sıralar.[1438] Başka bir örnekte Süheylî, ed-Deyl ismiyle ilgili olarak "ensâb âlimlerince maruf olan, Abdülkays, Ezd, Tağlib ve İyad

[1432] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74-75, 269, 440, 529-530, 612, 620-621; II, 772, 776-777, 922, 1054, 1089, 1132, 1207, 1226, 1247, 1298, 1301, 1303-1304, 1330, 1393.
[1433] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 269. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 712.
[1434] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 281-283.
[1435] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1106. Karşılaştırmak için bkz. es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, III, 308.
[1436] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 671.
[1437] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1311. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 191; II, 1228.
[1438] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140-142. Moğultay b. Kılıç, Bekrî'nin *el-Leâlî Şerhü'l-Emâli li-Ebî Ali el-Kâlî* üzerine kaleme aldığı bu kitabına diğer eserlerinde de atıf yapmaktadır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 44; Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 41.

kabilelerinde bulunduğudur" şeklinde bir bilgi verir. Moğultay ise "Süheylî'nin ifadesinden başka kabilede bu isimde bir kişi bulunmadığı anlaşılıyor. Oysaki var" diyerek itiraz eder ve Rabî'a ve Sa'lebe kabilelerindeki ed-Deyl isimli kişileri çeşitli kaynaklara dayandırarak verir.[1439]

Moğultay'ın ikmallerinin bir kısmı da sözlük bilgisiyle ilgilidir. Süheylî'nin şiir veya rivayetlerdeki kelimelere verdiği karşılıkları eksik bularak zikretmediği anlamları dile getirdiği bu ikmallere örnek olarak münafıklarla ilgili bahiste Süheylî'nin şiirde geçen bir kelimeyle ilgili verdiği karşılığa "tamamlanmaya ihtiyacı var" diyerek farklı bir karşılık vermesi zikredilebilir.[1440]

İbn İshâk ve İbn Hişâm'a yaptığı ikmallerde olduğu gibi Süheylî'nin rivayet ettiği hadisleri daha sağlam isnatlarla rivayet ettiği görülmektedir.[1441] Hadislerle ilgili ikmallerine dair farklı bir örnekte ise ezanın vaz'ı ile ilgili Süheylî'nin "senedi zayıf, lafzı inkâr edilmiş" diyerek kabul etmediği hadise dair açıklamalar yapan Moğultay, senedindeki illetleri ve ravilerin durumunu ayrıntılarıyla ele aldıktan sonra ezanın isrâ gecesi vahiyle Hz. Peygamber'e (sav) öğretildiğine dair rivayetleri verir.[1442]

Süheylî'nin kaynaksız verdiği bazı bilgileri kaynaklandırmasının yanı sıra[1443] bilgilerin eksikliğine işaretle ikmal ettiği durumlar da vardır.[1444] Örneğin Kureyş'in kâhinleriyle ilgili bahiste Süheylî'yi, İbn İshâk'ın söylediklerine bir şey eklememekle üstü kapalı olarak eleştirir. Kendisinin *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserine aldığı haberleri buraya alsa otuzdan fazla haber olacağını ancak bunlardan sadece bir miktarını zikredeceğini özellikle belirterek haberleri nakleder.[1445] Başka bir örnekte, yukarıda da geçtiği gibi, yine aynı eserine atıfla Süheylî'yi Yahudi din adamlarının Hz. Peygamber'in (sav) sıfatlarıyla ilgili bilgisi konusunda sadece bir haber varmış gibi ifade etmesini eleştirir: "sanki bu konuda ondan başka kimse yokmuş gibi. İstesek

[1439] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 311. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75, 134, 155-156, 173, 274, 318, 376, 450, 642, 732; II, 752-753, 755, 780, 872, 1048, 1066, 1099-1100, 1164-1165, 1188-1189, 1205, 1211, 1246-1247, 1288, 1318-1319, 1332, 1388-1389, 1403.
[1440] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 834. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 526-527, 582-583, 616; II, 752, 772, 774, 922, 1311, 1348, 1386-1387.
[1441] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 495, 622-623, 631-632, 710; II, 772, 1231, 1249.
[1442] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 819-821.
[1443] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 805, 1017, 1057-1058.
[1444] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 506-508, 527, 585, 733; II, 801, 931-932, 958-965, 1343.
[1445] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 499-501.

burada *Delâilü'n-Nübüvve* kitabımızdaki haberlerden naklederdik" diyerek ilgili hadislere ravilerini zikretmek suretiyle işaret etmekle yetinir.[1446]

3. Tenkid ve Tashih

Hâşiyenin mahiyetiyle ilgili en önemli kalemi, Moğultay'ın Süheylî'nin şerhi üzerine yaptığı tashihler oluşturmaktadır. Nitekim müstakil eser oluşturacak bir yekûna sahip olan bu tashihleri, Moğultay'ın çağdaşlarından Ebü'l-Berekât Muhammed b. Abdürrahîm, bir araya getirerek bir kitap telif etmiştir.[1447]

Moğultay'ın Süheylî'nin şerhiyle ilgili genel kanısı, sayılamayacak kadar çok hata barındırdığı şeklindedir. Süheylî'nin, Taberiye gölü ile ilgili bir yorumunu hatalı görerek İbn Sîde için, "Bu ve başka kitaplarında çokça hatalar yapıyor, düzeltmeler gerekli" sözüne[1448] itiraz ederken bu düşüncesini açıkça dile getirir: "Süheylî'nin İbn Sîde'nin eseri için sürçme dediklerinin, kendi hataları olduğunu açıkladık. Gerçekten sürçme olsa bile bunlar sayılıdır ve birkaç harf düşmesinden ibarettir ve bu hususta İbn Sîde ayıplanamaz çünkü o çokça eser vermiştir (müksirdir). İksarla birlikte de sürçmeler olur. Fakat ey bu sözün sahibi, sen kendine bak, kitabının hacminin küçüklüğüne bak. İbn Sîde'nin kitabının yanında seninki karışık ve fasih değil. Onda söylenemeyecek kadar çok sürçmeler var. Ondaki hatalar ve müşkiller hakkında çok şey söylenir. Allah'tan sözde ve işte hakkını vermeyi dileriz. Hatadan ve zilletten, gösteriş yapacak kadar gururlanmadan ona sığınırız."[1449]

Daha önce İbn İshâk'ın metni üzerindeki tenkid ve tashihlerini söz konusu ederken işaret ettiğimiz üzere Moğultay'ın eleştirilerinde kademeli diyebileceğimiz bir sistemi kullandığı görülmektedir. Yapıldığını düşündüğü hatanın boyutlarına göre kullandığı tenkit kavramı değişiklik arz etmektedir. Kavramlar arasındaki kademelendirmeye tam olarak açıklık getirdiği söylenemese de bazen buna işaret eden ifadeler kullanmıştır. Gerek bu ifadelerinden çıkardığımız gerekse yaptığımız tasnifin ortaya koyduğu duruma göre; kesinlikle kabul edilemez gördüğü bilgi ve değerlendirmeler için "doğru değil (غير جيد)" veya "öyle değil (ليس كذلك)" gibi tamamen

[1446] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 538-541.
[1447] İbn Hacer el-Askalânî, *İnbâu'l-Gumr*, I, 96.
[1448] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 185.
[1449] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 695.

olumsuzlayan bir ifade kullanırken ondan bir alt basamakta "red (ردّ) " fiilinin çeşitli hallerde kullanımı söz konusudur. Bunlar genellikle tamamen yanlış olmasa da kaynaklarda Süheylî'nin düşünce veya tercihinin tam tersi bilgi ve yorumlar bulunduğu ve Moğultay'ın da bunları tercih ettiği durumlar için kullanılmıştır. Bir sonraki düzey, "yaralıyor (يحدش)" diye değerlendirdiği redden daha hafif düzeyde bir eleştiriye tekabül eder. Yine de Moğultay'ın tercihi Süheylî'nin değil kaynaklardaki Süheylî'nin verdiği bilgi veya değerlendirmeyi yaralayan bilgi veya değerlendirme lehinedir. En hafif eleştirisi ise "bu konuda farklı görüşler var (فيه نظر)" dediği düzeydir. Hâşiyenin geneline bakıldığında eleştirilerinin çoğunlukla bu düzeyde olduğu görülmektedir.

Doğru olmadığını "gayru ceyyid" diyerek kesin bir dille ifade edip çeşitli kaynaklardan derlediği bilgilerle doğrusunu ortaya koymaya çalıştığı durumlara bir örnek olarak Süheylî'nin Batnu Mürre isminin anlamıyla ilgili verdiği rivayet hakkındaki değerlendirmesi zikredilebilir. Süheylî'nin Küseyyir'den naklettiği, söz konusu mahallin acılığı dolayısıyla Mürre diye isimlendirildiği şeklindeki rivayeti iki açıdan doğru bulmaz. Birincisi toprağa acılık-tatlılık izafe edilemez; tuzluluk izafe edilebilir. İkincisi Süheylî'nin dayandığı kaynak; Küseyyir böyle dememiştir. Küseyyir; sadece Mekke ile Medine arasında, acı olduğu için böyle isimlendirilen bir sudan bahsetmiştir.[1450]

Moğultay, bilgilerin yanlış olduğunu ifade için nadiren de olsa farklı bazı ifadeler de kullanmıştır. Örneğin Süheylî'nin, Hz. Peygamber'in (sav) nesebinden Kinâne'nin, babasının karısı Berre ile evlendiğine dair rivayetini, "yanlışlığı açıktır" diyerek reddeder. Hz. Peygamber'in (sav) nesebinde kesinlikle sifah (zina) olmadığına dair hadis-i şerife muğayir olduğu gerekçesiyle yanlışladığı bu bilgiyi, tashih eder.[1451] Bir başka örnekte ise Süheylî'nin Sadif'in nesebini verirken, Himyer ve Kahtan'ı bir nesebde birleştirmesine "akıl almayacak bir söz" diyerek itiraz ettiği görülür.[1452]

[1450] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 282-283. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 161-162, 187, 277-278, 314, 355, 394, 461, 473, 639, 654, 656-657, 688, 690-691, 725-726; II, 753, 754-755, 763, 766-768, 769-770, 781, 783, 784, 786, 805-806, 809, 812, 814, 828, 830, 838, 844-845, 895-896, 899-900, 911-912, 920-921, 934-935, 940-941, 942-943, 1018, 1019-1020, 1055, 1098, 1138, 1200, 1237, 1255, 1289, 1369, 1408.
[1451] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 514-515.
[1452] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1359.

Yanlış olduğunu kesin bir dille ifade etmese de Süheylî'nin tercihine karşın farklı bir bilgi veya yorumu doğru kabul ettiği durumların de pekçok örneği vardır. Ancak bunlar diğer türlerdeki eleştirilerine kıyasla en az olanlardır. Örneğin Dımaşk isminin Süheylî'nin verdiği şekilde "besili deve" anlamına geldiğine dair rivayetinin, Halil b. Ahmed es-Sikkîtî'nin "cılız ve süratli deve" anlamını veren rivayetiyle reddedildiğini dile getirir.[1453]

Bir konuyla ilgili doğru olma ihtimali birbirine yakın farklı görüşler veya birinin kesinlik kazanmasına engel olmaya yetecek özellikte farklı bir bilgi olduğu durumlarda kullandığı "يحدش (yaralıyor)" ifadesine, Hz. Peygamber'in (sav) sünnetli doğduğunu rivayet eden Süheylî'ye "Ebû Ömer'in zikrettiği rivayet, bunu yaralıyor" şeklindeki yorumu örnek verilebilir. Burada karşı delil olarak nakledilen Ebû Ömer İbn Abdilberr'in, Hz. Peygamber'i (sav) dedesinin yedi günlükken sünnet etmesi ve adını Muhammed koymasıyla ilgili rivayetidir. "Bazı âlimler bu hadisin doğruya en yakın olduğunu söyledi" diyerek tercihini belli ettikten sonra konuyla ilgili farklı rivayetleri de nakleder.[1454] Zikredeceğimiz ikinci örnek ise Moğultay'ın eleştirilerinde "reddediyor" ile "yaralıyor" arasındaki derece farkına işaret ettiği için önemlidir. Süheylî'nin verdiği Osman b. Ebû Talha'nın Ecnadeyn'de şehit olduğu bilgisine "el-Askerî'nin zikrettiği bunu yaralıyor hatta reddediyor" şeklinde itiraz eder.[1455]

Moğultay'ın tenkidinin en alt basamağında "bu konuda farklı görüşler var, üzerinde düşünülmeli" şeklinde tercüme edilebilecek "فيه نظر (bu konuda farklı bir görüş var)" ifadesi gelir ve tenkidlerinin kahir ekseriyeti bu düzeydedir. Süheylî'nin naklettiği rivayet ve değerlendirmelerini, pekçok açıdan dikkat nazarlarına sunar ve hata ve tutarsızlıklarına işaret ederek tashih eder veya kendi tercihlerini öne çıkarır. Örneğin Dâhis savaşı bahsinde Süheylî'nin savaşın tarihiyle ilgili verdiği bilgiye ve yaptığı karşılaştırmaya "birden çok açıdan üzerinde düşünülmeli" diyerek itiraz eder. Süheylî, "Ebü'l-Ferec'ten Dâhis savaşının Cebele gününden 40 yıl sonra olduğunu söylediği

[1453] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 282. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 66, 109, 119, 213, 223, 273, 334-335, 389-390, 623-624, 708; II, 754, 897-898, 925, 943, 964, 988-989, 1127, 1228, 1249, 1273, 1278-1279, 1364-1365, 1376, 1387.

[1454] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 372-373. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 119, 200-201, 303, 341, 332, 372, 469, 547, 551, 651, 657-658, 661-662, 727, 730; II, 760, 761, 785-786, 815-816, 825, 826-827, 874, 912, 922, 988, 1049, 1071, 1087-1088, 1098, 1121, 1127, 1224, 1228, 1229, 1289, 1303, 1309, 1337, 1347.

[1455] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 783.

rivayet edildi. Cebele gününden ve Hz. Peygamber'in (sav) bu günlerde doğduğundan daha önce bahsettik. Dâhis savaşında Lebid on yaşındaydı" şeklinde bir açıklama yapar.[1456] Moğultay'ın bu açıklama üzerine dikkat çektiği birinci husus; Ebü'l-Ferec'in bu bilgiyi kendisinin söylemediği, Ebû Ubeyde'den bir rivayet olarak naklettiğidir. İkinci olarak harbe katılan kişiler üzerinden verilen tarihlerin zamansal olarak mümkün olmadığını göstermeye çalışır. Son olarak da şair Lebid'in yaşadığı zaman dilimi üzerinden bunu gösterir.[1457]

Kendi içinde bir mantığı ve hiyerarşisi olan bu tenkid ve tashihlerinin dışında kalan bazı ifadeleri de yok değildir. Örneğin Süheylî, Ömer'in Müslüman olduğunu Kureyş'e duyurması bahsinde Cemil b. Ma'mer el-Cumahî hakkında bilgi verirken Ahzab Suresi 4. âyetteki "zü'l-kalbeyn/iki kalpli" diye nitelenen kişi olduğunu ifade etmiştir.[1458] Moğultay ise "işkâl/sorun var" diyerek "Cemil'in yaşı, orada bulunmak (Kureyş'e Ömer'in Müslüman olduğunu duyurmak) için küçüktür. Doğrusu o değil de babasının olması muhtemel gibi görünmektedir" şeklinde sorunlu gördüğü hususu açıklar.[1459]

Moğultay'ın Süheylî'yi "vehim" iddiasıyla eleştirdiği de vakidir.[1460] Bir de herhangi bir eleştiri ifadesi kullanmaksızın farklı rivayet veya değerlendirmelere yer verdiği durumlar söz konusudur.[1461] Bu durumlarda kendisinin bir tercih yapmamakla birlikte farklı rivayetlerin varlığına işaret etme ihtiyacı duyduğu söylenebilir.

Moğultay'ın Süheylî'yi tenkid ve tashihlerinin, hâşiyede ele alınan her konuda olduğu rahatlıkla dile getirilebilir. Bu hususta kendi ilmî müktesebatının oldukça

[1456] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 47.
[1457] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 601-602. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 121-122, 126, 161, 167, 187, 262, 263-264, 266, 267, 270, 313, 319, 326-327, 328, 340, 360, 402-403, 410, 411, 440, 445-446, 450, 461, 479, 573-574, 584, 596-597, 616, 617, 618, 625-628, 640, 648, 652-653, 657, 669-670, 672, 673-674, 681, 690, 700-702, 717, 720-721, 723, 727-728; II, 750-751, 755-756, 757, 759, 760, 778-780, 784, 793-794, 816-818, 834-835, 837, 874-875, 888, 891, 898, 899, 911, 935-936, 940, 949-950, 992, 994-996, 1008, 1011, 1013-1014, 1017, 1033-1034, 1059, 1067, 1068-1071, 1072, 1086, 1092-1093, 1094, 1096, 1097, 1098-1099, 1101, 1116-1117, 1118, 1119, 1120, 1125-1126, 1129, 1133-1134, 1136, 1138, 1140, 1145, 1146, 1147-1148, 1158, 1187-1188, 1193-1194, 1195-1199, 1208, 1214-1215, 1230, 1231-1232, 1241-1243, 1257, 1296, 1312, 1314, 1317, 1323, 1329, 1331-1332, 1336, 1337, 1348, 1349-1350, 1356, 1362-1363, 1368, 1371, 1372, 1374, 1375, 1377, 1393, 1397.
[1458] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 140.
[1459] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 668-669.
[1460] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 126, 302, 648; II, 1240.
[1461] Örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 354, 356, 436, 616-617; II, 742, 751, 809-810, 828, 862-864, 1007, 1017, 1031, 1051, 1092, 1093, 1166, 1241, 1286, 1298, 1299, 1305, 1330, 1331, 1336, 1346, 1350, 1372, 1379, 1387, 1390, 1391, 1409, 1412.

belirleyici olduğunu ve ensâb bilgisi ve hadis alanlarında Süheylî'yi sıklıkla eleştirdiğini ifade etmek gerekir. Özellikle hadislerin rivayet usûlü, sened ve metinlerinin değerlendirmesi hususlarındaki tenkitleri oldukça ayrıntılıdır ve kullandığı dil itibariyle bazen sert denebilecek bir tutum içerisinde olduğu görülmektedir.[1462] Süheylî'nin Tirmizî'den naklettiği Hz. Peygamber'in (sav) Varaka b. Nevfel'i rüyasında gördüğü ve üzerinde beyaz bir elbise olduğuna dair hadisi zayıf olarak değerlendirip, aynı hadisi daha sağlam bir senedle (sened ceyyid) vermesini beş açıdan eleştirmesi bu durumun en detaylı örneklerindendir. Birincisi; zayıf dediği Tirmizî'nin naklettiği ilk hadis zayıf değildir. İkincisi zayıf demesinin sebebi olarak zikrettiği ravi Osman b. Abdurrahman sadûk diye nitelendirilmiştir. Üçüncüsü sahih diyerek Zübeyr'den naklettiği hadisin senedindeki kişilerden birisi zayıf olmakla cerh edilmiştir. Dördüncüsü bu kişi sika kabul edilse bile sened mürsel olur. Mürsel sened de karineler olmaksızın müsnede üstün tutulmaz. Beşincisi illet veya şüphe olmaksızın sahih hadisi terketmesi doğru değildir.[1463] Bir başka örnekte Süheylî'yi bir hadisin tahricini verirken Ebû Dâvûd'ları karıştırdığı için eleştirmiştir. Süheylî'nin zikrettiği Ebû Dâvûd et-Tayâlîsî'nin, Zührî'den rivayeti bilinmediğine göre muttasıl rivayet etmiş olması mümkün değildir. Zührî'nin 124'te vefat ettiğini, Ebû Dâvûd'un ise 130'dan sonra doğduğunu belirterek Süheylî'nin söylediğinin kronolojik olarak da imkânsız olduğunu gösterdikten sonra "bu bimaristandakilerin (akıl hastalarını kast ediyor olsa gerek) dışında bir insanın tasavvur edebileceği bir durum değil" şeklinde ağır bir ithamda bulunur.[1464]

Moğultay b. Kılıç, hadis usûlü ve ıstılahların kullanımı açısından problemli gördüğü noktalarda ise iyice müsamahasız bir tavır takınır.[1465] Örneğin Süheylî'nin bir hadis rivayeti dolayısıyla Dârekutnî'yi eleştirmesine hadis ıstılahları açısından şöyle

[1462] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 406-409, 415, 442-443, 513-514, 515, 551-553, 567-569, 656, 695, 733-734; II, 821-822, 1067, 1071, 1085, 1118, 1191-1193, 1216-1217, 1264-1265, 1269, 1271.
[1463] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461-463.
[1464] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 663-664.
[1465] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 445, 531, 687, 721-723, 664, 535-536, 654-656, 687; II, 1296, 1326, 1365-1366.

itiraz eder: (فيه نظر من حيث الاصطلاح): Dârekutnî mezkûr hadisi rivayet etmemiş, ta'lik yapmıştır ve ta'lik yapılan hadis için 'rivayet etti' denmez 'zikretti' denir".[1466]

Moğultay'ın diğer eserlerini ele alırken de yer yer işaret ettiğimiz üzere ıstılahlar konusunda bazen aşırıya kaçan bir hassasiyet gösterdiği ve bunu eleştirilerine dayanak yaptığı fark edilmektedir. Süheylî'ye eleştirilerinde de ıstılahlarla ilgili dikkati, sadece hadis alanıyla sınırlı kalmamıştır. Örneğin Süheylî'yi şiirde geçen bir ifadeyi açıklarken "bu Araplar'ın söylediği eski bir meseldir" dediği için eleştirir, bunun doğru olmadığını söyler. Zira ıstılahî olarak "eski bir mesel (مثل قديم)" dendiğinde kastedilen câhiliye döneminde söylenmiş olan meseldir. Buradaki ifade ise o kabilden bir mesel değildir. Çünkü bu sözü Haris b. Hassan eş-Şeybânî Hz. Peygamber'in (sav) huzurunda söylemiştir.[1467]

Moğultay b. Kılıç, çeşitli vesilelerle Süheylî'yi ensâb bilgisi açısından yetkin görmediğini ifade etmiştir. Benî Âbid ve Benî Âiz kabileleriyle ilgili açıklamaları dolayısıyla "ifadesinin zayıflığı ve güçsüzlüğünden ilmi derecesinin düşüklüğü gizlenmiyor" şeklinde tenkid eder.[1468] Yine ensâbla ilgili başka bir bahiste de "maksadını hâsıl etmeyen, meramını anlatmayan, kusurlu ve sözü uzatan bir yorum" şeklinde eleştirir.[1469]

Moğultay'ın, Süheylî'yi tashih ettiği hususlardan birisi de hadisle istidlalleridir.[1470] Örneğin, Mu'az'dan rivayet edilen "Rabbimi en güzel surette gördüm" hadisiyle istidlalini, lafzı birden çok tarikle rivayet edilmiş olsa da hepsi muzdarip ve münker olduğu, sahih olmadığı için doğru bulmamıştır.[1471] Başka bir örnekte Moğultay hadis usûlünün ıstılahlarına dayanarak Süheylî'yi eleştirmiş ve ilgili hadisle istidlalinin hatalı yanlarını göstermiştir. Süheylî, Hz. Peygamber'in Hz. Zeyneb'le evliliği konusunda İbn İshâk'ın verdiği senedi sahih olan hadise muârız olarak, fakihlere

[1466] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1296. Sıbt İbnü'l-Acemî'nin şerhinde de ıstılahların doğru kullanımına ve izahına dair bir özen hissedilmektedir. Ancak ne bu hassasiyetin derecesi ne de üslubu, Moğultay b. Kılıç'la kıyaslanabilecek düzeyde değildir. Sıbt İbnü'l-Acemî'nin açıklama ve düzeltmelerinde çok daha mutedil bir üslup tercih ettiği rahatlıkla söylenebilir. Bazı örnekler için bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibras*, I, 18, 170.

[1467] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 788-789. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 1191.

[1468] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 943-944.

[1469] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1349.

[1470] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 252, 446-447, 720, 725; II, 763, 773, 799, 993, 1063, 1064-1065, 1153-1154, 1172, 1269, 1327.

[1471] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 725.

dayanarak başka bir hadis rivayet etmiştir. Moğultay ise iki hadis arasında; Süheylî'nin rivayet ettiğinde iki büyük illet olduğundan dolayı eşitlik olmadığı gerekçesiyle muâraza olamayacağını belirtmiştir. Zira fıkıh usûlünün önemli kavramlarından muâraza veya teâruz, iki eşit delilden her birinin, diğerinin hükmüne mani olacak şekilde karşı karşıya gelmesidir. Süheylî'nin İbn İshâk'ın rivayet ettiği hadis için "senedi daha sahih olsa da hiçbir fakih bu hadisten bahsetmemiştir" ifadesini de aksine bazı fakihlerin bu hadisi konu ettiğini gösterdikten sonra "Hadisin sahihliği veya zayıflığı fukahanın ameliyle belirlenmez, muhaddisin hadisin senedine ve metnine bakarak karar vermesiyle olur. Bu fukahanın değil hadis âlimlerinin usûlüdür" diyerek reddetmiştir.[1472] Ancak bazı durumlarda Moğultay'ın ıstılahlara dayanarak yaptığı eleştirilerinde isabetsiz olduğu görülmektedir. Bu durumlardan biri, Zâtü's-Selâsil gazvesiyle ilgili bahiste Süheylî'nin "Kurt hadisi meşhurdur" demesi üzerine yaptığı eleştiridir. Öncelikle ilgili hadisin İbnü'l-Cevzî tarafından uydurma olduğunun tespit edildiğini belirtip "belki de uydurmalığı ile meşhur olmuştur" şeklinde müstehzi bir yorum yapar. Ardından bir hadis ıstılahı olarak meşhur hadisin tanımını yapar.[1473] Ancak Süheylî'nin meşhur olarak nitelendirdiği Moğultay'ın aktardığı gibi kurtla konuşma hadisesi değil bu konudaki şiirdir. Dolayısıyla meşhur ifadesini bir hadis ıstılahı olarak kullanmadığı ve Moğultay'ın eleştirisinde haksız olduğu aşikârdır.[1474]

Aynı şekilde Süheylî'nin şiirle istişhadlarını da çoğu zaman şairine nisbeti, tarihsel bağlamının uyuşmaması veya istişhad için uygun olmaması gibi çeşitli açılardan sorunlu görmüş ve tashih etmiştir.[1475] Süheylî'nin Şâme ve Tufeyl'in su kaynağı olduğu görüşünü kuvvetlendirmek için delil getirdiği Küseyyir'e ait beyitle ilgili itiraz ve tashihleri bu duruma örnek olarak zikredilebilir. Birincisi Süheylî şiiri olduğundan farklı rivayet etmiştir. İkincisi beyitteki "habt" kelimesine karşılık verdiği anlam da yanlıştır. Son olarak Süheylî'nin rivayet ettiği şekil ve kelimeye verdiği anlam doğru kabul edilse bile istediği manaya delil olması mümkün değildir.[1476] Başka bir örnekte ise iki açıdan itiraz eder. Umre kelimesinin anlamıyla ilgili el-A'şâ'dan zikrettiği bu beyit için

[1472] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 953-954.Muâraza veya teâruz kavramı hakkında bkz. Şükrü Özen, "Teâruz", *DİA*, XL, 208-211.
[1473] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1408.
[1474] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, IV, 432.
[1475] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 81-82, 173, 303-304, 310, 316-317, 318, 337, 420-422, 463-466, 547-548, 577-579, 581, 705; II, 826, 843, 894, 936, 946, 1014-1015, 1194, 1212, 1297, 1320-1321, 1377, 1378.
[1476] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 878-879.

öncelikle "Edebî ıstılah olarak el-A'şâ dendiğinde akla gelen kişi ile Süheylî'nin şiirini inşad ettiği el-A'şâ aynı kişi değildir" diyerek iki şairin de isimlerini ve künyelerini verir. İkinci husus ise beyitteki bir kelimenin zaptı/okunuşu ile ilgilidir. Uzun bir kasidede yer alan bu beyti, şairin divanının birden çok nüshasında gördüğünü belirterek Süheylî'nin hata yaptığını iddia eder. Bu kasideyi şairin divanından değil başka bir kitaptan nakletmiş olabileceğini, zira kasideyi görmüş olsaydı kendisi gibi nakleceğini de vurgular.[1477]

Moğultay'ın şimdiye kadar örneklendirdiğimiz tenkid ve tashihlerinin yanında tenkitlerinde hatalı olduğu durumlar da söz konusudur.[1478] Bu çoğunlukla tenkit etme konusunda aşırı denilebilecek bir tutum içerisinde olmasından kaynaklanmaktadır. Bazen kullandığı nüshalardan kaynaklandığını düşündürecek hatalar da yapmıştır. *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün birden çok nüshasını kullandığına yeri geldikçe işaret etmesi,[1479] kendisinin de bu ihtimali göz önünde bulundurduğunu gösterir. Süheylî'nin bir isimdeki hatası için "müstensih hatası olabilir. Zira hatasız bir nüsha gördüm" demesi de bu görüşü desteklemektedir. Ancak bu tedbir hataya düşmesinin önüne geçememiştir.

Süheylî'yi, İbn İshâk'ın Abdullah b. Zeyd b. Sa'lebe şeklinde verdiği neseb bilgisini "ensâb âlimlerinin çoğu da böyle diyor" diyerek onayladığı için eleştirirken hataya düşmüştür. Moğultay, "bu rivayeti tek bir kişi zikretmiş, nasıl ensâb âlimlerinin çoğu diye nitelendirir" şeklinde itiraz eder.[1480] Ancak Süheylî, İbn İshâk'ın rivayeti için değil Moğultay'ın da tercih ettiği diğer rivayet için bu yorumu yapmıştır.[1481] Dolayısıyla Moğultay'ın eleştirisi yersizdir; farklı bir sebebi yoksa kullandığı nüsha ile ilgili bir problem olsa gerektir; zira metnin ilgili bölümünün tamamını görmemiş veya görmezden gelmiş demektir.

Moğultay'ın bazı değerlendirmelerinin, farklı bir bakış ve anlayışın neticesi oldukları için ayrıca ele alınması daha uygun görünmektedir. Bunlar sarih birer hata olarak Süheylî'nin hanesine yazılamayacak durumlar olmakla birlikte Moğultay'ın kendine has yaklaşımını ortaya koyması hasebiyle önemlidir. Bunlardan ilki Hz.

[1477] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1256-1257.
[1478] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 123-124, 577, 579, 623; II, 896, 996, 1295, 1392.
[1479] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 720.
[1480] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 819.
[1481] es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, II, 411.

Peygamber'in (sav) câhiliye kötülüklerinden korunmasıyla ilgili Süheylî'nin rivayetleri telfik etmek için iki defa gerçekleşmiş olabileceğine dair yaklaşımına itiraz ederken "Hz. Peygamber'e (sav) bir şey iki defa emredilmez" şeklindeki değerlendirmesidir.[1482] Bir başka örnekte Süheylî'yi sahabeden Ebû Neyzer'i, "Hz. Ali'nin kölesi" diye nitelendirdiği için şöyle eleştirir: "Onu Hz. Peygamber'e (sav) sahabî oluşuyla tarif etmek daha âlâ olurdu".[1483] es-Süheylî'yi, Hz. Fâtıma'nın faziletlerinden biri olarak Mehdî'nin onun soyundan geleceğine dair bir rivayet naklettiği için eleştirir ve bu değerlendirmeyi mânâsız bulur: "Asıl Mehdî için Hz. Fâtıma soyundan gelmek bir şereftir".[1484] Süheylî'nin, Hendek gazvesine Hassan b. Sâbit'in neden katılmadığıyla ilgili "Hasta olmalı, korkak olsaydı şairler onu bu hususta hicvederdi" şeklindeki yorumuna, Moğultay kaynaklardaki çeşitli değerlendirmelere dayanarak çekince koyar. Kendi yorumu ise "Hassân'ın hicvedilmemesi delâil-i nübüvve olarak değerlendirilmeli, onun kıymeti peygamber şairi olmasındandır" şeklindedir.[1485]

IV. RİVAYETLERİN TEZYİDİ

Moğultay'ın b. Kılıç'ın hâşiyesinde, İbn İshâk, İbn Hişâm ve Süheylî'nin değinmediği ilave bilgi ve değerlendirmelere yer verdiği görülmektedir. Hâşiyede ciddi bir yekûn tutan ve tezyid olarak ifade ettiğimiz bu türden ilave bilgi ve değerlendirmelerin bir kısmı, doğrudan siyer konuları ile delâil türünden rivayetlere ilaveler iken bir kısmı da hadis ve ricâl bilgisi, kişiler ve mekânlarla ilgili bilgiler, şiirler, şairleri ve şiirlerin tarihsel bağlamları, kaynaklardaki konularla ilgili bilgi ve yorumların tartışılması şeklinde genel olarak tasnif edebileceğimiz dolaylı ziyadelerdir. Nitekim Moğultay, Kureyş isimlendirmesiyle ilgili bahiste "Kureyş isimlendirmesi hususunda o ikisinin -yani İbn Hişâm ve Süheylî'nin- zikrettikleri dışında sözler de vardır" diyerek sırasıyla Vâkıdî, el-Müberred, İbnü'l-Enbârî, ez-Zeccâcî, Ebû Ömer ez-Zâhid ve diğerlerinden konuyla ilgili rivayetleri nakleder.[1486] Moğultay'ın yaklaşık iki sayfa süren bu ilave rivayetleri verirken özellikle İbn Hişâm ve Süheylî'nin

[1482] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 445.
[1483] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 660.
[1484] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 550-551.
[1485] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1170-1171.
[1486] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 283-285.

zikretmediği rivayetler olduğunu açıkça dile getirip ondan sonra rivayet nakillerine geçmesi bizim için hâşiye usûlündeki tezyide dair önemli bir göstergedir.

Moğultay'ın muhaddis kimliği, İbn İshâk, İbn Hişâm ve Süheylî'nin metinlerini tartışırken olduğu kadar yaptığı ilavelerle bu metinleri zenginleştirirken de hissedilmektedir. Hâşiyede bu metinlerde zikredilen hadislerden bazılarının varyantlarını rivayet etmenin ötesinde ele alınan konuyla doğrudan veya dolaylı olarak ilgili farklı hadisler rivayet etmiştir.[1487]

Hadis alanında metinsel zenginleştirmenin yanı sıra rivayet edilen hadislerin tahrici de Moğultay için son derece önemli bir hususdur. Hadislerin senedlerini değerlendirip özelliklerini dile getirmiştir. Tahric ettiği hadislerin kahir ekseriyeti İbn İshâk'ın, bir kısmı da İbn Hişâm'ın rivayet ettiği hadislerdir.[1488] Süheylî'nin veya bizzat kendisinin rivayet ettiği hadisi değerlendirdiği de nadirattan olmakla birlikte vâkîdir.[1489]

Moğultay'ın eserlerini incelerken vardığımız neticelerden birisi, ensâb âlimliğinin yanı sıra hadis alanında da özellikle ricâl ilminde temayüz ettiğidir. Bu özelliğinin hâşiyeye de yansıdığı rahatlıkla söylenebilir. Zira Moğultay'ın yaptığı ilavelerin yaklaşık üçte birlik kısmını, bir şekilde ismi geçen kişilerle ilgili verdiği bilgiler oluşturmaktadır. Bunların bir kısmı Süheylî'nin de şerhte söz konusu edip haklarında bilgi verdiği kişiler olmakla birlikte Moğultay, bu kişileri Süheylî'nin verdiği bilgilerle hiçbir ilinti kurmadan ve onun zikretmediği hususlara değinerek anlattığı için, söz konusu bilgileri Süheylî'yi ikmal değil de ilave olarak değerlendirmek daha uygun görünmektedir. Örneğin şair İbn Kays er-Rukayyât hakkında bilgi verirken lakabı ve güvenilirliği üzerinde durur.[1490] Aslında Süheylî de bu ve benzeri açıklamalara yer vermiştir. Ancak Moğultay verdiği bilgileri tek tek kaynaklandırma ve özellikte cerh-tadil konusunda açıklamalarını daha ileriye götürür. Süheylî'nin açıklamalarına hiçbir

[1487] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 80, 86, 113, 279, 358, 373-375, 396-397, 664, 687-688, 709; II, 770, 1277, 1335.
[1488] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 84-85, 85-86, 220, 260, 261, 323, 336, 395, 505, 554, 667-668; II, 758, 762-763, 806, 845-846, 866, 879, 890-891, 903, 915, 917, 922, 923, 928, 944, 953, 1050, 1075, 1076, 1084, 1154-1155, 1157, 1169, 1175, 1207, 1274, 1302, 1338, 1368, 1381, 1386, 1388, 1392, 1405-1406.
[1489] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 375, 379, 397.
[1490] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 240-242.

atıfta bulunmaması, Süheylî'nin bu konuyu ele almadığı intibaı oluştursa da *er-Ravzü'l-Ünüf*'ün ilgili kısımları kontrol edildiğinde bunun bir yanılgı olduğu anlaşılmaktadır.[1491]

Moğultay'ın hakkında bilgi verdiği kişilerin başında raviler gelmektedir. Gerek İbn İshâk gerekse İbn Hişâm'ın naklettiği hadislerin senedlerinde geçen raviler söz konusu edilip, bu kişiler hadis ilmi usûlünce değerlendirilmiş, yani cerh-tadil edilmiştir.[1492]

Moğultay'ın tanıttığı kişilerden diğer bir grubu şiir ravileri oluşturur. Moğultay, bu gruptaki kişileri de tanıtır ve rivayet açısından güvenilir olup olmadıklarını değerlendirir. Bunlar büyük oranda İbn Hişâm'ın kendisinden şiir naklettiği ravilerdir.[1493]

Şiir ravileri yanında bizzat şairleri hakkında da bilgi vermiştir. Verdiği bilgilerin mahiyeti şaire ve bağlama göre değişmekle birlikte bir fikir vermesi açısından örneğin şair el-Kümeyt hakkında bilgi verirken kim olduğunu, isminin iştikakını, anlamını, şiirine güvenilip güvenilmediğini ve hakkındaki değerlendirmeleri zikreder.[1494]

Bu saydığımız grupların dışında yeri geldikçe haklarında bilgi verdiği tarihî şahsiyetler de vardır. İbn Hişâm'ın Ensârın nesebini anlatırken ismini zikrettiği Mâzin, Sanem olarak bilinen Sa'lebe, Hârise, Âmir ve oğlu Amr hakkında bilgi vermesi bu duruma örnek verilebilir.[1495] Bazen bu ilavelere neden ihtiyaç duyduğunu da dile getirmiştir. Örneğin Rabî'a b. Nasr'la ilgili İbn İshâk'ın verdiği bilgilerin, onun hangi

---

[1491] Şair İbn Kays er-Rukayyât için bkz. es-Süheylî, *er-Ravzü'l-Ünüf*, I, 236.

[1492] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 127-130, 174-175, 176-177, 177-178, 189, 217, 221, 260-261, 297, 298, 323, 328, 342, 342-343, 346-347, 378, 379, 380, 416, 441, 447-448, 469-470, 472-473, 525, 526, 546, 554, 614, 638, 639, 660-661; II, 742, 743-744, 746, 759, 762, 783, 813, 869, 910, 933, 934, 939, 1041, 1050, 1054-1055, 1077, 1079, 1086, 1260, 1263-1264, 1278, 1283-1284, 1287, 1290, 1302, 1334, 1339
1350, 1373, 1407, 1415, 1419-1420.

[1493] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 95-96, 96-102, 102-105.

[1494] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 219-220. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 105-107, 168-170, 186-187, 213-214, 216, 217-218, 220, 223-224, 227-228, 236, 236-239, 253, 269, 280-281, 285-286, 287, 300, 305-306, 306-307, 328, 331-332, 332-333, 333-334, 353-354, 360-361, 451, 452,478-479, 544-545, 625, 635-636, 637-638; II, 852, 860-861, 863-864, 905, 998.

[1495] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107-109. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 89, 113-115, 122-123, 135-140, 143, 159, 170-171, 171-172, 175, 184-186, 192, 201, 223, 231, 240, 257-259, 275-277, 294, 301, 302-303, 304-305, 313-314, 315, 333, 342, 343, 344, 347, 350, 353, 403, 471-472, 481-482, 483-484, 503-505, 510, 556, 562-563, 565-566, 571, 607, 629-631, 642-643, 645, 662, 684, 689-690, 705-706; II, 743, 757, 771, 946, 947-948, 970-998, 1053-1054, 1059, 1073, 1074, 1173, 1181, 1182-1184, 1186-1187, 1283, 1334, 1336, 1346-1347, 1391, 1398, 1399, 1400-1401, 1403, 1408.

dönem hüküm sürdüğü sorusuna cevap teşkil etmediğini belirterek yine İbn İshâk'tan gelen bir rivayete dayanarak zamansal konumlandırmayı sağlayacak şekilde hakkında bilgi verir ve Hassân Zînüvâs'tan önce hüküm sürdüğünü belirtir.[1496]

Moğultay'ın tezyid şeklinde nitelendirdiğimiz şerhin üzerine yaptığı ilaveler arasında mekân isimlerinin açıklanması, bulundukları konum, coğrafî özellikleri ve tarihsel gelişimleri hakkında bilgi verilmesi de söz konusudur. Süheylî'nin bir sebepten açıklamadığı veya sadece değinip geçtiği yerler, Moğultay tarafından ele alınıp büyük oranda coğrafya, tarih ve sözlük türü kaynaklardan istifade edilerek anlatılmıştır. Örneğin; Süheylî'nin daha çok tarihsel boyutuyla genişçe yer verdiği Ebrehe'nin yaptırdığı kilise olan Kulleys hakkında Moğultay, ismin okunuşuna ve bunun eski bir Yemen sarayı olduğuna dair bir rivayeti zikretmek şeklinde ilave yapar.[1497]

İbn İshâk veya İbn Hişâm'ın verdiği şiirlerin, öncesi ve sonrasını, bazen yer aldığı kasidenin tamamını veya farklı rivayetlerini nakleden[1498] Moğultay, çoğunlukla rivayeti nakletmekle kalmayıp şiirin daha iyi anlaşılması için zamansal ve mekânsal çerçevesini belirleyerek hangi tarihsel bağlamda inşad edildiğini izah etmiştir.[1499] Ayrıca İbn İshâk ve İbn Hişâm'ın yer vermediği, siyer konularıyla ilişkili farklı şiirlere nadiren de olsa yer vermiştir.[1500] Süheylî'nin şerhinde, siyerdeki şiirlerin şairlerine nisbeti ve kelime anlamları açısından izaha ihtiyaç duyulanların izah edilmesi dışında bir çaba görülmezken Moğultay'ın bunu bir adım ileriye taşıdığı rahatlıkla söylenebilir.

Moğultay, hâşiyesinde sadece İbn İshâk, İbn Hişâm ve Süheylî'nin metinleriyle sınırlı kalmamış, konularla ilgili diğer kaynaklardaki bilgileri de yeri geldikçe tartışmıştır. Diğer kaynaklar derken kastedilen sadece siyer kaynakları değildir. Bu, bir kelimenin anlamı tartışılırken sözlükler olabildiği gibi şiirin nispeti tartışılırken şairler

[1496] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 157.
[1497] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 198-199. Benzer bir örnek için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, 92-94, 130-134, 178, 190, 222-223, 247, 250, 272-274, 281-282, 292, 296-297, 322, 323-325, 335, 338, 356-357, 512-513, 728-729; II, 741, 799-800, 806-808, 827, 877, 901, 1158, 1176, 1226, 1300, 1377, 1410.
[1498] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 144-145, 169-170, 189, 190, 215, 218-219, 225, 239, 242-245, 253-254, 271, 277, 305, 308, 574-576, 608-609, 618-619, 620, 634-635, 636-637, 680-681, 693-694, 702-703, 713-714; II, 741, 825-826, 836-837, 842, 848-849, 861, 864, 999-1001, 1002-1003, 1011-1012, 1056-1057, 1121-1123, 1141-1143, 1176, 1257-1258, 1339-1340.
[1499] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 144-145, 163-164, 248-249, 289-290, 289-299, 307-308, 329-330, 336-337, 351, 541-542, 545-546, 634, 679-680; II, 840-841, 842-843, 845, 866-867, 1002, 1079, 1080-1082, 1123-1124, 1178-1181, 1184-1186, 1238, 1253-1254, 1294-1295, 1328-1329.
[1500] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 212-213, 703-704.

ve divanları veya edebiyat antolojileri, hadisle ilgili bir konuysa hadis kaynakları şeklinde konuya göre değişen bir çeşitlilik arzetmektedir. Kesin bir dille reddettiği bilgi ve yorumlar olduğu gibi farklı kaynaklardan rivayetleri ve yaklaşımları söz konusu ederek tartışmakla yetindiği durumlara da rastlanmaktadır. Değerlendirmelerinde çoğunlukla kendi tercihini belli edecek şekilde ifadeler kullandığı görülmektedir.

Kaynaklardan nakledip kesin bir şekilde reddettiği rivayetlere, bir şiirin nisbetiyle ilgili tartışma misal getirilebilir. el-Müberred tarafından bir beytin Ebû Duâb'a isnad edilmesini vehim olarak değerlendiren Moğultay, bildiği kadarıyla onun hiçbir ravisinin bu beyti ondan rivayet etmediğini, aksine bu beytin babası Mâme el-İyâdî'ye ait olduğunun çeşitli rivayetlerde zikredildiğini ifade eder.[1501]

Tartıştığı rivayetleri kesin bir dille reddederken daha önce de sıklıkla kullandığına işaret ettiğimiz "doğru değil (غير جيد)" ifadesi öne çıkmaktadır. Örneğin Uhud gazvesinde Hz. Peygamber'in (sav) rehberinin Selh b. Ebû Hasme olduğunu söyleyen Ebû Hâtim İbn Hibbân'a "doğru değil" diyerek itiraz eden Moğultay, Selh b. Ebû Hasme'nin yaşının küçüklüğünü delil olarak gösterir. Ancak pek çok nüshaya bakmış olmakla birlikte, nüshadan isim düşmüş olması ihtimalini de dile getirir.[1502] İsrâ'nın zamanıyla ilgili tartışmalarda Kâdî İyâz'ın "İhtilaf yoktur. Hatice, farz olduktan sonra namaz kıldı" sözünü zan olarak değerlendirmesinde olduğu gibi bazen de "iddia etti (زعم)" ifadesini kullanır. Hz. Hatice'nin namaz farz kılınmadan önce vefat ettiğine dair rivayeti delil getirir.[1503] Aynı amaçla "yanıldı (غلط)" ifadesini de kullanmıştır.[1504]

Kaynaklardaki konu ile ilgili rivayetlerin bir kısmını ise tartışmış, tutarsızlıklarına veya diğer rivayetlerle uyuşmazlığına işaret etmiş, bazı durumlarda kendi tercihlerini de belli etmiştir. Hz. Peygamber'in (sav) yazı yazıp yazmadığıyla ilgili uzunca bahis buna örnek olarak zikredilebilir. Rıdvan biatı söz konusu edilirken Buhârî'nin *el-Câmiu's-Sahîh*'inden Hz. Peygamber'in (sav) yazı yazdığına dair bir hadisi naklederek pek çok farklı kaynağın bu konuyla ilgili naklettiği rivayetleri tartışır.

[1501] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 274-275.
[1502] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1047. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 126, 301, 310, 321-322, 416, 556, 593; II, 766-767, 964, 1124.
[1503] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 561-562. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 143, 162, 164, 186, 280, 288, 310, 321-322, 334-335, 372, 427, 451, 492, 717; II, 1329, 1381.
[1504] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 193.

Yaklaşık üç sayfa süren bu tartışma neticesinde kendi tercihini açık bir şekilde ifade etmez.[1505]

Bir diğer örnekte de sahabeden Maksem b. Becre'nin hicri 101 yılında vefat ettiğinde icma olduğunu söyleyen İbn Sa'd'ı, 80 yılında vefat ettiğine dair başka bir rivayetin varlığına işaretle "Bununla birlikte hangi icma!" diyerek eleştirdiği görülür.[1506]

Kaynaklardaki farklı rivayetleri tartışırken kendi tercihini beyan sadedinde kullandığı ifadeler, Süheylî'yi eleştirirken kullandıklarıyla aynıdır. Örneğin şair Dırâr b. el-Hattâb'ın vefat tarihine dair İbn Asâkir'in *Târîhu Dımaşk* adlı eserinde yer verdiği Ebû Ubeyde ile Şam fetihleri esnasında şehit olduğu rivayetini, Buhârî'nin *et-Târîhü'l-Evsat*'ındaki Ebû Bekir'in hilafeti esnasında vefat ettiği rivayetiyle reddeder.[1507] Red dışında "yaralıyor (يخدش)"[1508] ve özellikle de "bu konuda farklı görüşler var (فيه نظر)"[1509] ifadeleriyle kaynaklardaki farklı rivayetleri eleştiri konusu eder. Örneğin peygamberlik mührü hakkındaki bahiste, Kâdî Iyâz'ın mührün meleğin Hz. Peygamber'in (sav) göğsünü yarması olduğunu rivayet ettiğini nakleder. Bu rivayeti "üzerinde düşünülmeli" diyerek tartışmaya açar. Yarılmanın sırtta değil göğüste vuku bulduğunu İnşirah suresinin ilk ayetine ve "onun izi göğsünde belirgin bir çizgidir" anlamındaki hadise dayanarak dile getirdikten sonra göğsündeki yarılma izinin sırtına kadar uzandığına dair bir rivayet bulunmadığını da belirtir.[1510]

İsimlerin iştikakları,[1511] nasıl okundukları, anlamları ve neden bu isimlerin verildiği[1512] hususlarındaki ilavelerin yanında çoğunlukla şiirlerde geçen kelimelerin

[1505] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1250-1253. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 160, 290, 299, 307, 353, 410, 428-429, 451-452, 458, 527-528, 555, 610-611, 612, 649-650, 682-683; II, 744-745, 806-807, 808-809, 822-824, 869-870, 877, 907-908, 1200, 1213, 1266-1268, 1358.
[1506] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1373-1374.
[1507] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 216. Benzer örnekler için bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 231, 316, 406; II, 1281-1282.
[1508] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 484.
[1509] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 215-216, 251-252, 309-310, 553-554, 604, 607-608, 659; II, 972, 978, 1217, 1291, 1376, 1417-1418.
[1510] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 439-440.
[1511] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77-78, 111, 119-121, 139-140, 162, 178-179, 212, 460; II, 930-931.
[1512] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 142, 162, 167, 201-202, 212, 263, 291, 309, 312, 341, 392, 612-613, 636; II, 747, 930-931.

izahını yapar.[1513] Süheylî'nin de kısmen anlamlarını verdiği bu kelimeleri daha ayrıntılı ve Süheylî'nin aksine kelime öbeklerine toplu anlam vermek şeklinde değil de tek tek kelime anlamlarını vererek izah eder. Ayrıca Kur'an âyetleriyle ilgili tefsirlerden derleme bilgiler ve kıraat farkları[1514] ile ilave şiir rivayetleri[1515] de söz konusudur.

A. Mübtede

Moğultay'ın ilave bilgi verdiği siyerle ilgili konuların bir kısmı Hz. Peygamber'in (sav) risalet görevi öncesi dönemde meydana gelen ve İbn İshâk'ın tasnifinde *Mübtede* bölümüne giren konulardadır. Örneğin Uhdûd ashabıyla ilgili Burûc suresi 4. âyeti ele alırken Kur'ân-ı Kerim'de anlatılan bu olay dışında kuyular kazılarak insanların bu kuyularda yanan ateşe atılarak cezalandırılması usûlünün İslâm döneminde Hz. Ali zamanında yaşandığını rivayet eder. Moğultay'ın Ukaylî'den (322/934), zamanımıza gelip gelmediği bilinmeyen *Kitâbü's-Sahâbe* adlı eserinden naklettiği rivayete göre, Hz. Ali kendisine gelip rableri olduğunu söyleyen bir grubu bu şekilde cezalandırmıştır. Buhârî'nin *Sahîh*'inde mürtedlerin cezalandırılması bahsinde bu rivayet yer almaktadır.[1516] Hz. Ali ile ilgili rivayetin ardından İslâm döneminde Hâlid b. Velid'in irtidat hareketlerine karşı Buzâha'da bu ceza şeklini uyguladığı, ayrıca Ömer b. Abdülaziz zamanında Rum diyarına gönderilen bir seriyyedeki Müslümanlardan esir düşüp Hristiyan olmayı kabul etmeyenler için kuyular kazıldığına dair rivayetleri nakletmiştir.[1517]

Medine'ye saldıran Yemen melikinin kim olduğu, saldırma amacı ve hâsıl olan netice;[1518] Kâbe'nin ilk defa kim tarafından hangi kumaşla giydirildiği;[1519] nesîyi ilk defa uygulayanlar hakkında farklı kaynaklardan farklı rivayetler;[1520] Zemzem hakkında

[1513] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 221, 231-232, 234-235, 239, 295, 339-340, 341, 357-360, 390, 416-417, 422-436, 481, 491, 509-513, 519-520, 527, 542-543, 564-565, 580-581, 586-587, 593-600, 642, 660, 674-676, 695-698, 732; II, 773, 790-791, 815, 849, 853-854, 882-883, 913-914, 937, 950-951, 956, 1020-1027, 1042-1044, 1101-1113, 1114, 1149-1150, 1190, 1201-1203, 1221-1222, 1255, 1262, 1291-1292, 1304-1305, 1334, 1395-1397, 1403, 1409, 1410.
[1514] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 179-183, 202-212, 214, 226-227, 544, 614, 633, 635, 709; II, 844, 1084, 1087.
[1515] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 370, 390-392; II, 1218-1220.
[1516] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 183-184.
[1517] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184-186.
[1518] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 164-165.
[1519] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 165-166.
[1520] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 199-200.

bilgi; isimleri, suyun çıkarılması;[1521] Hâşim'in kavmine izzet ve ikramı;[1522] Araplarda vaadedilen ilk diyet;[1523] Yevmu Zî-Neceb[1524] gibi siyerle ilintili konuların yanı sıra doğrudan Hz. Peygamber'in (sav) ailesi, doğumu, çocukluk ve gençlik yıllarıyla ilgili hususlarda eklemeler yapmıştır.

Hz. Peygamber'in (sav) doğum tarihiyle ilgili ihtilaflı rivayetler siyerle ilgili ilavelerinin en uzun ve en önemlilerindendir. Bu konudaki ihtilaflı rivayetlerin sadece en meşhurlarını vermekle yetinen Süheylî'nin aksine Moğultay bütün rivayetleri nakletmiş ve neticede bu rivayetlerle, Hz. Peygamber'in (sav) fil yılında doğduğuna dair icma olduğu görüşünün cerh edildiğini belirtir.[1525] Hemen ardından babası Abdullah'ın vefatı esnasında kaç yaşında olduğuna dair ihtilaflı rivayetlere geçer.[1526] Aynı şekilde annesi vefat ettiğinde Hz. Peygamber'in (sav) yaşı, annesinin kabrinin yeri, öldükten sonra kendisine iman edip etmediği konusundaki rivayetlere yer verir.[1527]

Moğultay, peygamber mührüyle ilgili rivayetler de nakleder. Ancak bunlar Süheylî'nin verdiği rivayetleri daha ayrıntılandıran rivayetler olup aslında yeni bir şey söylemediği görülmektedir.[1528]

Hz. Peygamber'in (sav) Hz. Hatice'nin mallarıyla Şam yolculuğu ve Rahib Bahira'yla mülakatı, bunun üzerine Hz. Hatice'nin onunla evlenmek istemesi;[1529] Hz. Peygamber (sav) ve Hz. Hatice'nin evlendiklerindeki yaşları;[1530] Hz. Peygamber'in (sav) oğlu Kâsım'ın vefatı ve bu esnadaki yaşı[1531] da ayrıntılı olarak rivayet edilmiştir.

İlave bilgi verilen bir diğer konu Kâbe'nin yeniden inşasıdır. Bu hususta çeşitli bilgiler arasında Kâbe'nin tamirinde fil çalıştırıldığına dair rivayet için "onda bir

[1521] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 319-320.
[1522] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 351-352.
[1523] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 366-367.
[1524] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 482-483.
[1525] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 380-388.
[1526] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 389-390.
[1527] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 411.
[1528] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 438-439.
[1529] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 455-456.
[1530] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 460-461.
[1531] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 466-467.

gariplik var, doğrusunu Allah bilir" diyerek değerlendirmede bulunur.[1532] "Daha garibi" ise Hz. Peygamber'in (sav) o esnada on beş yaşında olduğuna dair rivayettir.[1533]

B. Meb'as

Meb'as bölümünde de Cibril ismi;[1534] Burak hakkında bilgi;[1535] Muaviye'nin ashâb-ı kehfi araştırmak üzere bir grup gönderdiği ve onların mağarada şiddetli bir rüzgâr görmeleri üzerine gerisin geri dönmeleri;[1536] Bilal'in azab görmesi;[1537] çeşitli ülkelerin meliklerinin lakapları;[1538] Hz. Osman'ın Hz. Peygamber'in (sav) kızlarından çocuğu olup olmadığı;[1539] Ukbe b. Ebî Mu'ayt'ın Hz. Peygamber'e (sav) yaptıkları dolayısıyla başına gelenler;[1540] et-Tufeyl b. Amr'ın Müslüman olması;[1541] Kıptîler hakkında bilgiler;[1542] Neccâr kabilesi hakkında bilgi;[1543] Yevmu Büâs, ismin okunuşu ve hakkında bilgi;[1544] Ebû Kebşe'nin kim olduğuyla ilgili ilave rivayet[1545] ve Hicretin tarih başlangıcı olarak kabulü[1546] şeklinde tamamlayıcı konularla ilgili ilave bilgilerin yanında doğrudan Hz. Peygamber'in (sav) hayatıyla ilgili konularda da ziyadeler vardır. Vahyin başlangıcıyla ilgili zamansal ihtilaflara dair rivayetler;[1547] Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetten önce ibadet edip etmediği;[1548] Garânik vak'asının ne zaman gerçekleştiği ve ilgili kişiler;[1549] Boykotla ilgili farklı bir rivayet;[1550] Hz. Peygamber'in (sav) yatağına oğullarından birinin yatmasını emredenin Ebû Tâlib olduğuna dair rivayet;[1551] Ebû Tâlib'in vefatı ile Hz. Hatice'nin vefatı arasında geçen süreye dair farklı rivayetler;[1552] Mirac'ın ne zaman vukû bulduğuyla ilgili ziyade rivayetler;[1553] Hz.

[1532] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 474-479.
[1533] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 476.
[1534] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 534-535.
[1535] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 560-561.
[1536] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 661-662.
[1537] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 640.
[1538] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 643-645.
[1539] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 645.
[1540] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 681-682.
[1541] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 698-700.
[1542] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 731-732.
[1543] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 777.
[1544] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 744-745.
[1545] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 791-792.
[1546] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 810-811.
[1547] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 521-522.
[1548] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 527-528.
[1549] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 670.
[1550] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 692.
[1551] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 692.
[1552] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 694.

Hatice'nin vefatı, Mirac ve namaz arasındaki tarihsel ilişkiye dair rivayetler;[1554] İsrâ gecesinde olanlarla ilgili ziyade rivayetler;[1555] şeytanın, ensardan Müslüman olanları Kureyşli müşriklere haber vermesi ve Kureyşliler'le Medineliler arasındaki görüşme;[1556] Hicret esnasında yaşananlar ve Hz. Ali'nin rolü;[1557] Sevr mağarasında kalış süreleri ve Medine'ye varış;[1558] Mescidin inşa edildiği yerin kimden nasıl satın alındığına dair ziyade rivayetler;[1559] Müslüman olan Yahudiler'e dair ziyade rivayetler;[1560] Kıblenin değişmesiyle ilgili ziyade rivayetler[1561] bu bölümün siyerle ilgili ek bilgi ve rivayetler verilen konularıdır.

C. Megâzî

Moğultay'ın megâzî konularıyla ilgili rivayetlere ilaveleri, gazve ve seriyyenin adı, ne zaman nereye yapıldığı, sancağın kimde olduğu, katılanların sayısı ve kimlikleri, Medine'de kimin görevli olarak bırakıldığı, nedeni ve önemi, şehit olanların kimlikleri gibi hususlardadır. Hemen her gazve hakkında bu bilgilerin tamamlanmaya çalışıldığı görülmektedir. Veddân gazvesi;[1562] Buvât gazvesi;[1563] Uşeyre gazvesi;[1564] Sa'd b. Ebî Vakkas seriyyesi;[1565] Safvan gazvesi;[1566] Bedr gazvesi;[1567] Karkaratu'l-Küdr gazvesi;[1568] Sevik gazvesi;[1569] Zûemer gazvesi;[1570] Benî Kaynuka gazvesi;[1571] Zeyd b. Hârise seriyyesi;[1572] Uhud gazvesi;[1573] Hamraü'l-Esed gazvesi;[1574] Recî' Vak'ası;[1575]

[1553] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 716-717.
[1554] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 717.
[1555] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 723.
[1556] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 748-749.
[1557] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 796-798.
[1558] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 802-809
[1559] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 814.
[1560] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 830-833.
[1561] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 854-860.
[1562] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 880.
[1563] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 888-889.
[1564] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 890.
[1565] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 892-893.
[1566] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 894-895.
[1567] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 897.
[1568] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1028.
[1569] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1029-1030.
[1570] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1035.
[1571] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1036.
[1572] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1037.
[1573] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1045, 1089-1092.
[1574] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1089.
[1575] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1115-1116.

Bi'r Ma'ûne faciası;[1576] Benî Nadir gazvesi;[1577] Zâtu'r-Rikâ' gazvesi;[1578] Dûmetü'l-Cendel gazvesi;[1579] Hendek gazvesi;[1580] Benî Kurayza gazvesi;[1581] Benî Lihyan gazvesi;[1582] Zûkared gazvesi;[1583] Hudeybiye;[1584] Hayber gazvesi;[1585] Mûte gazvesi;[1586] Mekke'nin fethi;[1587] Hâlid b. Velîd seriyyesi;[1588] Huneyn;[1589] Tâif gazvesi;[1590] Tebük gazvesi[1591] ve Zatü's-Selâsil seriyyesi[1592] ilavelerle zenginleştirilen gazve ve seriyyeler arasında yer almaktadır.

Bu bölümde hakkında ilave bilgiler verilen bir diğer husus Hz. Peygamber'in (sav) eşleri;[1593] İfk hadisesi[1594] ve vefatı[1595] ile kılıçları;[1596] zırhları[1597] ve eşyaları[1598] gibi silah, binek ve eşya türünden sahip olduklarıdır. Ayrıca Umretü'l-kaza'da Hz. Peygamber'i (sav) tıraş eden kişi;[1599] Hz. Peygamber'in (sav) Mekke'deki ikamet süresiyle ilgili ihtilaflı rivayetler;[1600] şehid edildiğinde cünub olup melekler tarafından yıkanan kişinin Hamza olduğuna dair rivayetler;[1601] Korku namazı;[1602] Sellâm b. Ebi'l-Hukayk'ın öldürülmesi;[1603] Rehâviyyûn;[1604] Tâif gazvesi esnasında ihticab emrinin gelmesi[1605] ve Heyetlerdeki bazı kişilerin nesebleri[1606] hakkında da ilaveler vardır.

[1576] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1127-1130.
[1577] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1134-1136.
[1578] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1151-1152.
[1579] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1164.
[1580] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1166-1168.
[1581] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1171-1172, 1186.
[1582] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1210.
[1583] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1235-1236.
[1584] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1239-1240.
[1585] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1259, 1281.
[1586] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II,1299, 1304, 1306.
[1587] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1308, 1310, 1326.
[1588] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1338.
[1589] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1353-1354, 1357-1358.
[1590] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1361, 1366-1367.
[1591] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1282-1283.
[1592] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1411.
[1593] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1412-1414.
[1594] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1235-1236.
[1595] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1415-1418.
[1596] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 966-967.
[1597] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 967.
[1598] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 968-970.
[1599] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1297.
[1600] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1341-1342.
[1601] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1056.
[1602] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1153.
[1603] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1204-1207.
[1604] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1290.
[1605] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1372-1373.
[1606] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1399.

D. Delâil ve Beşâret Haberleri

Moğultay b. Kılıç'ın hâşiyede yer verdiği ziyade rivayet ve yorumların önemli bir kısmı da delail türünden haberlerdir. Bu konuda müstakil bir eser yazmış olduğunu bildiğimiz Moğultay, yeri geldikçe, telif ettiği *Delâilü'n-Nübüvve* adlı eserine de atıflarda bulunmayı ve konunun ayrıntıları için bu eserine yönlendirmeyi ihmal etmemiştir. Bu tür haberlerdeki başvurduğu en önemli kaynakları Ebû Nu'aym, İbn Sa'd en-Nîsâbûrî, Beyhakî ve el-Harâitî gibi müelliflerin eserleridir.

Hz. Peygamber'in (sav) doğumunun öncesinde ve sonrasında, ehl-i kitap din adamlarının bir peygamber beklentisi içinde oldukları ve bunun işaretlerine dair topluluklarını bilinçlendirdikleri rivayetlere yansımıştır. Moğultay b. Kılıç'ın, peygamberliği müjdeleyici, beşaret türünden bu rivayetlere önem verdiği görülmektedir. Başta Yahudi ve Hristiyan din adamlarından haberler olmak üzere cinlerden ve gaibden gelen seslerle ilgili rivayetlerle de bu konuya oldukça geniş yer verdiği söylenebilir.

Beşâret konusundaki rivayetlere verdiği önem, Süheylî'ye yönelttiği bir eleştirisinde de açıkça görülmektedir. Daha önce de zikredildiği üzere, Süheylî'yi, Yahudi din adamlarının Hz. Peygamber'in (sav) sıfatlarıyla ilgili bilgisi konusunda sadece el-Vâkıdî'de en-Nu'mân es-Sebâî'den rivayet edilen haber varmış gibi ifade etmesini eleştirerek *Delâilü'n-Nübüvve* kitabına atıf yaparak ve sadece ilgili hadislere ravilerini zikretmek suretiyle işaret eder.[1607] Kaynak belirtmeksizin kırk iki rivayetin sıralandığı bu listede, işaret edilmekle yetinilen haberlerin kaynağı büyük oranda Ebû Nu'aym ve Beyhakî'nin delâil türünden eserleridir.

Moğultay'ın bu hususta ayrıntılı bir şekilde yaptığı ilavesi, iki Yahudi din adamının, Yemen melikinin Medine'ye saldırısı esnasında, melikin yanına gelip kendisine, Medine'ye saldırmamasını, buranın beklenen peygamberin hicret yeri olduğunu bildirmesine dair rivayet üzerinedir. Moğultay'ın verdiği rivayete göre Yemen meliki iki din adamının söylediklerini kendi kitabı olan Zebur'daki bilgilerle kıyaslamış ve ona uyduğunu görmüştür. Daha sonra Tevrat'taki bilgilerle Zebur'daki bilgileri karşılaştırmış ve yine birbiriyle uyumlu olduğunu görmüştür. Ardından onlara Hz.

[1607] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 538-541.

Peygamber'in (sav) sıfatlarını sıraladığı bir şiir inşad etmiştir. Şiiri de rivayet eden Moğultay, bu bilgiler için bir kaynak zikretmemiştir. Ancak hâşiyenin yazmasında, bu rivayetin hemen öncesinde yer alan bir silinme, gerek bilgilerin şerhle irtibatlarını kurma gerekse kaynak gösterme açısından kesin bir yargıya varma imkânını ortadan kaldırmaktadır.[1608]

Beşâret haberlerinin duyulduğu, yaygınlaştığı ve itibar edildiği iddiası taşıyan şu rivayet de hayli önemli bir ilavedir. İbn İshâk'ın *el-Mübtede'* eserinden naklen verdiği rivayette, Moğultay, Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'le (sav) evlenmek istemesinin nedeninin bu türden bir haber olduğunu anlatır. Rivayete göre Kureyş kadınlarının bir kutlama için toplandığı esnada bir Yahudi gelir ve onlara hitaben "Ey Kureyş kadınları, içinizden bir peygamber gönderilmesi çok yakındır. Hanginiz güç yetirirse onunla evlensin" der. Yahudi'nin bu sözü Hz. Hatice'nin gönlünde yer eder ve Hz. Peygamber'e (sav) kendi adına kervanını yönetme görevi verdiğinde, üzerindeki bir bulutun ona gölge ettiğini görerek Yahudi'nin bahsettiği peygamber olduğunu anlar ve onunla evlenmeye karar verir.[1609]

Hemen peşi sıra en-Nîsâbûrî'nin *Şerefü'l-Mustafâ*'sından naklettiği başka bir rivayette de Hz. Hatice'nin mallarıyla Hz. Peygamber'in (sav) Şam'a yolculuğu esnasında, Hz. Hatice'nin kölesi Meysere'nin şahit olduğu bazı beşaret izlerini efendisine anlatması nakledilir. Bunların başında Bahira'nın kendisinin peygamber olduğunu söylemesi, mührünü öpmesi ve şehadet getirmesi gelir. Hz. Hatice bu haberi duyunca gördüklerini gizli tutmasını emrederek Meysere'yi azat eder ve Hz. Peygamber'le (sav) evlenir.[1610] İbn Sa'd'dan naklettiği üçüncü bir rivayette ticaret için gittiği seferden dönen Hz. Peygamber (sav), elde edilen kârı haber vermek üzere Hz. Hatice'nin yanına gider. Bineğinin üzerinde yanına gelen Hz. Peygamber'in (sav) iki melek tarafından gölgelendiğini gören Hz. Hatice, yanındaki kadınlara onu gösterir. Onlar da bu duruma şaşırırlar. Meysere'ye de gördüğünü anlatan Hz. Hatice, yolculuk boyunca Meysere'nin de aynı duruma şahit olduğunu dinleyince Hz. Peygamber'le

[1608] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 164.
[1609] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 455.
[1610] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 456-457.

(sav) evlenmeye karar verir.[1611] Hz. Hatice'nin Hz. Peygamber'le (sav) evlenmek istemesinin gördüğü işaretler sonucu olduğuna dair son rivayette, Meysere, yolculukları boyunca Hz. Peygamber'in (sav) yiyecekleri bereketlendirmesine şahit olduğunu da haber verir. Hz. Hatice bizzat tecrübe etmek için yemek hazırlatıp Hz. Peygamber'i (sav) davet eder. Doyana kadar yendiği halde yemekten hiç eksilmediğini görür.[1612]

Beşâretle ilgili bir diğer haberde Varaka b. Nevfel'in kızkardeşi Ümmü Kıtâl bint Nevfel b. Esed'in Hz. Peygamber'in (sav) babası Abdullah'a söylediği şiiri İbn İshâk'ın Yûnus b. Bükeyr rivayetinden naklettikten sonra Beyhakî'den Peygamber'in sıfatlarını müjdeleyen bu şiirin inşadını mümkün kılan bilgi kaynağının Varaka olduğu değerlendirmesini zikreder.[1613] Varaka b. Nevfel'in Peygamber'in beşâretiyle ilgili haberlerine bu şekilde dolaylı olarak birisi daha eklenmiştir.

Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini müjdeleyen haber kaynaklarından biri de kâhinlerdir. Delâil türünden eserlerin önemli bir yekûnunu oluşturan bu haberler, Moğultay'ın da hâşiyede söz konusu ettiği bir husustur. Süheylî'yi İbn İshâk'ın naklettiklerine hiçbir ilave yapmadığı için eleştirerek yine *Delâilü'n-Nübüvve* eserine atıfla bu konuda otuzdan fazla haber olduğunu bildirir. Bunlardan otuz bir tane farklı habere yine sadece başlıklar şeklinde işaret ettiği görülmektedir.[1614] Çoğunlukla Ebû Nu'aym'ın *Delâil*'inde yer alan bu haberler için kaynak zikretmemiştir.

İbn İshâk'ın naklettiği Zeyd b. Amr'ın, İsmailoğulları içinde Abdulmuttalib oğullarından bir nebi beklediğine, ona iman ettiğine, eğer ömrü vefa etmezse kendisine selamının iletilmesine dair rivayetini ele alırken İbn Sa'd'ın naklettiği ve daha mütekâmil kabul ettiği halini nakleder. Bu şekliyle rivayette Zeyd b. Amr, gelecek peygamberin fiziksel özelliklerini de ayrıntılarıyla zikretmektedir. [1615]

Moğultay'ın naklettiği bir diğer habere göre, Yemen melikleri peygamberin doğumundan bin yıl önce Medine'ye geldiklerinde Hz. Peygamber (sav) için bir ev yapıp dört yüz âlimi Hz. Peygamber'in (sav) gelişini beklemek üzere şehirde bırakırlar.

[1611] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 459.
[1612] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 460.
[1613] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367-368.
[1614] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 499-501.
[1615] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 518.

Ev, ataları bu âlimlerden biri olan Ebû Eyyûb el-Ensârî'nin evidir. Moğultay'ın rivayeti naklettikten sonraki değerlendirmesi de ilginçtir: "Buna binaen Hz. Peygamber (sav) Medine'de kendi evine gelmiştir, başkasının evine değil. Vallahu âlem".[1616]

Peygamber'i müjdeleyen kişilerin haberlerinin yanında cinlerin, gaibden gelen "hâtif-havâtif" denilen seslerin ve rüyaların beşaretleri de hâşiyede söz konusu edilmiştir. Gaibden gelen bu seslerin genelde Hz. Peygamber'i (sav) veya etrafındakileri yönlendirmek gibi bir işlev icra ettiği görülmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) dedesi Abdulmuttalib ve babası Abdullah, rüyalarında Hz. Peygamber'in (sav) dedesi ve babası olacaklarına dair beşaret alırlar.[1617]Annesi Hz. Âmine hamile kaldığında, kendisine ümmetin efendisini doğuracağı bildirilerek doğum esnasında söylemesi gereken sözler öğretilir.[1618] Hz. Peygamber'in (sav) doğumu esnasında cinlerden gelen bir sesin doğan kişinin beklenen peygamber olduğunu müjdelediği rivayet edilir.[1619] Hz. Halime'nin Mekke'ye girişinde gaibden bir ses, Abdulmuttalib'e hitab ederek torununa sütanne olarak Halime'yi seçmesi gerektiğini bildirir. Şiir formunda nakledilen bu ses; "emin ve varlıkların en hayırlısı olan Muhammed'in Halime tarafından emzirilmesinin Cebbâr olanın kesin bir emri ve hükmü" olduğunu söyler.[1620] Aynı şekilde annesi Hz. Âmine'ye de üç gece üst üste rüyasında oğlu için sütanne olarak Benî Sa'd'dan, Benî Züeyb ailesinden birini seçmesi söylenmiştir.[1621] Hz. Âmine'nin vefatı esnasında cinlerin onun için yaktığı ağıtta da Medine'de minbere sahip peygamberin annesi olduğu haber verilmektedir.[1622] Bu haberlerin kaynakları da el-Beyhakî, Ebû Nu'aym ve el-Azefî'dir.

el-Harâitî'nin *Hevâtifü'l-Cinnân* eserinden naklettiği başka bir haberde de Ebrehe'nin ordusu Mekke'den döndükten sonra Necaşî'nin yanına gelen Varaka b. Nevfel ve Zeyd b. Amr İbn Tufeyl'e peygamberin özelliklerine sahip birinin doğup doğmadığını sorması ve bu ikisinin peygamberin doğduğu gece başından geçenler nakledilir. Rivayete göre o gece Varaka, tavaf ettiği ve ibadet ettiği bir putun yanında

[1616] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 813.
[1617] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367.
[1618] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 399.
[1619] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 402.
[1620] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 394.
[1621] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 394.
[1622] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 413.

gecelemiştir. Bu putun içinden bir ses kendisine peygamberin doğduğunu haber verir ve put kırılıp baş üstü düşer. Zeyd b. Amr ise o gece inziva için Ebû Kubeys dağına çıkar ve gökten iki yeşil kanadı olan bir adamın indiğini, Ebû Kubeys dağının üzerinde durduğunu görür ve daha sonra Mekke'ye bakarak "şeytan zelil; dinler batıl oldu. Emin doğdu" dediğini işitir.[1623] Moğultay, senedinde iki zayıf ravinin olduğu böylesi bir rivayeti dikkate almaması lazımken başka bir hadise şahit olarak zikretmiş ve hiçbir şekilde güvenilirlik değerlendirmesi yapmamıştır. Aslında delail türünden naklettiği rivayetler büyük oranda bu özelliktedir.

Sütannesi Hz. Halime'nin Hz. Peygamber'i (sav), ailesine teslim etmek üzere Mekke'ye getirdiği esnada kaybetmesiyle yaşananların anlatıldığı Ebû Nu'aym'ın eserinden nakledilen bir başka rivayette de hem putlar hem de gaibden sesler haber vermektedir. Rivayette dikkat çeken ilk husus; Hz. Peygamber'in (sav) çarşıda kaybolması üzerine telaşa kapılan ve onu arayan Hz. Halime'nin, yaşlı bir adamın Hübel'e sorma teklifine "Muhammed doğduğu gece Lât ve Uzzâ'ya ne olduğunu bilmiyorsun sanki" diye çıkışmasıdır. Yine de Hübel'e sorulur, putlardan bir kısmı düşer ve "helakımız onun elindendir" diye bir ses duyulur. Hz. Peygamber'i (sav) bulamayan Hz. Halime, Abdulmuttalib'e haber verir. O da şehirdeki aramalar sonuç vermeyince Kâbe'ye gelip tavaf ettikten sonra "Ya Rab" diyerek Hz. Muhammed'in (sav) kaybolduğunu nida eder. Bunun üzerine hâtiften bir ses gelir ve Hz. Muhammed'in (sav) onun kaybolmasına izin vermeyecek bir Rabb'i olduğunu bildirdikten sonra onu nerede bulacaklarını haber verir ve böylece Hz. Peygamber (sav) tarif edilen yerde bulunur.[1624] Cinlerden veya gaibden gelen seslerle ilgili rivayetlerin çoğunlukla şiir formunda olması dikkat çekicidir. Bu durum daha kolay ezberlenmeleri, nakledilmeleri ve belki toplumsal işlevleri olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Beşâret haberlerinin yanı sıra Hz. Peygamber'in (sav) doğumundan itibaren kendisinde ve etrafında meydana gelen ve peygamberliğine delalet eden olağanüstü olaylar da Moğultay tarafından ilave rivayetlerle genişletilerek ele alınmıştır. Hz. Peygamber'in (sav) doğumu esnasında dünyada ve cennette olanlar, hayvanların

[1623] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 382-383. Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Sehl es-Sâmerrâî el-Harâitî (327/939), *Kitâbu Hevâtifi'l-Cinnân*, thk. İbrahim Sâlih, Dımaşk 2001, s. 60-61.
[1624] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 419-420.

konuşması;[1625] doğumdan hemen sonra Hz. Peygamber''in (sav) göğsünün yarılması ve mühür vurulması;[1626] sütannesinin yanındayken hastaları iyileştirmesi, herşeyin ona selam verip onunla konuşması, ayağının altından hemen ot bitmesi, yırtıcı hayvanlarla konuşup onları zararsız hale getirmesi[1627] konularındaki rivayetler örnek olarak zikredilebilir. Bu rivayetlerden birine göre Hz. Halime'ye rüyasında şakk-ı sadr hadisesi, tıpkı gerçekleştiği şekliyle gösterilir. Hz. Halime durumu kocasına anlatır ve Hz. Peygamber'e (sav) bu rüyanın tefsirini sormak istediğini söyler; ancak kocası engel olur. Ertesi sabah, evden çıkmak üzere olan Hz. Peygamber (sav), Hz. Halime'ye hitaben "sanki kalbinde seni korkutan bir şey var, onu kalbinden çıkar ve Allah'a tevekkül et" der. Evden ayrıldığında şakk-ı sadr olayı gerçekleşir.[1628]

Moğultay b. Kılıç'ın *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Mevlidi'n-Nebî*'den naklettiği Fil vak'ası esnasında yaşananlara dair iki rivayet Nûr-ı Muhammedî anlatısının yansımaları olması açısından önemlidir. Bunlardan ilkinde Abdulmuttalib Ebrehe ile görüşmesinden dönerken alnında, daha sonra Hz. Peygamber'in (sav) alnında görülecek hilal şeklinde olan nur belirir ve aydınlığı Beytü'l-Haram'a kadar ulaşır. Abdulmuttalib; "Ey Kureyşliler, geri dönün, bu iş halloldu. Allaha yemin olsun ki zafer bizim olmasaydı bu nur parlamazdı" der.[1629] İkinci rivayette ise Abdulmuttalib, Ebrehe'nin yanına geldiğinde Ebrehe ayağa kalkar ve onu yanına oturtur. Daha sonra fillerinden birini çağırır ki bu fil diğerlerinin aksine kendisine secde etmemiştir. Fil Abdulmuttalib'i gördüğünde ona secde eder. Ebrehe buna çok şaşırır; sihirbazları ve kâhinleri çağırarak onlara sebebini sorar. Aldığı cevap şudur: "Fil ona secde etmedi, gözlerinin arasındaki nûra secde etti".[1630] Bu nur daha sonra Abdullah'ın alnında görülecektir. Bir rivayette Hz. Âmine'nin kendisiyle evlenmesinin de alnındaki nûrun parlamasıyla olduğu nakledilir.[1631] Abdullah'a aynı sebeple kendini sunan bir kadınla

[1625] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 400-401.
[1626] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 413-414.
[1627] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 414-415.
[1628] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 414-415.
[1629] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 207.
[1630] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 207.
[1631] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 365.

ilgili de İbn İshâk ve Süheylî'nin yer vermediği ziyade bilgileri Ebû Nu'aym'dan nakletmiştir.[1632]

Eserin kaynaklarının ele alındığı bölümde sıralanan delâil, hasâis, şemâil ve beşâret haberleri için başvurduğu eserlere yakından bakmak; Moğultay b. Kılıç'ın siyerin tartışmalı kabul edilen bu konularına yaklaşımını ortaya koymak bakımından önemlidir. Hâşiyede bu konulara yer verirken atıf yaptığı diğer eseri *ed-Delâilü'n-Nübüvve*'yi görme imkânı olsaydı yapılacak değerlendirmeler daha sağlıklı olabilirdi ancak eser türünün, mahiyeti etkileyeceği aşikârsa da bu tür rivayetlere yaklaşımında temelden bir değişikliğin söz konusu olmayacağı düşünülmektedir.

Delâil ve şemâil konularında Ebû Nu'aym el-Isfahânî'nin, Hz. Peygamber'in (sav) nübüvvetini ispat etmek maksadıyla yazdığı ve bu konuda delil olarak sunulan olaylarla ilgili rivayetleri bir araya getirdiği ve alanında ilk kabul edilen *Delâilü'n-Nübüvve*'si[1633] başta olmak üzere el-Beyhakî'nin *Delâilü'n*-Nübüvve'si;[1634] Ebû Sa'd en-Nîsâbûrî el-Harguşî'nin *Şerefü'l-Mustafa ve Delâilü'n-Nübüvve*'si;[1635] Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukuki'l-Mustafâ*'sı;[1636] Ahmed b. Muhammed el-Azefî'nin *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Mevlidi'n-Nebî*'si[1637] sıklıkla başvurduğu eserlerdir. Bu kaynakları değerlendirirken Moğultay'ın yaşadığı ve eser verdiği dönemde âlimlerin hararetli tartışmalarına konu olan bir meseleye de işaret etmek gereklidir. VIII./XIV. asırda canlı bir şekilde tartışılan, sonraki asırda da yankıları devam eden ve özellikle İbn Teymiyye'nin fetvalarıyla karşı bir mücadele yürütülen kussas denilen halk hikâyecilerinin ve vaizlerin, Hz. Peygamber'in (sav) hayatından kesitleri ve özellikle de mevlidini, mucizelerini ve delâil konularını söz konusu etmesi olgusu ile karşılaşılmaktadır.

[1632] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 365-366.
[1633] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 203, 365, 366, 372, 376, 386-387, 398, 399, 410, 497, 501, 533, 553, 579; II, 795, 1135,
[1634] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 118, 211, 365, 368, 398-399, 418, 419-420, 439, 597, 645, 664, 723-724, 725-726; II, 765, 801, 808, 814, 830-831, 908, 916-917, 925, 928, 1020, 1090, 1151-1152, 1157, 1166, 1204, 1235, 1239, 1240, 1248, 1259, 1303, 1315, 1322, 1335, 1353, 1355, 1356, 1367, 1380, 1384, 1417.
[1635] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 346, 394, 405, 410, 442, 453, 455-456, 457-458, 528, 584; II, 803, 808, 809, 814, 897, 905, 921, 941, 958, 967, 968, 970, 1010, 1068, 116, 1161, 1167, 1204, 1210, 1233, 1239, 1240, 1259, 1303, 1315, 1340, 1367, 1412.
[1636] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 402, 403, 561, 716; II, 1215, 1251.
[1637] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 207, 388, 394, 400, 402, 414.

Kıssacıların, İslâm'ın ilk dönemlerinden itibaren varlıkları ve tartışmalara neden oldukları bilinmektedir.[1638] Ancak Moğultay b. Kılıç'ın eserini telif ettiği bu dönemde başta Ebü'l-Hasen el-Bekrî olmak üzere kıssacıları ve halk vaizlerini hedef alan bir mücadele başlatıldığı görülmektedir. İbn Teymiyye, el-Bekrî'nin *Kitâbu'l-Envâr* ile Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî'nin (558/1163) *Firdevsü'l-Ahbâr bi-Mesûri'l-Hitâb* isimli eserlerini verdiği fetvada söz konusu ederek eleştirmiştir.[1639]

"Basralı vâiz" diye tanınan ancak ne zaman yaşadığı da dâhil olmak üzere tarihi şahsiyeti hakkındaki detaylar bilinmeyen Ebü'l-Hasen el-Bekrî, Hz. Peygamber'in (sav) hayatı ve İslâmiyet'in ilk dönemine dair uydurma hikâyeleriyle tanınmıştır. VII./XIII. asırda yaşadığı tahmin edilmektedir. Ayrıca kendisine isnad edilen hikâyelerin hepsinin ona aidiyeti de şüphelidir.[1640] Zira kendisinden sonra da hikâyeleri, yeniden yorumlanarak anlatılmaya devam etmiştir. ez-Zehebî'nin "yalancı, deccal, hikâyeler uyduruyor yine de kitapları okunuyor ve kitapçılarda satılıyor"[1641] ve "iftira etmekten ve yalan söylemekten utanmayan, hatta Müseylimetü'l-Kezzâb'dan daha yalancı biri, zannedersem bu asırda yaşadı"[1642] dediği Bekrî, diğer hikâyelerinden ziyade *İntikâlü Envâri Mevlidi'l-Mustafâ el-Muhtar ve Mu'cizâtuhu ve Megâzîhi* adlı eseri dolayısıyla önemlidir. Eserin en önemli hususiyeti Nûr-ı Muhammedî'nin yaratılışı ve Hz. Peygamber'e (sav) intikaline kadar geçirdiği süreci tahkiye etmesidir.[1643]

İbn Teymiyye, *Tenakkulâtu'l-Envâr* ismiyle kaydettiği bu kitabın, iftira ve yalan dolu kitapların başında geldiğini belirttikten sonra bu kitapta söz konusu edilen

---

[1638] Hasan Cirit, "Kussâs", *DİA*, XXVI, 463-465.

[1639] İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Mecmû'u Fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, Riyad 1991, XVIII, 351-371; ayrıca bkz. Marion Holmes Katz, *The Birth of the Prophet Muhammad*, Routledge 2007, s. 8. es-Sübkî de "yollarda oturan ve âyetlerden, hadislerden ve selefin haberlerinden nakledenler" olarak tanımladığı kıssacıların, halkın anlayabileceği şeyleri anlatmaları ve özellikle akıdevi konulara girmemeleri gerektiği konusunda uyarır. Bkz. es-Sübkî, *Mu'îdü'n-Ni'am*, s. 89. Dönemindeki ahlâkî yozlaşmadan şikâyet eden eseri *el-Medhal* ile Memlükler Kahire'sindeki sosyal hayata dair en önemli kaynaklardan İbnü'l-Hâcc (737/1336) da mevlidle ilgili uzun bahiste kıssacılara da değinmiş ve uydurma hikâyeler anlattıklarını belirterek, âlimlerin bu türden kişileri tekfir ettiğini hatırlatmıştır. Bkz. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed İbnü'l-Hâcc el-Abderî (737/1336), *el-Medhal*, Kahire 1981, II, 14.

[1640] *DİA*, "Bekrî, Ebü'l-Hasan el-Kasâsî", *DİA*, V, 366.

[1641] ez-Zehebî, *Mîzânu'l-İ'tidâl*, I, 112.

[1642] ez-Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şuayb Arnaut, Beyrut 1984, XIX, 36.

[1643] Eserin içeriğiyle ilgili ayrıntılı bir tasvir ve değerlendirme için Boaz Shoshan'ın dönemin Kahire'sinde popüler kültürü incelediği eserinin "al-Bakrī's Biography of Muhammad" başlıklı bölümü neredeyse tek çalışmadır. Yakın zamanda mevlid anlatıları üzerine Marion H. Katz tarafından yapılan ve Türkçeye de çevirilen başka bir çalışmada ise Bekrî'nin mevlidle ilgili rivayetleri, benzer metinlerle karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Bkz. Shoshan, *Popular Culture*, s. 23-39; Katz, *The Birth of the Prophet*, s. 6-50. Türkçe'ye *Mevlid: İslam Dünyasında İbadetler ve Dindarlık* adıyla Firdevs Bulut tarafından çevrilmiştir (İstanbul 2014).

rivayetleri tek tek ele alarak uydurma olduklarını ispatlamaya çalışmıştır. Ebü'l-Hasen el-Bekrî'nin, Allah ve Rasûlü hakkındaki yalanları, iftiraları, sebep olduğu fesat sebebiyle ve bunları bile isteye yaptığı için kanının dökülmesinin caiz olduğu hükmüne varmıştır. Ayrıca ilim ehlinin de bu hikâyelerin yalan ve batıl olduğunu izah etme sorumluluğunu taşıdıklarını belirtmiştir.[1644]

Firdevsü'l-Ahbâr bi-Mesûri'l-Hitâb ise Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin (509/1115) kısa metinli hadisleri bir araya getirdiği eseri *Firdevsü'l-Ahbâr* adlı eserin oğlu Şehredâr b. Şîrûye ed-Deylemî tarafından hadislerin senedlerinin tespit edilerek eserin yeniden düzenlenmesiyle telif edilmiştir. Şîrûye b. Şehredâr'ın ifadelerine göre *Firdevsü'l-Ahbâr*, devrindeki halkın, hadislerden ve senedlerinden uzaklaşarak rivayetlerin sahihiyle sahih olmayanını ayırt edememeleri ve bu sebeple hadis eserlerine değil, kıssacı vâizlerin uydurdukları hurafelerin peşinden gittiklerine şahit olduğu için telif edilmiştir. *Firdevsü'l-Ahbâr*'ın esasını ise Kudâî'nin (454/1062) daha çok ahlâk hadislerinden meydana gelen *Şihâbü'l-Ahbâr* isimli kitabı oluşturmaktadır. *Firdevsü'l-Ahbâr*'da alfabetik olarak yer verilen, sünnetlere, ahlâkî öğütlere, faziletli amellere, vaaz, mesel ve cezalar gibi konulara dair dokuz bini aşkın hadisin çoğunluğu zayıf ve bir kısmı da uydurma kabul edilmektedir. Nitekim *Şihâbu'l-Ahbâr* da hadis ilmi açısından güvenilir bir eser değildir.[1645] İbn Teymiyye Bekrî'nin eserindeki rivayetleri değerlendirdikten sonra Şîrûye b. Şehredâr ed-Deylemî'nin *el-Firdevs* adlı eserinde zikrettiği hadislerin de aynı özelliklere sahip olduğunu belirtmiştir.[1646]

Söz konusu edilen bu eserler ve kıssacıların anlattığı diğer hikâyelerin çeşitli düzeylerde eleştirilmesi yanında bu dönemde kussâsa karşı daha ilmî mevlid metinleri telif edildiği görülmektedir. İbn Teymiyye'nin yukarıda işaret edilen; âlimlerin

[1644] İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, XVIII, 351-354. Vaiz ve kussâsları kritik eden diğer âlimler ve bu konuya özel telif ettikleri eserleri hakkında ayrıntılı bir değerlendirme için bkz. Berkey, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, Uni. Washington Press 2001.

[1645] Besyûnî Zağlûl, eseri *el-Firdevs bi-Me'sûri'l-Hitâb* adıyla altı ciltlik fihristli bir şekilde yayınlamıştır (Beyrut 1986). Mücteba Uğur, "Firdevsü'l-Ahbâr", *DİA*, XIII, 129-131. Eserin tartışmalardaki yeri için bkz. Katz, *The Birth of the Prophet*, s. 8.

[1646] İbn Teymiyye, *Mecmû'u Fetâvâ*, XVIII, 367.

sorumluluklarına dair ifadelerinin de etkisiyle olsa gerek İbn Kesir ve İbnü'l-Irâkî başta olmak üzere 10'u aşkın mevlid yazılmıştır.[1647]

Moğultay b. Kılıç, söz konusu edilen bu iki eseri kaynak olarak kullanmamış olmakla birlikte kaynakları arasında yer alan Ebü'l-Abbas el-Azefî'nin (633/1236) *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Mevlidi'n-Nebiyyi'l-Muazzam* isimli eseri Nûr-ı Muhammedî anlatısı ve Bekrî'nin rivayetlerine benzer rivayetlere yer vermesi dolayısıyla önemlidir.[1648] Kuzey Afrika'daki mevlid kutlama âdetinin yerleşmesi açısından oldukça mühim bir isim olan ve Sebte'de kadılık ve muhaddisliğiyle tanınan Ebü'l-Abbas el-Azefî, *ed-Dürrü'l-Munazzam*'ı yazmaya başlamış ancak tamamlamaya ömrü vefa etmemiştir. Sebte'nin o dönemdeki hâkimi olan oğlu Ebü'l-Kâsım el-Azefî, hem babasının bıraktığı yerden eseri tamamlamış (653/1255) hem de mevlid merasimlerinin icra edilmesini sağlamıştır.[1649]

Moğultay'ın bir diğer kaynağı, mutasavvıf ve vaizliğiyle ünlenmiş Ebû Said en-Nîsâbûrî el-Hargûşî'nin (406/1015-1016) *Şerefü'l-Mustafâ* isimli eseridir. *Şerefü'l-Mustafâ* aynı zamanda Beyhakî'nin (458/1066) *Delâilü'n-Nübüvve*'sinin de en önemli kaynaklarındandır. Beyhakî, eserinin planı ve muhtevası açısından Ebû Nuaym el-

---

[1647] Katz, *The Birth of the Prophet*, s. 50-61. İbn Teymiyye'nin talebelerinden ve fikrî takipçilerinden olan ve vefat ettiğinde yanına defnedilen İbn Kesîr'in tek bir nüshası günümüze ulaşan (Princeton Üniversite Kütüphanesi, 4098) ve bu nüshadan Salâhuddîn el-Müneccid tarafından yayınlanan *Mevlid*'i, Dımaşk Muzafferî Camii'nin müezzinlerinden İmâdüddîn Ebû Bekr b. Şeyh Bedrüddîn Hasen'in isteği üzerine telif etmiştir. Dımaşk'ın Sâlihiye bölgesindeki büyük Hanbelî camilerinden biri olan bu cami, düzenlediği mevlid ihtifalleri ile tanınan Muzafferüddîn Kökböri (630/1233) tarafından yaptırılmıştır. Müneccid, bu camide de mevlid ihtifali yapıldığı, müezzinin bu nedenle İbn Kesîr'den mevlid hakkında bir eseri telif etmesini istediğini tahminle, İbn Teymiyye'nin talebesi olarak İbn Kesir'den istenmesinin de mevlid ihtifalinin dinen mahzuru olmadığını göstermek amacına matuf olduğunu dile getirmiştir. Zira kitabın ilk sayfasında İbn Kesîr'in isminden sonra İbn Teymiyye'nin talebesi olduğu zikredilmiştir. Bkz. İbn Kesîr, *Mevlidü Rasûlillah*, thk. Salâhuddîn el-Müneccid, Beyrut 1961, s. 9-11. "İlmî mevlid"den kastedilenin daha iyi anlaşılması için İbn Kesîr'in eserindeki bölümlendirme ve başlıklara bakmak faydalı olacaktır: Nesebi, Zemzem kuyusunun yeniden kazılması, Abdulmuttalib'in çocuklarından birini adak adaması, Peygamber'in babası Abdullah'ın Âmine ile evlenmesi, Âmine'nin hamileliği, Hz. Peygamber'in (sav) doğumu, Kisra'nın eyvanının sarsılması ve Satih'in sözü, isimleri, Süveybe tarafından emzirilmesi, Hz. Halime'nin sütanneliği, isimleri, göğsünün yarılması hadisesi, Huneyn'den sonra Hz. Peygamber'in Beni Sa'd'a muamelesi, Hz. Peygamber'in sıfatları, şemaili, ahlâkı, Hz. Peygamber'in (sav) amcasının şiiri.
Kökböri'nin mevlid kutlamalarını anlatan İbn Hallikan, İbn Dihye'nin mevlidle ilgili eserini de bu törenlerde okunmak üzere telif ettiğini ve Kökböri'nin kendisine bin dinar hediye ettiğini bildirmektedir. Bkz. İbn Hallikan, *Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut ty, IV, 117-119.
Bir sonraki asırda yaşayan ve el-Irâkî'nin de talebesi olan Sıbt İbnü'l-Acemî'nin, siyer şerhinin girişinde el-Bekrî'nin eseri konusunda uyarıda bulunması, kendi tavrını göstermesinden öte, söz konusu kitabın popülerliğinin devam ettiğini göstermesi açısından önemlidir. Bkz. Sıbt İbnü'l-Acemî, *Nûru'n-Nibrâs*, I, 5.

[1648] Katz, Ebü'l-Abbas el-Azefî'nin Bekrî'nin *Kitâbu'l-Envâr*'ını adeta yeniden yazdığını iddia etmektedir. Bkz. Katz, *The Birth of the Prophet*, s. 10.

[1649] N. J. G. Kaptein, *Muhammad's Birthday Festival: Early History in the Central Muslim Lands and Developement in the Muslim West Until the 10th/16th Century*, Leiden 1993, s. 76-95, "The Mawlid Under the Azafids" başlıklı bölüm; Ahmet Özel, "Mevlid", *DİA*, XXIX, 476.

Isfahânî'nin (430/1038) aynı adlı eserini örnek almış olsa da hadisleri tahriç etmesi, daha çok sahih hadislere yer vermesi ve rivayetler içerisinden zayıf ve uydurma olanlarını belirtmesiyle benzerlerinden ayrılmaktadır. Bu sebeple alanında âlimlerin sıklıkla başvurduğu ana kaynak hâline gelmiştir.[1650]

Son olarak Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer el-Harâitî'den (327/939) söz etmek gerekmektedir. Hadis hâfızı olan el-Harâitî, güvenilirliği yanında tarih ve edebiyata dair rivayetleri bir araya getirdiği eserlerindeki üslubu dolayısıyla övülmüştür. Güzel ahlâk ve kötü ahlâka dair hadisleri, edebî sözleri, şiirleri ve tarihî kıssaları topladığı iki farklı eserinin yanı sıra *Hevâtifü'l-Cinnân ve Acîbü ma Yuhkâ ani'l-Kühhân* adlı eseri önemlidir. Daha çok tarih ve edebiyat kitaplarından derlenmiş cinlere ve kâhinlere dair garîb rivayetleri ihtiva eden bu eseri, Moğultay'ın beşâret konusunda kâhinler ve gaipten gelen seslerle ilgili rivayetlerinin ana kaynağıdır.[1651]

Görüldüğü üzere Moğultay b. Kılıç her ne kadar delâil konusuna önem vermiş ve hâşiyesinde bu konuda Süheylî'nin eksik bıraktığını düşündüğü hususları tamamlamaya çalışmış ve pek çok rivayet eklemişse de kaynakları ve yer verdiği haberler itibariyle döneminde tartışılan kıssacı yaklaşımdan uzak durmuştur. Her ne kadar sıhhati tartışmalı rivayetlere yer vermişse de bu rivayetleri delâil konusunda kabul görmüş kaynaklara dayandırmıştır. Bu rivayetlerin sıhhatiyle ilgili tartışmalardan da bir muhaddisten beklenmeyecek şekilde uzak durmuştur. Bunun sebebi, delâil türünden haberler için bunun gerekli olduğunu düşünmemesi olabilir.

Rivayetlerin tezyidiyle ilgili bu bahiste Moğultay b. Kılıç'ın hâşiyesi üzerinden şu sonuçlara varılabilir: Öncelikle bir konuyla ilgili ihtilaflı rivayetlerin eksiksiz verilmesi ve tartışılmasını önemsediği ifade edilmelidir. Aynı şekilde Hz. Peygamber'in (sav) hayatı anlatılırken doğrudan alakalı olmadığı düşünülebilecek olaylar ve kişilerle ilgili bilgiler vermiştir. Bu ziyadeler, "rivayetlerde çoğalma" diye ifade edilen eleştirilerin hedef aldığı türden ziyadeler değildir. Ancak delâil, hasâis ve beşâret türünden haberlere geniş bir şekilde yer verilmesi, "rivayetlerde çoğalma" konusundaki tartışmaların dikkat çektiği en önemli hususdur. Bu haberleri ilgili literatürden

[1650] Yavuz, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, IX, 117-118.
[1651] M. Yaşar Kandemir, "Harâitî", *DİA*, XVI, 92.

nakletmekle birlikte çoğunlukla zayıf olan hadislerini değerlendirmemiş, bu yönüyle kendi hâşiye usûlünün dışına çıkmıştır. Dolayısıyla bu türden haberler için farklı bir kıstası olduğu düşünülebilir. Yine de dönemin çok tartışılan ve karşı eserler telif edilen kussâsı ile aynı çizgide olmadığı açıktır.

SONUÇ

Moğultay b. Kılıç'ın eserlerinin büyük kısmı, tabakât kitaplarında, "ta'akkub" türünden eserler olarak tanımlanmaktadır. Onun eserleri hakkında, bir anlamda kritik demek olan bu kavramın kullanılmış olması kitaplarını, söz konusu ettiği metinleri eleştirmek üzere kaleme aldığını göstermektedir. Nitekim *ez-Zehrü'l-Bâsim*, bunun en güçlü ve dikkat çeken örneklerinden biridir. Süheylî'nin *er-Ravzü'l-Ünüf* adını verdiği şerhe bir hâşiye olarak kaleme alınan bu eser, gerek siyer yazıcılığında gerekse şerh-hâşiye geleneği içerisinde müstesna bir yere sahiptir.

Siyer yazıcılığının tarihî gelişimine bakıldığında şerh ve hâşiye telifinin, başlangıcından itibaren iki farklı tür üzerinde şekillendiği görülmektedir. Buna göre; siyer başlığı altında toplanan ve çeşitli sebeplerle otorite kazanan kaynak eserlerin bir kısmı Hz. Peygamber'in (sav) hayatını kronolojik olarak anlatırken diğerleri şemâili, mevlidi, hasâisi ve mucizeleri gibi siyerin müstakil konulara dair eserlerdir. Hz. Peygamber'in (sav) beşerî ve nebevî hususiyetlerini ele alan müstakil konulu eserlerin, şerh ve hâşiyeye konu olmak bakımından kronolojik anlatıların hem tarihsel hem de sayısal olarak önüne geçtiği görülmektedir. IV./X. asırda Tirmizî'nin *eş-Şemâil*'ine yazılan şerhlerle başlayan şerh-hâşiye telif süreci, VI./XII. asırda *eş-Şemâil*'in yanı sıra İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*'si ve Kâdî İyâz'ın *eş-Şifâ*'sına yazılan şerhlerle devam etmiştir. Siyer alanındaki şerh-hâşiye telifleri açısından en önemli dönem diye nitelendirilebilecek bu asırdaki eserler, sonraki dönemlerde yazılacak şerh ve hâşiyeleri de etkilemiştir. Yoğun bir şekilde şerh ve hâşiye telif edilen ve bu alanda önemli metinlerin ortaya çıktığı diğer dönemler, IX./XV. ve XI./XVII. asırlardır. Yukarıda ismi zikredilen eserlere ilave olarak hem kronolojik siyer anlatısını hem de Hz. Peygamber'in (sav) beşerî ve nebevî hususiyetlerini bir araya getiren İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-Eser*'i ve Kastallânî'nin *el-Mevâhibü'l-Ledünniyye*'si ile Süyûtî'nin *el-Hasâis*'inin şerh ve hâşiye telifi için seçilen metinler olduğu görülmektedir. Siyer şerh ve hâşiyeleri açısından öne çıkan bu dönemlerin, İslâm ilimlerinin diğer alanlarındaki şerh-hâşiye faaliyetleriyle paralellik arz ettiği de belirtilmelidir.

Telif edilen şerh ve hâşiyelerin muhteva ve usûllerine bakıldığında, genel olarak "sözlük" ve "ansiklopedik" şeklinde isimlendirilebilecek iki farklı usûlle telif edildikleri söylenebilir. İlkinde amaçlanan sadece lafızların ve ibarelerin anlamlarının anlaşılması iken, ikincisinde metin her yönüyle değerlendirilmektedir. Ayrıntılarıyla incelenen ve karşılaştırılan *es-Sîretü'n-Nebeviyye* şerhlerinden Süheylî'nin *er-Ravzü'l-Ünüf*'ü ansiklopedik usûlle telif edilmiş bir şerh iken Huşenî'nin *el-İmlâü'l-Muhtasar*'ı sözlük usûlüyle kaleme alınmıştır. Benzer bir ayrışma, *Uyûnu'l-Eser* üzerine yazılan şerhlerden Sıbt İbnü'l-Acemî'nin *en-Nûru'n-Nibrâs*'ı ve İbnü'l-Mibred'in *el-İktibâs li-Halli Müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs*'ı karşılaştırıldığında da meydana çıkmaktadır.

Siyer şerh ve hâşiyelerinde daha çok tercih edildiği görülen ansiklopedik usûlde, şârih veya muhaşşîlerin, metni her yönüyle ele alırken birbirine benzer izahlar getirdikleri ve aynı hususlar üzerinde durdukları izlenimi doğmaktadır. Ancak ilmî müktesebâtlarının ağırlık noktalarına göre ana metinden dikkat nazarlarına getirdikleri hususlar hayli farklılaşabilmekte ve bu durum şerh veya hâşiyenin mahiyetini tamamıyla etkilemektedir. Dolayısıyla siyer şerh ve hâşiyelerinin usûlünde genel olarak sözlük ve ansiklopedik ayrımı benimsense bile ayrıntıda ansiklopedik şeklinde nitelendirilenlerin hadis, ensâb, lafız izahları, şahsî katkılar veya müdahaleler gibi hususlarda tek tip olmadığını akılda tutmak gerekir. Ayrıca müelliflerin "tenbih" ve "fâide" gibi ara başlıklarla düştükleri notları veya konu hakkındaki şahsî tercihlerini beyan eden ifadeleri, şerh ve hâşiyeleri şârih veya muhaşşînin şahsına münhasır kılan diğer unsurlardır.

Memlükler devletinin başşehri olan ve Haçlı seferleri ve Moğol istilası sonrasında İslâm dünyasının siyasî ve ilmî merkezi hâline gelen VIII./XIV. asır Kâhire'sinde yaşayan Moğultay b. Kılıç'ın babası bir memlüktür. Kendisi evlâd-ı nâs denilen zümreye mensup biri olarak askerlik yerine ilimle meşgul olmayı tercih etmiş ve erken yaşlarından itibaren ders halakalarına devam etmiştir. Her ne kadar tartışmalar olsa da dönemin âlî isnada sahip muhaddisleri el-Fahr b. el-Buhârî, Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd ve Abdulmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'den icâzet almıştır. İbn Seyyidünnâs'ın sohbet ve mülâzemetinde bulunmuş ve vefatının ardından onun yerine Kahire'nin en önemli hadis tedris mekânlarından Zâhiriyye medresesine müderris olmuştur. Kâdılkudât el-Hatîb el-Kazvînî'yle yakın bir ilişki kurmuş ve himâyesini

görmüştür. Kahire'nin çeşitli medrese, cami ve hankâhlarında sürdürdüğü tedris faaliyetlerinin yanında yüzü aşkın olduğu ifade edilen eserlerini telif etmekle meşgul olmuştur. Eserlerinden *el-Vâdıhu'l-Mübîn* dolayısıyla yaşadığı mihne olayı, ömrünün sonlarında sıkıntılar çekmesine yol açmıştır.

Dönemin en önemli hadis hâfızlarından ve ensâb âlimlerinden biri olduğu kabul edilen Moğultay b. Kılıç, hem akranları hem de daha sonraki âlimler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilerin başında el-Fahr b. el-Buhârî, Takıyyüddîn İbn Dakîkul'îd ve Abdulmü'min b. Halef ed-Dimyâtî'den icâzeti olduğunu iddia etmesi gelir. Ancak Moğultay b. Kılıç bu eleştirilere cevap vererek ilkinden icâzetinin, kendisi çocukken dedesi tarafından adına alındığını; diğer ikisinden ise umumî icâzete sahip olduğunu beyan etmiştir. Eleştirildiği bir diğer husus, kendi kendine çokça okuması yani bilgiyi hocalardan değil, kitaplardan alması ve bu sebeple üzerinde çalıştığı metinleri kritik ederken hata yapmasıdır. Moğultay b. Kılıç'ın eserlerinde düştüğü hataların bir kısmı, ileri sürüldüğü gibi kaynak olarak kullandığı eser nüshalarındaki yanlışlar yüzünden olsa da başvurduğu nüshaların sahihliği ile ilgili hassasiyeti ve eserleri mümkün olduğunca karşılaştırmalı olarak kullanmaya gayret etmesi dikkat çekicidir. Dolayısıyla kaynaklarından ziyade eleştirilerindeki sert üslûbun bu tarz yorumlara sebebiyet vermiş olduğu düşünülmektedir.

Moğultay b. Kılıç, hadis usûlü, ricâl, tabakât, dil ve siyer alanlarında, çoğunlukla şerh, hâşiye, ta'lîk, tehzîb ve intihab türünde eserler telif etmiştir. Eserlerinde zengin kaynak kullanımı, alana dair geniş bilgi birikimi ve bazen sert denebilecek eleştiri üslûbu kendini göstermektedir. *ez-Zehrü'l-Bâsim*'in mahiyeti de Moğultay b. Kılıç'ın genel hatlarıyla tarif ettiğimiz üslubunun bir yansımasıdır. *ez-Zehrü'l-Bâsim*'de, tahkik, tekmil, tenkid, tashih, tezyid şeklinde tarif ettiğimiz bir hâşiye usûlü takip edilmiştir. Moğultay b. Kılıç, hâşiyesinde, öncelikle İbn İshâk, İbn Hişâm ve es-Süheylî'nin metinlerinin en doğru şekline erişebilmek için gerek rivayetleri gerekse metin nüshalarını karşılaştırmalı olarak kullanmış ve söz konusu metinlerdeki bilgileri kaynaklarından kontrol ederek tahkik etmiştir. Metinlerde eksik bırakıldığını düşündüğü, özellikle hadis, ensâb ve şiir alanlarındaki hususiyetlere işaret ederek bunları ikmal etmiştir. Metinlerdeki hatalı olduğunu düşündüğü konuları ise kademeli bir şekilde tenkid etmiştir. Bazı konularda metnin müellifinin, iddia ettiğinin dışında

bilgi veya değerlendirmelerin olduğuna işaret etmekle yetinirken, bazı konularda çelişkileri ortaya koymuştur. Bir üst kademede söz konusu ettiği bilgi ve değerlendirmelerin hatalı yönlerini dile getirirken en üstte açık ve kesin bir dille yanlışlamıştır. Her üç metni kapsayan bu kademeli tenkidin, büyük oranda es-Süheylî'nin şerhine yönelik olduğu da belirtilmelidir. Son olarak Moğultay, hâşiyesinde İbn İshâk, İbn Hişâm veya Süheylî'nin metinlerinde değinmedikleri, siyerle doğrudan veya dolaylı olarak irtibatlı olan konulara dair ilave bilgi veya değerlendirmelere yer vermiştir. Gerek rivayetlerin tezyidi şeklinde ifade ettiğimiz, metni zenginleştiren bu ilaveleri gerekse hâşiye usûlünün diğer hususiyetleri, Moğultay b. Kılıç'ın ilmî müktesebâtının tezahürüdür.

Sonuç olarak Moğultay b. Kılıç'ın hâşiyesi, "şerh ve hâşiyelerin söz konusu metni açıklamaktan öteye gitmediği" iddiasının bir daha çürütülmesi için örnek bir eser olabilecek mahiyettedir. Siyer şerh ve hâşiyeleri içerisinde de gerek en önemli eser dizisi diyebileceğimiz İbn İshâk, İbn Hişâm ve es-Süheylî'nin eserleri üzerine yazılmış olmasıyla gerekse eleştirel yaklaşımıyla mümtaz bir yere sahiptir. Ancak çalışmamızda ulaştığımız bu neticeler; siyer alanındaki şerh-hâşiyelere dair listenin ikmal edilmesi, tespit edilen ve edilecek olan bütün siyer şerh-hâşiyelerinin tek tek ayrıntılı olarak incelenmesi ve gerek aynı metin üzerine yazılmış şerh-hâşiyelerle gerekse öncesi ve sonrasında telif edilenlerle karşılaştırılması suretiyle sağlamasının yapılmasının bir gereklilik olduğunu ortaya koymuş bulunmaktadır.

BİBLİYOGRAFYA

Yazma Eserler:

Fütûhu İfrîkıye, el-Mektebetü'l-Vataniyye bi-Rabat, nr. 620.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî (762/1361), *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ*, el-Mektebetü'l-Vataniyye (Rabat), nr. K361

_____, *Hasâisü'n-Nebî*, Hızânetü'l-Haseniyye (Rabat), nr.11969, 12732, 13503; Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi nr. 428M.

_____, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa nr. 1878; Ayasofya nr. 3164, Hacı Mahmud Efendi nr. 4397, Karaçelebizâde nr. 279.

Basılı Eserler:

Abdülcebbar, Vidâd Yahya, *Kitabü Nûrı'n-Nibrâs fî Şerhi Sîreti İbn Seyyidinnâs*, Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi (Yayınlanmamış doktora tezi), Mekke 1429/2008.

Abdullah, Muhammed Hasan, *el-Hubb fî Turâsi'l-Arabî*, Kuveyt 1987.

Abdülfettah, Abdülfettah Fethi, "Min menâhici'l-müerrihîne'l-müslimîn bi'l-Endelüs: Menhecü's-Süheylî fî şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye fi'l-'asrı'l-medenî", *Mecelletü Külliyeti Dâri'l-'Ulûm*, XXXI, Kahire 2004, s. 423-484.

Ahatlı, Erdinç, "Hasâisü'n-nebî", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 277-281.

Ahlwardt, W. (haz.), *Verzeichniss der Arabichen Handschihriften der Königlichen Bibliothek zu Berlin*, IX, Berlin 1897.

Ahmed, Asad Q.- Larkin, Margaret, "The Hāshiya and Islamic Intellectual History", *Oriens*, vol. 41 (2013), s. 213-216.

Ahmed, Emel Mikâvî, *el-İmâm es-Süheylî ve Menhecühü fî Kitâbihi er-Ravzu'l-Ünüf*, Câmiatu Umm Dermân el-İslâmiyye (Yayınlanmamış yükseklisans tezi), 2005.

Akpınar, Cemil, "İcâzet", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 393-400.

Ali el-Kârî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Alî b. Sultân Muhammed el-Herevî (1014/1605), *Cem'ü'l-Vesâil fî Şerhi'ş-Şemâil*, I-II, 2. Baskı, Beyrut ty.

Ali, Abdullatif İbrahim, "Nassâni cedîdâni min vesîkati'l-Emir Sargatmış", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdâb*, Kahire, S. 27 (1965), s. 121-158; S. 28 (1966), s. 143-210.

Altıkulaç, Tayyar, "Zehebî", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, 180-188.

Altunci, Muhammed, *el-Mu'cemü'l-Mufassal fi'l-Edeb*, I-II, Beyrut 1993.

Anay, Harun, "Bir Osmanlı Düşüncesinden Bahsetmek Mümkün mü?", *Dergâh*, VII/76, Haziran 1996, s. 12-14, 22.

Annân, Muhammed Abdullah, *Fehârîsü Hızâneti'l-Haseniyye: Fihrisu Kısmi't-Târîh ve'r-Rahalât ve'l-İcâzât*, I-II, Rabat 2000.

Arslantaş, Nuh, "Hz. Peygamber'in Çağdaşı Yahudilerin Sosyo-Kültürel Hayatlarına Dair Bazı Tespitler", *İSTEM*, Yıl: 6, S. 11, s. 9-46.

Ateş, Ali Osman, "Dimyâtî, Abdulmü'min b. Halef", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 310-312.

Ayalon, David, "Awlad al-nās", *EI*^{2}, I, Leiden 1960, 765.

_____, "Names, Titles and nisbas of the Mamlūks", *The Mamlūk Military Society*, London 1979, s. 189-232.

_____, *Memlük Ordusunun Yapısı Üzerine Araştırmalar I-II-III*, çev. Abdullah Mesut Ağır, Ankara 2015.

Aybakan, Bilal, "İbnü'l-Vekîl", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 237-238.

_____, "Sübkî, Takıyyüddîn", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 14-15.

Aydınlı, Abdullah, "Semâ", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, 457-458.

el-Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b.Musa el-Hanefî (855/1451), *Ikdü'l-Cümân fî Târîhi Ehli'z-Zaman*, thk. Abdürrazık Tantavi Karmut, Kahire, 1989.

Aynur, Hatice v.dğr. (ed), *Metnin Hâlleri: Osmanlı'da Telif, Tercüme ve Şerh*, İstanbul 2014.

Bağdatlı İsmail Paşa (1338/1920), *Hediyyetü'l-Ârifîn Esmâü'l-Müellifîn ve Âsâru'l-Musannifîn*, trc. Kilisli Rifat Bilge, tsh. İbnülemin Mahmut Kemal İnal- Avni Aktuç, I-II, Ankara 1951.

_____, *İzâhü'l-Meknûn fi'z-Zeyli 'alâ Keşfi'z-Zünûn*, tsh. M. Şerefüddîn Yaltkaya- Kilisli Rifat Bilge, I-II, Ankara 1972.

Bell, Joseph Norment, *İslâm'da Aşk Tasavvuru: Hanbelîlik Örneği*, çev. Yücel Âşıkoğlu, İstanbul 2010.

Berkey, Jonathan P., "Culture and Society During the Late Middle Ages", *The Camridge History of Egypt Volume I: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. Carl F. Petry), Cambridge 1998, s. 375-411.

_____, *Ortaçağ Kahire'sinde Bilginin İntikali*, çev. İsmail Eriş, İstanbul 2015.

_____, *Popular Preaching and Religious Authority in the Medieval Islamic Near East*, Seattle 2001.

Blecher, Joel, "Hadīth Commentary in the Presence of Students, Patrons, and Rivals: Ibn Hajar and *Sahīh al-Bukhārī* in Mamluk Cairo", *Oriens*, Vol: 41 (2013), s. 261-287.

Bori, Caterina, "İbn Taymiyya wa Jamā'atuhu: Authority, Conflict and Concensus in Ibn Taymiyya's Circle", *Ibn Taymiyya and His Times*, ed. Yossef Rapoport-Shahab Ahmed, Oxford 2010, s. 23-52.

Bozkurt, Nebi, "Künye", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, 558-559.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-1949.

_____, *Geschichte der Arabischen Litteratur: Supplementband*, I-III, Leiden 1937-1943.

el-Cevherî, Ebu'n-Nasr İsmail b. Hammâd (400/1009), *es-Sıhâh Tâcü'l-Luga ve Sıhâhi'l-Arabiyye*, thk. Şehâbüddîn Ebû Amr, I-II, Beyrut 1998.

el-Cezerî, Şemsüddîn Ebû Abdullah Muhammed b. İbrahim b. Ebû Bekr (739/1338), *Târîhu Havâdîsi'z-Zaman ve Enbâihi ve Vefeyâtu'l-Ekâbir ve'l-A'yân min Ebnâihi*, thk. Ömer Abdusselam Tedmûrî, I-III, Beyrut 1998.

Ceylan, Ömür, *Tasavvufî Şiir Şerhleri*, İstanbul 2000.

Chamberlain, Michael, *Ortaçağ'da Bilgi ve Sosyal Pratik*, çev. Büşra Kaya, İstanbul 2014.

Cirit, Hasan, "Kussâs", *DİA*, XXVI, İstanbul 2002, 463-465.

el-Cu'abe, Nazmi (haz.), *Fihrisü Mahtûtâti'l-Mektebeti'l-Hâlidiyye: el-Kuds*, London 2006.

Cündioğlu, Dücane, "Çağdaş Tefsir Tarihi Tasavvurunun Kayıp Halkası: Osmanlı Tefsir Mirası", *İslâmiyât*, II/4, 1999, s. 51-73.

Çetin, Altan, "Memlûk Devleti'nde Okçuluk", *Gazi Türkiyat Türkoloji Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2011, s. 67-86.

Demircan, Adnan, *Siyer*, İstanbul 2016.

DİA, "Bekrî, Ebü'l-Hasan el-Kasâsî", *DİA*, V, İstanbul 1992, 366.

ed-Dimyâtî, Ebû Muhammed Şerefüddîn Abdülmü'min b. Halef (705/1306), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Es'ad Muhammed et-Tîb, Beyrut 1996.

ed-Dîneverî, Ebû Hanîfe Ahmed b. Dâvûd (282/895), *Kitâbü'n-Nebât*, thk. Bernhard Lewin, III, Wiesbaden 1974.

Ebû Zür'a İbnü'l-Irâkî, Veliyyüddîn Ahmed b. Abdurrahim (826/1423), *ez-Zeyl ale'l-İber fî Haberi Men Aber*, thk. Salih Mehdi Abbas, I-III, Beyrut 1989.

Eche, Youssef, *Les Bibliotheques Arabes: Publiques et Semi-Publiques en Mesopotamie, en Syrie et en Egypte au Moyen Age*, Damas 1967.

Efendioğlu, Mehmet, "Şerh-Hadis", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 559-560.

Elbânî, Muhammed Nâsıruddîn, *Silsiletü'l-Ehâdîsi'd-Da'îfe ve'l-Mevdû'a ve Eserüha's-Seyyi' fi'l-Ümme*, I-II, Beyrut 1977.

Elmalı, Hüseyin-Arslan, Şükrü, "Garîb", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 374-375.

Emin, Muhammed Muhammed, *el-Evkâf ve'l-Hayâtü'l-İctimaiyye fî Mısr (648-923/1250-1517)*, Kahire 1980.

Eren, Mehmet, *Hadis İlminde Rical Bilgisi ve Kaynakları*, İstanbul 2012.

Eroğlu, Muhammed, "İbnü'l-Kabâkıbî", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 97-98.

Erünsal, İsmail E., "Kütüphane", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, 11-32.

eş-Şevkânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali (1250/1834), *el-Bedrü't-Tâli' bi-Mehâsini men Ba'de'l-Karni's-Sâbi'*, I-II, Beyrut ty.

el-Fâsî, Takıyyüddîn Ebü't-Tayyîb Muhammed b. Ahmed el-Hasenî (832/1429), *el-Ikdü's-Semîn fî Târîhi'l-Beledi'l-Emin*, I-VIII, Kahire ty.

_____, *Zeylü't-Takyîd fî Ruvâti's-Sünen ve'l-Mesânîd*, thk. Kemal Yusuf el-Hût, I-II, Beyrut 1990.

Fayda, Mustafa, "Belâzürî", *DİA*, V, İstanbul 1992, 392-393.

_____, "Ensâb", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 244-249.

_____, "Ensâbü'l-Eşrâf", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 249-251.

_____, "İbn Hişâm", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 71-72.

_____, "İbn İshâk", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 93-96.

_____, "İbn Sa'd", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 294-297.

_____, "Siyer ve Megâzî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 319-324.

_____, "Taberî", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 314-318.

_____, "Vâkıdî", *DİA*, XLII, İstanbul 2012, 471-475.

Fazlıoğlu, İhsan, "İlim İlim Bilmektir; Bilim Neyi Bilmektir", *Dergâh*, IX/97, Mart 1998, s. 12-14, 22.

Fekîr, Ahmed, "el-Şurûh ve'l-müellefât alâ Kitâb eş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafâ li'l-Kâdî İyâz el-Yahsûbî (544)", *el-İhyâ* (el-Mağrib), XXI, Eylül 2003, s. 159-198.

Fernandes, Leonor, "The Foundation of Baybars al-Jashankir: Its Waqf, History and Architecture", *Muqarnas*, IV, Leiden 1987, s. 21-42.

el-Fihrisü'ş-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: el-Hadîsü'n-Nebeviyyi'ş-Şerîf ve Ulûmuhu ve Ricâluhu, I-III, Amman 1991.

el-Fihrisü'ş-Şâmil li't-Türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmiyyi'l-Mahtût: es-Sîre ve'l-Medâihi'n-Nebeviyye, I-II, Amman 1996.

el-Fîrûzâbâdî, Ebü't-Tâhir Mecdüddîn Muhammed b. Ya'kûb (817/1415), *el-Kâmûsu'l-Muhît*, 2. Baskı Beyrut 1987.

el-Gâmidî, Hamîs b. Sâlih b. Muhammed, *Kitâbü ez-Zehrü'l-Bâsim fi Siyeri Ebi'l-Kâsım*, Câmiatu Ümmü'l-Kurâ (Yayınlanmamış doktora tezi), I-II, 1421/2000.

el-Gazzî, Ebü'l-Mekârim Necmüddîn Muhammed (1061/1651), *el-Kevâkibü's-Sâire bi-Menâkıbi A'yâni'l-Mi'eti'l-'Âşire*, thk. Cebrâil Süleyman Cebbur, I-III, Beyrut 1979.

Gharaibeh, Mohammad, "Brokerage and interpersonal relationships in scholarly networks: İbn Hağar al-'Asqalani and his early academic career", *Everything is on the Move: the Mamluk Empire as a Node in (Trans-) Regional Networks*, ed. Stephan Conermann, Bonn 2014, s. 234, 253.

Giffen, L. A., "Love Theory", *Encyclopedia of Arabic Literature*, ed. Julie Scott Meisami-Paul Starkey, New York 1998, II, 477-479.

_____, *Theory of Profane Love Among Arabs*, New York 1971.

Gilliot, C., "Sharh", *EI*^{2}, IX, Leiden 1997, 317-320.

Grafton, Anthony, "Commentary", *The Classical Tradition*, ed. Anthony Grafton-Glen W. Most- Salvatore Settis, Cambridge 2010, s. 225-233. (Tercümesi: Anthony Grafton, "Şerh", çev. Abdullah Kotay, *Metnin Hâlleri*, ed. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul 2014, s. 392-417.)

Haarmann, Ulrich, "Arabic in Speech, Turkish in Lineage Mamluks and Their Sons in the Intellectual Life of Fourteenth-Century Egypt and Syria", *Journal of Semitic Studies*, XXXIII/1, Spring 1988, s. 81-114.

_____, "Ideology and History, Identity and Alterity: The Arab Image of the Turk from the Abbasids to Modern Egypt", *International Journal of Middle East Studies*, vol. 20, 1988, s. 175-196.

_____, "Rather the Injustice of the Turks than the Righteousness of the Arabs: Changing 'Ulama' Attitudes towards Mamluk Rule in the Late Fifteenth Century", *Studia Islamica*, vol. 88, 1988, s. 61-78.

el-Habeşî, Abdullah Muhammed, *Câmi'ü'ş-Şürûh ve'l-Havâşî: Mu'cemu Şâmili'l-Esmâi'l-Kütübi'l-Meşrûha fi't-Türâsi'l-İslâmî ve Beyânu Şürûhihâ*, I-III, Ebû Dabi 2004.

el-Halebî, Ebü'l-Ferec Nûruddîn Ali b. İbrâhim b. Ahmed (1044/1635), *İnsânü'l-Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, I-III, Kuveyt 2013.

Hâlî, el-Hassân, *eş-Şurûhu'l-Mağribiyye alâ Kitâbi'ş-Şemâili'n-Nebeviyye li-Ebî İsâ et-Tirmizî*, Rabat 2012.

el-Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer b. Sehl es-Sâmerrâî (327/939), *Kitâbu Hevâtifi'l-Cinnân*, thk. İbrahim Sâlih, Dımaşk 2001.

el-Hasenî, Muhammed Abdülhafîz Kennûn, "Manzûru'l-İmâm es-Süheylî li's-Sîreti'n-Nebeviyye min hilâli kitâbihi: *er-Ravzü'l-Ünüf*", *Mecelletü's-Sünneti'n-Nebeviyye*, V, Rabat 2006, s. 259-275.

Hatiboğlu, İbrahim, "Sıbt İbnü'l-Acemî", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 85-87.

el-Heca, Hayat Nâsır, *es-Sultan en-Nâsır b. Kalâvûn ve Nizâmu'l-Vakf fi Ahdihi*, Kuveyt 1983.

Hirschler, Konrad, *The Written Word in The Medieval Arabic Lands: A Social and Cultural History of Reading Practices*, Edinburgh 2012.

Hughes, Aaron, "Presenting the Past: The Genre of Commentary in Theoretical Perspective", *Method & Theory in the Study of Religion*, vol. 15, No. 2 (2003), s. 148-168.

el-Huşenî, Ebû Zer Mus'ab b. Ebî Bekr Muhammed b. Mes'ûd (604/1207), *el-İmlâü'l-Muhtasar fî Şerhi Garîbi's-Siyer*, thk. Abdülkerîm Halîfe, I-III, Amman 1412/1991.

Ingalls, Matthew B., *Subtle Innovation Within Networks of Convention: The Life, Thought and Intellectual Legacy of Zakariyyā al-Ansārī (d. 926/1520)*, Yale Uni. (Yayınlanmamış doktora tezi), New Haven 2011.

el-Irâkî, Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin (806/1404), *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkire*, thk. Abdullatif el-Hemîm-Mahir Yasin Fahl, I-II, Beyrut 2002.

_____, *el-Mevridü'l-Henî fî Mevlidi'n-Nebî*, thk. Ömer b. el-Arabî A'mirî, Kahire 2010.

Irwin, Robert, "Mamluk Literatur", *Mamlūk Studies Review*, VII, 2003, s. 1-29.

İbn Battûta, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Muhammed b. İbrâhîm el-Levâtî et-Tancî (770/1368-69), *Rıhletu İbn Battûta*, thk. Muhammed Abdulmunim el-Uryan, I-II, Beyrut 1987. (*Seyahatname*, çev. A. Sait Aykut, I-II, İstanbul 2004)

İbn Cemâ'a, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sa'dillâh b. Cemâa el-Kinânî el-Hamevî (733/1333), *Tezkiretü's-Sâmi' ve'l-Mütekellim fî Edebi'l-İlm ve'l-Müte'allim*, Beyrut ty.

İbn Dihye el-Kelbî, Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hasan b. Ali (633/1235), *el-Mutrib min Eş'âri Ehli'l-Mağrib*, thk. İbrahim el-Ebyârî- Hamid Abdülmecid- Ahmed Ahmed Bedevî, Kahire 1954.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasan el-Ezdî el-Basrî (321/933), *el-İştikâk*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1958.

İbn Ebî Hacele, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Yahyâ b. Ebî Bekr b. Abdilvâhid et-Tilimsânî (776/1375), *Dîvânu's-Sabâbe*, thk. Muhammed Zağlûl Selâm, İskenderiye t.y.

_____, *Sükkerdânü's-Sultân*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 2000.

İbn Fehd, Ömer b. Fehd el-Hâşimî (885/1480), *Mu'cemü'ş-Şuyûh*, thk. Muhammed ez-Zâhî, Riyad 1982.

İbn Fehd, Takıyyüddîn Muhammed b. Fehd el-Mekkî (871/1466), *Lahzu'l-Elhâz bi-Zeyli Tabakâti'l-Huffâz*, Beyrut 1956 (Ebü'l-Mehâsin el-Hüseynî ed-Dımaşkî, *Zeylü Tezkireti'l-Huffâz* ile birlikte)

İbn Habîb, Ebû Muhammed (Ebû Tâhir) Bedrüddîn el-Hasen b. Ömer b. el-Hasen b. Ömer b. Habîb ed-Dımaşkî el-Halebî (779/1377), *Tezkiretü'n-Nebîh fî Eyyâmi'l-Mansûr ve Benîh*, thk. M. Muhammed Emin, I-III, Kahire 1986.

İbn Hacer el-Askalânî, Şihâbüddîn Ahmed b. Ali (852/1449), *el-İsâbe fî Temyîzi's-Sahâbe*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvız, I-VIII, Beyrut 1995.

_____, *ed-Dürerü'l-Kâmine fî A'yâni'l-Mieti's-Sâmine*, I-IV, Beyrut ty.

_____, *Lisânü'l-Mîzân*, thk. Muhammed Abdurrahman el-Maraşli, I-IX, Beyrut 1995-1996.

_____, *Tehzîbü't-Tehzîb*, thk. Adil Ahmed Abdulmevcud-Ali Muhammed Muavvaz, I-VII, Riyad ty.

_____, *İnbâu'l-Gumr bi-Enbâi'l-Umr*, thk. Hasan Habeşî, I-IV, Kahire 1969.

İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed el-Hadramî el-Mağribî et-Tûnisî (808/1406), *Bilim ve Siyaset Arasında Hatıralar: et-Ta'rîf bi-İbn Haldun ve Rıhletuhu Garben ve Şarkan*, çev. Vecdi Akyüz, İstanbul 2004.

_____, *Kitâbü'l-İber ve Dîvânü'l-Mübtede ve'l-Haber fî Eyyâmi'l-Arab ve'l-Acem ve'l-Berber*, I-VII, Beyrut 1992.

_____, *Mukadddime*, çev. Süleyman Uludağ, I-II, İstanbul 2005.

İbn Hallikân, Ebü'l-Abbas Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed (681/1282), *Vefeyâtü'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zaman*, thk. İhsan Abbas, I-VIII, Beyrut ty.

İbn Hazm, Ebû Muhammed b. Ali b. Ahmed b. Saîd ez-Zâhirî (456/1064), *Cemheretü Ensâbi'l-Arab*, thk. Abdüsselam Muhammed Harun, Kahire 1982.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik (218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ- İbrahim el-Ebyârî- Abdülhâfız eş-Şiblî, I-IV, Kahire 1936.

_____, *es-Sîretü'n-Nebeviyye li'bni Hişâm bi-Şerhi'l-Vezîr el-Mağribî*, thk. Süheyl Zekkâr, I-II, Beyrut 1992.

İbn Kâdî Şühbe, Takıyyüddîn Ebû Bekr Ahmed b. Kâdî Şühbe ed-Dımaşkî (851/1448), *Târîhu İbn Kâdî Şühbe,* thk. Adnan Derviş, I-IV, Dımaşk 1977-1997.

İbn Kayyim el-Cevziyye, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb ez-Züraî ed-Dımaşkī el-Hanbelî (751/1350), *Ravdatü'l-Muhibbîn ve Nüzhetü'l-Muştâkîn,* thk. es-Seyyid el-Cümeylî, Beyrut 1987.

_____, *ed-Dâ' ve'd-Devâ',* thk. Ali b. Hasan el-Halebî, Riyad 1999.

_____, *et-Tıbbü'n-Nebevî*, thk. Abdulganî Abdulhâlık, Kahire 1957.

İbn Kesîr, İmâdüddîn Ebü'l-Fidâ İsmail b. Ömer b. Kesîr el-Kureşî (774/1372), *el-Bidâye ve'n-Nihâye,* thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî, I-XXI, Cîze 1997-1999.

_____, *Mevlidü Rasûlillah*, thk. Salâhuddîn el-Müneccid, Beyrut 1961.

İbn Kutluboğa, Zeynüddîn Ebü'l-Adl Kâsım b. Kutluboğa el-Hanefî (879/1474), *Tâcü't-Terâcim fî men Sannefe mine'l-Hanefiyye*, thk. İbrahim Salih, Dımaşk 1992.

İbn Manzûr, Ebü'l-Fazl Muhammed b. Mükerrem b. Ali el-Ensârî (711/1311), *Lisânü'l-Arab,* I-XV, Beyrut ty.

İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, Şemsüddîn Muhammed b. Abdullah el-Kaysî ed-Dımaşkî (842/1438), *Câmi'u'l-Âsâr fi's-Siyer ve'l-Mevlidi'l-Muhtâr*, thk. Hüseyin Muhammed Ali Şükri, I-VI, Beyrut 2010.

_____, *et-Tibyân li-Bedî'ati'l-Beyân*, thk. Abdusselam eş-Şeyhali, Abdulhâlık el-Mezveri v.dğr., I-III, Kuveyt 2008.

_____, *Tavzîhu'l-Müştebih fî Zabti Esmâi'r-Ruvât ve Ensâbihim ve Elkâbihim ve Künâhum*, thk. Muhammed Na'îm el-Araksûsî, I-X, Beyrut 1993.

İbn Râfi', Takıyyüddîn Ebü'l-Me'âlî Muhammed b. Râfi' es-Selâmî (774/1372), *el-Vefeyât*, thk. Salih Mehdi Abbas, Beşşar Avvâd Ma'rûf, I-II, Beyrut 1982.

İbn Receb, Zeynüddîn Ebü'l-Ferec Abdurrahman b. Ahmed b. Receb el-Hanbelî (795/1393), *el-Müntekâ min Mu'cemi Şüyûhi Şihâbüddîn Ebü'l-Abbas Ahmed b. Receb el-Hanbelî*, thk. Ebû Yahya Abdullah el-Kenderî, Kuveyt 2006.

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zührî (230/845), *Kitâbü't-Tabakâti'l-Kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-XI, Kahire 2001.

İbn Seyyidünnâs, Ebü'l-Feth Fethüddîn Muhammed b. Muhammed el-Ya'merî (734/1334), *Uyûnu'l-Eser fî Fünûni'l-Megâzî ve'ş-Şemâil ve's-Siyer*, I-II, Beyrut 1974.

_____, *Nûru'l-Uyûn fî Telhîsi Sîreti'l-Emîn ve'l-Me'mûn*, thk. Süleyman el-Harş, Dımaşk-Beyrut, 2006.

İbn Şâhin, Zeynüddîn Abdülbâsıt b. Halîl b. Şâhin Abdülbâsıt el-Malatî (920/1514), *Neylü'l-Emel fî Zeyli'd-Düvel* thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî, I-IX, Beyrut 2002.

İbn Tağriberdî, Cemâlüddîn Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağriberdî el-Atabekî (874/1469), *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısr ve'l-Kâhire*, I-XII, Kahire ty.

_____, *el-Menhelü's-Sâfî ve'l-Müstevfî Ba'de'l-Vâfî*, thk. Muhammed Muhammed Emin, I-XII, Kahire 2005.

İbn Teymiyye, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Abdülhalim (728/1328), *Mecmû'u Fetâvâ*, nşr. Abdurrahman b. Muhammed b. Kâsım el-Âsımî en-Necdî, I-XXXV, Riyad 1991.

İbnü'l-Adîm, Ebü'l-Kâsım Kemâlüddîn Ömer b. Ahmed (660/1262), *Buğyetü't-Taleb fî Târîhi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr, I-XII, Beyrut ty.

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî b. Muhammed Bağdâdî (597/1201), *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*, thk. Ebü'l-Fida Abdullah el-Kadı, I-III, Beyrut 1986.

_____, *Zemmü'l-Hevâ*, thk. Mustafa Abdulvâhid, yy. 1962.

İbnü'l-İmâd el-Hanbelî, Ebü'l-Felâh Abdulhayy b. Ahmed b. Muhammed (1089/1679), *Şezerâtü'z-Zeheb fî Ahbâri men Zeheb*, I-VIII, Beyrut ty.

İbnü'l-Mibred, Ebü'l-Fazl Şemsüddîn Muhammed b. Ali İbn Tolun-Ebü'l-Mehâsin Yûsuf (909/1503), *Müt'atü'l-Ezhân mine't-Temettü'i bi'l-İkrân Beyne Terâcimi'ş-Şuyûh ve'l-Akrân*, thk. Salâhuddîn Halil eş-Şeybânî, I-II, Beyrut 1999.

_____, *İktibâsu'l-İktibâs li-Halli Müşkili Sîreti İbn Seyyidinnâs*, I-II, Beyrut 1974. (İbn Seyyidünnâs'ın *Uyûnu'l-Eser*'inin notlarında)

İbnü'l-Hâcc, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Abderî (737/1336), *Medhalü'ş-Şer'i'ş-Şerîf*, I-IV, Kahire 1981.

İnan, Murat Umut, "Osmanlıca Şerhlerin Metinselliği Üzerine Düşünmek", *Metnin Hâlleri*, ed. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul 2014, s. 310-337.

İpşirli, Mehmet, "Hikr", *DİA*, XVII, İstanbul 1998, 525-526.

el-Îş, Yûsuf, *el-Hatîb el-Bağdâdî: Müerrihu Bağdâd ve Muhaddisuhâ*, Dımaşk 1945.

Jomard, Edme François, *Vasfu Medîneti'l-Kahire ve Kal'atu'l-Cebel*, çev. Eymen Fuad Seyyid, Kahire 1988.

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ b. İyâz el-Yahsubî (544/1149), *Kitâbu'ş-Şifâ bi-Ta'rîfi Hukûki'l-Mustafa*, thk. Abdusselam el-Bekkârî el-Messârî, Daru'l-Beyda 2012.

Kafes, Mahmut, "Ebû Hayyân el-Endelüsî", *DİA*, X, İstanbul 1994, 152-153.

el-Kalkaşendî, Ahmed b. Ali (821/1418), *Suhbu'l-A'şâ fî Sınâ'ati'l-İnşâ*, thk. Muhammed Hüseyn Şemsüddîn, I-XIV, Beyrut1987.

Kandemir, M. Yaşar, "Cemmâîlî", *DİA*, VII, İstanbul 1993, 338-340.

_____, "Harâitî", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 92.

_____, "Hatîb el-Bağdâdî", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 452-460.

_____, "İbn Seyyidünnâs", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 316-318.

_____, "Kelâî", *DİA*, XXV, İstanbul 2002, 193-194.

_____, "Mizzî, Yûsuf b. Abdurrahman", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 220-221.

_____, "Moğultay b. Kılıç", *DİA*, XXX, İstanbul 2005, 229-231.

_____, "Münâvî, Muhammed Abdürraûf", *DİA*, XXXI, İstanbul 2006, 572-575.

_____, "Şemâil", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 497-500.

_____, "eş-Şemâilü'n-Nebeviyye", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 500-501.

_____, "eş-Şifâ", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 134-138.

_____, *Şifâ-i Şerîf Şerhi*, I-III, İstanbul 2012.

Kaptein, N. J. G., *Muhammad's Birthday Festival: Early History in the Central Muslim Lands and Developement in the Muslim West Until the 10th/16th Century*, Leiden 1993.

Kara, İsmail, *İlim Bilmez Tarih Hatırlamaz: Şerh ve Hâşiye Meselesine Dair Birkaç Not*, İstanbul 2011.

Karagözoğlu, Mustafa Macit, *Zayıf Raviler: Duafa Literatürü ve Zayıf Rivayetler*, İstanbul 2014.

Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah (1067/1657), *Keşfü'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, haz. M. Şerefettin Yaltkaya, I-II, Ankara 1941.

Katz, Marion Holmes, *The Birth of the Prophet Muhammad: Devotional Piety in Sunni Islam*, London 2007. (Türkçe tercümesi; *Mevlid: İslam Dünyasında İbadetler ve Dindarlık*, çev. Firdevs Bulut, İstanbul 2014)

Kaya, Eyyüp Said, "Şerh-Fıkıh", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 560-564.

Kehhâle, Ömer Rıza, *Mu'cemü'l-Müellifîn: Terâcimü Musannifi'l-Kütübi'l-Arabiyye*, I-XV, Beyrut 1957.

el-Kettânî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer b. İdris (1345/1927), *Selvetü'l-Enfâs ve Muhâdesetü'l-Ekyâs bi-men Ukbira mine'l-'Ulemâ ve's-Sulehâ bi-Fâs*, thk. Abdullah Kâmil el-Kettânî- Hamza b. Muhammed el-Kettânî- Muhammed b. Hamza b. Ali el-Kettânî, I-IV, Dârü'l-Beyzâ 2004.

_____, *er-Risâletü'l-Müstatrafe*, nşr. Muhammed el-Muntasır el-Kettânî, Dımaşk 1964.

Kılıç, Mahmut Erol, "Fusûsü'l-Hikem", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 230-237.

Kılıç, Mustafa, "Yûsufî", *DİA*, XLIV, İstanbul 2013, 42-43.

Kızıltoprak, Süleyman, "Memlük", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, 87-90.

Koca, Ferhat, "İbn Teymiyye, Takıyyüddîn", *DİA*, XX, İstanbul 1999, 391-405.

_____, "İbnü'l-Mibred", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 126-128.

Koçkuzu, Ali Osman, "Aynî, Bedreddîn", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 271-272.

_____, "el-İkmâl", *DİA*, XXII, İstanbul 2000, 30.

Kohlberg, Etan, *A Medieval Muslim Scholar at Work: İbn Tāwūs and His Library*, Leiden 1992.

Kraus, Christina Shuttleworth, "Reading Commentaries/Commentaries as Reading", *The Classical Commentary: Histories, Practices, Theory*, ed. R.K. Gibson-Christina Shuttleworth Kraus, Leiden 2002, s. 1-27.

Küçük, Raşit, "Abdullah b. Mübârek", *DİA*, I, İstanbul 1988, 122-124.

Lapidus, Ira, *Muslim Cities in the Later Middle Ages*, Massachusetts 1967.

Lev, Yaacov, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamlūk Studies Review*, XIII/1, 2009, s. 1-26.

Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdillâh Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn Muhammed b. Abdillâh b. Saîd es-Selmânî el-Endelüsî (776/1374-75), *Ravdatu't-Ta'rîf bi-Hubbi'ş-Şerîf*, thk. Muhammed el-Kettânî, I-II, Beyrut 1970.

Little, Donald P., "The Historical and Historiographical Significance of the Detention of Ibn Taymiyya", *International Journal of Middle East Studies*, vol. IV, 1973, 311-327.

Ma'tûk, Sâlih Yûsuf, *Bedrüddîn el-'Aynî ve Eseruhû fi İlmi'l-Hadîs*, Beyrut 1987.

Maden, Şükrü, "Tefsirde Şerh, Hâşiye ve Ta'lîka Literatürü", *Türk Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, III/1, Mart 2014, s. 183-220.

_____, *Tefsirde Hâşiye Geleneği ve Şeyhzâde'nin Envârü't-Tenzîl Hâşiyesi*, İstanbul 2015.

Makdisi, George, *Ortaçağ'da Yüksek Öğretim*, haz. Ali Hakan Çavuşoğlu-Tuncay Başoğlu, İstanbul 2012.

Makrizî, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (845/1442), *Kitâbü'l-Mukaffa'l-Kebîr*, thk. Muhammed Ya'lâvî, I-VIII, Beyrut 1991.

_____, *Kitâbu İgâseti'l-Ümme bi-Keşfi'l-Gumme*, thk. Muhammed Mustafa Ziyade-Cemâlüddîn eş-Şeyyal, Kahire 1957.

__ _____, Ebü'l-Abbas Takıyyüddîn Ahmed b. Ali b. Abdülkadir (845/1442), *el-Mevâ'iz ve'l-İ'tibâr bi-(fi) Zikri'l-Hıtât ve'l-Âsâr*, I-II, Beyrut ty.

Matlûb, Ahmed, *el-Kazvînî ve Şürûhu't-Telhîs*, Bağdat 1967.

el-Menûnî, Muhammed b. Abdulhâdî, *Müntehabât min Nevâdiri'l-Mahtûtât*, Marakeş 2004.

el-Merzübânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmran (384/994), *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, thk. Fritz Krenkow, Beyrut 1982.

Miskinzoda, Gurdofarid, *On the Margins of Sīra: Mughultā'ī (689-762/1290-1361) and His Place in the Development of Sīra Literature*, Uni. of London SOAS (Yayınlanmamış doktora tezi), London 2007.

Moğultay b. Kılıç, Ebû Abdullah Alâüddîn Moğultay b. Kılıç b. Abdullah el-Bekcerî el-Hikrî (762/1361), *el-İ'lâm bi-Sünnetihi Aleyhissalatu vesselâm Şerhu Süneni İbn Mâce el-İmam*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebü'l-Ayneyn, I-V, Dimyat 2007.

_____, *ed-Dürrü'l-Manzûm min Kelâmi'l-Mustafâ el-Ma'sûm*, nşr. Muhammed Avvâme-Hasan Abacî, Medine 1414.

_____, *el-İktifâ fî Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ*, thk. Mâzin b. es-Sersâvî, I-III, Kahire 2009.

_____, *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fîhim mine's-Sahâbe*, thk. İzzet el-Mürsî-İbrahim İsmail el-Kâdi-Muhammed Abdulhâlık eş-Şâfiî, I-II, Riyad 2000.

_____, *el-İşâre ilâ Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefâ*, thk. Muhammed Nizâmüddîn Füteyyih, Dımaşk 1996.

_____, *el-Muhâkemâtü'l-Melâh beyne Muğlatay ve'bni's-Salâh: Kitâbu Islâhı İbni's-Salâh*, haz. Ebû İshak Ahmed b. Abdulkerim es-Selâmî, I-II, Amman 2008.

_____, *el-Vâdıhu'l-Mübîn men Üstüşhide Mine'l-Muhibbîn*, thk. Seyyid Kesrevî Hasen, Beyrut 2005.

_____, *et-Tuhfetü'l-Cesîme fî Zikri Halîme*, thk. Muhammed b. Muhammed Alvân, Riyad 2016.

_____, *ez-Zehrü'l-Bâsim fî Siyeri Ebi'l-Kâsım*, thk. Ahsen Ahmed Abdüşşekûr, I-II, Kahire 2012.

_____, *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*, thk. Ebû Abdurrahman Âdil b. Muhammed-Usâme b. İbrahim, I-XII, Kahire 2000.

_____, *Men Vâfekat Künyetuhû İsme Ebîh*, thk. Bâsim Faysal Ahmed el-Cevâbire, Kuveyt 1988.

Most, Gelnn W., "Şerhlere Kuramsal Bir Bakış", çev. Murat Umut İnan, *Metnin Hâlleri*, ed. Hatice Aynur v.dğr., İstanbul 2014, s. 452-465.

Muhanna, Elias Ibrahim, *Encyclopaedisme in the Mamluk Period: The Composition of Shihāb al-Dīn al-Nuwayrī's (d. 1333) Nihāyat al-Arab fī Funūn al-Adab*, Harvard Uni. The Department of Near Eastern Languages and Civilisations (Yayınlanmamış doktora tezi), 2012.

el-Muhibbî, Muhammed el-Emîn b. Fazlillâh b. Muhibbillâh el-Muhibbî el-Ulvânî el-Hamevî ed-Dımaşkî (1111/1699), *Hulâsatü'l-Eser fî A'yâni'l-Karni'l-Hâdi Aşer*, I-IV, Beyrut ty.

Mustafa, Şakir, *et-Târîhü'l-Arabî ve'l-Müerrihûn*, I-III, Beyrut 1990.

el-Münâvî, Zeynüddîn Muhammed Abdürraûf b. Tâcil'ârifîn b. Nûriddîn Alî el-Haddâdî (1031/1622), *Şerhu'ş-Şemâil*, I-II, 2. Baskı, Beyrut ty., I-II (Ali el-Kârî'nin *Cem'u'l-Vesâil*'inin hâmişinde).

_____, *er-Ravzü'l-Bâsim fî Şemâili'l-Mustafa Ebî'l-Kâsım*, thk. Muhammed Adil Azize Keyyali, Dımaşk 2000.

Mütercim Âsım Efendi (1820), *el-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît*, haz. Mustafa Koç-Eyyüp Tanrıverdi, I-VI, İstanbul 2013.

Nebhân, Abdulilâh, "eş-Şurûh ve'l-hâşiye fi't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî: Mahtûtâtu Şerhi't-Teftâzânî ale'n-Nesefî nemûzecen", *et-Türâsu'l-Arabî*, S. 106 (Nisan 2007), Dımaşk, s. 106-116.

el-Nedîm, Ebü'l-Ferec Muhammed b. İshâk (385/995), *el-Fihrist*, Beyrut 1978.

Northrup, Linda, "The Bahrī Mamlūk Sultanate, 1250-1390", *The Camridge History of Egypt Volume I: Islamic Egypt, 640-1517* (ed. Carl F. Petry), Cambridge 1998, s. 242-289.

el-Nüveyrî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Abdilvehhâb b. Muhammed el-Bekrî et-Teymî el-Kureşî (733/1333), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, thk. İbrahim Şemsüddîn, I-XXXIII, Beyrut 2004.

Nüveysir, Hüsni Muhammed, *el-İmârâtü'l-İslâmiyye fî Mısr: Asru'l-Eyyûbiyyîn ve'l-Memâlik*, Kahire ty.

Orpilyan, Serkiz-Seyyid Abdülzâde Mehmet Tâhir, *Mahzenü'l-Ulûm*, Kısm-ı Evvel, İstanbul 1308.

el-Ömerî, Muhammed Ali Kâsım Ahmed, *el-Hâfız Moğultay ve Menhecühü fî Kitâbihi İkmâli Tehzîbi'l-Kemâl*, Medine Câmiatü'l-İslâmiyye (Yayınlanmamış doktora tezi), I-II, Medine 1983.

Öz, Şaban, *İlk Siyer Kaynakları ve Müellifleri*, İstanbul 2008.

Özaydın, Abdülkerim, "Âmirî, Yahyâ b. Ebû Bekir", *DİA*, III, İstanbul 1991, 72.

Özbalıkçı, M. Reşit, "Sîbeveyhi", *DİA*, XXXVII, İstanbul 2009, 130-134.

Özel, Ahmet, "Ali el-Kârî", *DİA*, II, İstanbul 1989, 403-405.

_____, "İbn Dakîkulî'd", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, 407-409.

_____, "Mevlid", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, 475-479.

_____, "Tehzîb", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 325-328.

Özen, Şükrü, "Teâruz", *DİA*, XL, İstanbul 2011, 208-211.

Özkan, Halit, *Memlüklerin Son Asrında Hadis: Kahire 1392-1517*, İstanbul 2012.

Özşenel, Mehmet, "Bir Kemâlin Hikâyesi: el-Makdisî'nin *el-Kemâl fî Esmâi'r-Ricâl*'inin Dört Asırlık Serüveni", *Dîvân*, 2001/2, s. 155-161.

Pedersen, Johannes, *İslam Dünyasında Kitabın Tarihi*, çev. M. Macit Karagözoğlu, İstanbul 2012.

Petry, Carl F., *The Civilian Elite of Cairo in the Later Middle Ages*, Princeton 1981.

Roshental, F. "Hāshiya", *EI*^{2} III, Leiden 1971, 268-269.

el-Rouayheb, Khaled, *Before Homosexuality in the Arab-Islamic World: 1500-1800*, Chicago 2005.

_____, *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and the Maghreb*, Newyork 2015.

Rowson, Everett K., "Two Homoerotic Narratives from Mamlūk Literature: al-Safadī's Law'at al-shākī and Ibn Dāniyāl's al-Mutayyam", *Homoeroticism in Classical Arabic Literature*, New York 1997, s. 158-191.

es-Safedî, Ebü's-Safâ Salâhuddîn Halîl b. İzziddîn Aybeg b. Abdillâh (764/1363), *el-Gaysü'l-Müseccem fî Şerhi'l-Lâmiyyeti'l-Acem*, I-II, 2. Baskı, Beyrut 1990.

_____, *Elhânü's-Sevâci' beyne'l-Bâdî' ve'l-Mürâci'*, nşr. İbrâhim Sâlih, I-II, Dımaşk 2004.

_____, *el-Vâfî bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnâûd-Türkî Mustafa, I-XXIX, Beyrut 2000.

_____, *A'yânü'l-Asr ve A'vânu'n-Nasr*, thk. Ali Ebû Zeyd, Nebil Ebû Amse v.dğr., I-V, Lübnan 1998.

Sahillioğlu, Halil, "Dirhem", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 368-371.

Saleh, Walid A., "The Gloss as Intellectual History: The Hāshiyahs on *al-Kashshāf*", *Oriens*, Vol: 41 (2013), s. 217-259.

Sandıkçı, S. Kemal, "Mü'telif ve muhtelif", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 191-192.

es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahman (902/1497), *ed-Dav'ü'l-Lâmi' li-Ehli'l-Karni't-Tâsi'*, I-XII, Kahire 1354-1355.

_____, *el-İ'lân bi't-Tevbîh limen Zemme Ehle't-Târîh*, thk. Salih Ahmed el-İlyî, Beyrut 1986.

_____, *ez-Zeylü't-Tâm alâ Düveli'l-İslâm li'z-Zehebî: Havâdis ve Terâcim li's-Senevât 745-850*, thk. Hasan İsmail Merve, Beyrut 1992.

es-Selmî, Abdullah b. Uveykıl, "el-Mütûn ve'ş-şürûh ve'l-havâşî ve't-takrîrât fi't-te'lîfi'n-nahvî", *el-Ahmediyye*, IV, Dübey 1999, s. 245-273.

es-Seyyid, Eymen Fuâd, "Kahire", *DİA*, XXIV, İstanbul 2001, 173-175.

es-Seyyid, Seyyid Muhammed, "Evlâdü'n-nâs", *DİA*, XI, İstanbul 1995, 525-526.

Sezgin, Fuad, *Geschichte des Arabichen Schrifttums*, I-XIII, Leiden 1967-2007.

Shamsy, Ahmed El, "The Hāshiya in Islamic Law: A Sketch of the Shāfi'ī Literature", *Oriens*, vol. 41 (2013), s. 289-315.

Shoshan, Boaz, *Popular Culture in Medieval Cairo*, Cambridge 1992.

Sıbt İbni'l-Acemî, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrahim b. Muhammed b. Halil el-Halebî eş-Şafiî (841/1438), *Nûru'n-Nibrâs alâ Sîreti İbn Seyyidinnâs*, thk. Nuruddîn Tâlib v.dğr., I-IX, Beyrut 2014.

Sibai, Mohamed Makki, *Mosque Libraries: An Historical Study*, London 1987.

Sinanoğlu, Mustafa, "Şerh-Kelâm", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 564-565.

Smoor, P., "al-Maghribî", *EI*^{2}, V, Leiden 1979, 1211-1212.

Spies, Otto, "al-Mugultai's Spezialwerk über Martyrer der liebe", *Studien zur Geschichte und Kultur des Nahen und Fernen Ostens*, Leiden 1935, s. 145-155.

_____, *Mughultai's Biographical Dictionary of the Martyrs of Love*, Stuttgart 1936, I.

es-Sübkî, Ebû Nasr Tâcüddîn Abdülvehhâb b. Alî b. Abdilkâfî (771/1370), *Mu'îdü'n-Ni'am ve Mübîdü'n-Nikam*, Beyrut 1986.

_____, *Tabakâtü'ş-Şâfi'iyyeti'l-Kübra*, thk. Mahmûd Muhammed Tanahi-Abdülfettah Muhammed el-Hulv, I-X, Kahire 1964.

es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah b. Ahmed (581/1185), *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye l'İbn Hişâm*, thk. Halid Mustafa Tartûsî, I-IV, Beyrut 2014.

es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celalüddîn Abdurrahman b. Ebî Bekr (911/1505), *Hüsnü'l-Muhâdara fî Ahbâri Mısr ve'l-Kâhire*, thk. Ali Muhammed Ömer, I-II, Kahire 2007.

_____, *Tabakâtu'l-Huffâz*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire 1973.

_____, *Buğyetü'l-Vu'ât fî Tabakâti'l-Lugaviyyîn ve'n-Nuhât*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, I-II, Beyrut 1979.

eş-Şâmî, Muhammed b. Yûsuf es-Sâlihî (942/1536), *Sübülü'l-Hüdâ ve'r-Reşâd fî Sîreti Hayri'l-İbâd*, thk. Mustada Abdulvâhid v.dğr., I-XII, Kahire 1997.

Şensoy, Sedat, "Şerh", *DİA*, XXXVIII, İstanbul 2010, 555-558.

_____, "Ta'likāt", *DİA*, XXXIX, İstanbul 2010, 508-510.

et-Tarâbîşî, Muta', *Ruvâtü Muhammed b. İshâk b. Yesâr fi'l-Megâzî ve's-Siyer ve Sâiri'l-Merviyyât*, Dımaşk 1994.

Taşköprüzâde, Ebü'l-Hayr İsâmüddîn Ahmed b. Mustafa (968/1561), *Miftâhu's-Sa'âde ve Misbâhu's-Siyâde fî Mevzû'âti'l-Ulûm*, thk. Kâmil Bekrî-Abdülvehhâb Ebü'n-Nûr, I-III, Kahire 1968.

Tâtumî, Târık b. Muhammed, "eş-Şurûh ve'l-müellefâtü'l-mevdû'a alâ *Kitâbi'ş-Şifâ* li'l-Kâdî İyâz el-Yahsubî: Bahs Bibliyografî", *Mir'âtü't-Turâs*, II, Şubat 2012, Rabat, s. 134-157.

Tomar, Cengiz, "Mağribîler", *DİA*, XXVII, İstanbul 2003, 322-323.

Topuzoğlu, Tevfik Rüştü, "Hâşiye", *DİA*, XVI, İstanbul 1997, 419-422.

Tozlu, İbrahim, "Türk Muhaddis Moğultay'ın Aşka Dair Eseri ile 'Kim âşık olur ve sabrederse Allah onun günahlarını affeder ve cennetine koyar' hadisini Savunması", *İ. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Bahar 2011/2 (1), s. 167-186.

_____, *Moğultay b. Kılıç (ö. 762/1361) ve Hadis İlmindeki Yeri*, İstanbul 2011.

Tural, Hüseyin, "İbn Fâris", *DİA*, XIX, İstanbul 1999, 479-481.

Tuttle, Kelly, *Expansion and Digression: A Study in Mamlūk Literary Commentary*, Uni. of Pennsylvania, Near Eastern Languages and Civilizations (Yayınlanmamış doktora tezi), Pennsylvania 2013.

Türcan, Zişan, *Hadis Şerh Geleneği: Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*, Ankara 2011.

el-Ubûdî, Casim-Tomar, Cengiz, "İbnü'l-Hatîb", *DİA*, XXI, İstanbul 2000, 74-76.

Uğur, Mücteba, "Firdevsü'l-Ahbâr", *DİA*, XIII, İstanbul 1996, 129-131.

Uludağ, Süleyman, "Aşk", *DİA*, IV, İstanbul 1991, 11-17.

Uzun, Mustafa, "Müntehabât", *DİA*, XXXII, İstanbul 2006, 28-29.

Vadet, J. C., *L'Esprit Courtois en Orient dans les Cinqs Premiers Siècle de l'Hégire*, Paris 1968.

Vezir el-Mağribî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Ali b. Hüseyin (418/1027), *el-Münehhal Muhtasaru Islâhi'l-Mantık*, thk. Cemal Talebe, Beyrut 1994.

Williams, Caroline, *Islamic Monuments in Cairo: A Practical Guide*, 3. Edition, Kahire 1985.

Wisnosvky, Robert, "Avicennism and Exegetical Practice in the Early Commentaries on the Ishārāt", *Oriens* 41 (2013), s. 349-378.

_____, "The Nature and Scope of Arabic Philosophical Commentary in Post-Classical (ca. 1100-1900 ad) Islamic Intellectual History: Some Preliminary Observations", *Bulletin of Institute of Classical Studies (Special Issiue: Philosophy, Science and Exegises)*, vol. 47, February 2004, s. 149–191.

el-Ya'kubî, Mustafa, "Min Cuhûdi Ulemâi'l-Ümme fî Şerhi Sîreti'n-Nebeviyye", *Cuhûdu'l-Ümme fî Hıdmeti's-Sîreti'n-Nebeviyye* (el-Mü'temeru'l-Âlemiyyu'l-Evvel li'l-Bâhisîn fi's-Sîreti'n-Nebeviyye), 22-24 Kasım 2012, Fas, s. 157-182.

Yardım, Ali, "Şemâil Nev'inin Doğuşu ve Tirmizî'nin *Şemâil*'i", *DEUIFD*, İzmir 1983, I, s. 362-391.

Yavuz, Yusuf Şevki, "Delâilü'n-Nübüvve", *DİA*, IX, İstanbul 1994, 117-118.

Yazar, Sadık, *Anadolu Sahası Klasik Türk Edebiyatında Tercüme ve Şerh Geleneği*, İstanbul Üniversitesi SBE Eski Türk Edebiyatı (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2011.

Yazıcı, Hüseyin, "Merzübânî", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, 256-257.

Yıldız, Güllü, *Abdurrahman es-Süheylî (581/1185) ve Siyer Şerhi*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış yükseklisans tezi), İstanbul 2010.

Yılmaz, Ahmet, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü'ş-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2015.

Yiğit, İsmail, "Halka", *DİA*, XV, İstanbul 1997, 360-362.

_____, "Memlükler", *DİA*, XXIX, İstanbul 2004, 90-97.

Yormaz, Abdullah, *Mevlânâzâde'nin Hidâyetü'l-Hikme Şerhi: Tahkik ve Tahlil*, Marmara Üniversitesi SBE (Yayınlanmamış doktora tezi), İstanbul 2010.

el-Yûsufî, Mûsa b. Muhammed b. Yahyâ (759/1358), *Nüzhetü'n-Nâzır fî Sîreti'l-Meliki'n-Nâsır*, thk. Ahmed Hutayt, Beyrut 1986.

ez-Zebîdî, Ebü'l-Feyz Muhammed Murtaza (1205/1791), *Tâcü'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, I-X, Beyrut ty.

ez-Zehebî, Ebû Abdullah Semsüddîn Muhammed b. Ahmed (748/1348), *Tezkiretü'l-Huffâz*, I-IV, Beyrut 1956.

_____, *Mîzânü'l-İ'tidâl fî Nakdi'r-Ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, I-IV, Beyrut 1963.

_____, *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ*, thk. Şu'ayb el-Arnaût vd, I-XXV, Beyrut 1980-1985.

_____, *Tecrîdü Esmâi's-Sahâbe*, I-II, Beyrut ty.

_____, *Zeylü'l-İber fî Haberi Men Gaber*, thk. Muhammed es-Sa'îd Zağlûl, IV. cilt, Beyrut 1985.

ez-Zernûcî, Burhânüddîn (VI/XII. Asrın sonları), *Ta'lîmü'l-Müte'allim*, thk. Salah M. el-Haymî-Nezir el-Hamdân, Beyrut 1987.

ez-Ziriklî, Hayruddîn, *el-A'lâm: Kâmûsu Terâcim li-Eşheri'r-Ricâl ve'n-Nisâ mine'l-Arab ve'l-Müsta'tirbîn ve'l-Müsteşrıkîn*, I-VIII, Beyrut 1992.

ez-Zürkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdilbâkî b. Yûsuf (1122/1710), *Şerhu'z-Zürkânî ale'l-Mevâhibi'l-Ledünniyye bi'l-Minahi'l-Muhammediyye*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, I-XII, Beyrut 1996.

EKLER

EK I: Moğultay b. Kılıç'ın Eserleri

Moğultay b. Kılıç'ın, kaynaklarda yüzü aşkın olduğu ifade edilen eserlerinden büyük bir kısmı kayıptır; isimleri dahi bilinmemektedir. İsimleri bilinenlerin de çoğunluğu günümüze ulaşmamıştır. Günümüze ulaşanların ise bir kısmı yazma hâlinde iken bir kısmı da yayınlanmıştır. Aşağıda Moğultay b. Kılıç'ın kendi atıflarının yanı sıra tabakât kitapları ve bibliyografyalarda zikredilen eserleri sıralanacak ve mümkünse hakkında bilgi verilecektir. Yayınlandığı belirtilmiyorsa veya herhangi bir yazma nüshasına işaret edilmiyorsa, bilinen bir nüshası olmadığı anlamına gelir.

1. *Ahbâru İsmail b. Ya'kub b. İsmail b. Sabîh*[1652]
2. *el-Ahz bi'l-Hazm fi Zikri mâ fihi Hûlife İbn Hazm*[1653]
3. *el-Ciddü'l-Âlî fi'l-Kelâm ale'l-Emâlî*[1654]
4. *Cüz fi's-Salât ala'r-Râhile*[1655]
5. *Cüz fi'ş-Şürb Kâimen*[1656]
6. *Cüz fîmen Urife bi-Ümmihî*[1657]
7. *Cüz Tetebbu' fihi't-Tabarânî fi'l-Mu'cemü'l-Evsat fîma Hakeme bihi biennehu Ferdun ve lehu Mutâba'a fi Nefsi'l-Mu'cem*[1658]
8. *Delâilü'n-Nübüvve*[1659]
9. *ed-Dürrü'l-Manzûm min Kelâmi'l-Mustafa'l-Ma'sûm*[1660]
10. *el-Erbe'ûne'l-Muharrace*[1661]
11. *el-Fâsıl beyne'l-Hâfil ve Kitâbi'l-Kâmil*[1662]
12. *Hasâisu'l-Mustafa aleyhisselam (Mu'cizâtu'n-Nebî)*[1663]

[1652] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 70.
[1653] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, II, 129.
[1654] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 41.
[1655] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75.
[1656] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75.
[1657] Annesine nispet edilen raviler hakkında kaleme alınan ancak günümüze ulaşmayan bu esere, II. bölümde değinilmiştir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 269; ayrıca bkz. Ebû Zür'a, *Zeylü'l-İber*, I, 73; el-Irâkî, *Şerhu't-Tebsıra ve't-Tezkire*, II, 282.
[1658] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75.
[1659] Bilinen bir nüshası olmayan bu eser hakkında III. bölümde bazı değerlendirmeler yapılmıştır.
[1660] *Kütüb-i Sitte* imamlarının üzerinde ittifak ettiği, ahkâm hadislerinin toplandığı bu eser yayınlanmıştır. Kitap hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. İbnü'z-Zür'a, *Zeylü'l-İber*, I, 73; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Moğultay b. Kılıç, *ed-Dürrü'l-Manzûm*, s. 83-91.
[1661] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. İbn Fehd, *Mu'cem*, s. 162.
[1662] İbn Adî'nin *el-Kâmil fi Du'afâi'r-Ricâl* isimli eseri üzerine yazılmış bu kitabın da bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77.
[1663] Yayınlandığı bilinen bu eser, III. bölümde incelenmiştir.

13. *Hâşiye alâ Üsdü'l-Gâbe li'bni'l-Esîr*[1664]
14. *Islâhu İbni's-Salâh*[1665]
15. *el-İ'lâm bi-Sünnetihi Aleyhisselam*[1666]
16. *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl*[1667]
17. *el-İktifâ' fi Tenkîhi Kitâbi'd-Du'afâ'*[1668]
18. *el-İmâme*[1669]
19. *el-İnâbe ilâ Ma'rifeti'l-Muhtelef fîhim mine's-Sahâbe*[1670]
20. *İntihâb men Vâfekat künyetühû İsme Ebîh*[1671]
21. *el-Îsâl li-Kitâbi İbn Selîm ve İbn Nukta ve's-Sâbûnî ve İbn Mâkûlâ*[1672]
22. *el-İşârr ila Sîreti'l-Mustafa ve men ba'dehu mine'l-Hulefa*[1673]
23. *el-İtrâf bi-Tehzîbi'l-Etrâf/ el-İtrâf bi-Tenkîhi'l-Etrâf*[1674]
24. *Keşfü'r-Reyn an Hâli Süfyân b. Hüseyn*[1675]
25. *el-Kıdhu'l-Mu'allâ fi'l-Kelâm alâ hadîsi Ya'lâ b. Mürre b. Vehb es-Sekafî fî Ezâni'n-Nebî*[1676]
26. *el-Kıdhu'l-Müteâlî fi'l-Kelâm ale'l-Leâlî fi Şerhi'l-Emâlî*[1677]
27. *Men Arife billâhi Te'âlâ*[1678]
28. *Menâretü'l-İslâm*[1679]

[1664] Adından da anlaşıldığı üzere İbnü'l-Esîr'in *Üsdü'l-Gâbe* ismiyle sahabenin hayatları hakkında kaleme aldığı esere bir hâşiye olarak telif edilmiştir. Bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 75.

[1665] Hadis usûlünün önemli eserlerinden İbnü's-Salâh'ın *Mukaddime*'sine yazdığı tenkit metnidir. İbnü's-Salâh'ın metni ile birlikte basılmıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Muhâkemâtü'l-Melâh beyne Muğlatay ve'bni's-Salâh: Kitâbu Islâhı İbni's-Salâh*, haz. Ebû İshak Ahmed b. Abdulkerim es-Selâmî, I-II, Amman 2008.

[1666] Moğultay b. Kılıç'ın İbn Mâce'nin *Sünen*'ine şerh olarak yazdığı ancak tamamlayamadığı bu eseri de basılmıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm bi-Sünnetihi Aleyhissalâtu vesselâm Şerhu Süneni İbn Mâce el-İmam*, thk. Ebû Abdullah Ahmed b. İbrahim b. Ebü'l-Ayneyn, I-V, Dimyat 2007.

[1667] Yayınlanmış olan bu eser II. bölümde incelenmiştir

[1668] Yayınlanmış olan bu eser II. bölümde incelenmiştir.

[1669] Bu kitabın adı dışında hakkında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72.

[1670] Yayınlanmış olan bu eser II. bölümde incelenmiştir.

[1671] Yayınlanmış olan bu eser II. bölümde incelenmiştir.

[1672] Müellif hattı, eksik bir nüshası Fas el-Mektebetü'l-Vataniyye'de (Kettânî nr. 361) bulunan bu eser, II. bölümde incelenmiştir.

[1673] Yayınlanmış olan bu eser, III. Bölümde ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

[1674] Moğultay b. Kılıç, el-Mizzî'nin *Tuhfetü'l-Eşrâf bi-Ma'rifeti'l-Etrâf* isimli eserine ta'akkub olarak kaleme aldığı bu kitabına çeşitli eserlerinde atıf yapmıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, V, 86; Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 206.

[1675] Eserin adı dışında bir bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 137.

[1676] Bu eserin adı ve 714/1314 yılında telif edildiği dışında hakkında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, IV, 142.

[1677] Lâlî'nin *Emâlî* şerhi üzerine kaleme aldığı bu kitabı hakkında Moğultay b. Kılıç'ın atıfları dışında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140-142; Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıhu'l-Mübîn*, s. 44; Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 41.

[1678] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur.Bkz. Kâtib Çelebi, *Keşfü'z-Zunûn*, II, 1823; Bağdatlı İsmail Paşa, *Hediyyetü'l-Ârifîn*, II, 468.

29. *el-Meyse ilâ Kitâbi Leyse*[1680]
30. *el-Minhâcü'l-Kavîm fi'l-Kelâm alâ Evhâmi'l-Emîr ve's-Sâbûnî ve İbn Nukta ve İbni's-Selîm*[1681]
31. *el-Muhallel*[1682]
32. *Nazmu'l-Mercân fi'l-Kelâm alâ Sahîhi İbn Hibbân*[1683]
33. *Nefehâtu't-Tîb fi Tenkîhi Kitâbi'l-Müttefik ve'l-Müfterik*[1684]
34. *en-Nıhle fi Fevâidi'r-Rıhle*[1685]
35. *Ref'u'l-İrtiyâb fi'z-Ziyâde ale'l-Lübâb li'bni'l-Esîr*[1686]
36. *er-Remy*[1687]
37. *es-Sünen fi'l-Kelâm alâ Ehâdîsi's-Sünen*[1688]
38. *et-Tabakât*[1689]
39. *et-Takrîb*[1690]
40. *et-Telvîh ilâ Şerhi'l-Câmi'i's-Sahîh*[1691]
41. *et-Tenkîb*[1692]
42. *Tenkîhu'l-Ezhân fi Tehzîbi's-Sikât li'bni Hibbân*[1693]

[1679] İbnü'l-Kattân el-Mağribî'nin *Beyânü'l-Vehm ve'l-Îhâm* adlı eserinin tertibi mahiyetindeki bu eserin bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, VII, 120; IX, 135; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 354.

[1680] İbn Hâleveyh'in *Leyse fi'l-Kelâmi'l-Arab* isimli, garib ve şâz kelimeleri kapsayan sözlüğü üzerine yazılmış bir istidrak olduğu anlaşılan bu eserin bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 952; İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139.

[1681] Adından anlaşıldığı kadarıyla *el-Îsâl* eserinde istidrak ettiği, mü'telif ve muhtelif konusundaki dört eserin hatalarını konu alan bir kitaptır. Bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 9, 16.

[1682] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77.

[1683] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İ'lâm*, III, 60.

[1684] el-Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Müttefik ve'l-Müfterik mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb* adlı eserine zeyl olarak kaleme alınmıştır. Moğultay b. Kılıç'ın bu eserine atfı dışında hakkında bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 515.

[1685] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. İbn Nâsıruddîn ed-Dımaşkî, *Tavzîhü'l-Müştebih*, II, 67.

[1686] İbnü'l-Esîr'in *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb* ismiyle Sem'ânî'nin *Kitâbü'l-Ensâb*'ına yazdığı ihtisar üzerine kaleme alındığı anlaşılan bu eser hakkında adı dışında bir bilgi yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Îsâl*, s. 25, 127; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76.

[1687] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76.

[1688] Ebû Dâvûd'un *Sünen*'ine yazılmış bir şerhtir. Tamamlanmamış olan bu şerhin de bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139.

[1689] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77.

[1690] *et-Tenkîb* isimli eserinin ihtisarıdır ancak bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73.

[1691] Buhârî'nin *Câmi'ü's-Sahîh*'i üzerine kaleme alınan bu şerh henüz yayınlanmamıştır. Kaynaklarda yirmi cilt olduğu ifade edilmekle birlikte bilinen İstanbul, Fas ve Musul'daki nüshaları eksiktir. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *Islâh*, I, 108, 188; II, 854, 867; Moğultay b. Kılıç, *İkmâl*, XI, 155; Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 990, 1387, 1406; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 16; *el-Fihrisü'l-Şâmil: el-Hadîsü'n-Nebeviyye*, I, 411; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74.

[1692] *İkmâlü Tehzîbi'l-Kemâl* isimli eserinde el-Mizzî'ye yaptığı itirazların bir araya getirilmesiyle telif edilen iki ciltlik ihtisarıdır. Bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73.

[1693] Moğultay, İbn Hibbân'ın sika ravileri tanıtan eseri *es-Sikât* üzerine kaleme aldığı bu kitabını, "muâhazât" yani itirazlar olarak nitelendirmiştir. Bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-İktifâ*, I, 190.

43. *Terkü'l-Mirâ' fi'z-Ziyâdeti alâ Mu'cemi'ş-Şu'arâ*[1694]
44. *Tertibü Sahîhi İbn Hibbân alâ Ebvâbi'l-Fıkh*[1695]
45. *Tertîbü'l-Mühimmât alâ Ebvâbi'l-Fıkh*[1696]
46. *et-Teysîr li-Ma'rifeti Hâli Sa'îd b. Beşîr*[1697]
47. *et-Tuhfetü'l-Cesîme fi Zikri Halîme*[1698]
48. *el-Vâdıhu'l-Mübîn fi Zikri men Üstüşhide mine'l-Muhibbîn*[1699]
49. *ez-Zehrü'l-Bâsim fi Siyeri Ebi'l-Kâsım*[1700]
50. *Zevâidü İbn Hibbân ale's-Sahîhayn*[1701]
51. *ez-Ziyâde alâ Kitâbi'l-Aşerât li'l-Kazzâz*[1702]

[1694] el-Merzübânî'nin *Mu'cemü'ş-Şu'arâ* adlı eserine zeyl olarak kaleme alınmıştır. Moğultay b. Kılıç'ın *el-Vâdıh*'ta atıf yaptığı bu eseri, günümüze ulaşmamış olsa da *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*'nın Moğultay b. Kılıç tarafından istinsah edilmiş ve notlandırılmış bir nüshası yayınlanmıştır. Bkz. Moğultay b. Kılıç, *el-Vâdıh*, s. 198; el-Merzübânî, *Mu'cemü'ş-Şu'arâ*, thk. Fritz Krenkow, Beyrut 1982.

[1695] İbn Hibbân'ın *el-Müsnedü's-Sahîh* isimli eseri üzerine kaleme alınan bu kitap bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-Mîzân*, VII, 19.

[1696] Günümüze ulaşmayan bu eserin, Nevevî'nin *Mühimmâtü'l-Ahkâm* adlı eseri üzerine yazıldığı düşünülmektedir. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 354; eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-Tâli'*, II, 313; el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73.

[1697] Bu kitap hakkında adı dışında bilgi yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74.

[1698] Yakın zamanda yayınlanan bu eser III. bölümde incelenmiştir.

[1699] Yayınlanmış olan bu eser II. bölümde incelenmiştir.

[1700] Yayınlanmış olan bu eser, III. bölümde incelenmiştir.

[1701] Moğultay b. Kılıç, bu eserini İbn Hibbân'ın *Sahîh*'inde tahric ettiği ve *Sahîhayn*'dan farklı olan hadisleri bir araya getirmek suretiyle telif etmiştir. Bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. İbn Fehd, *Lahzu'l-Elhâz*, s. 139; Ebû Zür'a, *Zeylü'l-İber*, I, 73; İbn Hacer el-Askalânî, *ed-Dürerü'l-Kâmine*, IV, 354.

[1702] Kazzâz'ın on veya daha fazla anlamı olan kelimeleri bir araya getirdiği sözlüğü *el-Aşerât fi'l-Luga*'ya zeyl olarak yazılan bu eserin de bilinen bir nüshası yoktur. Bkz. el-Gâmidî, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76.

EK II: *ez-Zehrü'l-Basim*'in Kaynakları

Müellifin, adı ve vefat tarihinin ardından, öncelikle eserleri arasında ismi zikredilerek atıf yapılanlar, Moğultay b. Kılıç'ın zikrettiği şekliyle belirtilmiş; mezkûr eserin genel kabul gören ismi ile Moğultay'ın zikrettiği arasında farklılıklar varsa; genel kabul gören şekli de köşeli parantez içinde belirtilmiştir. "Belirsiz" ibaresi ise Moğultay b. Kılıç müellif adını zikretmekle yetindiği atıflarına işaret etmektedir.

(?), *Târîhu Herat*[1703]

el-A'lem eş-Şentemerî, Ebü'l-Haccâc Yûsuf b. Süleymân en-Nahvî (476/1084); *Eş'âru'ş-Şu'arâi's-Sitte'l-Câhiliyyîn*,[1704] *Şerhu'l-Hamâse*,[1705] Belirsiz[1706]

el-A'ver es-Süddî el-Kebîr, Ebû Muhammed İsmâîl b. Abdurrahmân el-Kûfî (127/745); Belirsiz[1707]

Abdullah b. Ca'fer el-Me'âfirî (?); *İhtisâru's-Sîre*[1708]

Abdürrezzâk b. Hemmâm, Ebû Bekr b. Nâfi' es-San'ânî el-Himyerî (211/826-27); *Müsned* [*el-Musannef*],[1709] *et-Tefsîr*[1710]

el-Accâc, Ebü'ş-Şa'sâ' Abdullah b. Ru'be (97/715-16); *Dîvân*[1711]

el-Adenî, Muhammed b. Yahya b. Ebû Ömer (243/857-58); *Müsned*[1712]

Ahfeş el-Asgar, Ebü'l-Hasen Alî b. Süleymân (316/928 [?]); *el-Emâlî* [1713]

el-Ahfeş el-Evsat, Ebü'l-Hasen Saîd b. Mes'ade el-Mücâşiî el-Belhî (215/830 [?]); [*Me'âni'l-Kur'ani'l-Kerîm*][1714]

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah eş-Şeybânî el-Mervezî (241/855); *Târîh* [*el-İlel ve Ma'rifetü'r-Ricâl*],[1715] *Müsned*[1716]

Ahmed b. Muhammed eş-Şehristânî (?); *Kitâbu Eşrefi'l-Ensâb*[1717]

Ali b. Ma'bed b. Şeddâd er-Rakî (218/833-34); *Kitâbu't-Tâ'a ve'l-Ma'sıyye*[1718]

el-Asîlî, Ebû Muhammed Abdullah b. İbrâhîm el-Ümevî el-Endelüsî (392/1002); Belirsiz[1719]

[1703] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1325.
[1704] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 465, 619; II, 951.
[1705] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 611; II, 907, 1093.
[1706] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 307, 318, 421, 482, 732; II, 834, 848, 999, 1032-1033.
[1707] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 561, 734.
[1708] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 190.
[1709] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 827, 1282.
[1710] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 844.
[1711] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 490-491.
[1712] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 824.
[1713] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 424, 432; II, 770, 1298.
[1714] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 637.
[1715] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 454, 552, 555; II, 1274, 1326, 1348.
[1716] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 516, 568; II, 820, 824.
[1717] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1412, 1413.
[1718] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 631.
[1719] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1318, 1319.

el-Asma'î, Ebû Saîd Abdülmelik b. Kureyb el-Asmaî el-Bâhilî (216/831); *Kitâbü'l-İştikâk*,[1720] *Halku'l-İnsan*,[1721] *Kitâbu'l-Emsâl*,[1722] Belirsiz[1723]

el-Atekî, Ebû Abdurrahman Muhammed b. Abdullah (385/995-96); *Târîh*[1724]

el-Azefî, Ahmed b. Muhammed el-Lahmî (633/1235-36); *ed-Dürrü'l-Munazzam fî Mevlidi'n-Nebî*[1725]

Bakî b. Mahled, Ebû Abdurrahman el-Kurtubî (276/889); [*el-Müsned*][1726]

el-Bâverdî (Gulâmu Sa'leb), Ebû Ömer ez-Zâhid Muhammed b. Abdülvâhid el-Bağdâdî (345/957); *Fâyitü'l-Fasîh*[1727]

el-Bâverdî, Ebû Mansûr (?); *Kitâbü's-Sahâbe*[1728]

el-Belâzûrî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Yahyâ (279/892-93); *Ensâbü'l-Eşrâf*,[1729] *Fütûhu'l-Buldân*,[1730] Belirsiz[1731]

el-Berdîcî, Ebû Bekr Ahmed b. Hârun el-Berze'î (301/914); Belirsiz[1732]

el-Berkî /İbnü'l-Berkî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah ez-Zührî (249/863-64); *Târîh*,[1733] Belirsiz[1734]

el-Beyhakî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyn (458/1066); *Delâilü'n-Nübüvve*,[1735] *es-Sünenü'l-Kübrâ*,[1736] *Kitâbü's-Sünen ve'l-Âsâr*[1737]

el-Bezzâr, Ebû Bekr Ahmed b. Amr el-Basrî (292/905); *Sünen* ve *Müsned*[1738]

el-Buhârî, Ebû Abdullah Muhammed b. İsmâîl el-Cu'fî el-Buhârî (256/870); *el-Câmi'u's-Sahîh*,[1739] *et-Târîhu'l-Kebîr*,[1740] *et-Târîhu'l-Evsat*,[1741] *et-Târîhu's-Sağîr*[1742]

[1720] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 162; II, 946, 1209.
[1721] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 244.
[1722] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 951.
[1723] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 130, 154, 197, 215, 223, 285, 291, 303, 347, 348-349, 426, 527, 548, 649; II, 860, 863, 920, 1190, 1316, 1334, 1396.
[1724] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 450.
[1725] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 207, 388, 394, 400, 402, 414.
[1726] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 567.
[1727] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 642, 690.
[1728] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 662; II, 1365.
[1729] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91, 105, 114, 255-256, 289, 301, 304, 326, 577, 606-607, 610, 612, 619, 646, 688, 691; II, 818, 844, 891, 896, 942, 1145, 1244, 1255, 1306.
[1730] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1293.
[1731] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 110, 155, 193, 213, 263, 314, 440, 496, 523, 587; II, 863, 874, 899, 947, 998, 1016, 1193, 1196, 1213, 1215, 1220, 1309, 1313, 1317, 1337, 1349, 1351.
[1732] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 941.
[1733] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 829.
[1734] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 168, 169, 175, 200, 213, 309, 460, 529, 561, 569, 657; II, 809.
[1735] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 118, 211, 365, 368, 398-399, 418, 419-420, 439, 597, 645, 664, 723-724, 725-726; II, 765, 801, 808, 814, 830-831, 908, 916-917, 925, 928, 1020, 1090, 1151-1152, 1157, 1166, 1204, 1235, 1239, 1240, 1248, 1259, 1303, 1315, 1322, 1335, 1353, 1355, 1356, 1367, 1380, 1384, 1417.
[1736] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 822, 825.
[1737] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1216-1217.
[1738] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 659, 672; II, 819.
[1739] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184, 257, 418, 486-487, 505, 521, 567, 672, 689, 710-711; II, 758, 760, 767, 806, 825, 826, 854, 866, 871, 875, 877, 879, 890, 895, 903, 915, 923, 928, 953, 958, 961, 1040, 1050, 1056, 1076, 1080, 1083, 1088, 1089, 1115, 1118, 1121, 1129, 1133, 1155-1156, 1157, 1167, 1174, 1175, 1188, 1204-1205, 1207, 1211, 1213, 1235, 1239, 1268, 1280, 1282, 1308, 1318, 1319, 1325, 1330, 1333, 1335, 1339, 1341, 1342, 1344, 1356, 1367, 1368, 1373, 1376, 1385, 1388, 1405, 1412.

el-Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr el-Câhiz el-Kinânî (255/869); *Uyûnu'l-Ma'ârif ve Ahbâru'l-Halâif,*[1743] *en-Nahl ve'z-Zer' [Kitâbü'z-Zer' ve'n-Nahl ve'z-Zeytûn ve'l-Anâb],*[1744] *el-Bursân ve'l-Mefâlîc* [*el-Bursân ve'l-Urcân ve'l-Umyân ve'l-Hûlân*],[1745] *Kitâbü'l-Emsâr,*[1746] *Kitâbü'l-Hayevân,*[1747] *el-Hâşimiyyât,*[1748] *Kitâbu'l-Buğzâ',*[1749] *Kitâbu'l-Arab ve'l-Mevâlî,*[1750] Belirsiz[1751]

el-Ce'âbî, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer et-Temîmî el-Bağdâdî (355/965-66); *Târîh*[1752]

el-Cehşiyârî, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdûs (331/942-43); *Kitâbu'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*[1753]

el-Cemmâîlî, Ebû Muhammed Takîyyüddîn Abdülganî b. Abdilvâhid el-Makdisî (600/1203); *Sîretü'n-Nebî ve Ashâbuhu'l-Aşere*[1754]

el-Cevâlîkî, Ebû Mansûr Mevhûb b. Ahmed el-Bağdadî (540/1145); *el-Mu'arreb* [*mine'l-Kelâmi'l-A'cemî alâ Hurûfi'l-Mu'cem*][1755]

el-Cevherî, Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd (400/1009'dan önce); *es-Sıhâh fi'l-Luga,*[1756] *el-Mecâlis*[1757]

el-Cevvânî, Ebû Ali Muhammed b. Es'ad el-Abidî el-Alevî (588/1192); *Usûlü'l-Ashâb ve Fusûlü'l-Ensâb,*[1758] *Nüzhetü'l-Enfüs fi'l-Emsâl,*[1759] *ed-Dürrü'l-Manzûm fî Nesebi Mahzûm,*[1760] *Risâleti'l-Fâzıliyye,*[1761] Belirsiz[1762]

el-Cezzâr, Ahmed b. İbrahim (369/979-80); *et-Ta'rîf bi-Sahîhi't-Târîh*[1763]

el-Cûzcânî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Ya'kub es-Sa'dî (259/873); [*Ahvâlü'r-Ricâl*][1764]

el-Cürcânî, Ebû Ahmed Abdullah b. Adî (365/976); *el-Kâmil* [*fî Du'afâi'r-Ricâl*][1765]

[1740] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 117, 195, 260, 486-487, 526, 571; II, 746, 753, 762, 805, 876, 890, 934, 945, 989, 995, 1066, 1120, 1207, 1215, 1216, 1274, 1290, 1351.
[1741] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 216, 826.
[1742] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 416, 452; II, 1417.
[1743] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 120, 157, 161.
[1744] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 164-165; II, 988.
[1745] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 170, 174, 258, 663; II, 845, 873.
[1746] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222, 273, 274, 279.
[1747] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 314, 428, 606; II, 1016.
[1748] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 315, 353, 556.
[1749] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 356.
[1750] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1277.
[1751] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 123, 162, 644, 674; II, 863, 1147, 1168.
[1752] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 522; II, 1416.
[1753] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 810-811.
[1754] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 389, 411; II, 1154, 1231, 1332, 1353.
[1755] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 219, 226, 243, 271, 272, 273, 509; II, 815, 1361.
[1756] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 230-231, 232, 279, 291, 322, 424, 426, 427, 431, 435, 519, 535, 548, 582, 584, 642, 653, 666, 703; II, 804, 833, 927, 929, 956, 1014, 1015, 1019, 1020, 1099, 1141, 1200, 1362.
[1757] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1325.
[1758] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74, 75, 76.
[1759] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 122, 393, 600, 635; II, 789, 951, 990, 1346.
[1760] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 485, 658.
[1761] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 791.
[1762] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 92, 115; II, 872, 1330.
[1763] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 100; II, 811.
[1764] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 552; II, 1327.
[1765] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 322, 375, 463; II, 839, 904, 1138, 1154, 1267, 1271, 1287, 1327.

ed-Dabbî, Ebû İkrime Âmir b. İmran (250/864-65); *Halku'l-İbil*[1766]

Dahhâk, Ebü'l-Kâsım Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî el-Horasânî el-Belhî (105/723); *Tefsîr* [1767]

ed-Dânî, Ebû Amr Osmân b. Saîd (444/1053); *Tabâkâtü'l-Kurrâ ve'l-Mukriîn*[1768]

ed-Dârekutnî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ömer (385/995); *es-Sünen*,[1769] *Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-Metrûkîn*,[1770] *el-İlel*,[1771] *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*,[1772] *Garîbü'l-Hadîs*,[1773] *Su'âlâtu Hamza*,[1774] *Tashîfü'l-Muhaddisîn*,[1775] *Zikru Esmâi't-Tâbi'în ve men ba'dehüm mimmen Sahhat Rivâyetühû inde'l-Buhârî ve Müslim*,[1776] *Ehâdîsü'l-Muvatta ve't-Tifâku'r-Ruvât an Mâlik ve'Htilâfühüm Ziyâdeten ve Naksan*,[1777] *Mecma'u'l-Garâib* [?],[1778] Belirsiz[1779]

ed-Dârimî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Abdurrahman (255/869); *Müsned* [*es-Sünen*][1780]

ed-Dûlâbî, Ebû Bişr Muhammed b. Ahmed el-Verrâk (310/923); *et-Târîh* [*el-Künâ ve'l-Esmâ*][1781]

Ebû Abdullah Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh (296/908-09); *el-Verikât*[1782]

Ebû Abdurrahman el-Utkî, Muhammed b. Abdurrahman el-Utkî (285/898-99); *Kitâbü'z-Zâ'*[1783]

Ebû Ahmed el-Askerî, el-Hasen b. Abdullah (382/992); *Kitâbü's-Sahâbe*,[1784] *Tashîfü'l-Muhaddisîn*,[1785] Belirsiz[1786]

Ebû Ahmed el-Hâkim, Muhammed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (378/988-89); Belirsiz[1787]

Ebû Ali Ahmed b. Ca'fer ed-Dîneverî (289/901); *Islâhu'l-Mantık*[1788]

[1766] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 929.
[1767] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 185, 211, 217, 614, 622, 681, 720; II, 742, 1137.
[1768] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 526; II, 1232, 1370.
[1769] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 658; II, 824, 954, 960, 1062, 1068, 1071, 1094, 1295, 1296.
[1770] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 492.
[1771] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 174, 260, 568.
[1772] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461, 502, 584; II, 899, 942, 944, 1009, 1113, 1119.
[1773] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 664.
[1774] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 838.
[1775] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 788.
[1776] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1329.
[1777] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 947.
[1778] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 804, 1013.
[1779] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 87, 217, 441, 494-495, 622, 647, 671; II, 742, 747, 753, 758, 780, 807, 820, 1153, 1190, 1195, 1241, 1272, 1292, 1305, 1327, 1338, 1402.
[1780] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 825, 1268, 1270.
[1781] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 261-262, 315-316, 390, 710; II, 1370.
[1782] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1033.
[1783] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1014.
[1784] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 103, 115, 116, 672, 699-700, 701; II, 744-745, 746, 788, 806.
[1785] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461, 571; II, 747.
[1786] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 126-127, 139, 197, 228, 236, 258, 261, 268, 307, 403, 452, 479, 496, 523, 568, 573, 575, 648, 653, 654, 659, 661, 668, 685, 716-717; II, 754, 761, 783, 787, 792, 793, 807, 817, 829, 831, 837, 838, 910, 922, 941, 942, 943, 945, 947, 976, 1006, 1046, 1064, 1118, 1126, 1129, 1130, 1208, 1215, 1229, 1241, 1261, 1290, 1309, 1313, 1332, 1333, 1337, 1347, 1352, 1380, 1400, 1404.
[1787] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 292, 552; II, 941, 1154.
[1788] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222; II, 810.

Ebû Ali el-Anezî, Ebû Said el-Hasen b. Alil (290/902-03); *Ahbâr li's-Sûlî*[1789]

Ebû Ali el-Gassânî, Hüseyn b. Muhammed (498/1105); Belirsiz[1790]

Ebû Ali el-Hasen b. Ali et-Tûsî (312/924-25); *Ahkâm*,[1791] Belirsiz[1792]

Ebû Ali el-Kâlî, İsmail b. el-Kâsım el-Bâğdâdî (356/967); *el-Bâri' fi'l-Luga*,[1793] *el-Emâlî*,[1794] Belirsiz[1795]

Ebû Alî el-Merzûkî, Ahmed b. Muhammed (421/1030); *Şerhu'l-Fasîhi Sa'leb*[1796]

Ebû Alî el-Muhassin b. Alî el-Kâdî et-Tenûhî (384/994); *el-Ferec Ba'de'ş-Şidde*[1797]

Ebû Ali Hârûn b. Zekeriyyâ el-Hecerî (III./IX. asır); *et-Ta'lîkât ve'n-Nevâdir*,[1798] *el-Emâlî*[1799]

Ebû Alî Kutrub, Muhammed b. el-Müstenîr (210/825 civarı); *el-Ezmine*,[1800] Belirsiz[1801]

Ebû Ali Muhammed b. Muhammed b. el-Eş'as (?); *Kitâbu's-Sünen*[1802]

Ebû Amr İshâk b. Mirâr eş-Şeybânî (213/828 [?]);*Ahbâru Benî Kinâne*,[1803] *Kitâbu'l-Cîm*,[1804] Belirsiz[1805]

Ebû Arûbe Hüseyn b. Muhammed el-Harrânî (318/931); *Kitâbü'l-Evâil* [1806]

Ebû Bekr ed-Dîneverî, Ahmed b. Mervân (333/944); *el-Mücâlese* [*ve Cevâhirü'l-İlm*][1807]

Ebû Bekr el-Berkî, Ahmed b. Abdulllah (270/883-84); *Târîhu's-Sahâbe* [1808]

Ebû Bekr et-Târîhî, Muhammed b. Abdulmelik es-Sirâc (?); Belirsiz[1809]

Ebû Bekr ez-Zebîdî, Muhammed b. el-Hasen el-İşbilî (379/989-90); [*Kitâbu'l-Vâzıh*][1810]

[1789] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 448.
[1790] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 755.
[1791] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 672.
[1792] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 408; II, 1185.
[1793] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 580, 584, 655; II, 930.
[1794] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 705; II, 1146, 1209.
[1795] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 249, 311, 702; II, 1322, 1396.
[1796] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 650; II, 810.
[1797] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1078.
[1798] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 168-169, 263, 335, 672, 673; II, 753, 762, 935, 944, 1031, 1348.
[1799] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 760-761, 901, 962, 1371.
[1800] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 646.
[1801] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73, 120, 121, 351; II, 998, 1019, 1244.
[1802] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 349.
[1803] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 334.
[1804] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1312.
[1805] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 156, 268, 289, 303, 729, 730; II, 930, 949, 1183, 1305, 1330, 1378, 1389, 1391.
[1806] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 165; II, 760, 811.
[1807] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 597; II, 770.
[1808] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 196; II, 941.
[1809] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 259, 276-277, 667-668.
[1810] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 934.

Ebû Bişr el-Âmidî, el-Hasan b. Bişr b. Yahyâ (371/981); *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*,[1811] *el-Muvâzene* [*beyne Ebî Temmâm ve'l-Buhtürî*],[1812] Belirsiz[1813]

Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as es-Sicistânî el-Ezdî (275/889); *Sünen*,[1814] *Suâlâtü'l-Âcurrî*,[1815] *en-Nâsih*,[1816] Belirsiz[1817]

Ebû Hafs el-Kudâî, Ömer b. Muhammed el-Belensî (570/1174-75 civarı); Belirsiz[1818]

Ebû Hanîfe ed-Dîneverî, Ahmed b. Dâvûd b. Venend (282/895); *Kitabü'n-Nebât*,[1819] *Kitâbü'l-Envâi'l-Kebir*,[1820] Belirsiz[1821]

Ebû Hâtim, Sehl b. Muhammed es-Sicistânî (255/869); *Islâhu'l-Müzâl ve'l-Müfsed*,[1822] *Dîvânu Evs ani'l-Asma'î*,[1823] *Sahîh*,[1824] Belirsiz[1825]

Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el-Endelüsî (745/1344); Belirsiz[1826]

Ebû Hiffân Abdullah b. Ahmed el-Mihzemî (257/871); *Dîvânu Ebî Tâlib*[1827]

Ebû Hilâl el-Askerî, el-Hasen b. Abdillâh (400/1009'dan sonra); *el-Evâil*[1828]

Ebû İshâk İbrahim b. Yahyâ et-Tuleytılî (544/1149); *Ma'rifetü's-Sahâbe* [*el-İ'lâm bi'l-Hîreti'l-A'lâm min ashâbi'n-Nebî*][1829]

Ebû Ma'şer es-Sindî, Necîh b. Abdirrahmân el-Medenî (170/787); *el-Megâzî*,[1830] Belirsiz[1831]

Ebû Mansur Ahmed b. Abdullah el-Fergânî (398/1007-1008); *Zeyl*[1832]

Ebû Mes'ûd İbrâhîm b. Muhammed b. Ubeyd ed-Dımaşkî (401/1010-11); *el-Etrâf* [*Etrâfu's-Sahîhayn*][1833]

[1811] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 140-141, 155, 173, 242, 253, 280-281, 331, 613; II, 769, 841, 873, 874, 1093.
[1812] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1033-1034.
[1813] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1196, 1363, 1388.
[1814] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 174, 553-554, 567, 672, 695; II, 743, 825, 865, 915, 1010, 1065, 1191, 1228, 1244, 1247, 1262, 1265, 1266, 1268, 1269, 1280, 1282, 1284, 1288, 1326, 1327, 1333, 1341, 1366.
[1815] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 805, 1332.
[1816] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 825, 855.
[1817] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 130, 676.
[1818] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 643.
[1819] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 232-233, 684; II, 1017, 1360-1361.
[1820] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 328, 371; II, 1322, 1323.
[1821] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 142, 178, 268, 339, 732; II, 775-776, 790, 800, 935, 997, 1018, 1032, 1060, 1096-1097, 1098, 1100, 1119-1120, 1136, 1148, 1200, 1201,1208, 1313, 1318, 1398.
[1822] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 11, 222, 273, 354.
[1823] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186-187.
[1824] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 409, 502.
[1825] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 93, 220, 234, 249, 273, 527; II, 815, 933-934, 957, 1001, 1016, 1114, 1386.
[1826] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 551.
[1827] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 367, 369, 444-445, 580, 585, 590, 594, 693, 695.
[1828] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 233, 387, 555, 562, 640; II, 812, 895, 1364.
[1829] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 177-178.
[1830] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 531, 691, 723; II, 1139, 1162, 1166.
[1831] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 177; II, 808, 814, 880, 895, 903, 971, 972, 974, 975, 978, 979, 980, 985, 992, 994, 1005, 1028, 1115, 1116, 1134, 1151, 1204, 1224, 1245, 1248, 1308, 1309, 1314, 1326, 1333, 1353.
[1832] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 559.
[1833] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1086, 1250.

Ebû Muhammed el-Esved el-A'râbî (430/1038-39); *er-Red ale's-Sîrâfî*,[1834] Belirsiz[1835]

Ebû Mûsâ el-Medînî, Muhammed b. Ömer (581/1185); *el-Muğîs* [*Mu'cemü'l-Muğîs fî Garîbeyi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*],[1836] *Kitâbü's-Sahâbe*,[1837] Belirsiz[1838]

Ebû Nasr el-Kelâbâzî, Ahmed b. Muhammed el-Buhârî (398/1008); *Ricâlü'l-Buhârî*[1839]

Ebû Nu'aym el-Isfahânî, Ahmed b. Abdullah b. İshâk (430/1038); *Ma'rifetü's-Sahâbe*,[1840] *Delâilü'n-Nübüvve*,[1841] *Hilyetü'l-Evliyâ ve Tabakâtü'l-Asfiyâ*,[1842] Belirsiz[1843]

Ebû Ömer el-Kindî, Muhammed b. Yusuf el-Mısrî (350/961-62); *Ümerâu Mısr*[1844]

Ebû Temmâm Habîb b. Evs et-Tâî (231/846); *el-Hamâsetü'l-Kübrâ*,[1845] *el-Vahşiyyât; el-Hamâsetü's-Suğra*,[1846] *el-Hamâsetü'l-Vustâ*[1847]

Ebû Ubeyd Ahmed b. Muhammed el-Herevî el-Bâşânî (401/1011); *el-Garîbeyn fi'l-Kur'ân ve'l-Hadîs*,[1848] Belirsiz[1849]

Ebû Ubeyd el-Bekrî, Abdullah b. Abdulaziz el-Endelüsî (487/1094); *Mu'cem Me'sta'cem min Esmâi'l-Bilâd ve'l-Mevâzı'*,[1850] *el-Leâlî Şerhü'l-Emâli li-Ebî Ali el-Kâlî*,[1851] *Faslü'l-Makâl fî Şerhi'l-Emsâl*,[1852] *el-İhtifâl*,[1853] *Kitâbu Ef'al min*,[1854] *Ma'rifetü's-Sahâbe*,[1855] Belirsiz[1856]

Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm el-Herevî (224/838); *Kitâbü'n-Neseb*,[1857] *el-Garibü'l-Musannef*,[1858] *Kitâbü'l-Emsâl*,[1859] *Kitâbü'l-Emvâl*,[1860] *Garîbü'l-Hadîs*,[1861] Belirsiz[1862]

[1834] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 243, 245, 255-256.
[1835] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 429, 432; II, 961.
[1836] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 580, 583; II, 752, 773, 807, 868, 902, 956, 960, 1379.
[1837] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 148; II, 996, 1260, 1351, 1365.
[1838] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 288; II, 837, 982, 1389.
[1839] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 731; II, 817, 818, 1008, 1329.
[1840] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 106, 147, 195, 387, 403, 444, 556, 575; II, 744, 757, 825, 832, 941, 942, 971, 976, 982, 983, 994, 1215, 1288, 1317, 1372, 1389.
[1841] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 203, 365, 366, 372, 376, 386-387, 398, 399, 410, 497, 501, 533, 553, 579; II, 795, 1135.
[1842] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 134.
[1843] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 90, 369-370, 379-380, 394, 400, 411, 412-413, 414, 439, 445, 446, 467, 524-525, 526, 530, 562, 573; II, 884, 1247, 1358.
[1844] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 138.
[1845] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 464; II, 1011.
[1846] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 305, 306, 359-360; II, 1227, 1401.
[1847] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 420; II, 1092.
[1848] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 597, 598, 635; II, 935, 1140.
[1849] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 169, 576; II, 792, 868-869, 1270.
[1850] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 93, 173, 178, 292, 309, 320, 321, 327, 451, 465, 478, 512, 579, 729; II, 745, 800, 807, 827, 893, 897, 1017, 1029, 1037, 1096, 1114, 1148, 1263, 1299, 1300, 1315, 1316, 1318, 1359, 1377.
[1851] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 103, 134, 140, 199, 610; II, 1146, 1256, 1403.
[1852] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 122, 163-164, 198, 251-252, 310, 333, 372, 572, 610; II, 1362.
[1853] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 872, 940.
[1854] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 952.
[1855] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1042.
[1856] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 96, 110, 126-127, 255, 357, 437, 595; II, 751, 854, 867, 874, 899, 1057, 1336.
[1857] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 105, 155, 197, 200, 213, 241, 291, 496, 523, 572, 577.

Ebû Ubeyde Ma‘mer b. el-Müsennâ et-Teymî el-Basrî (209/824 [?]); *Kitâbü’l-Mecâzi’l-Kur’ân*,[1863] *Kitâbü’t-Tâc*,[1864] *Mekâtilü’l-Fursân*,[1865] *Tesmiyetü Ezvâci’n-Nebî ve Evlâdih*,[1866] *Ensâbu’l-Acem*,[1867] *Kitâbu’l-Mesâlib*,[1868] Belirsiz[1869]

Ebû Ya‘lâ Ahmed b. Alî et-Temîmî el-Mevsılî (307/919); [*el-Müsned*][1870]

Ebû Yûsuf, Ya‘kûb b. İbrahim el-Kâdî (182/798); *Letâifü’l-Me‘ârif*[1871]

Ebû Zer el-Herevî, Abd b. Ahmed b. Muhammed (434/1043); Belirsiz[1872]

Ebû Zer Mus‘ab b. Muhammed b. Mes‘ûd el-Huşenî (604/ 1207-1208); *el-İmlâü’l-Muhtasar*[1873]

Ebü’l-Alâ el-Hasen b. Ahmed el-Hemedânî (569/1173); *Gâyetü’l-İhtisâr*[1874]

Ebü’l-Alâ el-Ma‘arrî, Ahmed b. Abdullah et-Tenûhî (499/1057); *el-Fusûl ve’l-Gâyât*,[1875] *Risâletü’l-İgrîd*,[1876] Belirsiz[1877]

Ebü’l-Fazl el-Makdisî, İbnü’l-Kayserânî Muhammed b. Tâhir eş-Şeybânî (507/1113); *ez-Zahîre* [*fi’l-Ehâdîsi’z-Za‘îfe ve’l-Mevzû‘a*],[1878] *Safvetü’t-Tasavvuf*,[1879] Belirsiz[1880]

Ebü’l-Hasen Ali b. Ahmed el-Evdî (?); *Meğâyuzu’l-Cevher fi Ensâbi Himyer*[1881]

Ebü’l-Kâsım el-Cevzî/el-Cûzî (?); *Tefsîr*[1882]

Ebü’l-Me‘âlî, Muhammed b. Temîm el-Bermekî (III./IX. asır); *el-Müntehâ [fi’l-Luga min Sıhâhi’l-Cevherî]* [1883]

[1858] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 244, 359, 431, 547; II, 1017, 1020.
[1859] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 251, 610.
[1860] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 570.
[1861] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 926.
[1862] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 188, 267, 276, 278, 313, 318, 351, 556, 619, 623, 654, 666, 688, 691; II, 942, 947, 997, 998, 1008, 1120, 1125, 1126, 1159, 1190, 1193, 1195, 1215, 1244, 1261, 1305, 1337, 1349, 1399.
[1863] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 103.
[1864] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 186, 200, 276, 299, 300, 301, 481, 608; II, 872, 1126, 1196, 1198, 1199, 1347.
[1865] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 298, 304, 305, 481; II, 875, 906, 1130, 1186, 1347.
[1866] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1414.
[1867] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 259, 617-618, 673.
[1868] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 291-292.
[1869] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 107, 112, 130, 197, 215, 219, 248, 263, 268, 278, 285, 303, 327, 351, 440, 509, 610, 681, 733; II, 752, 816, 836, 1027, 1124, 1159, 1183, 1184, 1193, 1309, 1336, 1377, 1378, 1391, 1397, 1408, 1410, 1415.
[1870] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 568, 661; II, 1272.
[1871] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 258, 347, 451, 482; II, 874, 1347.
[1872] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1397.
[1873] Moğultay b. Kılıç, ez-Zehrü’l-Bâsim, I, 169, 171, 216, 218, 221, 228, 230, 280, 281, 327, 328, 332, 390, 418, 422, 424, 426, 430, 472, 491, 502, 513, 529, 565, 611, 696, 728; II, 741, 778, 790, 792, 861, 876, 885, 925, 950, 1008, 1020, 1031, 1058, 1241, 1260, 1290, 1291, 1312, 1319, 1396, 1409.
[1874] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 448; II, 1209.
[1875] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1126, 1316.
[1876] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 504.
[1877] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 111, 269, 327, 498.
[1878] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 321, 552.
[1879] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 887.
[1880] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1094, 1330.
[1881] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 107, 122, 133, 159, 162, 164, 165, 166, 264; II, 1364.
[1882] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 492, 551; II, 820.

Ebü'l-Velîd el-Vakşî, Hişâm b. Ahmed el-Kenânî (489/1095-96); Belirsiz[1884]

Ebü'r-Rabî' b. Sâlim b. Süleyman el-Himyerî el-Endelüsî (634/1237); *en-Nâsih ve'l-Mensûh*,[1885] *Kitâbu'l-İktifâ* [*fî Megâzî Resûlillah ve's-Selâseti'l-Hulefâ*][1886]

Ebü'l-Abbas el-Fârisî, Ahmed b. Muhammed (657/1258-59); *el-Ferkadeyn fi'l-Kelâm ale's-Sahîhayn*[1887]

Ebü'l-Abbas İbn Belbel(?), Ahmed b. Muhammed el-Mürsî (460/1067-68 [?]); *Şerhü'l-Islâh* [1888]

Ebü'l-Arab, Muhammed b. Ahmed et-Temîmî (333/945); *Kitâbü't-Tabakât* [*Tabakâtu Ulemâi'l-Ifrîkıyye*][1889]

Ebü'l-Esbah Îsâ b. İbrahim el-Kaysî (?); *Kitâbu'l-Âbâ' ve'l-Ümmehât* [1890]

Ebü'l-Ferec el-Isfahânî, Alî b. el-Hüseyn el-Kureşî (356/967); *el-Egânî*,[1891] Belirsiz[1892]

Ebü'l-Feth el-Ezdî, Muhammed b. Hüseyn el-Mevsılî (374/985); *es-Sîrâc*[1893]

Ebü'l-Hasen Alî b. Abdülazîz el-Begavî (286/899); Belirsiz[1894]

Ebü'l-Hasen el-Hazrecî (?); *Takrîbü'l-Medârik fi'l-Kelâm alâ Muvattai Mâlik*[1895]

Ebü'l-Hüseyn en-Nîsâbûrî, Ahmed b. Muhammed (351/962-63); *Me'âli'l-Ferş ilâ Avâli'l-Arş*[1896]

Ebü'l-Kâsım el-Begavî, Abdullah b. Muhammed (317/929); *Mu'cemü's-Sahâbe*,[1897] Belirsiz[1898]

Ebü'l-Kâsım el-Isfahânî, İsmail b. Muhammed et-Teymî et-Talhî (535/1141); *Tefsîr*[1899]

Ebü's-Sırrî, Abdurrahim b. Muhammed b. Ahmed (?); *en-Nebât ve'l-Mâ'*,[1900] *Kitâbu'l-Benîn ve'l-Benât*[1901]

[1883] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 288, 357, 402, 422, 423, 425, 472, 477, 512, 526, 563, 582, 666, 703, 705, 730; II, 750, 773, 776, 777, 790, 812, 815, 816, 833, 929, 935, 936, 937, 956, 1021, 1051, 1098, 1099, 1190.
[1884] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 190, 238, 280, 513; II, 1252.
[1885] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 716.
[1886] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1212, 1367.
[1887] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 569; II, 1118.
[1888] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 243.
[1889] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 823.
[1890] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1016.
[1891] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 101, 155, 175, 224, 236, 240-241, 276, 281, 294, 301, 302, 331-332, 450, 453, 496, 512, 542, 624, 637, 701; II, 780, 834, 841, 863, 874, 990, 1001, 1077, 1127, 1144, 1147, 1182, 1184, 1218, 1237, 1238, 1346, 1364, 1365.
[1892] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 97, 102, 171, 188, 197, 256, 268, 273, 319, 326, 341, 351, 353, 625; II, 877, 947, 1048, 1187, 1193, 1212, 1337, 1394.
[1893] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 407.
[1894] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 573.
[1895] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 787.
[1896] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 563.
[1897] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 262, 660, 675; II, 754, 834, 883, 1390.
[1898] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 259, 406, 407-408, 571, 573; II, 838.
[1899] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 235.
[1900] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1016.
[1901] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1099.

Ebü'ş-Şeyh İbn Hayyân, Abdullah b. Ca'fer (369/979); *Kitâbu'l-Ezân,*[1902] *Ahlâku Seyyidina Rasûlillah* [*Ahlâku'n-Nebî ve Âdâbuhu*][1903]

Ebü'l-Kâsım el-Basri Ali b. Hamza (?); *et-Tenbîhât fî Ağlâti'r-Ruvât*[1904]

Ebü't-Tayyib el-Lugavî, Abdülvâhid b. Ali el-Halebî (351/962); *Merâtibü'n-Nahviyyîn*,[1905] *Kitâbü'l-İbdâl*[1906]

el-Edfevî, Muhammed b. Ali (679/1280-81); *el-İstiğnâ fi't-Tefsîr*[1907]

el-Emevî (?); *el-Megâzî*[1908]

el-Ensârî, Abdullah b. Muhammed b. Umâre (?); *Kitâbu Nesebi'l-Ensâr*[1909]

el-Evnebî (?); *Kitâbü's-Sikât*[1910]

el-Evzâî, Ebû Amr Abdurrahmân b. Amr (157/774); *Müsned*[1911]

el-Ezherî, Ebû Mansûr Muhammed b. Ahmed el-Herevî (370/980); *Tehzîbü'l-Luga*[1912]

el-Fakîhî, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk (278/891-92 [?]); *Ahbâru Mekke*[1913]

el-Fârâbî, Ebû İbrahim İshâk b. İbrahim (350/961[?]); *Dîvânü'l-Edeb*[1914]

el-Fârisî, Ebü'l-Hasen Abdülgâfir b. İsmail en-Nisâbûrî (529/1134-35); *Mecma'u'l-Garâib*[1915]

el-Fazl İbnü'l-Hubâb (305/917-18); *Tahrîmu'ş-Şarab*[1916]

el-Ferrâ, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ziyâd el-Absî el-Ferrâ' (207/822); *Me'âni'l-Kur'ân,*[1917] Belirsiz[1918]

el-Fesevî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. Süfyân (277/890); *Târîh* [*el-Ma'rife ve't-Târîh*],[1919] *Kitâbü's-Sikât*[1920]

el-Firyâbî, Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed b. el-Hasen (301/913); *Kitâbu's-Salât*[1921]

[1902] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 820.
[1903] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 964, 969.
[1904] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 650; II, 1101, 1227.
[1905] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 128, 269, 447.
[1906] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222.
[1907] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 850.
[1908] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 978.
[1909] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 974, 975-976, 978, 980, 981, 982, 984, 987.
[1910] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 823.
[1911] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 711-712.
[1912] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 94, 101, 129, 142, 235, 263, 291, 320, 357, 429, 430, 434, 440, 446, 504, 520, 563, 576, 582, 635, 665, 666, 667, 683, 728, 732; II, 745, 752, 755, 761, 770-771, 833, 844, 882, 914, 927, 930, 936, 1136, 1191.
[1913] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 165-166.
[1914] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 94, 198, 274, 358, 359, 428; II, 833, 1316.
[1915] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1061, 1418.
[1916] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 310; II, 876.
[1917] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 179, 212, 214, 551, 588, 637, 640, 669, 673, 679, 685, 708, 721; II, 792, 868, 1014, 1087, 1125-1126, 1134, 1137, 1249.
[1918] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 120-121, 417, 586, 635; II, 750, 1362.
[1919] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 458; II, 1166, 1327.
[1920] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 762.
[1921] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 991.

el-Gâfikî Ebü'l-Kâsım Muhammed b. Abdülvâhid (619/1222); *Fezâilü'l-Kur'âni'l-Azîm*[1922]

el-Hâkim en-Nîsâbûrî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh (405/1014); *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*,[1923] *Fazâilü Fâtıma [el-Müstedrek'*in bir bölümü*]*,[1924] *Sahîh*,[1925] *el-İklîl*,[1926] *Kitâbu'l-Ulûm* [*Ma'rifetü Ulûmi'l-Hadîs*],[1927] Belirsiz[1928]

Hâlidîler, Ebû Bekr Muhammed el-Hâlidî (380/990) ve Ebû Osman Saîd el-Hâlidî (390/1000); *Ahbaru'l-Mevsıl* [1929]

Halîfe b. Hayyât, Ebû Amr Halîfe b. Hayyât eş-Şeybânî el-Basrî (240/854-55); *Târîhu Halîfe*,[1930] *et-Tabakât*[1931]

el-Halîl, Ebû Abdirrahmân el-Halîl b. Ahmed el-Ferâhîdî (175/791); *Kitâbü'l-Ayn* [1932]

el-Hâmız, Ebû Mûsâ Süleymân b. Muhammed en-Nahvî (305/917-18); *Ahbâru Küseyyir* [1933]

el-Harâitî, Ebû Bekr Muhammed b. Ca'fer es-Sâmerrî (327/939); *Hevâtifü'l-Cinnân*[1934]

el-Harâmî, İbrahim b. el-Münzîr (?); Belirsiz[1935]

el-Harbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. İshâk (285/899); *et-Târîh ve'l-İlel*,[1936] Belirsiz[1937]

el-Hargûşî, Ebû Sa'd Abdülmelik b. Muhammed en-Nîsâbûrî (406/1015-16); *Şerefü'l-Mustafa*[1938]

el-Harîrî, Ebû Muhammed Kâsım b. Ali (516/1122); *Dürretü'l-Gavvâs* [*fî Evhâmi'l-Havâs*][1939]

[1922] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 726-727.
[1923] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 66, 84, 101, 146, 315, 378, 381, 410, 418, 505-506, 513, 548-550, 555, 667, 685, 718; II, 754, 759, 796-797, 889, 891, 892, 907, 1052, 1056, 1067, 1073, 1075, 1083, 1138, 1169, 1170, 1172, 1173, 1174, 1187, 1228, 1229, 1245, 1270, 1302, 1373, 1418, 1419.
[1924] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 548-550; II, 1172.
[1925] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I 438.
[1926] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 758, 764, 795, 796-797, 801, 802, 805, 809, 880, 904, 907, 911, 921, 987, 997, 1009, 1010, 1029, 1045, 1046, 1048, 1050, 1053, 1062, 1071, 1076-1077, 1078, 1083, 1115, 1133, 1134, 1152, 1164, 1167, 1168, 1189, 1212, 1224, 1232, 1234, 1239, 1240, 1243, 1245, 248, 1249, 1261, 1273, 1278, 1283, 1285, 1308, 1310, 1326, 1331, 1335, 1342, 1353, 1354, 1355, 1357, 1381, 1382, 1384, 1386, 1388, 1412, 1413, 1416, 1418, 1419,
[1927] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1272.
[1928] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 128, 176, 200, 268, 405-406, 557; II, 748, 895, 941, 1035, 1036, 1040, 1091, 1161, 1162, 1204, 1205, 1206, 1210, 1214, 1235, 1259, 1260, 1274, 1275, 1277, 1290, 1295, 1304, 1329, 1340, 1367, 1415.
[1929] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 250, 272, 273.
[1930] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 196, 381, 387; II, 1349.
[1931] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 662, 665; II, 793, 997, 1372.
[1932] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 263, 282, 295, 665, 684, 705, 730; II, 744, 833, 1014, 1099, 1191, 1312.
[1933] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 283.
[1934] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 376, 382, 485, 493-495.
[1935] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 387; II, 1313, 1349.
[1936] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1230.
[1937] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 320, 561.
[1938] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 346, 394, 405, 410, 442, 453, 455-456, 457-458, 528, 584; II, 803, 808, 809, 814, 897, 905, 921, 941, 958, 967, 968, 970, 1010, 1068, 116, 1161, 1167, 1204, 1210, 1233, 1239, 1240, 1259, 1303, 1315, 1340, 1367, 1412.

el-Hârizmî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Mûsâ (232/847'den sonra); Belirsiz[1940]

el-Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî (463/1071); *Târîhu Bağdâd*,[1941] *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*,[1942] *Muvazzıhu Evhâmi'l-Cem' ve't-Tefrîk*,[1943] *Müttefik ve'l-Müfterik mine'l-Esmâ ve'l-Ensâb*,[1944] *el-Mü'telif ve'l-Muhtelif*,[1945] *Mübhemât* [*el-Esmâü'l-Mübheme fi'l-Enbâi'l-Muhkeme*],[1946] *Kitâbu'l-Fakîh ve'l-Mütefakkih*,[1947] *Zemmü'n-Nücûm* [*Risâle fî İlmi'n-Nücûm*][1948]

el-Hatîb et-Tebrîzî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Ali eş-Şeybânî (502/1109); *Şerhu'l-Hamâse*,[1949] *Şerhu'l-Müzehheb*,[1950] *el-Vâfî fi'l-Arûz ve'l-Kavâfît*,[1951] *Kitâbu't-Telhîs*,[1952] *Şerhu'l-Maksûral'İbn Düreyd*,[1953] Belirsiz[1954]

el-Hâtimî, Ebû Alî Muhammed b. Hasen el-Bağdâdî (388/998); *Nüşûru'l-Muhâdara* [*Hilyetü'l-Muhâdara fî Sınâ'ati'ş-Şi'r*][1955]

el-Hattâbî, Ebû Süleyman Ahmed b. Muhammed el-Büstî (388/998); *Garîbü'l-Hadîs*,[1956] *Kitâbu'l-Uzle*,[1957] Belirsiz[1958]

el-Hâzimî, Ebû Bekr Zeynüddîn Muhammed b. Mûsâ el-Hemedânî (584/1188); *el-Emâkin [Me'ttefeka lafzuhû ve'ftereka Müsemmâhü fi'l-Emâkin ve'l-Büldâni'l-Müştebehe fi'l-Hat]*,[1959] *Ucâletü'l-Mübtedî ve Fudâletü'l-Müntehî fi'n-Neseb*,[1960] *el-İ'tibâr fî Beyâni'n-Nâsih ve'l-Mensûht*,[1961] Belirsiz[1962]

el-Hemdânî, Ebû Muhammed Lisânü'l-Yemen el-Hasen b. Ahmed el-Bekîlî el-Erhabî (360/971'den sonra); *el-İklîl*,[1963] *Sıfatü Cezîreti'l-Arab*,[1964] Belirsiz[1965]

Heysem b. Adî, Ebû Abdurrahmân et-Tâî el-Buhtürî el-Kûfî (207/822); Belirsiz[1966]

el-Hilâlî, Ebû Muhammed Süfyân b. Uyeyne (198/814); Belirsiz[1967]

[1939] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 950, 951.
[1940] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 385, 386; II, 809.
[1941] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 129.
[1942] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 446.
[1943] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 726.
[1944] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 560.
[1945] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 787-788.
[1946] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1035.
[1947] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1088.
[1948] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 720.
[1949] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 265, 420, 421; II, 906, 949, 1092, 1200.
[1950] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 325.
[1951] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 582, 583.
[1952] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1284.
[1953] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1363.
[1954] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 490, 598; II, 1305.
[1955] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1218, 1220.
[1956] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 325, 527, 537; II, 922.
[1957] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 528.
[1958] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 666; II, 746, 877.
[1959] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 178, 199, 223, 247, 251, 274, 296, 327, 338, 340, 466, 508, 594, 596; II, 785, 807, 879, 902, 1030, 1031, 1037, 1059, 1149, 1159, 1176, 1210, 1213, 1319.
[1960] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 171.
[1961] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 822, 856.
[1962] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 213; II, 1269, 1304, 1337.
[1963] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 136, 191, 199, 212, 247, 264-265, 293, 294, 523, 552; II, 1316.
[1964] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 901.
[1965] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 92, 93, 481.
[1966] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 361; II, 1125.

el-Himyerî, Ebû Hafs Ömer b. Halef es-Sıkıllî (501/1108 [?]); *Teskîfü'l-Lisân ve Tenkîhu'l-Cenân*[1968]

el-Humeydî, Ebû Bekr Abdullah b. ez-Zübeyr el-Kureşî (219/834); *el-Müsned*[1969]

el-Hûzî, Hamîs b. Ali b. Ahmed (510/1116-17); *Menâkıbu'l-Ebrâr*[1970]

İbn A'sem el-Kûfî, Ebû Muhammed Ahmed b. A'sem el-Ahbârî (320/932'den sonra); *Kitâbü'l-Fütûh* [1971]

İbn Abbâs, Ebü'l-Abbâs Abdullah b. el-Abbâs b. Abdilmuttalib el-Kureşî (68/687-88); *Tefsîr* [1972]

İbn Abdûn, Ebû Muhammed Abdülmecîd b. Abdullah el-Yâbürî el-Kureşî el-Fihrî (529/1134); *Kitâbü'z-Züher ve Sadakatü'd-Dürer*[1973]

İbn Abdûs, Ali b. Muhammed el-Kûfî en-Nahvî (?); *Kitâbu'l-Hayl*[1974]

İbn Abdülberr, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdullah b en-Nemerî el-Kurtubî (463/1071); *ed-Dürer fi'htisâri'l-Megâzî ve's-Siyer*,[1975] *el-İstî'âb [fî Ma'rifeti'l-Ashâb]*,[1976] *el-İnbâh [alâ Kabâili'r-Ruvât]*,[1977] *Kitâbü'l-İstiğnâ fî Ma'rifeti'l-Künâ*,[1978] *el-Kasd ve'l-Ümem* [*fî Ma'rifeti Ensâbi'l-Arab*][1979] *et-Temhîd[limâ fi'l-Muvatta mine'l-Me'ânî ve'l-Esânîd]*,[1980] Belirsiz[1981]

İbn Abdülhakem, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Mısrî (257/870); *Fütûhu Mısr*[1982]

İbn Adîs, Ebû Hafs Ömer b. Muhammed el-Kuzâî (596/1199-1200); *el-Müsennâ ve'l-Müselles*,[1983] *el-Bâhir* [1984]

İbn Âiz, Ebû Abdullah Muhammed b. Âiz el-Kâtib el-Kureşî ed-Dımaşkî (233/847); *Kitâbü'l-Mevlid*,[1985] Belirsiz[1986]

[1967] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 416; II, 1317.
[1968] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 296; II, 754, 1098, 1362.
[1969] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1271.
[1970] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 493.
[1971] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197.
[1972] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 181-182, 546, 551, 590, 632, 669, 675, 678, 679, 686, 721; II, 831, 1254, 1353, 1354.
[1973] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 124.
[1974] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 964, 965.
[1975] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441; II, 892, 1091.
[1976] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 193, 214, 216, 236, 259, 261, 385, 392, 403, 411, 452, 460, 516, 522, 556, 558-559, 579, 616, 647, 648, 654, 657, 664, 669, 675, 688; II, 743, 746, 757, 777, 792, 793, 808, 817, 819, 831, 832, 910, 913, 942, 945, 947, 973, 976, 978, 983, 985, 992, 994, 995, 997, 1034, 1040, 1047, 1054, 1092, 1094, 1128, 1215, 1261, 1266, 1267, 1284, 1289, 1307, 1314, 1330, 1332, 1333, 1351, 1353, 1358, 1372, 1390, 1392, 1400, 1401, 1413, 1414.
[1977] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 105, 112, 153-154, 200.
[1978] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 120.
[1979] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 157.
[1980] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 561, 717, 725; II, 877, 947, 1281, 1282, 1324.
[1981] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 115, 196, 301, 372-373, 447, 448, 468, 573, 575; II, 881, 966, 1213, 1222, 1232, 1283, 1294, 1416.
[1982] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 88.
[1983] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 325, 509, 534; II, 763.
[1984] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 800, 902, 1019, 1020, 1105, 1311.
[1985] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 439.
[1986] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 895, 984, 986, 1045.

İbn Asâkir, Ebü'l-Kâsım Alî b. el-Hasen ed-Dımaşkî eş-Şâfi'î (571/1176); *Târîhu Dımaşk*,[1987] *es-Sîretü'n-Nebeviyye*,[1988] *el-İ'zâz bi'l-Hicre inde İ'vâzi'n-Nusra*,[1989] *Zeylü't-Ta'rîf ve'l-A'lâm*,[1990] Belirsiz[1991]

İbn Asker, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Gassânî el-Mâlekî (636/1239); *Zeylü't-Ta'rîf ve'l-A'lâm*[1992]

İbn Battâl el-Kurtubî, Ebü'l-Hasen Alî b. Halef el-Bekrî (449/1057); [*Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*][1993]

İbn Baytar, Ebû Muhammed Ziyâüddîn Abdullâh b. Ahmed el-Aşşâb el-Mâlekî (646/1248); *Kitâbu'l-Câmi'* [*li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Agziye*][1994]

İbn Berrî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ebi'l-Vahş Berrî el-Makdisî (582/1187); *el-İfsâh* [*et-Tenbîh ve'l-İzâh amma Vaka'a mine'l-Vehm fi Kitâbi's-Sıhâh*],[1995] *Havâşi'l-Mu'arreb* [*Hâşiye ale'l-Mu'arreb li'bni'l-Cevâlîkî*],[1996] Belirsiz[1997]

İbn Beşküvâl, Ebü'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik el-Hazrecî el-Ensârî el-Endelüsî (578/1183); [*Gavâmizü'l-Esmâi'l-Mübheme*][1998]

İbn Cemâ'a, Ebû Abdullah Bedrüddîn Muhammed b. İbrâhîm el-Kinânî el-Hamevî (733/1333); *Gureru't-Tibyân fi men lem Yüsemme fi'l-Kur'ân* [1999]

İbn Cinnî, Ebü'l-Feth Osmân b. Cinnî el-Mevsılî el-Bağdâdî (392/1002); *el-Mübhic fi tefsîri esmâi şu'arâi'l-Hamâse*,[2000] *el-Muhteseb [fî Tebyîni Vücûhi Şevâzzi'l-Kırâat ve'l-İzâh anha]*,[2001] Belirsiz[2002]

İbn Derrâc el-Kastallî, Ebû Ömer Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (421/1030); *Dîvân*[2003]

İbn Dihye el-Kelbî, Ebü'l-Hattâb Ömer b. el-Hasen el-Belensî ed-Dânî (633/1235); *el-Mevlid* [*et-Tenvîr fî Mevlidi's-Sirâci'l-Münîr*],[2004] *Kitâbu'l-Mufâsala beyne Ehli Sıffîn*,[2005] Belirsiz[2006]

[1987] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 138, 216, 282, 366, 373, 374, 380, 382, 385, 388, 441, 443, 461, 487, 556, 557, 565-566, 715; II, 958, 960, 964, 966, 969, 1280, 1379, 1418.
[1988] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 380, 382, 385, 388, 390, 405, 467, 521.
[1989] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 803.
[1990] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1381.
[1991] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 438; II, 941, 1246, 1413.
[1992] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 959-960.
[1993] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 476, 613; II, 877, 1328.
[1994] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 288, 360; II, 775-776, 1017.
[1995] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 219, 478; II, 901.
[1996] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72-73, 271; II, 1362.
[1997] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 241.
[1998] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1372.
[1999] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 714, 721.
[2000] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107, 192, 293, 301.
[2001] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 535.
[2002] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 104, 135, 586, 729; II, 1117.
[2003] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76, 168, 169, 170, 171, 198, 281, 340, 653.
[2004] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 796.
[2005] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1246.
[2006] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 284, 377, 384, 386, 388, 406, 417, 690, 717; II, 902, 1252, 1398.

İbn Düreyd, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Ezdî el-Basrî (321/933); *el-Vişâh fi'l-Âdâb*,[2007] *el-İştikâk* [*İştikâku Esmâi'l-Kabâil*],[2008] *el-Cemhere*,[2009] *el-Mensûr*,[2010] *el-Emâlî*,[2011] *Kitâbu'l-Harb*,[2012] *el-Müctebâ*,[2013] Belirsiz[2014]

İbn Dürüsteveyh, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ca'fer el-Fârisî el-Fesevî (347/958); *Şerhu'l-Fasîh*[2015]

İbn Ebî Hâlid, Muhammed b. Rıdvan en-Nümeyrî el-Endelüsî (694/1294-95); *el-İhtifal fî Sıfâti'l-Hayl*[2016]

İbn Ebî Hayseme, Ebû Bekr Ahmed b. Ebî Hayseme en-Nesâî (279/892-93); *et-Tarîhu'l-Kebîr*,[2017] Belirsiz[2018]

İbn Ebî Şeybe, Ebû Bekr Abdullâh b. Muhammed el-Absî el-Kûfî (235/849); *el-Musannef*, [2019] *Kitâbü't-Târîh*,[2020] Belirsiz[2021]

İbn Ebi'd-Dünya, Ebû Bekr Abdullah b. Muhammed (281/894); *Havâtifü'l-Cânn*[2022]

İbn Ebû Âsım, Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (287/900); *Kitâbü'l-Cihâd*[2023]

İbn Ebû Hâtim, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed er-Râzî (327/938); *el-Cerh ve't-Ta'dîl*,[2024] *Kitâbu'l-İlel*,[2025] *el-Merâsil*,[2026] *Târîh*,[2027] Belirsiz[2028]

İbn Ebû Tâhir, Ebü'l-Fazl Ahmed b. Ebî Tâhir el-Mervezî el-Horasânî (280/893); *el-Mensûr ve'l-Manzûm*[2029]

İbn Ebû Usaybia, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. el-Kâsım es-Sa'dî el-Hazrecî (668/1269); *Tabakâtü'l-Etibba*[2030]

[2007] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 65, 126, 162, 175, 562, 649, 727; II, 759, 795-796.
[2008] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 110, 111, 140, 159, 172, 191, 192, 197, 201, 220, 223, 238, 241, 253, 257-259, 268, 291, 299, 301, 310, 313-314, 299, 333, 341, 353, 361, 376, 466, 478, 480, 483, 496, 523, 597, 653, 669, 734; II, 754, 845, 863, 874, 1145, 1197, 1200, 1215, 1286, 1347, 1372, 1401.
[2009] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 172, 192, 220, 254, 273, 301, 309, 313-314, 335, 339, 341, 426, 440, 460, 503, 583, 597, 604, 666; II, 745, 756, 791, 812, 929, 930, 1017, 1057, 1148, 1190, 1191, 1201, 1222, 1286, 1305, 1311, 1378.
[2010] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 195, 198.
[2011] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 299.
[2012] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 605.
[2013] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1343-1345.
[2014] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 267, 281, 337, 347, 429, 435, 490, 702; II, 752, 1003, 1102, 1127, 1159, 1164, 1193, 1290, 1316, 1386, 1394, 1397.
[2015] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 355, 417, 651; II, 763.
[2016] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 243, 305, 560; II, 914, 960, 962, 963, 970.
[2017] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 236, 438, 476; II, 788, 961, 1087.
[2018] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403, 621; II, 1011, 1234.
[2019] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 991, 992, 1153, 1241, 1267.
[2020] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 811.
[2021] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 284, 388.
[2022] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 496; II, 928.
[2023] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 462; II, 960, 1351.
[2024] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 101, 129, 195, 659, 684; II, 746, 762, 838, 1154, 1155, 1241, 1249, 1267, 1274, 1290, 1368, 1373, 1415.
[2025] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 767, 1266.
[2026] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 192.
[2027] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1417.
[2028] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 466, 555.
[2029] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 329, 605; II, 1290.
[2030] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1012.

İbn Ebü'l-Ezher Muhammed b. Ahmed el-Huzâî el-Bûşencî (?); *Târîh*[2031]

İbn Ebü'l-Hısâl, Ebû Abdullah Muhammed b. Mes'ûd el-Gâfikî el-Endelüsî (540/1146); *Hatfu'l-Bârık ve Kazfu'l-Mârık*[2032]

İbn Emin el-Hallâdî (?); *Havâşi'l-Kâmil*,[2033] *Eş'âru'l-Esediyyîn*[2034]

İbn Eşte, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Isbahânî (360/971); Belirsiz[2035]

İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris er-Râzî el-Kazvînî el-Hemedânî (395/1004); *el-Mücmel fi'l-Luga*,[2036] *Evcezü's-Siyer li Hayri'l-Beşert*,[2037] [*Mu'cemü Mekâyîsi'l-Luga*][2038]

İbn Fûrek, Ebû Bekr Ahmed b. Mûsâ el-İsfahânî (410/1020); *et-Tefsîr*[2039]

İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed b. Habîb el-Hâşimî (245/860); *el-Muhabber*,[2040] *Muhtelefü'l-Kabâil ve Mü'telefuhâ*,[2041] *Dîvânu Hassân b. Sâbit*,[2042] *Kitâbü'n-Nakâis*,[2043] *el-Münemmak fî Ahbâri Kureyş*,[2044] *Şerhu Dîvâni Tufeyl el-Ganavî*,[2045] belirsiz[2046]

İbn Hâleveyh, Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Ahmed el-Hemedânî en-Nahvî (370/980); *Leyse fî Kelâmi'l-Arab*,[2047] Belirsiz[2048]

İbn Halfûn, Ebû Bekr Muhammed b. İsmâîl el-Ezdî el-Endelüsî (636/1239); *Kitâbü's-Sikât*[2049]

İbn Hazm, Ali b. Ahmed ez-Zâhirî el-Endelüsî (456/1064); *el-Cemhere* [*Cemheretü Ensâbi'l-Arab*],[2050] *Cevâmi'u's-Sîre*,[2051] *el-Muhallâ Şerhu'l-Mücellâ*,[2052] Belirsiz[2053]

İbn Hibbân, Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî (354/965); *Kitâbü's-Sikât*,[2054] *es-Sîretü'n-Nebeviyye ve Ahbârü'l-Hulefâ*,[2055] *Kitâbü's-Sahâbe* [*Ma'rifetü's-Sahâbe*],[2056] *Sahîh*,[2057] *Kitâbü'l-Mecrûhîn*,[2058] Belirsiz[2059]

[2031] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 165; II, 1331.
[2032] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 167, 696; II, 1380.
[2033] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 241.
[2034] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 398.
[2035] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 65, 69.
[2036] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 221, 222, 282, 547, 583, 705; II, 804.
[2037] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441, 466, 562, 670, 694; II, 967, 970.
[2038] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 643; II, 810.
[2039] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 621, 622-623; II, 1388.
[2040] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 154, 197, 376, 411, 485; II, 855, 1006, 1164, 1413.
[2041] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 213, 237, 294, 311, 312, 341, 645; II, 751, 867, 980.
[2042] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 107.
[2043] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 482.
[2044] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 962.
[2045] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1110.
[2046] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 196, 267, 274, 275-276, 293, 340, 653, 681; II, 959, 1241, 1304, 1305, 1336, 1369, 1378, 1391, 1392, 1402.
[2047] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 136, 171, 272, 321, 376, 504, 644; II, 913, 952-953, 958, 959, 1148, 1199, 1395.
[2048] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 94, 372, 465; II, 901, 1000.
[2049] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 128-129, 342, 462, 499; II, 762, 1077.
[2050] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 127-128, 145-153, 197, 261, 264, 291, 317, 351, 367, 437; II, 755, 818, 844, 863, 899, 997, 1126, 1196, 1306, 1337, 1399, 1401.
[2051] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 388, 664, 670; II, 888, 892, 1210, 1246, 1319, 1367.
[2052] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 734; II, 1153.
[2053] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 447, 451, 517, 694; II, 809, 1295.

İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik b. Hişâm el-Himyerî el-Meâfirî el-Mısrî (218/833); *Kitâbü't-Tîcân fî Mülûki Himyer*[2060]

İbn Hurdâzbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah (300/912-13); [*el-Mesâlik ve'l-Memâlik*][2061]

İbn Huzeyme, Ebû Bekr Muhammed b. İshâk es-Sülemî en-Nîsâbûrî (311/924); *es-Sahîh*[2062]

İbn İshâk, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-Muttalibî el-Kureşî el-Medenî (151/768); *el-Mübtede' ve'l-Meb'as ve'l-Megâzî*[2063]

İbn Kâni',Ebü'l-Hüseyn Abdülbâkî b. Kâni' el-Ümevî el-Bağdâdî (351/962); *Mu'cemü's-Sahâbe*,[2064] *Tarîh*[2065]

İbn Kudâme el-Makdisî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Ahmed el-Cemmâîlî (620/1223); *Kitâbü't-Tebyîn li-Ensâbi'l-Kuraşiyyîn*[2066]

İbn Kurkûl, Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf el-Vehrânî el-Hamzî (569/1174); Belirsiz[2067]

İbn Kuteybe ed-Dîneverî, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (276/889); *Kitâbü't-Tabakât* [*eş-Şi'r ve'ş-Şu'arâ*],[2068] *el-Ma'ârif*,[2069] *Te'vîlü Müşkili'l-Kur'ân*,[2070] *Garîbü'l-Hadîs*,[2071] *el-Mesâil ve'l-Ecvibe fi'l-Hadîs ve'l-Luga*,[2072] Belirsiz[2073]

İbn Mâce, Ebû Abdullah Muhammed b. Yezîd el-Kazvînî (273/887); *es-Sünen*[2074]

İbn Mahled, Ebû Bekr Ahmed b. Amr eş-Şeybânî (287/900); *Sîretu Seyyidina Rasûlillah*[2075]

[2054] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 98, 175, 176, 177, 192, 224, 261, 328, 342, 343, 378, 380, 410, 416, 447, 471, 493, 499, 524, 534, 546, 571, 661, 689, 706, 712, 733-734; II, 744, 746, 754, 759, 762, 783, 792, 793, 813, 817-818, 819, 825, 837, 838, 846, 934, 945, 998, 1006, 1041, 1051, 1066, 1077, 1079, 1120, 1139, 1215, 1224, 1229, 1230, 1245, 1250, 1263, 1264, 1265, 1274, 1278, 1281, 1290, 1294, 1330, 1332, 1350, 1351, 1352,1368, 1399, 1404, 1407, 1415.

[2055] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 381, 383, 443, 560; II, 742, 765, 809, 855, 907, 1046-1047, 1133, 1152, 1161, 1204, 1206, 1207, 1259, 1288, 1365, 1367.

[2056] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 106; II, 783, 786, 838, 1347, 1380.

[2057] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 397, 404, 438, 506, 508, 536; II, 766-767, 826, 1065, 1157, 1295.

[2058] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 129, 187, 721; II, 820, 839, 993, 965.

[2059] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 268, 350, 662, 685; II, 904, 1386.

[2060] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 70-71, 78, 107, 108, 109, 120, 122, 130-133, 158-159, 160, 161-162, 172, 175, 264, 299-300, 628-631; II, 806, 1379.

[2061] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 594, 643.

[2062] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 552; II, 856, 1325.

[2063] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 167, 175, 206, 209, 229, 230, 239, 382, 392, 404, 414, 420, 454-455, 458, 460, 467, 547, 621, 719; II, 764, 799, 813.

[2064] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 221, 471.

[2065] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 248.

[2066] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 318.

[2067] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1298, 1318.

[2068] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186, 296-297, 428, 619, 624, 625, 635.

[2069] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 97, 197, 223, 277, 321, 436, 561, 716, 727; II, 962, 993.

[2070] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 769.

[2071] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 509; II, 771, 838, 879, 919.

[2072] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 349.

[2073] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 110, 188, 244, 268, 298, 643, 666; II, 1172, 1173, 1324.

[2074] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 676; II, 854, 1067.

[2075] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 438.

İbn Mâkûlâ, Ebû Nasr Ali b. Hibetullah el-İclî (475/1082'den sonra); *el-İkmâl* [fî ref'i'l-İrtiyâb ani'l-Mü'telif ve'l-Muhtelif][2076]

İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-Abdî (395/1005); Belirsiz[2077]

İbn Mende, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Abdülvehhâb el-Abdî el-İsfahânî (512/1119); *Kitâbü'l-Erdâf* [*Kitâb fîhi Ma'rifetü Esâmî Erdâfi'n-Nebî*][2078]

İbn Menî', Ebû Ca'fer Ahmed b. Abdurrahman el-Begavî (244/858-59); Belirsiz[2079]

İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed el-Hâzin (421/1030); *Tecâribü'l-Ümem* [*ve Te'âkibü'l-Himem*][2080]

İbn Nukta, Ebû Bekr Muhammed b. Abdilganî el-Bağdâdî (629/1231); [*Tekmiletü'l-İkmâl*] [2081]

İbn Reşîk, Ebû Alî el-Hasen b. Reşîk el-Ezdî el-Kayrevânî (456/1064); *el-Umde [fî Mehâsini'ş-Şi'r ve Âdâbih]*[2082]

İbn Sa'd el-Hayr, Ebü'l-Hasen Ali b. İbrahim el-Ensarî el-Belensî (571/1175-76); *el-Kurt Şerhu'l-Kâmil li'l-Müberred*[2083]

İbn Sa'd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'd b. Menî'el-Basrî el-Bağdâdî (230/845); *Kitâbü't-Tabakât*,[2084] Belirsiz[2085]

İbn Sadaka, Muhammed b. Halef ed-Dabbî (306/918-19); *Kitabu'l-Emsâl*[2086]

İbn Sellâm el-Cumahî, Ebû Abdullah Muhammed b. Sellâm el-Basrî (ö. 231/846 [?]); *Tabakâtu Fuhûli Şu'arâi'l-İslâm*[2087]

İbn Sevbân, Yahyâ b. Sevbân el-Yeşkûrî (?); *Ensâbu Mudar* [2088]

[2076] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 124, 143, 155, 157, 200, 213, 236, 260, 280, 301, 310, 311, 313, 318, 323, 446, 461, 571, 639, 653, 682, 685; II, 742, 747, 753, 771, 774, 779, 780, 790, 828, 841, 881, 912, 942, 944, 973, 980, 981, 994, 996, 1093, 1120, 1200, 1262, 1306, 1313, 1358, 1372, 1398, 1402.

[2077] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 89, 195, 403, 446, 508; II, 819, 837, 983, 994, 1215, 1235, 1288, 1303, 1310, 1317.

[2078] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 965.

[2079] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 824.

[2080] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1246.

[2081] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 639; II, 1093, 1265.

[2082] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155; II, 884, 1096.

[2083] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 906-907, 1073.

[2084] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 79, 176, 193, 217, 318, 323, 343, 345-346, 365, 370, 375, 376, 377, 384, 385, 388, 389, 398, 407, 433, 441, 450, 451, 459-460, 466, 475, 488, 496, 518, 523, 532, 653, 655; II, 747, 749, 755, 758, 768, 770, 772, 786, 790, 792, 794, 795, 803, 808, 814, 818, 855, 873, 874, 880, 888-889, 890, 892, 895, 907, 910, 911, 913, 915, 922, 934, 937, 947, 960, 961, 964, 970, 972-980, 983, 985-987, 990, 993-995, 997, 1010, 1028, 1029, 1034, 1035, 1036, 1037, 1039, 1045-1049, 1067-1068, 1073, 1077, 1089, 1092, 1094, 1114, 1120-1121, 1125, 1130, 1134, 1135, 1138, 1151, 1152, 1159, 1161, 1162, 1164, 1166, 1175, 1176, 1189, 1190, 1204, 1212, 1213, 1214, 1220, 1224, 1225, 1226, 1239, 1245, 1248, 1249, 1250, 1259, 1261, 1280, 1293, 1294, 1295, 1304, 1309, 1310, 1313, 1317, 1332, 1339-1340, 1341, 1354, 1356, 1357, 1366, 1373, 1381, 1382, 1390, 1392, 1398, 1399, 1404, 1410, 1414.

[2085] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 74, 75, 102, 175, 198, 213, 268, 532, 553, 554, 586, 661, 670, 671, 683, 684, 693, 694, 698-699, 715, 723; II, 741, 743, 765, 789, 801, 917, 941, 1056, 1062, 1211, 1229, 1254, 1264, 1397.

[2086] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 277.

[2087] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 154-155, 285; II, 863.

[2088] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 200, 496.

İbn Sîde, Ebü'l-Hüseyin Ali b. Ahmed el-Mürsî el-Endelüsî (458/1066); *el-Muhkem,*[2089] *el-Muhassas,*[2090] Belirsiz[2091]

İbn Sirâc, Abdülmelik b. Sirâc (488/1095); Belirsiz[2092]

İbn Şâhin, Ebû Hafs Ömer b. Ahmed el-Bağdâdî (385/996); *Kitâb's-Sikât* [*Târîhu Esmâi's-Sikât*],[2093] *Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh*[2094]

İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer b. Şebbe en-Nümeyrî el-Basrî (262/876); *Ahbâru'l-Medîne,*[2095] *Kitâbu'l-Küttâb,*[2096] *Ahbâru Muhammed b. Sellâm el-Cumahî,*[2097] *Ahbâru'l-Basra*[2098]

İbn Şihâb ez-Zührî, Ebû Bekr Muhammed b. Müslim (124/742); *Siyer*[2099]

İbn Vâsıl, Ebû Abdullah Muhammed b. Sâlim et-Temîmî el-Hamevî eş-Şâfiî (697/1298); *Târîh* [*Müferricü'l-Kürûb fî Ahbâri Benî Eyyûb*][2100]

İbn Vasîf, İbrahîm b. Vasîf Şah (596/1200); *Kitâbü'l-Acâibi'd-Dünyâ*[2101]

İbn Vehb el-Ensârî, Ebû Muhammed Abdullâh b. Vehb el-Fihrî el-Mısrî (197/813); *Müsned*[2102]

İbn Yûnus, Ebû Saîd Abdurrahmân b. Ahmed es-Sadefî el-Mısrî (347/958); *Târîhu Mısr*,[2103] *Tabakâtu'l-Hımsıyyîn,*[2104] Belirsiz[2105]

İbn Zafer, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Muhammed es-Sıkıllî el-Mekkî (565/1170 [?]); [*Hayru'l-]Bişer bi-hayri'l-Beşer,*[2106] *Enbâu Nücebâi'l-Enbâ*[2107]

İbnü'd-Debbâğ, Ebü'l-Velîd Yûsuf b. Abdülazîz el-Lahmî el-Endelüsî (546/1151); Belirsiz[2108]

İbnü'd-Dehhan, Ebû Şüca' Fahruddîn Muhammed b. Ali (590/1194); *Kitâbü'l-Garbeyn,*[2109] *Garîb*[2110]

[2089] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 78, 93, 142, 170, 172, 179, 211, 222, 230, 239, 279, 309, 334, 339, 402, 416, 417, 424, 425, 426, 431, 433, 434, 435, 440, 472, 504, 509, 512, 520, 547, 548, 563, 571, 576, 580, 582, 583, 584, 603, 616, 637, 653, 665, 666, 672, 673, 694-695, 703, 705, 728, 731; II, 732, 750, 752, 756, 763, 773, 774-775, 776, 777, 810, 812, 816, 826, 833-834, 860, 869, 870, 882-883, 935, 936, 949, 959, 963, 970, 1014, 1032, 1051, 1088, 1096, 1098, 1099, 1117, 1186, 1190, 1223, 1289, 1311, 1318, 1322, 1348, 1376, 1386, 1387.

[2090] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 239, 244, 288, 548; II, 833-834, 912, 928-929, 956, 963, 1190, 1209, 1322, 1386, 1387.

[2091] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 341, 432, 586; II, 952.

[2092] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 580; II, 1247, 1291, 1300.

[2093] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 454, 462; II, 1267.

[2094] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 374; II, 1267, 1272.

[2095] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 988, 989, 1418.

[2096] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 315.

[2097] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 559.

[2098] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 650.

[2099] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441; II, 1034, 1036, 1133, 1138, 1279.

[2100] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 644.

[2101] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 171, 172.

[2102] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 201.

[2103] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 86-88, 675; II, 1371.

[2104] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 996, 1358,

[2105] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 466; II, 1264.

[2106] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 273.

[2107] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 317, 411, 435.

[2108] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 576; II, 1414.

İbnü'l-A'râbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ziyâd el-Kûfî (231/846); *Nevâdir,*[2111] Belirsiz[2112]

İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî (543/1148); [*en-Nâsih ve'l-Mensûh*],[2113] *Kitâbü'l-Mesâlik* [*fî şerhi Muvattai Mâlik*],[2114] *Sirâcü'l-Mürîdîn*[2115]

İbnü'l-Cârûd, Ebû Muhammed Abdullah b. Alî en-Nîsâbûrî (307/919-20); *el-Müntekâ [mine's-Süneni'l-Müsnede an Rasûlillah]*[2116]

İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî el-Bağdâdî (597/1201); *el-Vefâ* [*bi-Ahvâli Mustafâ*],[2117] [*el-Muntazam fî Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem*],[2118] *Ma'rifetü's-Sahâbe,*[2119] *Telkîhu [Fühûmi ehli'l-Eser fî Uyûni't-Târîh ve's-Siyer*],[2120] *Tefsîr* [*Zâdü'l-Mesîr fî İlmi't-Tefsîr*],[2121] [*el-Mevzû'ât*],[2122] *el-İlelü'l-Mütenâhiye* [*fi'l-Ehâdîsi'l-Vâhiye*],[2123] Belirsiz[2124]

İbnü'l-Enbârî, Ebû Bekr Muhammed b. Kâsım el-Enbârî (328/940); *ez-Zâhir fi'l-Luga,*[2125] *Kitâbü'l-Müzekker ve'l-Mü'ennes,*[2126] *Şerhu'l-Kasâidi's-Seb'ai't-Tıvâli'l-Câhiliyyât,*[2127] Belirsiz[2128]

İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (630/1233); *el-Kâmil fi't-Târîh,*[2129] *Üsdü'l-Gâbe fî Ma'rifeti's-Sahâbe*[2130]

İbnü'l-Esîr, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn el-Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed eş-Şeybânî el-Cezerî (606/1210); *Menâlü't-Tâlib* [*fî Şerhi Tıvâli'l-Garâib*][2131]

İbnü'l-Harrât, Ebû Muhammed Abdülhak b. Abdirrahmân el-İşbîlî (582/1186); *Kitâbü'l-Vâ'î* [*fî Hadîsi Alî Radıyallahu anh*][2132]

İbnü'l-Kattân el-Mağribî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed el-Kutâmî el-Fâsî (628/1231); Belirsiz[2133]

[2109] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1398.
[2110] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1418.
[2111] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 520, 611.
[2112] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 121, 175, 296-297, 303, 417, 646; II, 773, 816, 914, 1000, 1021, 1033, 1183, 1193, 1316, 1378, 1398.
[2113] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 857.
[2114] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1153.
[2115] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1252.
[2116] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 463, 552; II, 1271.
[2117] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 404.
[2118] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 467.
[2119] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 471.
[2120] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 411, 662; II, 960.
[2121] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 709, 721.
[2122] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 719.
[2123] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 838.
[2124] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 945, 1408.
[2125] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 323, 355, 519, 535; II, 1062.
[2126] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 417
[2127] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 431; II, 875-876, 998, 1000, 1003.
[2128] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72, 120, 241, 268, 283; II, 999, 1077, 1114.
[2129] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 387, 411, 522, 560, 716; II, 1010.
[2130] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 745, 817, 837, 921, 933, 959, 971, 981, 1094, 1128, 1265, 1353.
[2131] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 838.
[2132] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 520, 547, 571, 705; II, 745, 750, 775, 791, 810, 822, 869, 914, 922, 1298.
[2133] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1283, 1284, 1327.

İbnü'l-Kûtıyye, Ebû Bekr Muhammed b. Ömer el-Endelüsî el-İşbîlî el-Kurtubî (367/977); *Kitâbu Tesârîfi'l-Ef'âl*[2134]

İbnü'l-Medînî, Ebü'l-Hasen Alî b. Abdillâh es-Sa'dî (234/848-49); Belirsiz[2135]

İbnü'l-Mevvâz, Ebû Abdullah Muhammed b. İbrâhîm el-İskenderânî (269/883); Belirsiz[2136]

İbnü'l-Mu'allâ, Muhammed b. Mu'allâ el-Esedî (550/1155-56); *Kitâbu't-Terkîs*,[2137] Belirsiz[2138]

İbnü'l-Mübârek, Ebü'l-Hasen Muhammed b. Ahmed (219/834-835); *Me'âlimu Resûlillah*[2139]

İbnü's-Serrâc, Ebû Bekr Muhammed b. es-Serî el-Bağdâdî (316/929); *Kitâbü'l-İştikâk*,[2140] Belirsiz[2141]

İbnü's-Sîd, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. es-Sîd el-Batalyevsî (521/1127); *el-Müselles*,[2142] *el-İktidâb fî Şerhi Edebi'l-Küttâb*,[2143] *Islâhu'l-Haleli'l-Vâkı' fi'l-Cümel*,[2144] *Gureru'l-Mesâil Şerhu'l-Kâmil/Kitâbu'l-Hâfil Şerhu'l-Kâmil li-Müberred*,[2145] Belirsiz[2146]

İbnü's-Sikkît, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk (244/858); *Islâhu'l-Mantık*,[2147] *el-Elfâz*,[2148] *Dîvânu İmrii'l-Kays*,[2149] *Kitâbü'l-Ezdâd*,[2150] *Kitabü'l-Emsâli'l-İhbariyye*,[2151] *Eş'âru Küseyyir*,[2152] Belirsiz[2153]

İbnü'ş-Şecerî, Ebü's-Saâdât Hibetullah b. Alî b el-Hâşimî el-Alevî el-Hasenî el-Bağdâdî (542/1148); *el-Emâlî*[2154]

İbnü't-Teyyânî, Ebû Gâlib Temmâm b. Gâlib el-Mürsî el-Kurtubî (436/1044 [?]); *el-Mû'ab*,[2155] Belirsiz[2156]

İbnü't-Tîn, Abdülvâhid es-Safakısî (611/1214-15); [*Şerhu Buhârî*][2157]

[2134] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 334, 666.
[2135] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 101; II, 1155, 1230, 1248.
[2136] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1318.
[2137] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 297, 433; II, 1330.
[2138] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91, 109, 126-127, 188, 213, 241, 358, 370-371, 390-391, 563, 574, 608, 623, 624, 730; II, 752, 1371.
[2139] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 411.
[2140] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 323.
[2141] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1103, 1114, 1171.
[2142] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 224, 319; II, 815, 1051.
[2143] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 244, 267-268, 638; II, 1048-1049.
[2144] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 863.
[2145] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 351, 480, 602, 669; II, 1370.
[2146] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 82-83, 105, 325, 353, 354, 427, 473, 608; II, 1033.
[2147] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 230; II, 912.
[2148] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 774, 1075.
[2149] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 618.
[2150] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 935.
[2151] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 275; II, 1330.
[2152] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 289.
[2153] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 282, 579, 610, 676; II, 834, 848, 878, 930, 998, 1077, 1171, 1316.
[2154] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 479, 480.
[2155] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 78, 172, 201, 221, 263, 309, 320, 429, 434, 437, 478, 490, 504, 563, 582, 604, 665, 684, 705, 730, 731, 733; II, 756, 782, 833, 929, 930, 936, 956, 1099, 1191, 1223.
[2156] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222, 243, 727; II, 812.

İbnü'l-Baziş, Ebû Ca'fer Ahmed b. Alî el-Ensârî el-Gırnâtî (540/1145); *el-İknâ'* [*fi'l-Kırâati's-Seb'a*][2158]

İbnü'l-Katta', Ebü'l-Kâsım Alî b. Ca'fer es-Sıkıllî et-Temîmî (515/1121); Belirsiz[2159]

İbnü't-Talla', Ebû Abdullah Muhammed b. Ferec el-Kurtubî (497/1104); *Kitâbü'l-Ahkâm*[2160]

el-İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdullah (261/875); *Ma'rifetu's-Sikât*,[2161] *Târîh*[2162]

el-İflîlî, İbn Müferric Ebü'l-Kâsım İbrâhîm b. Muhammed el-Kurtubî (441/1050); *Buğyetü's-Sâme ve Şerhu Lahni'l-Âmme li'z-Zebîdî*[2163]

el-İsfahânî, Ebû Abdillâh Hamza b. el-Hasen (360/971'den önce); *Kitâbu'l-Emsâl*,[2164] *Kitâbu Ef'âl min Kezâ*[2165]

İsmail b. Ebû Ziyâd eş-Şâmî (?); *Tefsîr*.[2166]

el-İsmâîlî, Ebû Bekr b. Ahmed el-Cürcânî (371/982); *es-Sahîh* [*alâ Şarti'l-Buhârî*],[2167] *Kitâbü'l-Mu'cem* [*fî Esâmî Şuyûhi Ebî Bekr el-İsmâîlî*][2168]

Kâdî Ebû Bekr b. Kâmil (?); *Kitâbu'z-Zemân*[2169]

Kâdî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Mûsâ el-Yahsubî (544/1149); *eş-Şifâ'* [*bi-Ta'rîfi Hukuki'l-Mustafâ*],[2170] *İkmâlü'l-Mu'lim* [*fî Şerhi Sahîhi Müslim*],[2171] [*Meşârıku'l-Envâr alâ Sıhâhi'l-Âsâr*][2172]

el-Kayrevânî, Abdüddâim b. Merzûk b. Cübeyr el-Lugavî (472/1079-80); *Hule'l-Ulâ* [2173]

el-Kazzâz, Ebû Abdullah Muhammed b. Ca'fer et-Temîmî el-Kayrevânî (412/1021); *el-Câmi' fi'l-Luga*,[2174] *Kitâbu'l-Aşerât fi'l-Luga*,[2175] Belirsiz[2176]

el-Kelbî, Ebü'l-Münzir Hişâm b. Muhammed el-Kûfî (204/819 [?]); *Cemheretü'n-Neseb*,[2177] *Nesebü Me'ad ve'l-Yemeni'l-Kebîr*,[2178] *Esmâü'l-Büldân*,[2179] *el-Câmi' li-*

[2157] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 476; II, 1156.
[2158] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 448.
[2159] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 582, 666; II, 773.
[2160] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1375.
[2161] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 323, 441; II, 904, 1077, 1287, 1327.
[2162] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 734.
[2163] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 65-66, 220, 702; II, 863.
[2164] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 940, 1286.
[2165] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 952.
[2166] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 640; II, 1134.
[2167] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184; II, 825.
[2168] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1282.
[2169] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1417.
[2170] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 402, 403, 561, 716; II, 1215, 1251.
[2171] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 439, 719.
[2172] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 787, 888, 890, 922, 948, 965.
[2173] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 244, 290, 650; II, 1118.
[2174] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 170, 232, 291, 422, 424, 427, 430, 434, 437, 446, 547, 573, 580, 583, 584, 616, 646, 665, 667, 672, 684, 731; II, 745, 752, 756, 791, 798, 804, 811, 860, 870, 902, 929, 931, 950, 1013, 1015, 1099, 1136, 1190, 1209, 1223, 1298, 1323, 1348.
[2175] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 604; II, 849.
[2176] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 222, 226, 244, 279, 426, 478, 543, 563, 653, 705, 723; II, 777, 810, 833, 845, 935, 936, 956, 1022, 1148, 1312, 1379.

Ensâbi'l-Arab,[2180] *Eimmetü'l-Arab*,[2181] *Kitabu'l-Elkâb*,[2182] *Kitâbu'l-Esnâm*,[2183] *Kitâbu'ş-Şûrâ*,[2184] *Nevâfilü Mudar*,[2185] *Kitâbu men Kâle Şi'ran Fenüsibe ileyh*,[2186] Belirsiz[2187]

el-Keşşî, Abd b. Hamîd /Abd b. Humeyd b. Nasr el-Kissî (249/863-64); *Tefsîr* [2188]

el-Keşşî/el-Keccî, Ebû Müslim İbrâhîm b. Abdullah el-Basrî (292/904); *Sünen*,[2189] *Tefsîr*[2190]

el-Kirnebâî, Ebû Ali Hişâm b. İbrahim (?); *Kitâbu'l-Vuhûş*[2191]

el-Kudâî, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme (454/1062); *Kitâbu mâ sahha min şi'ri Ali* [*Düstûru Me'âlimi'l-Hikem ve Me'sûru Mekârimi'ş-Şiyem*],[2192] *Müsnedü'ş-Şihâb*,[2193] Belirsiz[2194]

el-Kurtubî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed (671/1273); [*el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*][2195]

el-Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynülislâm Abdülkerîm b. Hevâzin (465/1072); *Tefsîr*[2196]

Kürâunneml, Ebü'l-Hasen Alî b. el-Hasen el-Hünâî el-Ezdî (310/922); *el-Müntehab*[2197]

el-Lâlekâî, Ebü'l-Kâsım Hibetullah b. el-Hasen et-Taberî er-Râzî (418/1027); *Sünen* [*Şerhu Usûli İ'tikâdi Ehli's-Sünne*][2198]

el-Lihyânî, Ebü'l-Hasen Ali b. Hâzım (207/822-23); *Nevâdir*,[2199] Belirsiz[2200]

[2177] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 91, 105, 126-127, 137, 192, 193, 200, 228, 278, 279, 289, 305, 311, 313, 318, 366, 436-437, 496, 577, 623, 668, 688, 691, 705, 727; II, 747, 781, 795, 891, 910, 922, 976, 977, 978, 979, 982, 983, 984, 985, 988, 992, 993, 996, 997, 998, 1091, 1215, 1306, 1341, 1409.

[2178] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 194, 201, 213, 237-238, 261, 263, 523; II, 805, 1349-1350.

[2179] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 119, 125, 178, 266-267, 281, 320, 322, 623.

[2180] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 240-241, 255, 264, 332, 366, 453, 496, 637; II, 757, 891, 976, 977, 978, 979, 982, 983, 984, 985, 988, 992, 993, 996, 997, 998, 1288-1289.

[2181] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 258.

[2182] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 440, 441, 496; II, 863, 911.

[2183] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1341.

[2184] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 558.

[2185] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 623.

[2186] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 649.

[2187] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 78, 92, 103, 110, 115, 122, 124, 127, 170, 175, 199, 221, 235, 247, 250, 256-257, 267-268, 269, 272, 274, 275, 289, 291, 292, 335, 351, 381, 468, 527, 560, 571, 607, 608, 610, 612, 619; II, 750, 751, 777, 808, 817, 838, 844, 863, 872, 874, 877, 896, 899, 942, 947, 951, 955, 1008, 1011, 1120, 1124, 1125, 1126, 1171, 1182, 1190, 1193, 1195, 1205, , 1244, 1255, 1261, 1286, 1305, 1309, 1337, 1360, 1369, 1378, 1391, 1399, 1400, 1402, 1403, 1405.

[2188] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 345, 210-211, 217, 235, 495, 543, 546, 587, 588, 589, 672, 674, 678, 721; II, 844, 1040, 1133, 1134, 1144.

[2189] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 405.

[2190] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 492.

[2191] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1016, 1017.

[2192] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 557.

[2193] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 924.

[2194] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 438; II, 1246.

[2195] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 674; II, 856-857, 1246.

[2196] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 644-645.

[2197] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 324; II, 1021, 1059.

[2198] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 682-683; II, 1086.

[2199] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 249, 416, 417, 520, 705.

[2200] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 232, 357-358, 732; II, 775, 790, 804, 1019.

Ma‘mer b. Râşid, Ebû Urve el-Basrî es-San‘ânî (153/770); *el-Câmi‘*[2201]

el-Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Bennâ eş-Şâmî el-Beşşârî (390/1000 civarı); *el-Bedî‘* [*Ahsenü’t-Takâsim fi Ma‘rifeti’l-Ekâlîm*][2202]

el-Makdisî, Ebû Abdullah Ziyâüddîn Muhammed b. Abdülvâhid es-Sa‘dî (643/1245); *el-Ehâdîsü’l-Ciyâd* [*Ehâdîsü’l-Muhtâr*],[2203] *Kitâbu Sıfati’l-Cenne ve’n-Nâr*,[2204] *Ahkâmu’d-Dıyâ’* [2205]

Mâlik b. Enes, Ebû Abdullah el-Asbahî el-Yemenî (179/795); *el-Muvatta’*,[2206] Belirsiz[2207]

el-Mâverdî, Ebü’l-Hasen Alî b. Muhammed el-Basrî el-Mâverdî (450/1058); *Tefsîrü’l-Kur’ân*[2208]

el-Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. Alî b et-Temîmî es-Sıkıllî (536/1141); [*el-Mu‘lim bi-fevâidi Müslim*][2209]

el-Medâinî, Ebü’l-Hasen Ali b. Muhammed el-Basrî el-Kureşî (228/843); Belirsiz[2210]

Mekkî b. Ebû Tâlib, Ebû Muhammed el-Kaysî (437/1045); *el-Bustân fi’t-Ta‘bîr*[2211]

el-Merzübânî, Ebû Ubeydullah Muhammed b. İmrân el-Horasânî el-Bağdâdî (384/994); *Mu‘cemü’ş-Şu‘arâ*,[2212] *Kitâbu’l-Mufassal*,[2213] Belirsiz[2214]

el-Mes‘ûdî, Ebü’l-Hasen Alî b. el-Hüseyn el-Hüzelî (345/956); [*Mürûcu’z-Zeheb*],[2215] *et-Tenbîh ve’l-İşrâf*,[2216] *el-Kitâbü’l-Evsat*,[2217] Belirsiz[2218]

el-Meydânî, Ebü’l-Fazl Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (518/1124); *Kitâbu’l-Emsâl* [*Mu‘cemü’l-Emsâl*][2219]

el-Mizzî, Ebü’l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf b. Abdurrahmân (742/1341); *Tehzîbü’l-Kemâl fî Esmâi’r-Ricâl*[2220]

[2201] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 825, 1279.
[2202] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 292.
[2203] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 397, 414, 568; II, 1274.
[2204] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 598.
[2205] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 789, 979-980, 981, 982.
[2206] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 947, 1051-1052, 1311.
[2207] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 452; II, 1417.
[2208] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 202, 211, 235.
[2209] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 527-528.
[2210] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 880, 1193, 1209, 1370, 1398.
[2211] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 531.
[2212] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 139, 155, 219, 236, 287, 289-290, 319, 351, 421, 427, 482, 483, 545, 611, 612, 638; II, 840-841, 852, 854, 861, 867, 881, 1002, 1093, 1182, 1198, 1199, 1346, 1358, 1401.
[2213] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, II, 1250, 1251.
[2214] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 95, 97, 106, 110, 112, 117, 126-127, 134, 188, 191, 192, 197, 199, 200, 214, 215-216, 217-218, 225, 227, 240-241, 242, 251, 253, 254, 258, 268, 272, 275, 280, 300, 305, 316-317, 326, 327, 331, 334, 341, 353, 354, 451, 452, 453, 544, 558, 574, 607, 619, 623, 625, 636, 649; II, 743, 827, 863-864, 875, 947, 964, 998, 1059, 1182, 1194, 1306, 1370, 1372, 1377, 1390, 1399, 1411.
[2215] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 441, 450, 522, 598.
[2216] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 555, 559, 662.
[2217] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 644.
[2218] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 233, 300, 477.
[2219] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 333, 449, 478-479, 483, 572, 695; II, 989, 1314, 1330, 1350.
[2220] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü’l-Bâsim*, I, 472, 685; II, 1333.

el-Mufaddal b. Seleme, Ebû Tâlib ed-Dabbî el-Lugavî el-Kûfî (290/903'ten sonra); *el-Fâhir fi'l-Emsâl*,[2221] Belirsiz[2222]

el-Mufaddal, Ebü'l-Abbâs Mufaddal b. Muhammed ed-Dabbî el-Kûfî (178/794 [?]); *el-Mufaddaliyyât*,[2223] Belirsiz[2224]

Mukâtil b. Süleymân, Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî el-Belhî (150/767); *Tefsîr*,[2225] *Nevâdirü't-Tefsîr* [2226]

el-Murâdî, Ebû Bekr Muhammed b. Hasan el-Hadramî 489/1104-05); Belirsiz[2227]

Murtaza b. Hâtim (?); *Kitâbü'l-Mu'ânaka*[2228]

Mûsa b. Ukbe, Ebû Muhammed b. Ebû Ayyaş el-Esedî (141/758); *Megâzî*,[2229] *Kitâbü'r-Ridde*,[2230] Belirsiz[2231]

el-Mutarrizî, Ebü'l-Feth Burhânüddîn Nâsır b. Abdüsseyyid el-Hârizmî (610/1213); *el-Muğrib fî Tertîbi'l-Mu'rib*[2232]

el-Müberred, Ebü'l-Abbâs Muhammed b. Yezîd el-Ezdî es-Sümâlî (286/900); *el-Kâmil fi'l-Edeb*,[2233] *Kitabü'l-İştikâk*,[2234] *Kitâbü'l-Yetîme*,[2235] *el-Ezmine*,[2236] Belirsiz[2237]

el-Müfecce', Muhammed b. Ahmed (327/938-39); *el-Münkız* [*fi'l-Îmân*][2238]

el-Mühellebî, Bahâüddîn Ebü'l-Fazl Züheyr b. Muhammed el-Atekî (656/1258); *Dîvân*[2239]

el-Münzirî, Ebû Muhammed Zekiyyüddîn Abdülazîm b. Abdilkavî (656/1258); Belirsiz[2240]

Müslim b. Kâsım (?); *el-Muttasıla*[2241]

[2221] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 392, 610, 613; II, 1377.
[2222] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 122, 124, 243, 268.
[2223] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 596; II, 1306, 1390.
[2224] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 326, 572.
[2225] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 182, 202-206, 385, 492, 493, 543, 551, 588-589, 614, 622, 632, 640, 669, 679, 682, 721, 734; II, 828, 1084, 1134, 1137, 1139, 1249, 1393.
[2226] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 185, 587, 643, 714.
[2227] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 452.
[2228] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 664.
[2229] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 414; II, 789, 894, 920-921, 928, 1151, 1310, 1314, 1315.
[2230] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 932.
[2231] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 474, 530-531, 658, 660, 671, 687, 692, 693; II, 808, 813, 814, 855, 880, 889, 900, 907, 943, 971, 972, 973, 974, 976, 977, 978, 980, 981, 982, 983, 984, 985, 986, 994, 997, 1009, 1011, 1040, 1089, 1115, 1116, 1129, 1130, 1161, 1166, 1204, 1210, 1224, 1232, 1239, 1240, 1243, 1248, 1249, 1259, 1276, 1278, 1285, 1290, 1306, 1333, 1347, 1353, 1367.
[2232] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 417; II, 1171.
[2233] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 137-138, 197, 240-241, 258, 319, 347, 351, 354, 421, 427, 432, 458, 464, 474, 477, 481, 482, 510, 542, 607, 608, 649, 651, 696-697; II, 853, 881, 906, 1015, 1043-1044, 1072-1073, 1095, 1001, 1146, 1196, 1199, 1217, 1226, 1227, 1263, 1376.
[2234] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 274; II, 1171.
[2235] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 496.
[2236] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1105.
[2237] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 155, 251, 283, 285, 302, 316, 353, 523, 619; II, 872, 1298, 1337, 1370, 1400, 1410.
[2238] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 256, 376.
[2239] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 581.
[2240] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 312, 468; II, 760, 1268.
[2241] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1267.

Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî (261/875); *Sahihu Müslim*,[2242] *et-Tabakât* [2243]

el-Müstağfirî, Ebü'l-Abbâs Ca'fer b. Muhammed en-Nesefî (432/1041); Belirsiz[2244]

Nadr b. Şümeyl b. Harşe b. Yezid el-Mâzinî et-Temîmî (203/819); *Kitâbu'l-İbil*[2245]

en-Nakkâş, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen el-Mevsılî el-Bağdâdî (351/962); *Tefsîr* [*Şifâü's-Sudûr fî Tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm*][2246]

en-Nebhânî, Ebü'l-Abbas Ahmed b. Hüseyin en-Neşevî (?); *Zemmü'l-Muhtekirîn*[2247]

en-Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed en-Nehhâs el-Mısrî (338/950); *Kitabü'l-İştikak*,[2248] *Nâsih* [*Kitâbü'n-Nâsih ve'l-Mensûh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm*],[2249] *Me'âni'l-Kur'an*,[2250] *Şerhu'l-Kasâidi't-Tis'i'l-Meşhûrâti'l-Mevsûmeti bi'l-Mu'allaka*[2251] Belirsiz[2252]

en-Nesâî, Ebû Abdirrahmân Ahmed b. Şuayb (303/915); *es-Sünen*[2253] *es-Sünenü'l-Kübrâ*,[2254] *ed-Du'afâ ve'l-Metrûkûn*,[2255] *Kitâbu mâ Ağrebe Şu'be ala Süfyân*,[2256] Belirsiz[2257]

en-Nîsâbûrî, Ebû Ali el-Hasen b. el-Muzaffer (442/1050-51); *Me'debetü'l-Ulemâ*,[2258] Belirsiz[2259]

Ömer b. Şeybe (?); *Kitâbu'l-Küttâb*[2260]

er-Rakîk el-Kayrevânî, İbrahim b. el-Kâsım (425/1034'ten sonra); *Kutbu's-Sürûr*[2261]

er-Râzî, Ebü'l-Abbâs Bedrüddîn Ahmed b. Muhammed (630/1232-33); *Makâmâtu't-Tenzîl*[2262]

[2242] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 86, 201-202, 414, 487, 517, 526, 537, 541, 695, 715; II, 747, 758, 856, 866, 871, 903, 917, 925, 964, 1010, 1050, 1066, 1083, 1085, 1133, 1156, 1157, 1239, 1261, 1263, 1264, 1271, 1276, 1279, 1281, 1295, 1319, 1334, 1335, 1342, 1355, 1371, 1383, 1385, 1387, 1405, 1406, 1409, 1417.
[2243] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 562.
[2244] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 280; II, 982.
[2245] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72; II, 929.
[2246] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 681.
[2247] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 352.
[2248] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 73, 200, 293, 309, 570, 583; II, 1200, 1244.
[2249] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 855.
[2250] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 211.
[2251] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 998, 999.
[2252] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 139-140, 238, 263, 268, 324, 523, 616.
[2253] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1070-1071, 1156, 1272.
[2254] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 568; II, 1192, 1262,
[2255] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 224; II, 820, 1274.
[2256] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1281.
[2257] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 177, 441, 516, 553; II, 1269, 1327, 1419.
[2258] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 173, 243, 251, 271, 274, 305, 307, 325, 331, 351, 354, 428, 529, 544, 575, 609, 611-612, 618, 619, 620, 705; II, 745, 785, 798, 834, 836, 843, 845, 952, 1027, 1032, 1081, 1127, 1130, 1148.
[2259] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 308, 676, 680, 681, 702; II, 741, 957, 999, 1001, 1077, 1178.
[2260] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1251.
[2261] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 166.
[2262] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 547, 614, 641; II, 828, 1393.

er-Ruşâtî, Ebû Muhammed Abdullah b. Ali el-Lahmî el-Endelüsî (542/1147); *İktibâsü'l-Envâr ve İltimâsu'l-Ezhâr fî Ensâbi's-Sahâbeti ve Ruvâti'l-Âsâr*,[2263] Belirsiz[2264]

Sâ'id b. el-Hasen b. Îsâ er-Rab'î el-Bağdâdî (417/1026); *Kitâbü'l-Fusûs*[2265]

Sa'leb, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Yahyâ eş-Şeybânî (291/904); *el-Fasîh*,[2266] *Emâlî* [2267]

es-Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed en-Nîsâbûrî (427/1035); *Tefsîr* [*el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*][2268]

Sâbit b. Hazm, Ebü'l-Kâsım es-Sarakustî el-Endelüsî (313/925); *ed-Delâil* [*fi Garîbi'l-Hadîs*][2269]

Sâbit, Ebû Muhammed Sâbit b. Ebî Sâbit el-Kûfî el-Lugavî (III./IX. yüzyılın sonları); *Kitâbü'l-Fark*[2270]

es-Sâcî, Ebû Yahyâ Zekeriyyâ b. Yahyâ ed-Dabbî (307/920); *Kitâbü'l-Cerh ve't-Ta'dîl* [*Kitâbü'd-Du'afâ ve'l-Mensûbîn ile'l-Bid'ati mine'l-Muhaddisîn ve'l-İlel*][2271]

es-Safravî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdulmecid (636/1238-39); *el-İ'lân*[2272]

es-Sâgânî, Ebü'l-Fezâil el-Hasen b. Muhammed el-Ömeri es-Sâgânî (650/1252); Belirsiz[2273]

es-Sehâvî, Ebü'l-Hasen Alemüddîn Alî b. Muhammed (643/1245); *Cemâlü'l-Kurrâ* [*ve Kemâlü'l-İkrâ*][2274]

es-Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm b. Muhammed es-Sem'ânî (562/1166); *el-Ensâb*,[2275] *Kitâbu'l-Müzeyyel* [*ez-Zeyl alâ Târîhi'l-Hatîb*][2276]

es-Serûcî, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. İbrâhîm el-Harrânî (710/1310); *Kitâbü'l-Menâsik*[2277]

Seyf b. Ömer et-Temîmî (180/796); *Kitâbü'r-Ridde* [2278]

Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman el-Hârisî (180/796); *el-Kitâb*[2279]

es-Sîrâfî, Ebû Muhammed Yûsuf b. Ebî Saîd (385/995); *Şerhu Ebyâti Islâhi'l-Mantık*,[2280] Belirsiz[2281]

[2263] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 381.
[2264] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 77, 135, 146, 147, 169, 193, 213, 248, 193, 302, 303, 311, 325, 496, 504-505, 624, 706, 733; II, 747, 750, 762, 845, 896, 899, 962, 1034, 1041, 1061, 1092, 1116, 1200, 1209, 1290, 1304, 1338, 1363, 1380, 1389.
[2265] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 80-81, 239, 256, 320, 324, 520, 694; II, 1208.
[2266] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 223, 354, 520, 728, 729; II, 860, 911, 1048.
[2267] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 287.
[2268] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 527, 543, 560; II, 958, 964, 1376.
[2269] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'la-Bâsim*, I, 666; II, 917, 919-920, 956, 959.
[2270] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 295.
[2271] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1086, 1272.
[2272] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 448.
[2273] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 76.
[2274] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 447.
[2275] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 169, 248, 461, 594; II, 896, 1290, 1305.
[2276] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 352.
[2277] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 442.
[2278] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197; II, 1395.
[2279] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 93, 230, 231, 428, 509.

es-Sîrâfî, Ebû Saîd el-Hasen b. Abdûllâh (368/979); *Şerhu Şi'ri'l-Hüzeliyyîn*[2282]

es-Sûlî, Ebû Bekr Muhammed b. Yahyâ Sûl-Tegin el-Bağdâdî eş-Şatrancî (335/946); *Şerhu Şi'ri Habîb*[2283]

es-Süheylî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. Abdullah el-Has'amî el-Mâlekī (581/1185); *er-Red ve'l-İ'lâm* [*et-Ta'rîf ve'l-İ'lâm fîmâ Übhime mine'l-Esmâ ve'l-A'lâm fi'l-Kur'ân*][2284]

es-Sükkerî, Ebû Saîd el-Hasen b. el-Hüseyn el-Atekî (275/888); *Şerhu Şi'ri'l-Hüzeliyyîn*,[2285] *Şerhû Dîvâni Hassân*,[2286] Belirsiz[2287]

es-Sülemî, Abdülmelik b. Habîb el-Kurtubî (238/852-53); Belirsiz[2288]

Süleyman b. Benîn, Ebû Abdülganî el-Mısrî ed-Dakîkî (613/1216-17); Belirsiz[2289]

Süleyman b. Tarhân, Ebü'l-Mu'temir et-Teymî (143/761); *Kitâbü's-Siyer*[2290]

eş-Şarkî b. el-Kutâmî, Ebü'l-Müsennâ el-Velîd b. el-Husayn el-Kelbî (155/772 [?]); Belirsiz[2291]

eş-Şâtıbî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Ensârî (684/1285-86); Belirsiz[2292]

eş-Şerîf el-Mûsevî (?); *Kitâbu'l-Gurer*[2293]

eş-Şirâzî, Ebû Bekr Ahmed b. Abdurrahman b. Ahmed (407/1016-17); *Kitâbü'l-Elkâb*[2294]

et-Taberânî, Ebü'l-Kâsım Müsnidü'd-Dünyâ Süleymân b. Ahmed (360/971); *el-Mu'cemü'l-Kebîr*,[2295] *el-Mu'cemü'l-Evsat*,[2296] Belirsiz[2297]

et-Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr el-Âmülî el-Bağdâdî (310/923); *Tefsîr* [*Câmi'u'l-Beyân an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân*],[2298] *et-Târîh* [*Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*],[2299] *Kitâbü's-Sahâbe*,[2300] *Zeylü'l-Müzeyyel*,[2301] Belirsiz[2302]

[2280] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 242.
[2281] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 356.
[2282] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 447; II, 798.
[2283] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 82, 421, 450.
[2284] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1247.
[2285] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 162, 327, 575, 676; II, 936.
[2286] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1098.
[2287] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 680; II, 981, 999, 1000, 1002, 1127, 1232, 1336, 1378.
[2288] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 109; II, 1195.
[2289] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 959, 963.
[2290] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 461; II, 748, 797, 933, 1133, 1139, 1167, 1367, 1372, 1383, 1387, 1415, 1416.
[2291] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 250, 269, 522, 712; II, 896.
[2292] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 186, 451, 479, 480, 576.
[2293] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1330.
[2294] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 141-142, 563, 672; II, 817, 988, 992, 1382.
[2295] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 260, 404, 405, 517, 524, 672; II, 804, 824, 837, 962, 971, 988, 989, 1236, 1270, 1393.
[2296] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 113, 117, 350, 537, 719; II, 768, 821, 942, 1152, 1281, 1282, 1321, 1351.
[2297] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 403, 501; II, 1216, 1280.
[2298] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 72, 180, 207-208, 210-211, 227, 235, 237, 543, 637, 672-673, 677-678, 679, 707, 708, 709, 710, 734; II, 831, 844, 846, 846-848, 849-852, 856-860, 862, 870, 1080, 1085, 1087, 1088.
[2299] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 68, 197, 228; II, 899, 913, 1038, 1046, 1094, 1115, 1158, 1181, 1259, 1260, 1331, 1376, 1410, 1417, 1419.
[2300] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 651; II, 995, 1007, 1282-1283, 1285, 1306, 1348,

et-Taberî el-Mekkî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Abdullah (694/1295); *Hulâsatu Siyeri Seyyidi'l-Beşer*[2303]

et-Tahâvî, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed el-Ezdî el-Hacrî el-Mısrî (321/933); [*Şerhu Me'âni'l-Âsâr*],[2304] *Müşkilü'l-Âsâr*[2305]

et-Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd (204/819); *Müsned*[2306]

et-Tedmîrî, Ahmed b. Abdullah el-Endelüsî (555/1160); *[Şerhu]Fasîh*,[2307] *el-Muhtezel*[2308]

et-Tevzî, Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed (239/853-54); *Şerhu Şi'ri Lebid*[2309]

et-Teyyânî, Ebü'l-Abbâs en-Nebâtî (?); *İhtisâru'n-Nebât li-Ebî Hanîfe* [2310]

et-Tirmizî, Ebû Îsâ Muhammed b. Îsâ (279/892); *el-Câmi'u's- Sahîh*,[2311] *Kitâbü't-Târîh*,[2312] *el-İlelü'l-Kebîr*,[2313] *eş-Şemâilü'n-Nebeviyye*,[2314] Belirsiz[2315]

el-Ukaylî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Amr b. Mûsâ (322/934); *ed-Du'afâü'l-Kebîr*,[2316] *Târîh* [*Kitâbü's-Sahâbe*][2317]

el-Urmevî, Mahmud b. Ebû Bekr el-Hasenî (722/1322-23); *Tetimmetü* [*Garîbi'l-Hadîs*][2318]

el-Vâhidî, Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed en-Nîsâbûrî (468/1076); *Esbâbü'n-Nüzûl*[2319]

el-Vâkıdî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer el-Eslemî el-Medenî (207/823); *Kitâbü'l-Megâzî*,[2320] *Fütûhu Mısr*,[2321] *Kitâbü'r-Ridde*,[2322] Belirsiz[2323]

[2301] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1215.
[2302] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 70, 71, 215, 315, 389, 453; II, 786, 947, 997, 1011, 1127, 1250, 1313, 1342, 1250, 1397.
[2303] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 386, 412, 457, 460.
[2304] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1156, 1242, 1296.
[2305] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 718-719.
[2306] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1266, 1290, 1327.
[2307] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 354.
[2308] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1032.
[2309] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 254.
[2310] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1017, 1361.
[2311] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 146, 378, 408, 554, 557, 568, 672, 695; II, 746-747, 803, 824, 825, 858, 866, 1156, 1245, 1271, 1302, 1351, 1352.
[2312] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 116, 653; II, 1215.
[2313] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 993.
[2314] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 1032.
[2315] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 268, 555, 571, 589.
[2316] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 224, 415, 463.
[2317] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 183.
[2318] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 961.
[2319] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 456, 487, 587, 640, 669, 682, 686, 688, 706, 734; II, 828, 846, 848, 850-851, 862, 937, 1083, 1249, 1393.
[2320] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, II, 783, 892, 900, 909, 916, 918, 921, 924, 925, 927, 938, 939, 940, 941, 942, 956-957, 966, 967, 971, 972- 975, 977, 978, 980, 982, 984, 985, 986, 987, 992, 993, 994, 1003, 1005, 1006, 1010, 1028, 1031, 1038, 1039, 1045, 1046, 1050, 1055-1056, 1062, 1074, 1089, 1090, 1091, 1092, 1115, 1116, 1118, 1127, 1128, 1129, 1130, 1138, 1139, 1151, 1161, 1162-1163, 1167, 1206-1207, 1210, 1221, 1224, 1225, 1226, 1234, 1273, 1277, 1278-1279, 1284, 1297, 1299, 1304, 1331, 1341, 1342, 1364, 1365,
[2321] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 90.
[2322] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 184, 197; II, 931-932, 1053.

el-Vâsıtî, Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Fergânî (320/932'den sonra); *Fezâilü'l-Kuds*[2324]

Vekî' ed-Dabbî, Ebû Bekir Muhammed b. Halef (306/918); Belirsiz[2325]

Vesîme b. Mûsâ, Ebû Yezid el-Veşşâ el-Farisî (237/851-52); *Kitâbü'r-Ridde* [2326]

el-Vezîr el-Mağribî, Ebü'l-Kâsım el-Hüseyn b. Ali (418/1027); *Edebü'l-Havâss*,[2327] *el-Înâs fî İlmi'l-Ensâb*,[2328] *el-Me'sûr fî Mülahi'l-Hudûr*,[2329] *Kitabu'n-Nisâ*,[2330] Belirsiz[2331]

Yahyâ b. Ebû Tayy (630/1232-33); *Şerhu Şi'ri'ş-Şenferâ*[2332]

Yahyâ b. Maîn, Ebû Zekeriyyâ el-Mürrî el-Bağdâdî (233/848); [*et-Târîh ve'l-İlel*],[2333] Belirsiz[2334]

Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Bağdâdî er-Rûmî (626/1229); *Mu'cemü'l-Büldân*[2335]

ez-Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî ez-Zeccâc el-Bağdâdî (311/923); *el-Me'âni'l-Kur'ân ve İ'râbuh* [2336]

Zeccâcî, Ebü'l-Kâsım Abdurrahmân b. İshâk en-Nihâvendî (337/949); *el-Emâlî fi'l-Lugati ve'l-Edeb*,[2337] *Mecâlisü'n-Nahviyyîn* [*Mecâlisü'l-Ulemâ*],[2338] Belirsiz[2339]

ez-Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî (538/1144); *Rabî'u'l-Ebrâr*,[2340] *Esmâü'l-Emâkin* [*Kitâbü'l-Cibâl ve'l-Emkine ve'l-Miyâh*],[2341] *Esâsü'l-Belâga*,[2342] *Şerhu Ebyâti Kitâbi Sîbeveyhit*,[2343] *el-Müstaksâ* [*fî Emsâli'l-Arab*],[2344] *el-Keşşâf [an Hakâikı Gavâmizi't-Tenzîl ve Uyûni'l-Ekâvîl fî Vücûhi't-Te'vîl]*[2345]

[2323] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 119, 177, 194, 226, 283, 340, 389, 406, 442, 468, 510, 555, 560, 573; II, 754, 789, 793, 897, 945, 958, 964, 1011, 1058, 1159, 1209, 1290, 1308, 1309, 1326, 1334, 1352, 1367, 1368, 1397, 1398, 1400, 1416, 1417.
[2324] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 632.
[2325] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 552; II, 1272, 1327.
[2326] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 197; II, 1054, 1394-1395.
[2327] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 143, 223, 238, 281, 310, 325, 432, 523.
[2328] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 213, 311, 312, 314, 341,479, 480, 646, 697; II, 867, 1283, 1304.
[2329] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 269, 368, 392, 420.
[2330] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 313, 388.
[2331] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 293, 304, 354; II, 895, 1241.
[2332] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 95.
[2333] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 492; II, 1287.
[2334] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 441, 463; II, 1327, 1373, 1390.
[2335] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 178, 247, 271, 272, 273, 340, 465, 509, 513, 594; II, 741, 799, 879, 902, 1022, 1059, 1096, 1158, 1159, 1359.
[2336] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 179, 207, 212, 215, 492, 534, 551, 588, 622, 633, 668, 673, 708; II, 816, 844, 849, 929, 1088, 1131, 1134, 1388.
[2337] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 510.
[2338] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 189.
[2339] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 120, 284, 296, 324.
[2340] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 229, 319, 429, 527, 660; II, 874.
[2341] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 320, 327, 338, 579.
[2342] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 335.
[2343] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 359.
[2344] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 372, 611; II, 950, 990, 1286.
[2345] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 685; II, 1087.

ez-Zübeyr, Ebû Abdullah ez-Zübeyr b. Bekâr el-Kureşî el-Esedî ez-Zübeyrî (256/870); *Nesebu Kureyş[Cemheretü Nesebi Kureyş ve Ahbâruhâ]*,[2346] *Ahbâru'n-Nisâ* [*el-Ahbâru'l-Muvaffakıyyât*],[2347] *Ahbâru'l-Medîneti'n-Nebeviyye [el-Ahbâru'l-Muvaffakiyyât]*,[2348] Belirsiz[2349]

[2346] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 199, 240, 361, 380, 472, 477, 515, 651, 653, 668, 685, 688, 689, 691, 717, 731; II, 921, 955, 1011, 1195, 1238, 1313.
[2347] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 316.
[2348] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 503.
[2349] Moğultay b. Kılıç, *ez-Zehrü'l-Bâsim*, I, 109, 112, 115, 228, 278, 288, 291, 313, 327, 331, 336, 337, 338, 341, 351, 356, 366, 516, 517, 519, 546, 562, 572, 573, 577, 584; II, 744, 906, 910, 944, 947, 1117, 1119, 1168, 1200, 1208, 1244, 1328, 1332, 1348, 1353, 1391.

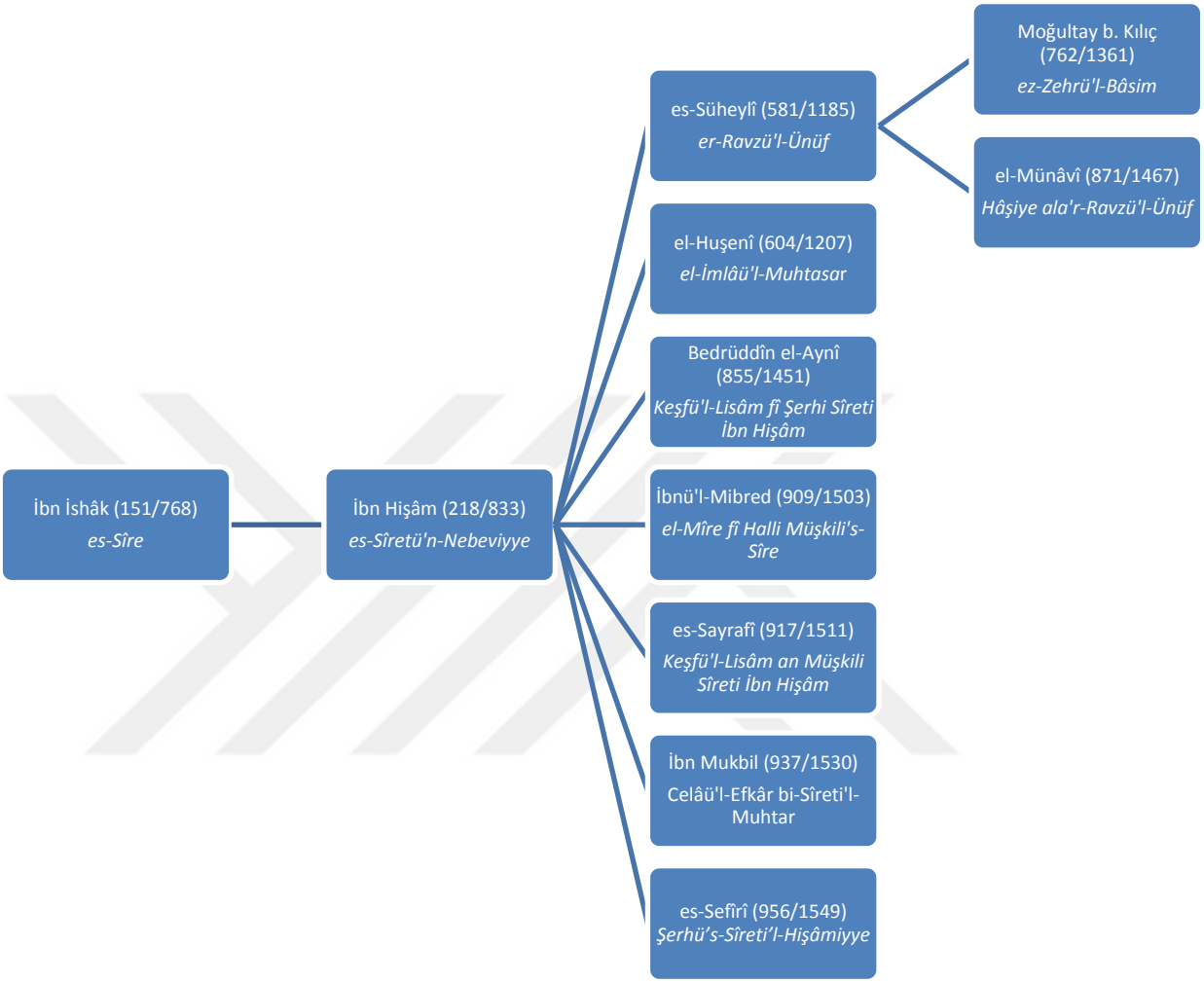

EK III: es-Sîretü'n-Nebeviyye şerh-hâşiyeleri şeması

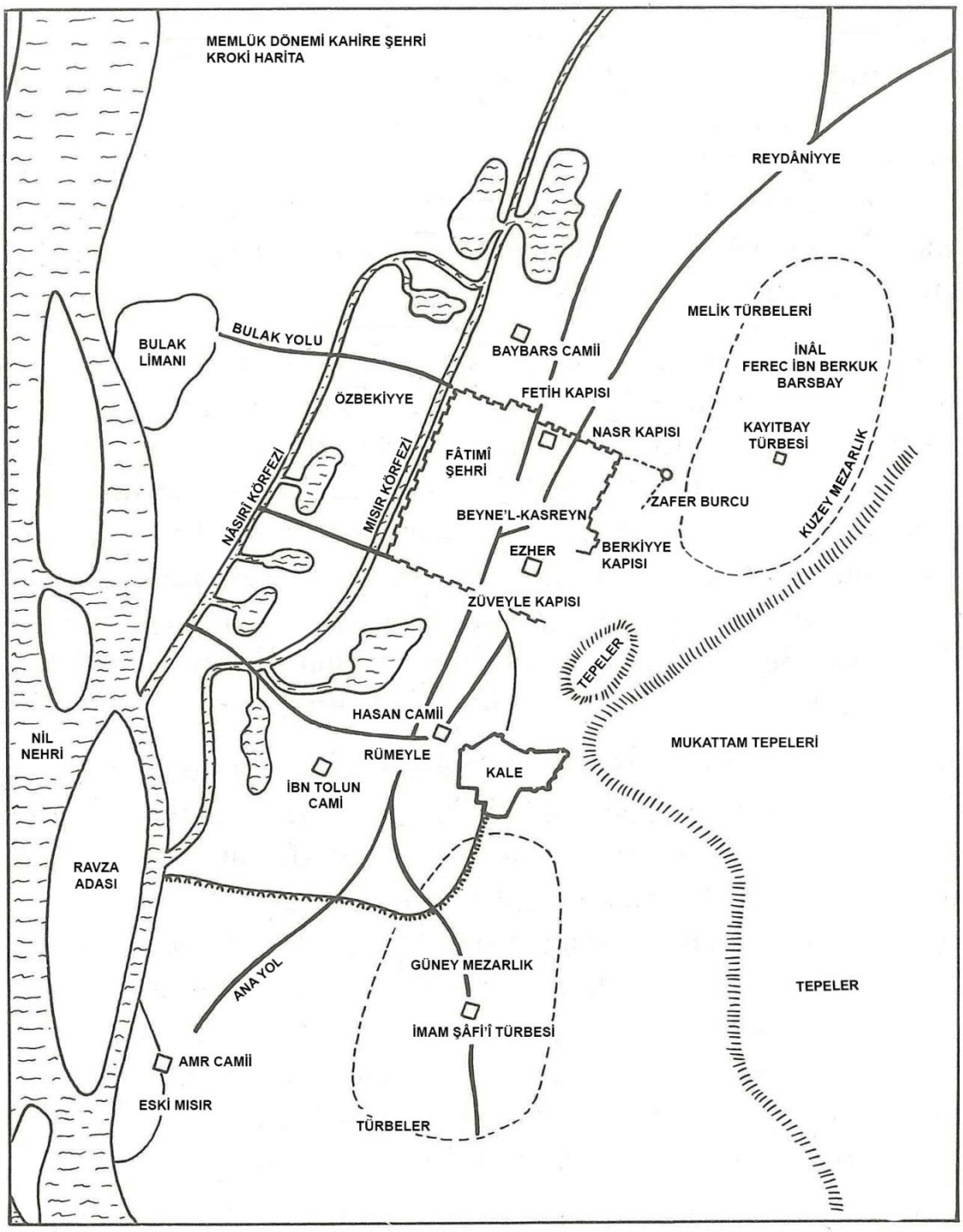

EK IV: Memlükler Kahire'sini gösteren bir çizim

(Williams, *Islamic Monuments in Cairo*, s. 25'deki krokiden uyarlanmıştır.)

EK V: Moğultay b. Kılıç'ın müderrislik yaptığı Zâhiriyye Medresesi, Kahire.

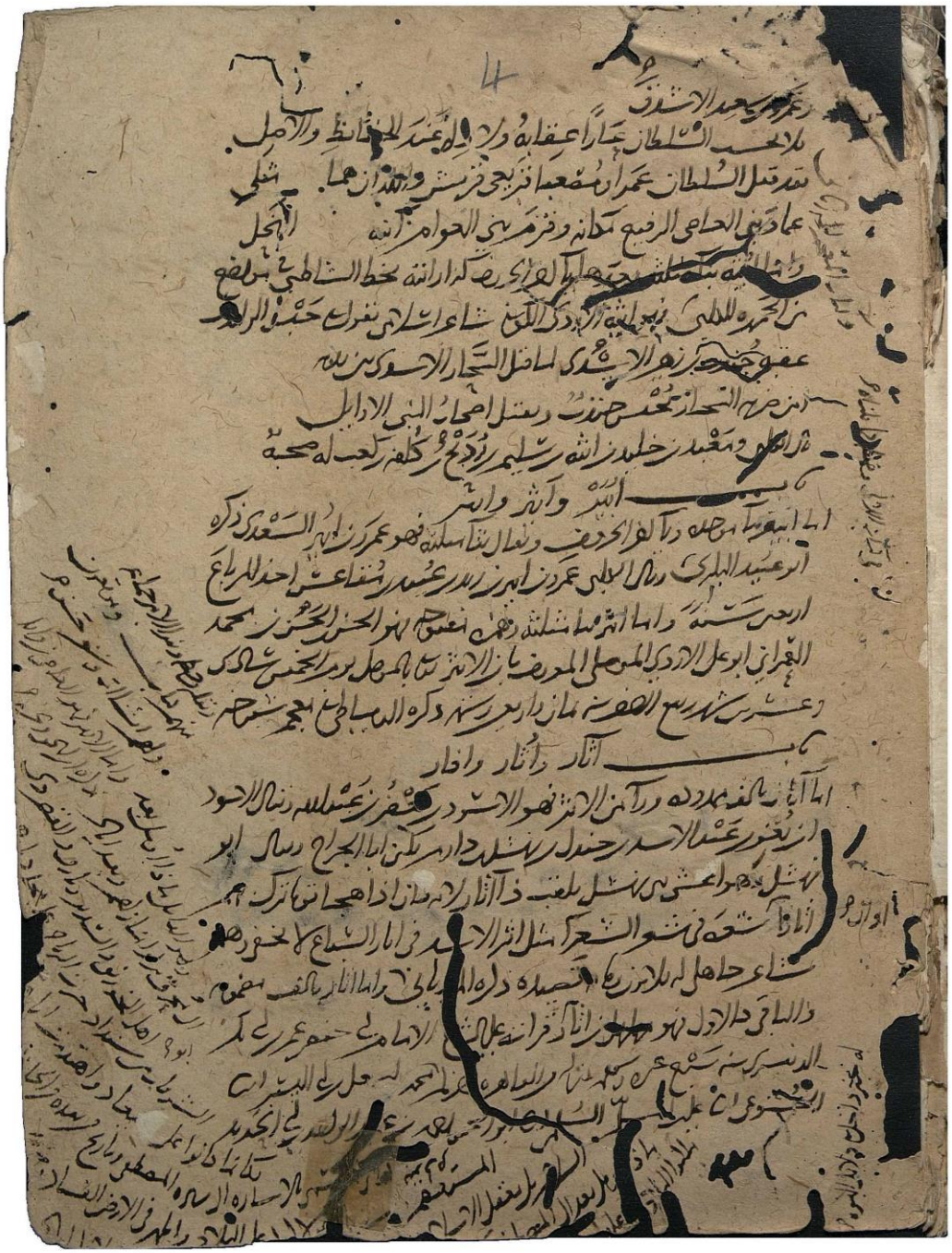

EK VI: Moğultay b. Kılıç'ın hattı

(*el-Îsâl*, Fas el-Mektebetü'l-Vataniyye, nr. K361)